॥ ॐ तत्सत् ॥

ब्रह्मसूत्रशारीरभाष्यार्थ.

[मूळ सूत्र, सूत्रार्थ, शांकर भाष्य, अवतरणें, स्पष्टीकरण, भामत्यादि टीकाकारांचा अधिक आशय व्यक्त करणाऱ्या टीपा यांसह]

भाग तिसरा

अध्याय ३ रा व ४ था.

संपादक व प्रकाशक

आचार्यभक्त—विष्णु वामन बापटशास्त्री.

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेः ॥ ३.४.५२. पृ. ६०५

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा संपद्यते ॥ ४.१.१९. पृ. ६८८

अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ॥ ४.४.२२. पृ. ८२८

आषाढ कृ. ११ शके १८४७.—सन् १९२५.

किंमत ५॥ रुपये

अध्याय ४ था. पाद १ ला. पृ. ६११–७०८

—१ **आवृत्त्यधिकरण**–[६११–२८] तृतीयाध्यायाच्या अर्थाचा अनुवाद व चवथ्या अध्यायाच्या अर्थाचा निर्देश, प्रथम या फलाध्यायांत फलार्थोपत्तीनें प्राप्त झालेल्या आवृत्त्यादिकांचा विचार, 'श्रवणादिक' हा विषय, 'त्यांचा एकदाच प्रत्यय करावा कीं आवृत्तीनें' असा संशय, 'प्रयाजादिकांप्रमाणें एकदाच प्रत्यय करावा, तेवढ्यानेंच शास्त्राचें कृतार्थत्व, अश्रुत आवृत्तिपक्षीं अशास्त्रकरण' इत्यादि पूर्वपक्ष ६११-१४; 'असकृदुपदेशामुळें प्रत्ययावृत्तीच करावी' असा '**आवृत्तिः०**' या सूत्राच्या व्याख्यानानें सिद्धान्त, वाद्यांच्या आक्षेपांचें सोपपत्तिक निरसन ६१५-१६; '**लिंगाच्च०**' या सूत्रानें लिंगदर्शनानें आवृत्तीची सिद्धि, आवृत्तीच्या निर्गुण ब्रह्मविषयत्वावर आक्षेप ६१७; आक्षेपावर प्रतिशंका, शंकाकाराच्या म्हणण्याचा अनुवाद ६१८; आवृत्तीच्या अर्थवत्त्वाचें समर्थन करणाऱ्या वेदान्तपक्षाचा आक्षेप व त्याचें वादीकृत निरसन ६१९-२०; या सर्व विवादाचें सिद्धान्त्यांनीं केलेलें सयुक्तिक व सप्रमाण निरसन, दृष्टफल विद्येला आवृत्तीची अपेक्षा ६२०-२४; त्याविषयीं न्याय, निपुणमतींना आवृत्तीची अपेक्षा नाहीं, पण मंदमतींना प्रतिबंधाच्या निवृत्तीसाठीं तिची अपेक्षा ६२४-२८.

—२ **आत्मत्वोपासनाधिकरण**–[६२९–३५] 'निदिध्यासनाची आवृत्ति' हा विषय, 'परमात्मा मी आहें अशी निदिध्यासन-आवृत्ति करावी कीं तो मद्भिन्न आहे अशी,' या संशयावर आक्षेप व त्याचें निरसन ६२९; 'तो मद्भिन्न आहे असें निदिध्यासन करावें' असा सहेतुक पूर्वपक्ष ६३०; '**आत्मेति०**' या सूत्राच्या व्याख्यानानें 'तो मी आहें' असेंच अनुचिंतन करावें, असा सिद्धान्त, त्याविषयीं प्रमाण, हें आत्मदर्शन प्रतीकदर्शन नव्हे, अभेददर्शन आहे, भेदनिंदेमुळेंहि अभेदालाच प्रतिपाद्यत्व ६३१-३२;'विरुद्धस्वभावत्वामुळें जीव-ब्रह्मांचा भेद' या वाद्याच्या आक्षेपाचें निरसन६३३; अधिकार्यभाव व प्रत्यक्षादिनिरसन, वाद्याची श्रुत्यभावप्रसंगशंका व तिचें निरसन, 'अप्रबोध कोणाला' अशी शंका व तिचें निरसन, अद्वैताच्या असंभवाचें निरसन व 'आत्मा असेंच ईश्वरामध्यें मन धारण करावें' असा सिद्धांतोपसंहार ६३४-३५.

—३ **प्रतीकाधिकरण**–[६३५-३८]'प्रतीकोपासना'हा याचा विषय,'त्यांत आत्मग्रह

करावा कीं नाहीं,' असा संशय, 'त्यांतही आत्मग्रहच करावा, कारण ब्रह्माला आत्मत्व आहे व प्रतीकांनाहि ब्रह्मविकारत्व आहे' असा पूर्वपक्ष ६३६; '**न प्रतीके०**' इत्यादि सूत्राच्या व्याख्यानानें 'प्रतीकामध्यें आत्मबुद्धि करूं नये, कारण उपासक प्रतीकांचें आत्मत्वानें ग्रहण करीत नाहींत,' असा बाध्याच्या हेतुनिरसनपूर्वक सदृष्टान्त सिद्धान्त ६३७-३८.

—४ **ब्रह्मदृष्ट्यधिकरण**–[६३९–४५] 'प्रतिकोपासना' हाच विषय, 'त्यांत कोणामध्यें कोणाची दृष्टि करावी' असा संशय, संशयाचें सविस्तर कारण, 'त्याविषयीं अनियम' किंवा 'आदित्यादि दृष्टि ब्रह्मामध्यें कराव्या' असा पूर्वपक्ष ६३९-४१; आदित्यादिकांमध्यें ब्रह्मदृष्टिच करावी, कारण ब्रह्माचा उत्कर्ष आहे, असें केल्यानें लौकिकन्यायाचें अनुसरण होतें, ब्रह्मालाच फलदातृत्व, म्हणून त्यालाच उपास्यत्व, शास्त्रप्रामाण्याच्या आधारानें शंका, तिचें समाधान, आदित्यादिकांना प्राथम्यामुळें मुख्यार्थत्व आहे, त्यामुळें व 'ब्रह्म-'शब्दाला 'इति-'परत्व असल्यामुळें आदित्यादिकांत ब्रह्मदृष्टिच करावी' इत्यादि उपपत्तींनीं प्रतीकांत ब्रह्मदृष्टीचा आरोप करणें, हेंच ब्रह्माचें उपास्यत्व आहे, असा सिद्धान्तोपसंहार ६४२-४५.

—५ **आदित्यादिमत्यधिकरण**–[६४६-५५]–'अंगाश्रित उपासनें' हा विषय, त्यांचें उदाहरण, 'त्यांत आदित्यादिकांमध्यें उद्गीथादिकांचें विधान केलें जातें कीं उद्गीथादिकांत आदित्यादिदृष्टीचें,' असा संशय, 'त्याविषयीं कांहीं नियम नाहीं' किंवा 'आदित्यादिकांत उद्गीथादिमतीच कराव्या' असा सहेतुक सोदाहरण पूर्वपक्ष ६४६-४८; 'विद्येच्या कर्मसमृद्धिहेतुत्वामुळें उद्गीथादि अंगांमध्यें आदित्यादिमतीच कराव्या' असा सिद्धान्त, त्यावर 'कर्मसमृद्धिफल उपासनांमध्यें असा नियम जरी संभवला तरी स्वतंत्रफल उपासनामध्यें तो कसा संभवतो' अशी शंका 'स्वतंत्रफल उपासनांमध्येंहि अधिकृताधिकारामुळें अपूर्व संनिकर्षानेंच गोदोहनादिकांप्रमाणें फलकल्पना,' इत्यादि सविस्तर आक्षेपनिरसनपूर्वक उपपादन ६४९-५५.

—६ **आसीनाधिकरण**–[६५५-५८] 'स्वतंत्र उपासना' हा विषय, 'त्या बसूनच कराव्या कीं उभ्यानें, निजून वगैरे' असा संशय, 'उपासनेला मानसत्व, त्यामुळें शरीरस्थितीचा नियम नाहीं' असा पूर्वपक्ष ६५५-५६; '**आसीनः०**' या सूत्रानें 'आसनावर बसूनच उपासना करावी' असा इतरपक्षीं दोषप्रदर्शनपूर्वक सिद्धान्त, '**ध्यानाच्च०**' या सूत्रानें त्याविषयींच आणखी एक कारण ६५७; '**अचलत्वं०**' या सूत्रानें त्याविषयीं वैदिकलिंग व '**स्मरन्ति०**' या सूत्रानें शिष्टांना लिंग ६५८.

—७ **एकाग्रताधिकरण**–[६५९–६१] 'उपासना' हा विषय, 'त्यांत दिग्देशकालादिकांचा नियम आहे कीं नाहीं' असा संशय, 'वैदिकलिंगामुळें त्यांना नियम आहे' असा पूर्वपक्ष, 'दिगादिकांमध्यें अर्थलक्षणच नियम, त्या दिगादिकांत मनाची

सौकर्यानें एकाग्रता होते, तेथेंच उपासना करावी ' असा आक्षेपनिरसनपूर्वक **'यत्रैकाग्रता०'** या सूत्रव्याख्यानानें सिद्धान्त ६६०.

—८ **आप्रायणाधिकरण**-[६६१—६४] 'ब्रह्मलोक हें फल देणाऱ्या उपासना' हा विषय, 'त्या कांहीं काल कराव्या कीं यावज्जीव?' 'कांहीं काल कराव्या' असा सकारण पूर्वपक्ष ६६२; 'त्या यावज्जीव कराव्या ' असा ' **आप्रायणात्०** ' या सूत्रव्याख्यानानें सकारण सिद्धान्त, त्याविषयीं तृणजलूचा दृष्टान्त, स्मार्तदर्शनाश्रयानेंहि सूत्रयोजना ६६४.

—९ **तदधिगमाधिकरण**-[६६५—७३] ' विद्वानाचीं सर्व पापें ' हा विषय, ' त्यांचा क्षय होतो कीं नाहीं ? ' ' फलभोगावांचून त्यांचा क्षय होत नाहीं, ' असा सप्रमाण आक्षेपनिरसनपूर्वक पूर्वपक्ष ६६५-६७; 'ब्रह्मसाक्षात्कार झाला असतां ज्ञानोत्तर पापाचा असंबंध व ज्ञानपूर्वपापाचा विनाश,' असा ' **तदधिगमे०** ' या सूत्रानें सप्रमाण सिद्धान्त ६६८; वाद्याच्या आक्षेपांचा अनुवाद व क्रमानें त्यांचें निरसन ३६९-७३.

—१० **इतरासंश्लेषाधिकरण**-[६७३-७६] ' पुण्यकर्म ' हा विषय 'तें ब्रह्मज्ञानानें क्षीण होत नाहीं कीं होतें?' 'धर्माला शास्त्रीयत्व म्हणून शास्त्रीयज्ञानाशीं त्याचा अविरोध, त्यामुळें तें पुण्यकर्म क्षीण होत नाहीं ' इत्यादि पूर्वपक्ष, ' **इतरस्य०** ' या सूत्राच्या व्याख्यानानें ज्ञानोत्तर व ज्ञानपूर्व पुण्याचाहि पापाप्रमाणेंच अश्लेष व विनाश, म्हणून देहपात होतांच ज्ञानी मुक्त होतो, असा सोपपत्तिक सिद्धान्त.

—११ **अनारब्धाधिकरण**-[६७६—८०] ' ज्ञानाधीन कर्मक्षय ' हा विषय, ' सुकृत-दुष्कृतविनाश आरब्धकार्य व अनारब्धकार्य अशा दोन्ही पुण्य-पापांचा होतो कीं केवल अनारब्धकार्य पुण्यपापांचा?' असा संशय, 'त्या दोहोंचाहि अविशेषानें क्षय ' असा पूर्वपक्ष६७६-७७;'**अनारब्धकार्य०**'या सूत्रानें'जन्मान्तरसंचित व या जन्मीं ज्ञानोत्पत्तीच्या पूर्वीं संचित पुण्यपापांचा ज्ञानानें क्षय, पण प्रारब्धकार्य व अर्धभुक्तफल पुण्यपापांचा ज्ञानानें क्षय नाहीं ' असा सप्रमाण व सदृष्टान्त सिद्धान्त, याविषयीं इतरांनीं विवाद करणेंच युक्त नाहीं ६७८-८०.

—१२ **अग्निहोत्राद्यधिकरण**-[६८०—८४] ' नित्यनैमित्तिक कर्में ' हा विषय, 'त्या कर्मांचेंहि तसेंच ज्ञानानें अश्लेष-विनाश होतात कीं नाहींत ' असा संशय, 'सुकृतशब्दाला सर्व पुण्यविषयत्व,त्यामुळें अग्निहोत्रादि नित्य-नैमित्तिककर्मांनाहि विनाश्यत्व, म्हणून मुमुक्षूला त्यांचें अननुष्ठेयत्व, ' असा पूर्वपक्ष, ' **अग्निहोत्रादि०** ' या सूत्रानें ' वैदिक नित्यकर्म हें ज्ञानकार्यासाठींच, म्हणून मुमुक्षूनें त्यांचें अनुष्ठान अवश्य करावें,' असा सिद्धान्त ६८०-८२; ' मोक्ष अनारभ्य, तेव्हां त्याला कर्मकारित्व कसें ' असा संशय व त्याचें समाधान, ' अश्लेष-विनाशवचन व विनियोगवचन यांचा विषय काय?' अशी शंका व ' काम्य पुण्यपाप ' हा त्याचा विषय, इत्यादि ' **अतोऽन्यापि०** ' या सूत्रानें समाधान ६८३-८४.

—१३ **विद्याज्ञानसाधनत्वाधिकरण**-[६८४—८८] ' नित्य अग्निहोत्रादि '

हा विषय, ' मुमुक्षूचें विद्यासंयुक्तच कर्म विद्याहेतुत्वानें विद्येशीं एककार्यत्वाला प्राप्त होतें व केवल कर्म होत नाहीं, कीं तीं दोन्हीं एककार्यत्वाला प्राप्त होतात ' असा संशय, ' विद्यासंयुक्तच कर्म आत्मविद्याशेषत्वास प्राप्त होतें, विद्याहीन नाहीं ' असा श्रुति-स्मृतिप्रमाणांनीं पूर्वपक्ष ६८४-८६; **' यदेव विद्यया० '** या सूत्रानें ' विद्या-संयुक्त कर्म विद्याविहीन कर्माहून श्रेष्ठ, तथापि केवल कर्म अत्यंत अनपेक्ष नाहीं, कारण त्यालाहि वीर्यवत्त्व आहेच, ' असा सप्रमाण सोपपत्तिक सिद्धान्त ६८६-८८.

—१४ **इतरक्षपणाधिकरण**-[६८८-९०] 'निर्गुणब्रह्मज्ञानी' हा विषय, ' तो देहपातानंतरहि संसारवान् होतो कीं नाहीं,' असा संशय, 'देहपातानंतरहि संसाराची अनुवृत्ति होईल' असा पूर्वपक्ष, व **'भोगेन०'** या सूत्रानें 'ज्ञानी भोगानें आरब्ध पुण्यपापांचा क्षय करून ब्रह्मरूप होतो, ' असा सप्रमाण व सोपपत्तिक सिद्धान्त ६८८-९०.

अध्याय ४ था. पाद २ रा. पृ. ६९१-७३३.

—१ **वागधिकरण**-[६९१-९६] या पादाची अध्यायसंगति, उत्क्रांतीचा क्रम, त्यावर आक्षेप, ' वाक् मनामध्यें संपन्न होते, ' या वाक्यांतील ' वाक् ' हा विषय, ' वृत्तिमती वाक्‌चीच मनामध्यें संपत्ति, कीं वाग्वृत्तीचीच ' असा संशय, ' मनामध्यें वाक्‌च संपन्न होते ' असा सहेतुक पूर्वपक्ष ६९१-९२; ' वाक्-वृत्ति मनामध्यें संपन्न होते' असा **'वाङ्मनसि०'** या सूत्राच्या व्याख्यानानें सिद्धान्त, याविषयीं उपपत्ति, सूत्राच्या अभीष्ट अर्थाचा संक्षेप, पूर्ववाद्याचें सोपपत्तिक खंडन ६९३-९५; **'अत एव०'** या सूत्रानें वाक्‌च्या न्यायाचाच चक्षुरादिकांमध्यें अतिदेश ६९५-९६.

—२ **मनोधिकरण**-[६९६-९९] 'मन: प्राणे' हें वाक्य हा विषय, 'त्यांतहि वृत्तिसंपत्तिच विवक्षित आहे कीं वृत्तिमान् मनाची' असा संशय, 'वृत्तिमान् मनाचीच संपत्ति येथें विवक्षित आहे, कारण मनाची प्रकृति प्राण आहे,' असा सोपपत्तिक सप्रमाण पूर्वपक्ष ६९६-९७; **'तन्मन:०'** या सूत्रानें 'मन वृत्तिद्वाराच प्राणांत लीन होतें' असा सकारण सिद्धान्त, 'मनाला प्राणप्रकृतिकत्व नाहीं' असें दाखवून पूर्वपक्षाचें खंडन ६९८-९९.

—३ **अध्यक्षाधिकरण**-[६९९-७०५] ' प्राणस्तेजसि ' हें वाक्य हा विषय, ' प्राणाचा तेजामध्येंच वृत्त्युपसंहार होतो कीं जीवामध्यें ' असा संशय, ' यथाश्रुति प्राणाची तेजामध्यें संपत्ति ' असा पूर्वपक्ष ६९९; **'सोऽध्यक्षे०'** या सूत्राच्या व्याख्यानानें 'प्राण सोपाधिक जीवामध्यें वृत्तिरहित होऊन रहातो ' असा सिद्धान्त, त्याविषयीं उपगमनादि हेतु व त्यांचें व्याख्यान ७०१; श्रुतिविरोधाची शंका व तिचें समाधान ७००-७०१; **' भूतेषु० '** या सूत्रानें प्राणाची जीवद्वारा तेज:संपत्ति व तिचें उपपादन ७०२; तेज:शब्दानें भूतांतराचा आश्रय, त्याविषयीं **' नैकस्मिन्० '** या सूत्राचें युक्तिपर व्याख्यान, तदनुकूल श्रुति-स्मृतींचा उल्लेख, ' जीवाचें भूताश्रयत्व श्रुत्यंतरविरुद्ध' अशी शंका व कर्माचें बंधप्रयोजकत्वानें व भूतांचें देहोपादानत्वानें आश्रयत्व सांगून विरोधाचा परिहार ७०४-७०५.

—४ **आसृत्युपक्रमाधिकरण**–[७०५-७०८] ‘ उत्क्रांति ’ हा विषय, ‘ ती विद्वान् व अविद्वान् या दोघांची समान कीं भिन्न ’ असा संशय, ‘ ती भिन्न आहे ’ असा सकारण पूर्वपक्ष७०५-७०६; ‘**समाना**०’ या सूत्राच्या व्याख्यानानें ‘कर्मी व सगुण उपासक यांची उत्क्रांति एकसारखीच’ असा सकारण व सोपपत्तिक सिद्धान्त७०७-७०८.

—५ **संसारव्यपदेशाधिकरण**–[७०८-७१२] परादेवतेंतील संपत्ति हा विषय ‘ ती नित्य आहे कीं अनित्य आहे ’ असा संशय, ‘ परा देवता प्रकृति असल्यामुळें त्यांतील संपत्ति नित्य आहे ’ असा पूर्वपक्ष, ‘ **तदापीतेः**० ’ या सूत्राच्या व्याख्यानानें ‘ तें तेजादि भूतसूक्ष्म सम्यग्ज्ञानानें संसारमोक्ष होईपर्यंत अवस्थित होतें, त्यामुळें परादेवतासंपत्ति अनित्य आहे ’ असा सप्रमाण, नित्यत्वपक्षीं दोषप्रदर्शनपूर्वक सिद्धान्त, ‘ तर मग तें भूतसूक्ष्म दिसत कां नाहीं ’ इत्यादि शंकेचें ‘**सूक्ष्मं**०’ इत्यादि सूत्रानें सोपपत्तिक निरसन ७०८-७१०; ‘ सूक्ष्मत्वामुळेंच शरीराच्या नाशानें त्याचा नाश होत नाहीं’ असा ‘**नोपमर्देन**०’ या सूत्रानें आणखी एक लाभ७११; ‘**अस्यैव**०’ या सूत्रानें शरीरांतील ऊष्मा हा त्या सूक्ष्मदेहाचाच धर्म अशी उपपत्ति ७१२.

—६ **प्रतिषेधाधिकरण**–[७१२-७२०] ‘ निर्गुण ब्रह्मवेत्त्याची उत्क्रांति ’ हा याचा विषय, अधिकरणाचा व्यवहितसंबंध दाखविण्यासाठीं त्याचें तात्पर्य, ‘ ती होते कीं नाहीं ’ अशी शंका, ‘ ज्ञान्याच्या शारीरापासून उत्क्रांतीचा प्रतिषेध, म्हणून त्याचीहि शरीरापासून उत्क्रांति होते’ असा ‘**प्रतिषेधात्**०’ या सूत्रानें पूर्वपक्ष ७१३-१४; ‘**स्पष्टो ह्येकेषां**०’ या सूत्रानें ‘ परब्रह्मवेत्त्याची देहापासून उत्क्रांति होत नाहीं ’ असा सप्रमाण सिद्धान्त ७१५; ‘ तर मग, विद्वानाचें शरीर मरत नाहीं ’ असा आक्षेप घेऊन त्याचें सोपपत्तिक सप्रमाण निरसन ७१६; त्याविषयींच श्रुतीच्या आधारानें आणखी कारण ७१७-१८; ‘ **स्मर्यते**०’ या सूत्रानें ‘ ब्रह्मवेत्त्याची उत्क्रांति किंवा गति नाहीं’ याविषयीं स्मृतिप्रमाण, शुकाच्या गतीची उपपत्ति ७१९.

—७ **वागादिलयाधिकरण**–[७२०–२१] ‘ विद्वानांच्या कलांचा प्रविलय ’ हा विषय, ‘ तो पृथिव्यादिकांमध्यें होतो कीं परमात्म्यामध्यें’ असा संशय, तो ‘ पृथिव्यादि प्रकृतींतच होतो ’ असा पूर्वपक्ष, व ‘ **तानि**० ’ या सूत्रानें विद्वानाच्या प्राणाख्य कलांचा परमात्म्यामध्येंच लय होतो ’ असा सप्रमाण सिद्धान्त.

—८ **अविभागाधिकरण**–[७२१–२२] ‘ विद्वत्कलाविलय ’ हा विषय, ‘ तो सावशेष होतो कीं निर्विशेष ’ असा संशय, ‘ अविद्वानाच्या कलाविलयाप्रमाणेंच तो सावशेष होतो ’ असा पूर्वपक्ष, ‘ **अविभागः**० ’ या सूत्रानें तो निरवशेषच होतो, असा सप्रमाण सिद्धान्त.

—९ **तदोकोऽधिकरण**–[७२३–२६] ‘ उत्क्रमण करणाऱ्या विज्ञानात्म्याचें हृदयस्थान ’ हा विषय, ‘ उपासक व अनुपासक यांची उत्क्रांति अनियमानें कोणत्याहि द्वारानें होते कीं उपासकाच्या द्वाराचा कांहीं नियम आहे’ असा संशय, ‘श्रुतीच्या

अविशेषामुळें द्वाराचा अनियम आहे' असा पूर्वपक्ष ७२३-२४; 'तदोक:०' या सूत्राच्या व्याख्यानानें 'विद्वान् व अविद्वान् या दोघांचें हृदयाग्रप्रद्योतन व त्यानें प्रकाशित झालेलें उत्क्रांतीचें द्वारवत्त्व हीं दोन्हीं जरी समान असलीं तरी विद्यासामर्थ्यामुळें विद्वान् मूर्धस्थानांतूनच उत्क्रमण करितो व इतर अन्यस्थानांतून,' असा सिद्धान्त ७२५-२६.

—१० **रश्म्यधिकरण**–[७२६-३०] 'ब्रह्मवेत्याचें रश्म्यनुसारित्व' हा विषय, 'तें दिवसाच आहे कीं दिवसा व रात्रींहि आहे' असा संशय, 'अविशेषश्रवणामुळें तें दिवसा व रात्रीं अविशेषानेंच आहे' असा '**रश्म्यनुसारी**' या सूत्रानें सिद्धान्त ७२७; त्यावर 'रात्रीं मृत झालेला विद्वान् रश्म्यनुसारी होत नाहीं, कारण त्यावेळीं सूर्याचा अभाव असतो' असा '**निशि न०**' या सूत्रांशानें पूर्वपक्ष आणि 'नाड्या व रश्मि यांचा संबंध देह जीवंत असेपर्यंत असतो, रात्रींहि अल्प किरणानुवृत्ति असते' इत्यादि '**संबंधस्य०**' या सूत्रावयवानें सोपपत्तिक व सप्रमाण सिद्धान्त ७२८-२९; 'रात्रीं मरण पावलेल्या विद्वानाचा फलसंबंध नाहीं' अशी शंका व 'मृत्युकालाच्या अनियमामुळें केवल रात्रीं मरणापराधानें विद्या निष्फल होऊं शकत नाहीं' इत्यादि समाधान ७३०.

—११ **दक्षिणायनाधिकरण**–[७३०-३३] 'दक्षिणायनांत मृत झालेला सगुण-उपासक' हा विषय, 'तो विद्याफलाला प्राप्त होतो कीं नाहीं' असा संशय, 'तो विद्याफलाला प्राप्त होत नाहीं' असा पूर्वपक्ष, '**अतश्च०**' या सूत्रानें 'कालांतराची अपेक्षा करणें अनुपपन्न, व विद्येच्या नित्यवत् फलसंबंधाचें श्रवण, या कारणानें दक्षिणायनांतहि मृत झालेला विद्वान् फलास प्राप्त होतो' असा सिद्धान्त, उत्तरायणाची प्राशस्त्यप्रसिद्धि अविद्वद्विषया, भीष्माचें उत्तरायणपरिपालन आचारपरिपालनार्थ ७३०-३१; 'पण गीतेंत कालप्राधान्यानें उपक्रम' असा संशय व '**योगिन:०**' या सूत्रानें त्याचें समाधान, स्मार्त विद्योपासकांना उद्देशून कालाचें कथन, गीतेंतील सांख्ययोग स्मार्त, त्यांतीलहि अग्न्यादि या आतिवाहिकी देवताच मानल्यास अविरोध ७३२-३३.

अध्याय ४ था. पाद ३ रा. पृ. ७३४-७७९.

—१ **अर्चिराद्यधिकरण**–[७३४-४०] 'उत्तरमार्ग' हा विषय, तो अनेकधा श्रुत, त्याचें उदाहरण, 'या परस्पर भिन्न गति आहेत कीं ती एकच अनेक पर्वयुक्त गति आहे' असा संशय, भिन्न प्रकरणामुळें व भिन्न उपासनांगत्वामुळें 'ते भिन्न भिन्न मार्ग आहेत' असा पूर्वपक्ष ७३४-३६; '**अर्चिरादिना०**' इत्यादि सूत्राच्या व्याख्यानानें 'ब्रह्मलोकाला प्राप्त होण्याची इच्छा करणारे सर्व उपासक अर्चिरादि या एकाच मार्गानें जातात' असा सिद्धान्त, त्यावर आक्षेप व त्याचें सविस्तर सप्रमाण समाधान ७३६-४०.

—२ **वाय्वधिकरण**–[७४०-४४] 'कौषीतकींचा देवयानमार्ग' हा याचा विषय, त्यांतील वायुलोक हा संदिग्ध अंश, 'त्याचा कौषीतकींतील क्रमानेंच अग्निलोकाच्या पुढें संनिवेश करावा कीं संवत्सर व देवलोक आणि आदित्य यांच्यामध्यें करावा' असा संशय, 'पाठक्रमानें त्याचा संनिवेश करावा' असा पूर्वपक्ष ७४१; व 'आदित्याच्या पूर्वीं

वायूचा संनिवेश करावा असा 'वायुं०' या सूत्रानें सप्रमाण सिद्धान्त७४२; त्यावर पूर्वोक्त कौषीतकिश्रुतीच्या आधारानें आक्षेप व इतर श्रुतींच्या आधारानें त्याचें निरसन७४३-४४.

—३ **तडिदधिकरण** [७४५–४७] 'वरुणलोक' हा विषय, 'तो अर्चिरादिमार्गाच्या पर्वत्वानें संबद्ध होतो कीं नाहीं' असा संशय, 'विद्युत्च्या पुढें अमानव पुरुषाचेंच नेतृत्वश्रवण, वरुणादिकांचा अनुपयोग व त्यांच्या स्थानान्तरांची अनुपलब्धि, या कारणानें वरुणादिकांचा मार्गपर्वत्वानें असंबंध' असा पूर्वपक्ष, '**तडित:०**' या सूत्रानें 'विद्युत्च्या पुढें वरुण संबद्ध होतो, कारण विद्युत् व वरुण यांचा अब्द्वारा संबंध आहे, वरुणाच्या पुढें इंद्र-प्रजापतींचा संनिवेश,' असा सिद्धान्त.

—४ **आतिवाहिकाधिकरण** [७४७-५४] 'अर्चिरादिक' हा विषय, 'तीं मार्गचिन्हें, कीं भोगभूमि कीं नेते' असा संशय, 'तीं मार्गचिन्हें आहेत, त्याविषयीं उपपत्ति किंवा लोकशब्दामुळें त्या भोगभूमि आहेत, त्याविषयींहि सप्रमाण उपपत्ति,' असा वैकल्पिक पूर्वपक्ष ७४७-४८; '**आतिवाहिका:०**' या सूत्राच्या व्याख्यानानें 'ते आतिवाहिकच आहेत,' असा सिद्धान्त, त्याविषयीं लिंग ७४९; 'न्यायाभावीं केवल लिंग असूचक' अशी शंका व '**उभयव्यामोहात्०**' या सूत्रानें अर्चिरादिकांच्या नेतृत्वाची सिद्धि ७५०; त्याचें आक्षेपनिरसनपूर्वक सप्रमाण व सोपपत्तिक उपपादन ७५१-५२; त्यावर 'आतिवाहिकत्वपक्षीं वरुणादिकांच्या आतिवाहिकत्वाचा संभव कसा' असा आक्षेप, '**वैद्युतेन०**' या सूत्रानें 'वैद्युतच त्यांना ब्रह्मलोकास नेतो व वरुणादिकांना साक्षात् वाहकत्व जरी नसलें तरी त्यांना साह्यकरणानें परंपरेनें तें आहे,' असें समाधान, व 'अर्चिरादिक हे देवतारूप आतिवाहिक आहेत' या सिद्धान्ताचा उपसंहार ७५३-५४.

—५ **कार्याधिकरण**–[७५४-७८३] 'ब्रह्म' हा विषय, 'अमानव पुरुष कार्यब्रह्माला पोंचवितो कीं परब्रह्माला' असा संशय, ब्रह्मशब्द व गतिश्रुति हीं संशयाचीं कारणें, '**कार्यं०**' या सूत्रानें 'सगुण ब्रह्मालाच पोंचवितो' असा सिद्धान्त, त्याविषयीं '**विशेषितत्वात्०**' या सूत्रानें 'ब्रह्मलोकांना' या बहुवचनानें विशेषितत्व, हें हेत्वंतर ७५४-५६; '**सामीप्यात्०**' या सूत्रानें 'परब्रह्मसामीप्यामुळें कार्यब्रह्माचा ब्रह्मशब्दानें व्यपदेश' अशी उपपत्ति ७५७; '**कार्यात्यये०**' या सूत्रानें 'अनावृत्तिश्रवण, क्रममुक्तीच्या अभिप्रायानें' असें त्यावरील आक्षेपाचें समाधान, '**स्मृतेश्च०**' या सूत्रानें क्रममुक्तीविषयीं स्मृतीचें प्रमाण ७५८; '**परं जैमिनि:०**' या सूत्रानें 'ब्रह्मशब्दाच्या मुख्यार्थत्वाचा आश्रय करून परब्रह्माचेंच गंतव्यत्व' हा पूर्वपक्ष, '**दर्शनाच्च०**' या सूत्रानें 'श्रुति अमृतत्व गतिपूर्वक दाखविते' असें हेत्वंतर ७६०; '**न च कार्ये०**' या सूत्रानें 'स्थानप्राप्तीचा संकल्प कार्यब्रह्माविषयीं नाहीं, तो परब्रह्माविषयींच आहे' असें पूर्वपक्षाचेंच सप्रमाण समर्थन, तथापि 'ती प्राप्ति गतिपूर्वक कशी' अशी शंका घेऊन समाधानपूर्वक पूर्वपक्षाचा उपसंहार ७६२; या अधिकरणांतील 'पुढील सूत्रें हा सिद्धान्त व पूर्व सूत्रें हा पूर्वपक्ष' अशी शंका, सूत्रांची व्यवस्था लावण्यासाठीं भूमिका,

प्रकरणसामर्थ्यामुळें गतीला परब्रह्मविषयत्व आहे' असें वाद्याचें म्हणणें, पण 'परविद्या-प्रकरणांतहि तिच्या स्तुतीसाठीं विद्यांतराश्रयगतीचें अनुकीर्तन संभवतें, सगुणब्रह्मामध्येंहि सर्वात्मत्वसंकीर्तन संभवतें म्हणून अपरविषयच गतिश्रुति' असा परिहार ७६३; कित्येक 'परविषयच गतिश्रुति' असें मत प्रस्थापितात, पण तें अयोग्य, कारण सर्वगतादि ब्रह्माच्या गंतव्यत्वाची अनुपपत्ति, त्याविषयीं श्रुतिप्रमाणें 'स्वरूपानें प्राप्त ब्रह्माच्याहि गंतव्यत्वाची विकारापत्तित्वानें सिद्धि' अशी दृष्टान्तपूर्वक शंका, दृष्टान्तांतील वैषम्य सप्रमाण दाखवून तिचा परिहार ७६४-६५; 'सर्वशक्तित्वामुळें ब्रह्माचें विशेषवत्त्वानें गंतव्यत्व' या वाद्याच्या म्हणण्याचें निरसन ७६६; 'उत्पत्त्यादिश्रुतींना विशेषनिषेधश्रुतिपरत्व, कारण त्यांना निराकांक्षत्व, त्याविषयीं श्रुतिप्रमाण व विद्वदनुभव, द्वैतनिंदा, त्यामुळेंहि अद्वैताला प्रतिपाद्यत्व, उत्पत्त्यादिश्रुतींना निराकांक्ष ज्ञानोत्पादकत्व नाहीं,' श्रुतीवरून त्यांचें अन्यार्थत्व, म्हणून गति परब्रह्मविषय नाहीं ७६७-६९; गंत्या जीवाच्या स्वरूपाचें आलोचन केलें असतांहि परब्रह्मविषय गति नाहीं, याविषयीं 'जीव ब्रह्माचा अवयव कीं विकार कीं त्याहून अन्य,' इत्यादि विकल्पपूर्वक सविस्तर विचार ७७०-७२; 'संसाराला कर्मनिमित्तत्व, कर्मांच्या अभावीं त्याचा अभाव, त्यामुळें मुक्ति अनायासानें सिद्ध' या मताचें सविस्तर खंडन ७७५; 'नित्य-नैमित्तिक कर्मांचें प्रत्यवायानुत्पत्तीहून भिन्न फल नाहीं,' या म्हणण्याचें आपस्तंबस्मरणानें निरसन, सम्यग्दर्शनावांचून केवल काम्य-निषिद्धकर्मवर्जनानें कैवल्यसिद्धि होत नाहीं, ज्ञानगम्यब्रह्मात्मत्व न मानिल्यास कर्तृ-भोक्तृस्वभाव आत्म्याच्या कैवल्याची आशा नको, केवल शक्ति विद्यमान असतांना तिच्या कार्याचा परिहार संभवत नाहीं ७७६-७८; 'जीव परमात्म्याहून अभिन्न असल्यास सर्व व्यवहार-लोपादि दोष व ज्ञानापूर्वी स्वप्नाप्रमाणें व्यवहारादिसिद्धि' असा त्याचा परिहार ७७९; सगुणविद्याविषय गतिश्रुति, या स्वमताचें सोपपत्तिक विवरण ७८०-८१; 'तर मग ब्रह्में दोन कीं काय?' असा आक्षेप, व 'होय, एक कल्पित नामरूपादियुक्त व दुसरें निर्विशेष' असें समाधान, त्यावर 'अद्वैतश्रुतीचा बाधप्रसंग' हा दोष व त्याचें सोपपत्तिक निरसन, सर्वगत आत्म्याचीहि औपाधिक गमनप्रसिद्धि, म्हणून पूर्वसूत्रें हाच सिद्धान्त व पुढील सूत्रें हा बुद्धि विकासनासाठीं पूर्वपक्ष, असा अधिकरणोपसंहार ७८२-८३.

—६ **प्रतीकालंबनाधिकरण**–[७८३-८७] पूर्वोत्तरअधिकरणसंबंध, 'अमानव पुरुष' हा विषय, 'तो सर्व विकारालंबन उपासकांना ब्रह्मलोकीं नेवून पोंचवितो कीं कांहीं उपासकांनाच?' असा संशय, 'अनियमाधिकरणन्यायानें तो सर्वच उपासकांना ब्रह्मलोकीं पोंचवितो,' असा पूर्वपक्ष ७८३-८४; '**अप्रतीकालंबनान्**०' या सूत्राच्या व्याख्यानानें 'अप्रतीकालंबनांनाच तो ब्रह्मलोकीं नेतो' असा सिद्धान्त ७८७.

अध्याय ४ था. पाद ४ था. पृ. ७८८–८२५.

—१ **संपद्याविर्भावाधिकरण**–[७८८–९४] 'स्वरूपाभिनिष्पत्ति' हा विषय, 'ज्ञानी अनित्य विशेषानें अभिनिष्पन्न होतो कीं आत्ममात्ररूपानें' असा संशय, 'तो

अनित्य विशेषानें अभिनिष्पन्न होतो ' असा सकारण पूर्वपक्ष, '**संपद्याविर्भावः०**' या सूत्रानें 'स्वप्रकाश आत्म्याला साक्षात् जाणून त्याच आत्ममात्ररूपानें आविर्भाव होतो,' कारण 'स्वेन रूपेण' असें त्याला विशेषण दिलें आहे, 'पण स्वशब्द आत्मीय या अर्थी आहे' या आक्षेपाचें निरसन ७९०; 'तर मग पूर्वावस्था व ज्ञानोत्तर अवस्था यांमध्यें फरक काय?' असा आक्षेप व '**मुक्तः०**' या सूत्रानें 'तो ज्ञानी सर्वबंधविनिर्मुक्त होऊन शुद्ध आत्मरूपानें अवस्थित होतो, कारण तसें प्रतिज्ञान आहे,' त्या प्रतिज्ञानाचेंच सप्रमाण प्रतिपादन ७९२; 'ज्योतीला उपसंपन्न झालेला मुक्त कसा' अशी शंका, व 'येथील ज्योति आत्माच आहे,' असें '**आत्मा०**' या सूत्रानें सप्रमाण समाधान ७९३-९४.

—२ **अविभागेन दृष्टत्वाधिकरण**–[७९४–९६] 'स्वरूपानें अभिनिष्पन्न होणारा ज्ञानी' हा विषय, 'तो परमात्म्याहून पृथक्च आहे कीं अविभागानें अवस्थित होतो' असा संशय, 'तो परितः संचार करितो, ज्योतीला उपसंपन्न होतो, इत्यादि भेदनिर्देशामुळें पृथक्च आहे' असा पूर्वपक्ष, '**अविभागेन०**' या सूत्रानें 'मुक्त परमात्मरूपानेंच अवस्थित होतो,' असा सिद्धान्त, त्याविषयीं श्रुति व तत्क्रतुन्याय.

—३ **ब्राह्माधिकरण**–[७९६–९९] 'मुक्ताचें ब्रह्मरूपानें अवस्थान' हा विषय, 'तें सप्रपंच आहे कीं निष्प्रपंच, किंवा सप्रपंच व निष्प्रपंचहि?' असा संशय, 'दोन प्रकारच्या श्रुतींच्या मुख्यार्थत्वासाठीं तें उभयरूप आहे' असा पूर्वपक्ष, त्याविषयीं '**ब्राह्मेण०**' या सूत्रानें उपन्यासादि कारणें ७९६-९७; '**चितितन्मात्रेण०**' या सूत्रानें जीवात्म्याला चैतन्यात्मकत्व असल्यामुळें चैतन्यरूपानें अवस्थित असलेल्या मुक्त ब्रह्मामध्यें सर्वज्ञत्वादिशब्द अर्थशून्य योजिले जातात' असें पूर्वपक्षांतर '**एवं**' इत्यादि सूत्रानें 'पारमार्थिक चैतन्यमात्र स्वरूपाचा स्वीकार जरी केला तरी उपन्यासादिकांमुळें पूर्व ब्रह्मस्वरूपाच्या व्यावहारिक सर्वज्ञत्वादिकांचें अस्तित्व, त्यामुळें मुक्तात्म्या ब्रह्माच्या सप्रपंच-निष्प्रपंचत्वाचा विरोध नाहीं' असा सिद्धान्त ७९८-९९.

—४ **संकल्पाधिकरण**–[८००–८०३] तीन अधिकरणांनीं परविद्याफल सांगून अपरविद्याफल कथनास आरंभ–'ब्रह्मोपासकाचा संकल्प' हा विषय, 'केवल संकल्पच त्याच्या पित्रादिकांच्या समुत्थानाचा हेतु कीं कांहीं निमित्तासह संकल्पच त्याचा हेतु' असा संशय, 'संकल्पादेव' असें जरी श्रवण असलें तरी 'लोकव्यवहाराप्रमाणें त्याला अन्य निमित्ताची अपेक्षा असते' असा सोपपत्तिक पूर्वपक्ष ८००-१; 'केवल संकल्पापासूनच त्यांच्या पित्रादि भोगांचें समुत्थान होतें, कारण तशी श्रुति आहे,' इत्यादि '**संकल्पात्०**' या सूत्रव्याख्यानानें सयुक्तिक सिद्धान्त, '**अत एव०**' या सूत्रानें विद्वानाच्या सत्यसंकल्पामध्यें अनन्याधिपतित्व हें लाभांतर ८०२-३.

—५ **अभावाधिकरण**–[८०४–८०९] 'शरीरेंद्रियें' हा विषय, मुक्ताचीं तीं आहेत कीं नाहींत' इत्यादि संशय, '**अभावं०**' या सूत्रानें 'तीं नाहींत' असा एक व '**भावं**' या सूत्रानें 'तीं आहेत' असा दुसरा, असे दोन पूर्वपक्ष ८०४-६; '**द्वा-**

दशाहवत्० ' या सूत्रानें 'लिंगद्वय असल्यामुळें विद्वानाच्या संकल्पाप्रमाणें त्याला सशरीरत्व व अशरीरत्व आहे,' असा सिद्धान्त ८०७; ' **तन्वभावे०** ' या सूत्रानें शरीरेंद्रियांच्या अभावीं त्यांचा स्वप्नाप्रमाणें मानस विषयभोग, व भावे या सूत्रानें शरीरेंद्रियांच्या भावसमयीं जागरिताप्रमाणें भोग ८०८-९.

—६ **प्रदीपाधिकरण**–[८०९–१४] ' मुक्तांचीं उक्त सांकल्पिक शरीरें ' हा विषय, ' तीं सात्मक असतात कीं निरात्मक ' असा संशय, ' निरात्मक असतात ' असा पूर्वपक्ष, ' **प्रदीप०** ' इत्यादि सूत्रानें 'त्या निर्मित शरीरांमध्यें विद्यासामर्थ्यामुळें आत्म्याची अभिव्यक्ति संभवते ' असा सप्रमाण सिद्धान्त, त्या अनेक शरीरांतील मनें एका मुख्य मनाच्या अधीन असतात, त्यामुळें हें संभवतें, याविषयीं योगशास्त्राची प्रक्रिया ८०९-१२; 'मुक्तांचें हें ऐश्वर्य विशेषविज्ञानप्रतिषेधक श्रुतींच्या विरुद्ध आहे ' अशी शंका, ' **स्वाप्यय०** ' या सूत्रानें तिचें सप्रमाण निरसन ८१३-१४.

—७ **जगव्द्यापाराधिकरण**–[८१४–८२५] 'ब्रह्मसायुज्यास प्राप्त झालेल्या विद्वानाचें ऐश्वर्य' हा विषय, ' तें निष्प्रतिबंध असतें कीं सप्रतिबंध असतें' असा संशय, ' तें निरंकुशच असणें युक्त आहे ' असा पूर्वपक्ष, ' **जगव्द्यापार०**' या सूत्रानें 'त्यांचें ऐश्वर्य जगव्द्यापाररहित आहे, कारण जगव्द्यापार हें परमेश्वराचेंच कार्य आहे, सृष्टिवाक्यांत परमेश्वरच प्रकृत व विद्वान् अप्रकृत ' असा सिद्धान्त ८१४-१७; ' **प्रत्यक्षोपदेशात्** ' या सूत्रानें पूर्वपक्षाच्या बीजाचा अनुवाद व त्याचें निरसन ८१७-१८; 'पण निरतिशय ऐश्वर्यवान् ईश्वराची उपासना करून तदात्मतेस प्राप्त झालेल्या उपासकांचें ऐश्वर्य सातिशय असणें युक्त नाहीं ' अशी शंका, व 'ब्रह्माला ऐक्य जरी असलें तरी सगुणप्राप्तांना निर्गुणप्राप्ताचा जसा अभाव, त्याचप्रमाणें हेंहि युक्त,' असें सांगण्यासाठीं ' **विकारावर्ति०** ' या सूत्रानें ब्रह्माचें द्वैरूप्यकथन ८१९; ' **दर्शयतश्च०** ' या सूत्रानें त्याविषयीं श्रुति-स्मृतिप्रमाण ८२०; ' **भोगमात्र०** ' या सूत्रानें अपरब्रह्मवेत्त्यांच्या जगत्स्रष्टृत्वादि-अभावाविषयीं भोगमात्रसाम्य, हें लिंगान्तर ८२१; 'तर मग तें त्यांचें ऐश्वर्य विनाशी असेल, व त्यामुळें पुनरावृत्तीचा प्रसंग येईल, ' अशी शंका, व ' **अनावृत्तिः०** ' या सूत्रानें 'अर्चिरादि-मार्गानें ब्रह्मलोकाला प्राप्त झालेल्या विद्वानाची अनावृत्तिच,कारण त्याची क्रममुक्ति सांगणारी श्रुति आहे'असा सिद्धान्तोपसंहार८२२-२५.

ॐतत्सत्

ब्रह्मसूत्रशारीरभाष्यार्थ

[मूळ सूत्र, सूत्रार्थ, शांकरभाष्य, अवतरणें, स्पष्टीकरण, व भामत्यादि टीकाकारांचा अधिक आशय व्यक्त करणाऱ्या टीपा, यांसह]

फलाख्यचतुर्थाध्याये प्रथमः पादः ।

(१. आवृत्त्यधिकरण. सू. १-२)

—पूर्वाध्यायाच्या अंतिम अधिकरणांत मोक्षाविषयीं प्रतिनियमाचा अभाव प्रदर्शित केला. आतां मोक्षाच्या उपयोगी असलेल्या श्रवणादि विद्यासाधनांविषयीं त्यांच्या आवृत्तीनें अनुष्ठानाचा प्रतिनियम 'आवृत्तिः०' या सूत्रानें दाखवितात—

सूत्रं—आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॥ १ ॥

सूत्रार्थ—आत्म्याचा साक्षात्कार आवृत्ति-विशिष्ट श्रवणादिकांनीं साध्य होणारा असल्यामुळें श्रवणादिकांची आवृत्तीच करावी. कारण श्रवणादिक व उपासनावाचक शब्द यांचा वारंवार उपदेश केलेला आहे.--सु.ब्र. पृ. ४२९.- [-पूर्वोत्तर अध्यायांचा कार्यकारणभावसंबंध सांगण्यासाठीं तृतीयाध्याच्या अर्थाचा 'तृतीयेऽध्याये०' इत्यादि भाष्यानें अनुवाद-]

भाष्यं—तृतीयेऽध्याये परापरासु विद्यासु साधनाश्रयो विचारः प्रायेणात्यगात् । अथेह चतुर्थे फलाश्रय आगमिष्यति । प्रसंगागतं चान्यदपि किंचिच्चिंतयिष्यते । प्रथमं तावत्कतिभिश्चिदधिकरणैः साधनाश्रयविचारशेषमेवानुसरामः ॥

भाष्यार्थ—तिसऱ्या अध्यायांत पर व अपर विद्यांतील साधनांविषयींचा विचार प्रायः होऊन गेला. [त्या साधन-विचाराचा थोडासा शेष राहिला आहे, हें द्योतित करण्यासाठीं 'प्रायेण' असें म्हटलें आहे.—फलसिद्धि साधनाधीन असल्यामुळें त्यांच्या विचाराचेंहि पौर्वापर्य म्ह० साधनविचार पूर्वी व फलविचार त्यानंतर असा त्यांचा पूर्वापरभाव युक्तच आहे, अशा आशयानें युक्त असलेले भाष्यकार

' **अथ०** ' इत्यादि भाष्यानें म्हणतात–]=आतां या चौथ्या अध्यायांत फलसंबंधी विचार पुढें येईल. [–" तर मग येथें अर्चिरादि मार्गाचें कथन कसें केलें आहे ?" अशी आशंका घेऊन ' फलकथनाच्या प्रसंगानें त्याचें कथनहि केलें जाईल' असें '**प्रसंगागतं च०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]=आणि प्रसंगानें प्राप्त अशा दुसऱ्याहि मार्गादिकांचा विचार केला जाईल. [–याप्रमाणें अध्यायाचा संबंध सांगून तदधिगमाधिकरणापर्यंतच्या अधिकरणांचें तात्पर्य प्रदर्शित करणारे भाष्यकार ' **प्रथमं०** ' इत्यादि भाष्यानें अवान्तर संबंध सांगतात–]=आतां अगोदर कांहीं अधिकरणांनीं आम्ही साधनाश्रयविचाराच्या अवशिष्ट भागालाच अनुसरतों. [–साक्षात्च श्रुतीनें सांगितलेल्या साधनांचा विचार केला, आतां फलार्थापत्तीनें प्राप्त झालेल्या आवृत्त्यादिकांचा विचार केला जातो. तो विचार फलार्थापत्तीच्या अधीन असल्यामुळें या फलाध्यायांत तो सुसंगतच आहे असा भावार्थ.–'**आत्मा०**' इत्यादि वाक्यांनीं प्रथमाधिकरणाच्या विषयाचा अनुवाद करून संशय सांगतात–]

भाष्यं—' आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्यः' 'तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ' ' सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः ' इति चैवमादिश्रवणेषु संशयः–किं सकृत्प्रत्ययः कर्तव्यः । आहोस्विदावृत्त्येति । किं तावत्प्राप्तं । सकृत्प्रत्ययः स्यात्प्रयाजादिवत् । तावता शास्त्रस्य कृतार्थत्वात् । अश्रूयमाणायां ह्यावृत्तौ क्रियमाणायामशास्त्रार्थः कृतो भवेत् ॥

भाष्यार्थ—" आत्माच द्रष्टव्य, श्रोतव्य, मन्तव्य व निदिध्यासितव्य आहे." –बृ. ४. ५. ६.–" बुद्धिवान् ब्राह्मणानें त्याच आत्म्याला शास्त्राचार्योपदेशद्वारा परोक्ष जाणून प्रज्ञा–साक्षात्काराच्या साधनांचें अनुष्ठान करावें."–बृ. ४.४.२१. सु. उ. ६९६–" त्याचेंच अन्वेषण करावें, त्याचीच विजिज्ञासा करावी. "–छां. ८. ७. १.–या व अशाच दुसऱ्याहि (ठिकठिकाणच्या) श्रवणाविषयीं 'एकदाच श्रवणादि प्रत्यय करावा कीं आवृत्तीनें ' असा संशय येतो. [येथें साधनांचें एकेकदाच अनुष्ठान करणें व फलनिष्पत्ति होईपर्यंत त्यांची पुनः पुनः आवृत्ति करणें, असें उभयथात्व–दोन्ही प्रकार दिसत असल्यामुळें श्रवणादिसाधनांविषयीं संशय सांगून मुक्तीला कारण होणाऱ्या श्रौत आत्मज्ञानाचीं साधनें अशीं जीं श्रवणादिक त्यांच्या आवृत्तीनें अनुष्ठानाची सिद्धि केलेली असल्यामुळें या अधिकरणाच्या पादादिसंगति आहेत. पूर्वपक्षांत ' श्रवणादिकांना अदृष्टार्थत्व आहे' व सिद्धान्तांत 'त्यांना दृष्टार्थत्वच आहे' असा फलभेद मानून ' **किं तावत्०** ' इत्यादि भाष्यानें पूर्वपक्ष करितात–]=तर मग अगोदर त्यांतील कोणता पक्ष प्राप्त झाला? प्रयाजादिकां-

प्रमाणें श्रवणादिकांचा सकृत्प्रत्यय होतो. [–ज्याप्रमाणें एकदाच अनुष्ठिलेले प्रयाजादिक दर्श व पूर्णमास यांच्या फलांवर उपकार करणारे–त्यांच्या फलोपयोगी होतात, त्याचप्रमाणें एकदाच अनुष्ठिलेला श्रवणादि प्रत्ययहि तत्त्वज्ञानोपयोगी –आत्मज्ञानाचें साधन होईल, त्यामुळें आवृत्तीला आनर्थक्य आहे–आवृत्तीची कांहीं आवश्यकता नाहीं, असा भावार्थ.–" अहोपण, तांदूळ होईपर्यंत व्रीहींच्या अवघाताची आवृत्ति जशी इष्ट आहे त्याप्रमाणें ज्ञान हें फल प्राप्त होईपर्यंत श्रवणादिकांच्या आवृत्तीनें अनुष्ठानाची आवश्यकता आहे" अशी आशंका घेऊन वादी **'तावता०'** इत्यादि भाष्यानें म्हणतो–]=कारण एकदा अनुष्ठान केल्यानें शास्त्राला कृतार्थत्व प्राप्त होतें म्ह० शास्त्र कृतार्थ होतें. [–"अहोपण, शास्त्राला एकदाच केलेल्या अनुष्ठानानें जरी कृतार्थत्व असलें तरी त्याचें फलनिष्पत्तीपर्यंत अनुष्ठान कां होणार नाहीं ?" **' अश्रूयमाणायाम्० '** इत्यादि भाष्यानें उत्तर–]=कारण आवृत्ति श्रुत नसतांना जर ती करूं लागलें तर अशास्त्रार्थ केला असें होईल. [–" दर्शनक्रियेच्या साधनाची आकांक्षा झाली असतां एकदाच साधनाच्या उपदेशानें निराकांक्षत्व संभवत असतांना साधनांच्या असकृत्–वारंवार केलेल्या उपदेशाच्या अनुपपत्तीनें त्या उपदेशाचें तात्पर्य आवृत्तींत कल्पिलें जातें आणि असें असल्यामुळें अशास्त्रार्थ केला आहे असें होत नाहीं " अशी **' ननु० '** इत्यादि भाष्यानें शंका–]

भाष्यं—नन्वसकृदुपदेशा उदाहृताः 'श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इत्येवमादयः। एवमपि यावच्छब्दमावर्तयेत्सकृच्छ्रवणं सकृन्मननं सकृन्निदिध्यासनं चेति।नातिरिक्तम्। सकृदुपदेशेषु तु वेदोपासीतेत्येवमादिष्वनावृत्तिरिति॥

भाष्यार्थ—" अहोपण, आत्मा श्रोतव्य, मन्तव्य, निदिध्यासितव्य आहे, इत्यादि असकृत् उपदेश वर उदाहृत केला आहे–त्याचा उल्लेख केला आहे." [–पण समुच्चित श्रवणादिकांच्या असकृत् उपदेशाची साधनत्वबुद्धीनेंहि उपपत्ति लागते, त्यामुळें त्यांत कांहीं विरोध नाहीं, अर्थात् त्या उपदेशाचें आवृत्तीमध्यें तात्पर्य नाहीं, असें वादी **' एवं० '** इत्यादि भाष्यानें म्हणतो–]=असें जरी असलें तरी जितके शब्द आहेत तितकीच आवृत्ति करावी. एकदा श्रवण, एकदा मनन व एकदा निदिध्यासन, असें श्रवणादि एकेकदाच करावें. त्याहून अधिक करूं नये. [–याप्रमाणें निर्विशेष ब्रह्माचा साक्षात्कार हें ज्यांचें फल आहे अशा श्रवणादिकांतील आवृत्तीचें निरसन करून सविशेष ब्रह्माचा साक्षात्कार हें ज्यांचें फल आहे अशा अहंग्रहोपासनांतील आवृत्तीचें निरसन वादी **'सकृदुपदेशेषु०'** इत्यादि

भाष्यानें करितो–]=पण 'वेद' 'उपासीत' इत्यादि सकृत् उपदेशांमध्यें तर अनावृत्ति आहे, 'इति'–असा पूर्वपक्ष प्राप्त होतो. [–श्रवणादि व अहंग्रहोपासना यांना प्रयाजादिकांप्रमाणें अनुष्ठानामुळें अदृष्टार्थत्व आहे म्ह० त्यांचें फल अदृष्ट आहे, अशा प्राप्त झालेल्या पूर्वपक्षाचा 'एवं०' इत्यादि भाष्यानें अनुवाद करून भाष्यकार सिद्धान्त सांगतात–]

भाष्यं—एवं प्राप्ते ब्रूमः– प्रत्ययावृत्तिः कर्तव्या । कुतः । असकृदुपदेशात्। 'श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्यः' इत्येवंजातीयको ह्यसकृदुपदेशः प्रत्ययावृत्तिं सूचयति। ननूक्तं यावच्छब्दमेव आवर्तयेन्नाधिकमिति। न। दर्शनपर्यवसानत्वादेषाम्। दर्शनपर्यवसानानि हि श्रवणादीन्यावर्त्यमानानि दृष्टार्थानि भवन्ति। यथावघातादीनि तंडुलादिनिष्पत्तिपर्यवसानानि। तद्वत् ॥

भाष्यार्थ—असा पूर्वपक्ष प्राप्त झाला असतां 'आवृत्तिः'–श्रवणादि-प्रत्ययांची आवृत्ति करावी, असा सिद्धान्त आम्ही सांगतों. [–"पण तशी आवृत्ति करण्यास कांहीं कारण नाहीं" अशी आशंका घेऊन, सूत्रोक्त हेतूला अवतरण देऊन त्याचें व्याख्यान–]= 'कुतः'–कोणत्या कारणानें? 'असकृत् उपदेशामुळें'–कारण 'श्रवण करावें, मनन करावें, निदिध्यासन करावें' हा अशा प्रकारचा अनेकदा केलेला उपदेश त्यांच्या प्रत्ययाची आवृत्ति सुचवितो. [–पूर्ववादी 'ननु०' इत्यादि भाष्यानें पूर्वोक्ताचें स्मरण देतो–]=अहोपण, 'जितके शब्द आहेत तितकीच आवृत्ति करावी अधिक करूं नये' असें आम्हीं वर सांगितलें आहे. [–अविद्येच्या उच्छेदानें–नाशानें आत्म्याची स्वरूपावस्थानरूप मुक्ति श्रुति व अनुभव यांनीं सिद्ध असल्यामुळें, अविद्येचा उच्छेद विद्येनें आपोआपच होत असतो, असें रज्जुस्वरूपसाक्षात्कारामध्यें प्रत्यक्ष उपलब्ध होत असल्यामुळें व श्रवणादिकांना दृष्टफलत्व असल्यामुळें फलनिष्पत्ति होईपर्यंत अवघातादिकांप्रमाणें श्रवणादिकांची आवृत्ति करावी असें भाष्यकार 'न०' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]=पण तें बरोबर नाहीं. कारण या श्रवणादिसाधनांना साक्षात्कारपर्यवसानत्व आहे–त्यांचें पर्यवसान साक्षात्कारांत होतें, त्यामुळें तुमचें वरील म्हणणें बरोबर नाहीं.[–हेंच अधिक स्पष्ट करितात–]='**दर्शनपर्यवसानानि०**'–कारण आत्मसाक्षात्कारांत पर्यवसान पावणारीं हीं आवृत्ति केलीं जाणारीं श्रवणादि साधनें दृष्टार्थ–दृष्टफल आहेत. ज्याप्रमाणें अवघातादि–भात कुटणें इत्यादि कर्में तण्डुलादिकांची निष्पत्ति झाली असतांच संपणारीं आहेत हें प्रसिद्ध आहे, त्याप्रमाणें श्रवणादि साधनें दृष्टफल असल्यामुळें साक्षात्कार झाला असतांच समाप्त

होणारीं आहेत. [–'एकदाच सांगितलेल्या अहंग्रहोपासनांमध्यें तर आवृत्तीची शंकाच नाहीं' असें जें वाद्यानें म्हटलें आहे–पृ.६१३–त्याविषयीं आचार्य '**अपि च०**' या भाष्यानें सांगतात–]

भाष्यं—अपि चोपासनं निदिध्यासनं चेति अंतर्णीतावृत्तिगुणैव क्रियाभिधीयते। तथा हि लोके गुरुमुपास्ते राजानमुपास्त इति च यस्तात्पर्येण गुर्वादीननुवर्तते स एवमुच्यते। तथा ध्यायति प्रोषितनाथा पतिमिति या निरंतरस्मरणा पतिं प्रति सोत्कंठा सैवमभिधीयते। विद्युपास्त्योश्च वेदान्तेष्वव्यतिरेकेण प्रयोगो दृश्यते। क्वचिद्विदिनोपक्रम्य उपासिनोपसंहरति ॥

भाष्यार्थ––शिवाय उपासन व निदिध्यासन ही क्रिया जिच्यामध्यें आवृत्ति हा गुण अंतर्भूत झालेला–गूढ आहे अशीच सांगितली जाते. [–'ज्याला संशय मुळींच नाहीं असा उपासक देव होऊन देवांस प्राप्त होतो–देवताभावास प्राप्त होतो.'–बृ.४.१.२.–अशा या लिंगावरून अहंग्रहोपासनांना उपास्याच्या साक्षात्कारद्वारा दृष्टफलत्व आहे, असें पुढें सांगावयाचें असल्यामुळें त्यामध्येंहि फलनिष्पत्ति होईपर्यंत त्यांच्या आवृत्तीचें अनुमान होतें व शब्दसामर्थ्यामुळेंहि त्या उपासनांत आवृत्तिच विवक्षित आहे, असा याचा भावार्थ.–ज्यामध्यें आवृत्ति हा गुण अंतर्भूत आहे असेंच उपासन आहे, याविषयीं '**तथा हि लोके०**' या भाष्यानें लोकसंमति सांगतात–]=कारण लोकव्यवहारांतहि 'गुरूची उपासना करितो. राजाची उपासना करितो' इत्यादि जो तत्परतेनें गुर्वादिकांचें अनुवर्तन करितो, तोच असें बोलला जातो–त्याविषयींच व्यवहारांत असा शब्दप्रयोग करितात. [–ध्यानहि तसेंच–आवृत्तिगुणविशिष्टच आहे, याविषयीं लोकसंमति दाखवितात–]='**तथा०**' –तसेंच, 'जिचा पति प्रवासांत गेला आहे अशी प्रोषितनाथा पतीचें ध्यान करिते' असें जी पतीविषयीं उत्कंठायुक्त होऊन त्याचेंच निरंतर स्मरण करिते तीच बोलली जाते–अशा स्त्रीविषयींच तसें म्हणतात. [–'उपासन-'शब्दश्रुतींतील आवृत्ति जरी अशी सिद्ध झाली तरी 'वेद' इत्यादि शब्दप्रयोगांत तिची सिद्धि कशी होते, अशी आशंका घेऊन आचार्य म्हणतात–]='**विद्युपास्त्योश्च०**' आणि 'विद्' व 'उपास्' या दोन क्रियापदांचा वेदान्तांमध्यें अभेदानें–एका अर्थी प्रयोग केलेला दिसतो. श्रुति कांहीं ठिकाणीं 'विद्' या धातूनें उपक्रम करून 'उपास्' या धातूनें उपसंहार करिते. [–'विद्' या धातूनें उपक्रम व 'उपास्' यानें उपसंहार याविषयीं '**यथा०**' इत्यादि भाष्यानें संवर्गविद्येचें उदाहरण–]

भाष्यं—यथा –' यस्तद्वेद यत्स वेद स मयैतदुक्तः ' इत्यत्र ' नु म एतां भगवो देवतां शाधि यां देवतामुपास्से ' इति । क्वचिच्चोपासिनोपक्रम्य विदिनोपसंहरति । यथा— ' मनो ब्रह्मेत्युपासीत ' इत्यत्र ' भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद ' इति । तस्मात्सकृदुपदेशेष्वपि आवृत्तिसिद्धिः । असकृदुपदेशस्त्वावृत्तेः सूचकः ॥ १ ॥

भाष्यार्थ--जसें ' सः '–तो रैक, ' यत् वेद '–जें जाणतो ' तत् '–तें प्राणतत्त्व दुसराहि जो कोणी जाणतो तो सर्व धर्मफलांस प्राप्त होतो, असें मजकडून तो बोलला गेला आहे–त्याविषयीं मी हें बोललों आहें–छां. ४. १. ४.–[रैकाप्रमाणें दुसराहि जो कोणी रैकाचें वेद्य–उपास्य प्राणतत्त्व जाणतो त्यालाहि सर्व पुण्यफलांची प्राप्ति होते, असें म्हणून मी तो तशा प्रकारचा रैक तुला सांगितला आहे. श्रुतींतील ' एतत् ' हें क्रियाविशेषण आहे. ' अतिशय क्षुद्र असलेल्या जानश्रुतीला तूं रैकाप्रमाणें काय सांगत आहेस?' असें आकाशांतून जाणारा पुढील हंस मागील हंसाला म्हणतो.]=' **इत्यत्र०** '–अशा या प्रकरणांत ' भगवः '–हे भगवन् रैक, ' यां देवतां उपास्से '–ज्या देवतेची तूं उपासना करितोस ' एतां देवतां मे शाधि '–त्या देवतेचा मला उपदेश कर, असें जानश्रुतीचें वचन आहे. [यांत उपक्रम व उपसंहार यांच्या एकरूपत्वाची सिद्धि होण्यासाठीं ' विद् ' व ' उपास् ' यांचें एकार्थत्व कथन करणें उचित आहे.–आतां ' उपास् ' यानें आरंभ व ' विद् ' यानें उपसंहार याविषयीं ' **यथा०**' इत्यादि भाष्यानें दृष्टान्त सांगतात–] =जसें "मन ब्रह्म आहे अशी उपासना करावी"–छां.३.१८.१.–अशा या वाक्यांत "जो असें जाणतो तो कीर्ति,यश, ब्रह्मवर्चस यांनीं भासतो व तापतो" असा उपसंहार केला आहे. [याप्रमाणें 'विद्' व 'उपास्' यांचें ऐक्य आहे व उपासना आवृत्तिगुणविशिष्ट आहे, असें सिद्ध झालें असतां फलित–]=**'तस्मात्०'**–म्हणून सकृत्–एकदा केलेल्या उपदेशांतहि आवृत्तीची सिद्धि होते. [–" अहोपण, श्रवणादिकांमध्यें तशी शब्दसामर्थ्यानें आवृत्ति प्राप्त होत नाहीं. तेव्हां श्रवणादिकांतील आवृत्तीची सिद्धि कशी होते?" उत्तर–]=' **असकृत्०** '–पण वारंवार केलेला उपदेश आवृत्तीचा सूचक आहे १. [–विषयांचा साक्षात्कार हें ज्यांचें फल आहे अशा प्रत्ययांतील आवृत्तीविषयीं ' **लिंगाच्च०** ' या सूत्रानें हेत्वंतर सांगतात–]

सूत्रं—लिंगाच्च ॥ २ ॥ (१)

सूत्रार्थ—लिंगावरूनहि साधनांच्या आवृत्तीची सिद्धि होते. २ (१)–सु. ब्र. पृ. ४२९. [–' **लिंगमपि०** ' इत्यादि भाष्यानें हेतूचेंच विवरण करितात–]

भाष्यं--लिंगमपि प्रत्ययावृत्तिं प्रत्याययति । तथा हि–उद्गीथविज्ञानं प्रस्तुत्य 'आदित्य उद्गीथः' इत्येतदेकपुत्रतादोषेणापोद्य 'रश्मींस्त्वं पर्यावर्तयात्' इति रश्मिबहुत्वविज्ञानं बहुपुत्रतायै विदधत्सिद्धवत्प्रत्ययावृत्तिं दर्शयति। तत्सामान्यात्सर्वप्रत्ययेष्वावृत्तिसिद्धिः ॥

भाष्यार्थ--लिंगहि प्रत्ययाच्या आवृत्तीचा प्रत्यय आणून देतें. कसें तें पहा– उद्गीथविज्ञानाचा 'आदित्य उद्गीथ आहे' असा आरंभ करून एकपुत्रतादोषानें त्याचा अपवाद करून–'हे पुत्रा, तूं सूर्याचे किरण व सूर्य यांची भेदानें उपासना कर'–छां.१. ५.२.–असें बहुपुत्रत्वासाटीं रश्मिबहुत्वविज्ञानाचें विधान करणारें लिंग सिद्ध असल्याप्रमाणेंच प्रत्ययाची आवृत्ति दाखवितें. [–श्रुतींतील 'पर्यावर्तयात्' या शब्दप्रयोगांत एका 'त-'काराचा अंतर्भाव करून 'पर्यावर्तयतात्' असें हें मध्यम पुरुष एकवचन करून घ्यावें. कारण त्याचा त्वं–तूं हा कर्ता आहे. 'पर्यावर्तय–उपास्स्व'–उपासना कर, असा याचा भावार्थ. एकाच आदित्याचें उद्गीथामध्यें संपादन करून त्याची उपासना केल्यामुळें मला तूं एकच पुत्र झालास, पण तूं उद्गीथांत रश्मींचें संपादन करून प्रत्यावर्तन कर, म्हणजे तुला पुष्कळ पुत्र होतील. या विधिवाक्यांत प्रत्ययाची आवृत्ति सिद्ध असल्याप्रमाणें प्रदर्शित केली आहे. म्हणून हें आवृत्तीचें लिंग आहे, असा भावार्थ.–' पण त्या लिंगावरून उद्गीथाच्या प्रत्ययाची आवृत्ति जरी सिद्ध होत असली तरी अन्य प्रत्ययांमध्यें तिची सिद्धि कशी होते?' 'तत्०' इत्यादि भाष्यानें उत्तर–]=त्या प्रकृत उद्गीथप्रत्ययाशीं सर्व प्रत्ययांचें साक्षात्कारफलत्वानें किंवा ध्यानत्वानें सादृश्य असल्यामुळें अहंग्रहोपासनादि व श्रवणादि या सर्व प्रत्ययांमध्यें आवृत्तीची सिद्धि होते. [–याप्रमाणें अधिकरणार्थ सांगून त्याच्या निर्गुण ब्रह्मविषयत्वावर 'अत्र०' इत्यादि भाष्यानें आक्षेप–]

भाष्यं--अत्राह– भवतु नाम साध्यफलेषु प्रत्ययेष्वावृत्तिः । तेष्वावृत्तिसाध्यस्यातिशयस्य संभवात् । यस्तु परब्रह्मविषयः प्रत्ययो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावमेवात्मभूतं परं ब्रह्म समर्पयति । तत्र किमर्था आवृत्तिरिति ॥

भाष्यार्थ--यावर आक्षेपक असें म्हणतो–[–येथें सविशेष ब्रह्माचा साक्षात्कार हें ज्यांचें फल आहे अशा अहंग्रहोपासना व निर्विशेषब्रह्मसाक्षात्कार हें ज्यांचें फल आहे अशीं श्रवणादि साधनें यांचें उदाहरण दिलें आहे. वादी त्यांपैकीं अहंग्रहोपासनांतील आवृत्तीचा स्वीकार 'भवतु०' इत्यादि भाष्यानें करितो–] =ज्यांचें फल साध्य आहे अशा प्रत्ययांमध्यें आवृत्ति असूं दे. कारण त्यांत आवृत्तीनें साध्य होणाऱ्या अतिशयाचा संभव आहे. [–पण 'यस्तु०' इत्यादि

भाष्यानें तो श्रवणादिकांतील आवृत्तीचें निरसन करितो–]=पण जो परब्रह्मविषय प्रत्यय नित्यशुद्ध-बुद्ध-मुक्तस्वभावच आत्मभूत परब्रह्माचें समर्पण करितो त्यांत आवृत्ति कशासाठीं करावयाची ? ‘ इति० ’ असें वादी म्हणतो. [–निर्गुण ब्रह्मांतील अपरोक्षत्व हा अतिशय साध्य नाहीं म्ह० तो साधनांनीं साध्य होणारा नाहीं. कारण ब्रह्माला नित्य अपरोक्षत्वच आहे. त्यामुळें त्यांत श्रवणादिकांची आवृत्ति व्यर्थ आहे, असा भावार्थ.–“ अहोपण, ब्रह्माला नित्य अपरोक्षत्व जरी असलें तरी तेवढ्यानें अविद्येचा नाश होत नाहीं. म्हणून अविद्येच्या ध्वंसासाठीं आगंतुक साक्षात्कार श्रवणादिकांच्या आवृत्तीनें साध्य आहे, ” अशी ‘ **सकृत्०** ’ इत्यादि भाष्यानें वरील आक्षेपावर शंका–]

भाष्यं—सकृच्छ्रुतौ च ब्रह्मात्मत्वप्रतीत्यनुपपत्तेरावृत्त्यभ्युमगम इति चेत् । न । आवृत्तावपि तदनुपपत्तेः । यदि हि ‘ तत्त्वमसि ’ इत्येवंजातीयकं वाक्यं सकृच्छ्रूयमाणं ब्रह्मात्मत्वप्रतीतिं नोत्पादयेत्ततस्तदेव आवर्त्यमानमुत्पादयिष्यतीति का प्रत्याशा स्यात् ॥

भाष्यार्थ—“अहोपण, एकदाच श्रवण केल्यानें ब्रह्मात्मत्वप्रतीति उपपन्न होत नसल्यामुळें आवृत्तीचा स्वीकार केला जातो ” असें जर म्हणाल तर [–‘ **न०** ’ इत्यादि भाष्यानें पूर्ववादी म्हणतो–]=तें बरोबर नाहीं. कारण श्रवणादिकांची आवृत्ति जरी केली तरी ब्रह्मात्मत्वप्रतीतीचा संभव नाहीं –श्रवणादिकांची आवृत्ति केली असतांहि त्याची अनुपपत्तीच होते. [–‘ **यदि०** ’ इत्यादि भाष्यानें वादी अनुपपत्तिच प्रकट करितो–]=कारण ‘ तत्त्वमसि ’ इत्यादि वाक्य एकदा श्रवण करून जर ब्रह्मात्मत्वप्रतीति उत्पन्न न करील तर त्याच वाक्याची पुनः पुनः आवृत्ति केली असतां तें त्या प्रतीतीला उत्पन्न करील याविषयीं काय आशा करावयाची आहे ! [–‘ ज्योतिष्टोमादि-’वाक्याप्रमाणें आवृत्तीनें युक्त असलेलेंहि ‘ तत्त्वमस्यादि-’वाक्य स्वार्थाविषयींच्या साक्षात्कारास समर्थ नाहीं, असा याचा भावार्थ.–आतां वादी “ युक्ति व आवृत्ति यांनीं युक्त असलेलें वाक्य स्वार्थाविषयींच्या साक्षात्कारास उत्पन्न करील ” या शंकाकाराच्या म्हणण्याचा अनुवाद ‘ **अथोच्येत०** ’ इत्यादि भाष्यानें करितो–]

भाष्यं—अथोच्येत–न केवलं वाक्यं कंचिदर्थं साक्षात्कर्तुं शक्नोति । अतो युक्त्यपेक्षं वाक्यमनुभावयिष्यति ब्रह्मात्मत्वमिति । तथाप्यावृत्त्यानर्थक्यमेव । सापि हि युक्तिः सकृत्प्रवृत्तैव स्वमर्थमनुभावयिष्यति ॥

भाष्यार्थ—आतां ' केवल वाक्य कोणत्याच अर्थाला साक्षात्-प्रत्यक्ष करण्यास समर्थ नाहीं. म्ह० नुस्तें वाक्य अर्थाचें अपरोक्ष ज्ञान करून देण्यास समर्थ नसतें, म्हणून युक्तीची ज्याला अपेक्षा आहे असें वाक्य ब्रह्मात्मत्व अनुभवास आणून देईल' असें जर तुम्ही म्हणाल [-वादी युक्तिसाहित्याचा स्वीकार करून आवृत्तीचें प्रत्याख्यान करितो-]=' **तथापि०** '-तरी सुद्धां आवृत्तीला व्यर्थत्वच आहे, कारण एकदा प्रवृत्त झालेलीच ती युक्तीसुद्धां आपल्या अर्थाचा अनुभव करवील. [-यावर आवृत्तीच्या अर्थवत्त्वाचें समर्थन करणारा वेदान्तपक्षी '**अथापि०**' इत्यादि भाष्यानें आक्षेप घेतो-]

भाष्यं—अथापि स्याद्युक्त्या वाक्येन च सामान्यविषयमेव विज्ञानं क्रियते। न विशेषविषयम् । यथा अस्ति मे हृदये शूलं इत्यतो वाक्याद्गात्रकंपादिलिंगाच्च शूलसद्भावसामान्यमेव परः प्रतिपद्यते । न विशेषमनुभवति । यथा स एव शूली। विशेषानुभवश्चाविद्याया निवर्तकः । ततस्तदर्था आवृत्तिरिति चेत् । न । असकृदपि तावन्मात्रे क्रियमाणे विशेषविज्ञानोत्पत्त्यसम्भवात् ॥

भाष्यार्थ—आतां यावर 'युक्ति व वाक्य यांच्याकडून सामान्यविषयच विज्ञान केलें जातें. विशेषविषय विज्ञान केलें जात नाहीं, म्ह० युक्ति व वाक्य यांच्या योगानें विषयाचें सामान्य ज्ञान होतें, विशेष ज्ञान होत नाहीं, असेंहि आक्षेपक म्हणेल. [-वादी हेंच म्हणणें दृष्टान्तानें स्पष्ट करितो-]='**यथा०**'-जसें ' माझ्या हृदयांत शूल आहे ' अशा या वाक्यावरून व शरीरकंपादि लिंगांवरून दुसरा-हें वाक्य ऐकणारा शूलाच्या अस्तित्वाचें सामान्यच जाणतो म्ह० त्याला त्या शूलाचें सामान्य ज्ञानच होतें. त्याच्या विशेषाचा अनुभव येत नाहीं. [-" अहोपण, शूलविशेषाला अनुभवाची योग्यताच नसल्यामुळें श्रोत्याला त्याचा अनुभव येत नाहीं," अशी आशंका घेऊन आक्षेपक '**यथा०**' इत्यादि म्हणतो-] =जसा तोच शूलवान् पुरुष त्या शूलविशेषाचा अनुभव घेतो तसा त्याचें वाक्य ऐकणारा तो शूलविशेष अनुभवीत नाहीं. [-' तर मग प्रस्तुत विषयांतहि आत्म्याचें सामान्य ज्ञानच असूं दे. विशेष ज्ञान कशाला पाहिजे ?' अशी आशंका घेऊन'**विशेषानुभवः०**'इत्यादि म्हणतो-]-आणि 'विशेषानुभव अविद्येचा निवर्तक आहे,म्हणून त्यासाठीं आवृत्ति,' असें म्हणाल तर['तो विशेषानुभव भावनाजन्य आहे कीं शास्त्र-युक्तिजन्य आहे?' यांतील पहिला पक्ष संभवत नाहीं, कारण भावनाजन्य विशेषानुभावाला अप्रमाणजन्यत्व असल्यामुळें अविद्यानाशकत्व संभवत नाहीं. असें मानून ' **न०** 'इत्यादि भाष्यानें दुसऱ्या कल्पाचें निरसन-]=तें बरोबर

नाहीं. कारण तें तेवढेंच श्रवणादि वारंवार जरी करीत राहिलें तरी विशेष विज्ञानाच्या उत्पत्तीचा संभव नाहीं. [प्रत्यक्षावांचून दुसऱ्या कशालाहि साक्षात्काराचें हेतुत्व नाहीं, असा याचा भावार्थ.–' शिवाय युक्ति व वाक्य हीं साक्षात्काराला समर्थ आहेत कीं नाहींत ? ' समर्थ असतील तर आवृत्ति व्यर्थ आहे. ' **न हि०** ' इत्यादि भाष्यानें दुसऱ्या असमर्थपक्षाचें निरसन–]

भाष्यं— न हि सकृत्प्रयुक्ताभ्यां शास्त्रयुक्तिभ्यामनवगतो विशेषः शतकृत्वोऽपि प्रयुज्यमानाभ्यामवगंतुं शक्यते । तस्माद्यदि शास्त्रयुक्तिभ्यां विशेषः प्रतिपद्येत । यदि वा सामान्यमेव । उभयथापि सकृत्प्रवृत्ते एव ते स्वकार्यं कुरुत इत्त्यावृत्त्यनुपयोगः ॥

भाष्यार्थ—कारण एकदाच प्रयोग केलेलें शास्त्र व युक्ति यांच्या योगानें ज्ञात न झालेला विशेष शंभर वेळांहि प्रयोग केलेल्या शास्त्र-युक्तींनीं ज्ञात होणें शक्य नाहीं. [–याप्रमाणें शास्त्र-युक्तीचें सामर्थ्य व असामर्थ्य या दोन्ही पक्षीं आवृत्तीच्या व्यर्थत्वाचा उपसंहार–]='**तस्मात्०**'–म्हणून शास्त्र व युक्ति यांच्या योगानें विशेष ज्ञात होईल असें जरी म्हटलें किंवा त्यांच्या योगानें सामान्यच ज्ञात होतें, असेंहि जरी म्हटलें तरी दोन्ही प्रकारें एकदा प्रवृत्त झालेलेंच तें शास्त्र व ती युक्ति आपलें कार्य करतील, त्यामुळें आवृत्तीचा कांहीं उपयोग नाहीं. [–आतां शास्त्र व युक्ति यांना साक्षात्काराचें हेतुत्व आहे असें जरी मानलें तरी आवृत्ति व्यर्थ आहे, असें वादी '**न च०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतो–]

भाष्यं— न च सकृत्प्रयुक्ते शास्त्रयुक्ती कस्यचिदप्यनुभवं नोत्पादयत इति शक्यते नियंतुं । विचित्रप्रज्ञत्वात्प्रतिपत्तृणाम् । अपि च अनेकांशोपेते लौकिके पदार्थे सामान्यविशेषवत्येकेनावधानेन एकमंशमवधारयति । अपरेणापरमिति स्यादप्यभ्यासोपयोगो । यथा दीर्घप्रपाठकग्रहणादिषु । न तु निर्विशेषे ब्रह्मणि सामान्यविशेषरहिते चैतन्यमात्रात्मके प्रमोत्पत्तावभ्यासापेक्षा युक्तेति ॥

भाष्यार्थ—एकदा प्रयुक्त केलेलें शास्त्र व क्ति कशाचाहि अनुभव उत्पन्न करीत नाहींत, असाहि नियम करितां येत नाहीं. कारण अनुभव घेणाऱ्या पुरुषांची प्रज्ञा विचित्र असते. म्ह० ज्ञात्यांची बुद्धि निरनिराळ्या प्रकारची असते, सर्वांची ती एकसारखीच नसते. [–याप्रमाणें प्रमाणाच्या स्वभावानुसार आवृत्तीचें व्यर्थत्व सांगून वादी प्रमेयाच्या–विषयाच्या स्वभावालोचनानेंहि आवृत्तीचें व्यर्थत्व ' **अपि च०** ' या भाष्यानें सांगतो–]=शिवाय ज्ञाता पुरुष अनेक अंशांनीं युक्त असलेल्या सामान्य-विशेषवान् लौकिक पदार्थांतील एका अवधानानें एका

अंशाचें अवधारण करितो व दुसऱ्या अवधानानें दुसऱ्या अंशाचा निश्चय करितो, त्यामुळें त्याच्या ज्ञानाला अभ्यासाचा उपयोगहि आहे. जसें–एखाद्या दीर्घ प्रपाठकाचें ग्रहण करणें इत्यादिकांत अभ्यासाचा उपयोग होतो. पण सामान्यविशेषरहित चैतन्यमात्ररूप निर्विशेषब्रह्मामध्यें प्रमेच्या उत्पत्तीसाठीं अभ्यासाची अपेक्षा युक्त नाहीं–निर्विशेष ब्रह्माच्या ज्ञानाला अभ्यासाची अपेक्षा नाहीं. **'इति'** –असा यावर आक्षेप येतो. [–'एखाद्याच अधिकाऱ्याला श्रवणादिकांच्या आवृत्तीचा उपयोग नाहीं असें तुमचें म्हणणें आहे कीं सर्वांनाच तिचा उपयोग नाहीं, असें तुमचें म्हणणें आहे!' असा 'अत्र०' इत्यादि भाष्यानें सिद्धान्ती विकल्प करितात–]

भाष्यं—अत्रोच्यते–भवेदावृत्त्यानर्थक्यं तं प्रति । यस्तत्त्वमसीति सकृदुक्तं एव ब्रह्मात्मत्वमनुभवितुं शक्नुयात् । यस्तु न शक्नोति तं प्रत्युपयुज्यत एवावृत्तिः । तथा हि छांदोग्ये 'तत्त्वमसि श्वेतकेतो' इत्युपदिश्य 'भूय एव मा भगवान्विज्ञापयतु' इति पुनः पुनः परिचोद्यमानः तत्तदाशंकाकारणं निराकृत्य । तत्त्वमसीत्येवासकृदुपदिशति । तथा च 'श्रोतव्यो मंतव्यो निदिध्यासितव्यः' इत्यादि दर्शितम् ॥

भाष्यार्थ—याविषयीं असें सांगितलें जातें–[–'**भवेत्०**' इत्यादि भाष्यानें वरील विकल्पांतील पहिल्या पक्षाचा अंगीकार करितात–]=जो 'तत्त्वमसि' असें एकदा सांगितलेलेंच ब्रह्मात्मत्व साक्षात् अनुभविण्यास समर्थ होतो त्याच्यासाठीं आवृत्तीचें आनर्थक्य होईल म्ह० त्याला आवृत्तीचा कांहीं उपयोग नाहीं, हें खरें आहे; [–ब्रह्माला अपरोक्षत्व असल्यामुळें व वाक्य परोक्षज्ञानच करून देणारें आहे, याविषयीं कांहीं प्रमाण संभवत नसल्यामुळें चित्तविक्षेपादि प्रतिबंध नसल्यास तें अपरोक्ष ज्ञान करविणारच, असा याचा भावार्थ.–'**यस्तु०**' इत्यादि भाष्यानें दुसऱ्या पक्षाला दूषित करितात–]=पण जो एकदा सांगितलेलेंच ब्रह्मात्मत्व अनुभविण्यास समर्थ होत नाहीं त्याला आवृत्तीचा उपयोग आहेच. [–असंभावनादि प्रतिबंध असल्यास त्याच्या निवृत्तीसाठीं आवृत्ति उपयोगी आहे, असा याचा भावार्थ.–त्याविषयीं '**तथा हि०**' इत्यादि भाष्यानें श्रौतलिंगहि सांगतात–]=त्याविषयीं श्रौतलिंग असें आहे–छान्दोग्यांत 'हे श्वेतकेतो! तूं तें सत् आहेस' असा उपदेश करून 'भगवान् पुनरपि मला आणखी समजावून सांगोत,' अशी पुनः पुनः प्रार्थना केला जाणारा उद्दालक त्या त्या आशंकेच्या कारणाचें निराकरण करून 'तें तूं आहेस' असें वारंवार उपदेशितो. [–सूत्रकारांनींहि लिंगाचा अंगीकार केला आहे, असें '**तथा च०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]=आणि तसेंच

'श्रवण करावें, मनन करावें, निदिध्यासन करावें'–पृ.६१२–इत्यादि वर प्रदर्शित केलें आहे. [–पूर्ववादी आपल्या म्हणण्याचें 'ननु०' इत्यादि भाष्यानें स्मरण देतो–]

भाष्यं— ननूक्तं सकृच्छ्रुतं चेत्तत्त्वमसिवाक्यं स्वमर्थमनुभावयितुं न शक्नोति, तत आवर्त्यमानमपि नैव शक्ष्यतीति । नैष दोषः । न हि दृष्टेऽनुपपन्नं नाम । दृश्यन्ते हि सकृच्छ्रुताद्वाक्यान्मंदप्रतीतं वाक्यार्थमावर्तयन्तस्तत्तदाभासव्युदासेन सम्यक्प्रतिपद्यमानाः ॥

भाष्यार्थ—" अहोपण, एकदा श्रवण केलेलें 'तत्त्वमसि' वाक्य जर आपला अर्थ प्रत्ययास आणून देण्यास समर्थ होत नसेल तर वारंवार आवृत्ति केलें जाणारेंहि तें वाक्य आपल्या अर्थाचा अनुभव करून देण्यास समर्थ होणार नाहींच, असें आम्हीं वर–पृ. ६१८–म्हटलें आहे." [–अनुभवानुसार याचा परिहार–]=' **नैषः०** ' हा दोष येत नाहीं. कारण अनुभव आल्यावर अनुपपन्न असें कांहींच नाहीं. [–' पण आवृत्तीचें अर्थवत्त्व अनुभूत कसें आहे कीं ज्यामुळें अनुपपत्ति नाहीं ? ' ' **दृश्यते हि०** ' इत्यादि भाष्यानें उत्तर–]=कारण एकदा ऐकलेल्या वाक्यावरून मंदप्रतीत–सामान्यतः प्रतीत झालेल्या वाक्यार्थाची आवृत्ति करणारे त्या त्या अर्थाभासाचें निरसन करून यथार्थ अर्थ जाणतात, असें प्रत्यक्ष दिसतें. [–वाक्यार्थज्ञानाला पदार्थज्ञानपूर्वकत्व असतें म्ह० सर्व वाक्याचा अर्थ त्यांतील प्रत्येक शब्दाचा निश्चित अर्थ कळल्यानेंच ज्ञात होतो. पण ' तत्त्वमसि ' या वाक्यांतील 'तत्' व ' त्वं ' या पदार्थांचें निश्चित ज्ञान विचारावांचून होत नाहीं. म्हणून आवृत्तीनें क्रमानेंच तें होतें, असा ' **अपि च०** ' या भाष्यानें दुसरा हेतु सांगतात–]

भाष्यं— अपि च तत्त्वमसीत्येतद्वाक्यं त्वंपदार्थस्य तत्पदार्थभावमाचष्टे । तत्पदेन च प्रकृतं सद्ब्रह्मेक्षितृ जगतो जन्मादिकारणमभिधीयते ' सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म ' ' विज्ञानमानंदं ब्रह्म ' ' अदृष्टं द्रष्टृ ' ' अविज्ञातं विज्ञातृ ' ' अजमजरममरम् ' ' अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घम् ' इत्यादिशास्त्रप्रसिद्धम् ॥

भाष्यार्थ—शिवाय ' तत्त्वमसि ' असें हें वाक्य ' त्वं-'पदार्थाचा तत्पदार्थभाव सांगतें [–त्यांतील तत्पदाचा वाच्य अर्थ सांगतात–]=' **तत्पदेन०** '–आणि ' तत् ' या पदानें प्रकृत ईक्षितृ–ईक्षण करणारें सत् ब्रह्म जगाच्या जन्मादिकांचें कारण सांगितलें जातें. [–त्याचाच लक्ष्य अर्थ सांगतात–]=' **सत्यं०** '–" सत्य ज्ञान अनंत ब्रह्म आहे "–तै. २. १. १.–' विज्ञान आनंद ब्रह्म '–बृ.३.९.२८.– ' अदृष्ट–कोणाकडूनहि न पाहिलेलें, द्रष्टृ, अविज्ञात, पण विज्ञातृ'–बृ.३.८.११.–

'अज अजर, अमर, '—नृ.२.—' अस्थूल, अनणु, अह्रस्व, अदीर्घ '—बृ.३.८.८— इत्यादि वाक्यांनीं शास्त्रप्रसिद्ध ब्रह्म सांगितलें जातें. [—' तत्र० ' इत्यादि भाष्यानें ' अजं० ' इत्यादि वाक्याचा अर्थ सांगतात—]

भाष्यं—तत्र अजादिशब्दैर्जन्मादयो भावविकारा निवर्तिताः । अस्थूलादिशब्दैश्च स्थौल्यादयो द्रव्यधर्माः । विज्ञानादिशब्दैश्च चैतन्यप्रकाशात्मकत्वमुक्तम् । एष व्यावृत्तसर्वसंसारधर्मकोऽनुभवात्मको ब्रह्मसंज्ञकस्तत्पदार्थो वेदान्ताभियुक्तानां प्रसिद्धः ॥

भाष्यार्थ—त्यांतील ' अजादि-'शब्दांनीं आत्म्याच्या जन्मादि भावविकारांची निवृत्ति केली आहे. अस्थूलादिशब्दांनीं स्थूलत्वादि द्रव्यधर्मांची निवृत्ति केली आहे. [—याप्रमाणें ' अस्थूलादि-'वाक्याचा अर्थ सांगून ' सत्य-ज्ञानादि-'वाक्याचा अपुनरुक्त अर्थ सांगतात—]=आणि विज्ञानादि-शब्दांनीं ब्रह्माचें चैतन्यप्रकाशरूपत्व सांगितलें आहे. [—' एषः० ' इत्यादि भाष्यानें या श्रुतिसिद्ध तत्पदार्थाविषयीं विद्वदनुभवाचाहि प्रमाणत्वानें उपन्यास करितात—]=ज्याच्यापासून सर्व संसारधर्म निवृत्त झाले आहेत असा हा अनुभवात्मक ब्रह्मसंज्ञक तत्पदाचा वाच्यार्थ व लक्ष्यार्थ वेदान्तविज्ञानवान् पुरुषांना अत्यंत प्रसिद्ध आहे [—याप्रमाणें तत्पदाचा वाच्य व लक्ष्य अर्थ सप्रमाण सांगून ' **तथा०** ' इत्यादि भाष्यानें ' त्वं-'पदार्थहि विभागून दाखवितात—]

भाष्यं—तथा त्वंपदार्थोऽपि प्रत्यगात्मा श्रोता देहादारभ्य प्रत्यगात्मतया संभाव्यमानः चैतन्यपर्यंतत्वेनावधारितः । तत्र येषामेतौ पदार्थौ अज्ञानसंशयविपर्ययप्रतिबद्धौ । तेषां तत्त्वमसीत्येतद्वाक्यं स्वार्थे प्रमां नोत्पादयितुं शक्नोति । पदार्थज्ञानपूर्वकत्वाद्वाक्यार्थस्य । इत्यतः तान्प्रत्येष्टव्यः पदार्थविवेकप्रयोजनः शास्त्रयुक्त्यभ्यासः ॥

भाष्यार्थ—त्याचप्रमाणें ' त्वं-'पदार्थहि प्रत्यगात्मा, श्रोता, देहापासून आरंभ करून प्रत्यगात्मत्वानें संभाव्यमान असलेला, चैतन्यावधित्वानें निश्चित केलेला आहे. [जो श्रोता, मंता इत्यादि प्रत्यगात्मा तोच ' त्वं-'पदाचा वाच्य व लक्ष्य अर्थ आहे. देह, इंद्रियें, प्राण, मन, बुद्धि व अविद्याख्य अव्यक्त यांच्या अंतरात्मत्वानें संभवनीय आहे, अशा रीतीनें मानला जाणारा तो ' जो हा प्राणांतील विज्ञानमय, जो प्राणानें प्राणव्यापार करितो ' इत्यादि वाक्यानें निश्चित केला गेला आहे, असा याचा भावार्थ.—" अहोपण, वाच्य व लक्ष्य अशा द्विविध अर्थरूपानें हे दोन पदार्थ जरी असले तरी श्रवणादिकांच्या आवृत्तीला अर्थवत्त्व कसें ? " अशी

आशंका घेऊन ‘ तत्र० ’ इत्यादि भाष्यानें उत्तर–]=असें असल्यामुळें ज्यांचे हे दोन पदार्थ अज्ञान, संशय, विपर्यय यांनीं प्रतिबद्ध असतात त्यांचें ‘ तत्त्वमसि ’ असें हें वाक्य आपल्या मुख्यार्थाविषयींची प्रमा उत्पन्न करण्यास समर्थ होत नाहीं. कारण वाक्यार्थाचें ज्ञान पदार्थज्ञानपूर्वकच होत असतें. यास्तव तत्त्वमस्यादि वाक्य त्यांच्या स्वार्थ प्रमेला–तत्त्वज्ञानाला उत्पन्न करूं शकत नाहीं. म्हणून त्यांच्यासाठीं पदांच्या अर्थाचा विवेक हें ज्याचें प्रयोजन आहे अशा शास्त्र-युक्तींचा अभ्यास अत्यंत अपेक्षणीय आहे [–‘तत्’ व ‘त्वं’ या पदांचे वाच्य व लक्ष्य अर्थ अज्ञानादिदोषांनीं प्रतिबद्ध झाल्यामुळें महावाक्य ज्यांच्या सम्यक्‌वाक्यार्थज्ञानास उत्पन्न करूं शकत नाहीं, त्यांना पदार्थज्ञान-पूर्वक वाक्यार्थज्ञान होण्यासाठीं शास्त्र व युक्ति यांच्या अभ्यासाची अत्यंत अपेक्षा असते. कारण त्या अभ्यासानें पदार्थांचा विवेक हें प्रयोजन सिद्ध होतें.–आतां ‘ प्रमेय ब्रह्म अंशरहित असल्यामुळें आवृत्ति व्यर्थ आहे ’ असें जें वाद्यानें वर –पृ. ६२१–म्हटलें आहे. त्याविषयीं ‘ यद्यपि० ’ इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]

भाष्यं— यद्यपि च प्रतिपत्तव्य आत्मा निरंशः। तथाप्यध्यारोपितं तस्मिन्बह्वंशत्वं देहेंद्रियमनोबुद्धिविषयवेदनादिलक्षणम्। तत्रैकेनावधानेन एकमंशमपोहत्य परेणापरमिति युज्यते तत्र क्रमवती प्रतिपत्तिः। तत्तु पूर्वरूपमेवात्मप्रातिपत्तेः॥

भाष्यार्थ—आणि जरी विज्ञेय आत्मा निरंश–निरवयव आहे तथापि त्याच्या ठिकाणीं देह, इंद्रियें, मन, बुद्धि, विषय, वेदना–सुखादिकांचा अनुभव, इत्यादि-रूप अनेकांशत्व आरोपिलेलें आहे. त्यांतील एका अवधानानें एका अंशाचें निरसन करितो व दुसऱ्या अवधानानें दुसऱ्या अंशाचें, अशी आत्म्याची क्रमयुक्त–क्रमानें होणारी प्रतिपत्ति–त्या आत्म्याचें ज्ञान संभवतें. [आरोपित निवर्तनीय अंशांना अने-कत्व असल्यामुळें ज्ञानाचें क्रमवत्त्व अर्थवत्–उपयोगी आहे, असा याचा भावार्थ. –“ अहोपण, ‘ तत्त्वमसि ’ या वाक्यापासून ‘मी ब्रह्म आहें’ असें वाक्यार्थज्ञान झालें असतां क्रमाची अपेक्षा कशी होते ? ” अशी आशंका घेऊन ‘ तत्तु० ’ इत्यादि भाष्यानें म्हणतात–]=पण तें क्रमानें झालेलें पूर्वज्ञान आत्मसाक्षात्काराच्या पूर्वीं होणारेंच आहे. [त्यामुळें असंभावनादिप्रतिबंधनिरसनपूर्वक वाक्यजन्य तत्त्वसाक्षात्कार झाला असतां मग आवृत्तीची अपेक्षाच नाहीं, असा याचा भावार्थ. –याप्रमाणें मंद व मध्यम अधिकाऱ्यांना साक्षात्कारापूर्वीं श्रवणादिकांच्या आवृत्तीचा उपयोग आहे असें सांगितलें. आतां उत्तम अधिकाऱ्याला आवृत्तीची अपेक्षा नाहीं, असें जें वर सांगितलें आहे, त्याचेंच ‘ ऐषां० ’ इत्यादि भाष्यानें विवरण–]

भाष्यं— येषां पुनर्निपुणमतीनां नाज्ञानसंशयविपर्ययलक्षणः पदार्थविषयः प्रतिबंधोऽस्ति । ते शक्नुवन्ति सकृदुक्तमेव तत्त्वमसिवाक्यार्थमनुभवितुमिति तान्प्रति आवृत्त्यानर्थक्यमिष्टमेव । सकृदुत्पन्नैव ह्यात्मप्रतिपत्तिरविद्यां निवर्तयतीति, नात्र कश्चिदपि क्रमोऽभ्युपगम्यते ॥

भाष्यार्थ—पण याच्या उलट ज्या निपुणमति—सूक्ष्मबुद्धि पुरुषांना अज्ञान, संशय, विपरीत भावना इत्यादि स्वरूपाचा पदार्थविषय—पदार्थसंबंधी प्रतिबंध नसतो ते एकदाच सांगितलेल्या 'तत्त्वमसि' या वाक्याच्या अर्थाचा अनुभव घेण्यास समर्थ होतात. त्यामुळें त्यांच्या आवृत्तीचें आनर्थक्य—व्यर्थत्व इष्टच आहे. [—"अहोपण, उत्पन्न झालेलेंहि ज्ञान फलासाठीं आवृत्तीची अपेक्षा करील" अशी आशंका घेऊन '**सकृदुत्पन्ना०**' इत्यादि भाष्यानें समाधान सांगतात—] =कारण एकदा उत्पन्न झालेलीच आत्मविद्या अविद्येची निवृत्ति करिते, त्यामुळें अशा प्रसंगीं कोणताहि क्रम स्वीकारला जात नाहीं [—ज्ञान उत्पन्न झाल्यावर आवृत्तीचें जें आनर्थक्य सांगितलें आहे त्याचा अंगीकार करणारा आक्षेपक '**सत्यं०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतो—]

भाष्यं—सत्यमेवं युज्येत, यदि कस्यचिदेवं प्रतिपत्तिर्भवेत्। बलवती ह्यात्मनो दुःखित्वादिप्रतिपत्तिः । अतो न दुःखित्वाद्यभावं कश्चित्प्रतिपद्यत इति चेत् ॥

भाष्यार्थ—होय, जर कोणा एखाद्याला असें ज्ञान होईल तर तुम्ही म्हणतां तसें आवृत्तीचें आनर्थक्य होऊं शकेल, हें खरें आहे. [—"अहोपण, वाक्यावरून अशा प्रकारचें ज्ञान होईल" अशी आशंका घेऊन आक्षेपक 'पण प्रत्यक्षादि प्रमाणांशीं विरोध येत असल्यामुळें वाक्यावरून असें ज्ञान होऊं शकणार नाहीं,' असें '**बलवती०**' इत्यादि भाष्यानें म्हणतो—]=कारण आत्म्याचा दुःखित्वादि अनुभव फार बलवान् आहे [—"अहोपण, तो अनुभव वाक्यजन्य विद्येनें बाधित होणारा असल्यामुळें भ्रान्त आहे—तो यथार्थरूप नसून भ्रान्तिरूप आहे," अशी आशंका घेऊन आक्षेपक '**अतः न०**' इत्यादि भाष्यानें म्हणतो—]=म्हणून दुःखित्वादिकांच्या अभावाचा अनुभव कोणालाहि येत नाहीं, असें जर म्हणशील तर [तें बरोबर नाहीं, असा पुढें संबंध. सर्वांच्या ठिकाणीं सर्वदा उत्पन्न होणारा जो 'मी दुःखी आहें,' इत्यादि प्रत्यय तो बलवान् असल्यामुळें त्याचा विद्येनें उच्छेद होऊं शकत नाहीं. त्यामुळें त्याला भ्रांतित्व नाहीं, असा भावार्थ.—'पण सर्वदा सर्वांच्या अनुभवास येणाऱ्याहि देहात्मानुभवाला भ्रांतित्व आहे, त्यामुळें

युक्तीनें बाधित झालेल्या दुःखित्वादि-अभिमानाच्याहि भ्रांतित्वाची सिद्धि होत असल्यामुळें हा आक्षेप संभवत नाहीं' असें 'न०' इत्यादि भाष्यानें सांगतात-]

भाष्यं-- न। देहाद्यभिमानवद् दुःखित्वाद्यभिमानस्य मिथ्याभिमानत्वोपपत्तेः। प्रत्यक्षं हि देहे छिद्यमाने दह्यमाने वा अहं छिद्ये दह्ये इति च मिथ्याभिमानो दृष्टः। तथा बाह्यतरेष्वपि पुत्रमित्रादिषु संतप्यमानेषु अहमेव संतप्ये इत्यध्यारोपो दृष्टः। तथा दुःखित्वाद्यभिमानोऽपि स्यात्। देहादिवदेव चैतन्याद्बहिरुपलभ्यमानत्वात्। दुःखित्वादीनां सुषुप्तादिषु चाननुवृत्तेः ॥

भाष्यार्थ—तें बरोबर नाहीं. कारण 'देहादिच मी' या अभिमानाप्रमाणें 'मी दुःखी' इत्यादि दुःखित्वादि-अभिमानाच्या मिथ्यात्वाभिमानाची उपपत्ति आहे म्ह० देहाद्यभिमानाप्रमाणें दुःखित्वाद्यभिमानालाहि मिथ्याभिमानत्व असणें युक्त आहे. [-'प्रत्यक्षं हि०' इत्यादि भाष्यानें उक्त दृष्टान्तच प्रत्यक्ष प्रमाण व दृष्टान्त यांनीं स्पष्ट करितात-]=कारण देह प्रत्यक्ष छिन्नभिन्न होऊं लागला असतां किंवा दग्ध होऊं लागला असतां मीच छिन्नभिन्न केला जात आहें किंवा दग्ध केला जात आहें, असा मिथ्याभिमान प्रत्यक्ष दृष्ट आहे. त्याचप्रमाणें अतिशय बाह्य असलेलेहि पुत्र-मित्रादिक संतप्त होऊं लागले असतां मीच संतप्त होत आहें, असा अध्यारोप दृष्ट –प्रत्यक्ष अनुभूत आहे.[–'दुःखादिक तत्त्वतः आत्मधर्म नाहींत. कारण त्यांना वेद्यत्व आहे, उभयसंमत रूपादि वेद्याप्रमाणें' असा दार्ष्टान्तिक '**तथा०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]=त्याचप्रमाणें दुःखित्वादि-अभिमानहि मिथ्याच आहे. कारण दुःखित्वादिकांना चैतन्याहून बाहेरच उपलभ्यमानत्व आहे म्ह० देहादि जसे चैतन्याहून बाहेर–भिन्न उपलब्ध होतात त्याप्रमाणें दुःखित्वादिकहि चैतन्याहून बाहेर –भिन्न उपलब्ध होतात. [–'आणि दुःखित्वादिकांना रूपादिकांप्रमाणें व्यभिचारित्व असल्यामुळेंहि तत्त्वतः आत्मधर्मत्व नाहीं, असें '**सुषुप्तादिषु०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]=आणि सुषुप्तादिकांमध्यें दुःखित्वादिकांची अनुवृत्ति होत नसल्यामुळेंहि त्यांना तत्त्वतः आत्मधर्मत्व नाहीं [–'तर मग चैतन्यहि आत्मस्वरूप नव्हे, कारण तेंहि सुषुप्तादिकांत अनुवृत्त होत नाहीं. दुःखादिकांप्रमाणें,' अशी आशंका घेऊन '**चैतन्यस्य०**' इत्यादि भाष्यानें म्हणतात–]

भाष्यं –चैतन्यस्य तु सुषुप्तेऽप्यनुवृत्तिमामनन्ति 'यद्वै तन्न पश्यति पश्यन्वै तन्न पश्यति' इत्यादिना। तस्मात्सर्वदुःखविनिर्मुक्तैकचैतन्यात्मकोऽहमित्येष आत्मानुभवः ॥

भाष्यार्थ—पण "द्रष्टा सुषुप्तींत जें कांहीं पहात नाहीं, तें तो सर्वांचा अभाव पहात असूनहि पहात नाहीं"–बृ.४.३.२३–इत्यादि वचनानें सुषुप्तांतहि चैतन्याची अनुवृत्ति सांगतात. [–याप्रमाणें दुःखित्वादि बुद्धि हा मिथ्याभिमान आहे, आणि चैतन्य हेंच आत्म्याचें अव्यभिचारी स्वरूप आहे असें सिद्ध झालें असतां '**तस्मात्**०' इत्यादि भाष्यानें फलित सांगतात–]=म्हणून सर्व दुःखशून्य एक चैतन्यात्मक मी आहें, असा हा आत्मानुभव आहे. [–"पण वाक्यावरून होणारा हा उक्त आत्मानुभव अविरुद्ध जरी असला तरी आवृत्ति कां इष्ट नाहीं?" **न च**०'इत्यादि भाष्यानें उत्तर–]

भाष्यं— न चैवमात्मानमनुभवतः किंचिदन्यत्कृत्यमवशिष्यते । तथा च श्रुतिः–'किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्मायं लोकः' इत्यात्मविदः कर्तव्याभावं दर्शयति । स्मृतिरपि– "यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः । आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते" इति ॥

भाष्यार्थ—आणि याप्रमाणें आत्म्याचा अनुभव घेणाऱ्या पुरुषाचें दुसरें कांहीं-एक कर्तव्य अवशिष्ट रहात नाहीं. [–त्याच अनुभवापासून पुरुषाला कृतकृत्यता प्राप्त होते–त्याच अनुभवामुळें तो कृतकृत्य होतो, याविषयीं '**तथा च**०' इत्यादि भाष्यानें प्रमाण सांगतात–]=आणि तशी "ज्या आमचा हा आत्मा हा लोक आहे ते आम्ही प्रजेनें–संततीनें काय करणार"–बृ. ४. ४. **२२**.–ही श्रुति आत्मज्ञाचा कर्तव्याभाव दाखविते. 'जो आत्म्यामध्येंच रत–आसक्त असतो, जो मानव आत्म्यामध्यें तृप्त असतो, आणि आत्म्यामध्येंच संतुष्ट असतो, त्याला कांहीं कर्तव्य नसतें"–भ. गी. ३. **१७**.–अशी स्मृतिहि आहे. [रति म्ह० आसक्ति, तिचें फल तृप्ति व तृप्तीचेंहि फल संतोष, असा येथें अर्थभेद आहे.–आतां साक्षात्कार होण्यापूर्वीं आवृत्तीचें अर्थवत्त्व जें सांगितलें आहे त्याचेंच अधिक विवक्षेनें '**यस्य तु**०' इत्यादि भाष्यानें निरसन–]

भाष्यं— यस्य तु नैषोऽनुभवो द्रागिव जायते । तं प्रत्यनुभवार्थ एवावृत्त्यभ्युपगमः । तत्रापि न तत्त्वमसिवाक्यार्थात्प्रच्याव्य आवृत्तौ प्रवर्तयेत् । न हि वरघाताय कन्यामुद्वाहयन्ति । नियुक्तस्य च अस्मिन्नधिकृतोऽहं कर्ता मयेदं कर्तव्यं–इत्यवश्यं ब्रह्मप्रत्ययाद्विपरीतप्रत्यय उत्पद्यते ॥

भाष्यार्थ—पण ज्याचा हा अनुभव सत्वर–तात्काल–झटकन उत्पन्न होत नाहीं, त्याच्या आवृत्तीचा अनुभवासाठींच स्वीकार केलेला आहे. [–"अहोपण,

विधीच्या सामर्थ्यानें आवृत्तीमध्यें प्रवृत्ति होत असल्यामुळें नियोगासाठीं आवृत्ति आहे, अनुभवासाठीं नाहीं" अशी आशंका घेऊन '**तत्र०**' इत्यादि भाष्यानें म्हणतात–]=त्यांतहि 'तत्त्वमसि' या वाक्याच्या अर्थापासून म्ह० 'मी ब्रह्म आहें' या प्रत्ययापासून ढळवून नियोग पुरुषाला आवृत्तीमध्यें प्रवृत्त करणार नाहीं. [कारण त्यांत प्रधानविरोध हा दोष येतो. श्रवणादिविधि अकर्तृ-आत्मानुभवासाठीं आहे, नियोगासाठीं नाहीं, असा याचा भावार्थ.–प्रधानविरोध संभवत नाहीं, याविषयीं दृष्टान्त–]='**न हि०**'–कारण वराचा घात करण्यासाठीं कन्येचा विवाह कोणी करवीत नाहींत, हें प्रसिद्ध आहे. [–" अहोपण, नियोगासाठीं आवृत्तीचा स्वीकार जरी केला तरी त्या नियोगापासूनच अकर्तृ-आत्मज्ञान सिद्ध होत असल्यामुळें त्याचा व्याघात होत नाहीं–प्रधानविरोध होत नाहीं" अशी आशंका घेऊन '**नियुक्तस्य०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]=आणि नियुक्त पुरुषाचा 'मी यामध्यें अधिकृत कर्ता आहें, मीं हें करावें' असा ब्रह्मप्रत्ययाहून विपरीतप्रत्यय अवश्य उत्पन्न होतो. [–" अहोपण, नियोगाचा स्वीकार जर न केला तर श्रोतव्यादि वाक्यांवरून श्रवणादिकांच्या आवृत्तीची सिद्धि कशी होईल ?" अशी आशंका घेऊन '**यस्तु०**' इत्यादि भाष्यानें तिचें समाधान सांगतात–]

भाष्यं—यस्तु स्वयमेव मंदमतिरप्रतिभानात्तं वाक्यार्थं जिहासेत्तस्यैतस्मिन्नेव वाक्यार्थे स्थिरीकार आवृत्त्यादिवाचोयुक्त्या अभ्युपेयते। तस्मात्परब्रह्मविषयेऽपि प्रत्यये तदुपायोपदेशेष्वावृत्तिसिद्धिः ॥२॥ (१)

भाष्यार्थ—पण जो स्वतःच मंदमति असलेला पुरुष अप्रतिभानामुळें म्ह० असंभावनादि-प्रतिबंधामुळें त्या वाक्यार्थाचा त्याग करील, त्याचा याच वाक्यार्थांत स्थिरीकार आवृत्त्यादि वाचोयुक्तीनें स्वीकारिला जातो. [–स्थिरीकार म्ह० असंभावनादिकांच्या निरसनानें बोधाचें दृढत्व, 'वेद' 'उपासीत' इत्यादि शब्दांची आवृत्ति हीच वाचोयुक्ति, आवृत्त्यादि येथील 'आदि-'शब्दानें श्रोतव्यादि वाक्यांचें ग्रहण केलें जातें.–सगुण ब्रह्माचा साक्षात्कार हें ज्यांचें फल आहे अशा अहंग्रहोपासनांमध्यें आणि निर्गुण ब्रह्मसाक्षात्कार हें ज्यांचें फल आहे, अशा श्रवणादिकांमध्यें आवृत्तीनें अनुष्ठान करावें, अशा या अधिकरणार्थाचा '**तस्मात्०**' इत्यादि भाष्यानें उपसंहार–]=म्हणून अपर ब्रह्मविषयप्रत्ययामध्यें जशी स्वरूपाची आवृत्ति करणें अवश्य आहे, त्याचप्रमाणें पर ब्रह्मविषय प्रत्ययांमध्येंहि तदुपायोपदेशांतील आवृत्तीची सिद्धि होते. २.–सु. **ब्र.** पृ.४७७(१)

(२. आत्मत्वोपासनाधिकरण. सू. ३.)

—श्रवण-मनन-निदिध्यासनादि साधनें आवृत्तीनें अनुष्ठावीं–त्यांचा अभ्यास करावा, त्यांची आवृत्ति करावी, असें सांगितलें. पण त्यांतील निदिध्यासनाचे वेळीं प्रत्ययावृत्ति कशी करावी, तें 'आत्मेति तु०' या सूत्रानें सांगतात—

सूत्रं—आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॥ ३ ॥ (२)

सूत्रार्थ—'पण तें ब्रह्म आत्मा आहे' असें ब्रह्माचें ध्यान करावें. कारण जाबाल आत्मत्वानें ब्रह्माचा अंगीकार 'त्वं वा अहं अस्मि' इत्यादि श्रुतीनें करितात व 'तत्त्वमसि' इत्यादि वाक्यें ब्रह्माचें आत्मत्वानें ग्रहण करवितात.३.(२) –सु. ब्र. ४३१. [–यद्यपि 'शब्दादेव प्रमितः'–ब्र. भा. अ. १ पृ.५७१–इत्यादि अधिकरणामध्यें श्रुतिप्रमाणांनीं जीव-ब्रह्मैक्य सांगितलें आहे, तथापि त्या श्रुतींच्याच विरुद्धार्थत्वामुळें उपचरितविषयत्वाची आशंका घेऊन या अधिकरणांत तिचें समाधान केलें जातें. विरोधसमाधानाची अविरोधाध्यायामध्येंच जरी संगति असली तरी महावाक्यार्थाच्या विरोधाचें समाधान समाधीमध्यें अंतरंगसाधनभूत असल्यामुळें या फलाध्यायांत त्या विरोधसमाधानाची संगति आहे, असें मानून भाष्यकार '**यः शास्त्रोक्तविशेषणः०**' इत्यादि भाष्यानें विषयोक्तिपूर्वक उभयथा प्रसिद्धीमुळें संशय सांगतात–]

भाष्यं—यः शास्त्रोक्तविशेषणः परमात्मा स किमहमिति ग्रहीतव्यः किंवा मदन्य इत्येतद्विचारयति । कथं पुनरात्मशब्दे प्रत्यगात्मविषये श्रूयमाणे संशय इति । उच्यते–अयमात्मशब्दो मुख्यः शक्यतेऽभ्युपगंतुं । सति जीवेश्वरयोरभेदसंभवे । इतरथा तु गौणोऽयमभ्युपगंतव्यः इति मन्यते ॥

भाष्यार्थ—जो शास्त्रोक्तविशेषणानें विशिष्ट असलेला परमात्मा 'तो मी' असें येथें ग्रहण करावें कीं 'तो मद्भिन्न आहे–माझ्याहून निराळा आहे' असें ग्रहण करावें, याचा सूत्रकार विचार करितात. [–पण अशा संशयाच्या अभावामुळें या अधिकरणावर '**कथं०**' इत्यादि भाष्यानें आक्षेप–]=' अहोपण, प्रत्यगात्मा या अर्थीं आत्मशब्द येथें श्रुत असतांना त्याविषयीं संशय कसा येतो' '**इति**'– असा आक्षेपक आक्षेप घेतो. [–आत्मशब्दाला मुख्यार्थत्व असलें तर अभेदासिद्धि होते व अभेदसिद्धि असली तर मुख्यार्थत्वाची सिद्धि होते, असा अन्योन्याश्रय दोष येत असल्यामुळें आणि प्रत्यक्षादि दुसऱ्या प्रमाणांशींहि विरोध येत असल्यामुळें आत्म्याच्या मुख्यार्थत्वाची असिद्धि होते, म्हणून त्याच्या आश्रयानें संशयावर आक्षेप येत नाहीं, त्यामुळें हें अधिकरण आरंभणीय आहे असें '**उच्यते०**'

इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]=याचें समाधान सांगितलें जातें–जीव व ईश्वर यांच्या अभेदाचा संभव असतांना हा ‘ आत्म-’शब्द मुख्य आहे असें मानितां येणें शक्य नाहीं. पण उलटपक्षीं हा गौण आहे असें मानावें लागेल, असें सूत्रकार समजतात. [आणि येथें विरोध व परिहार यांचीं फलें समाधीच्या उपयोगित्वानें प्रासंगिक आहेत. ध्यानावस्थेंत प्रत्यग्रूपानें ब्रह्माचें चिंतन करावें अशा कथनामुळें याच्या पादादिसंगति आहेत. –पूर्वपक्षांत ‘ ऐक्यविषयश्रुतींना गौणार्थत्व आहे ’ व सिद्धान्तांत ‘ त्यांना मुख्यार्थत्व आहे ’ अशा आशयानें भाष्यकार ‘ **किं०** ’ इत्यादि भाष्यानें पूर्वपक्षाचें ग्रहण करितात–]

भाष्यं––किं तावत्प्राप्तं । नाहमिति ग्राह्यः । न हि अपहतपाप्मत्वादिगुणो विपरीतगुणत्वेन शक्यते ग्रहीतुं विपरीतगुणो वा अपहतपाप्मत्वादिगुणत्वेन । अपहतपाप्मत्वादिगुणश्च परमेश्वरः तद्विपरीतगुणस्तु शारीरः । ईश्वरस्य च संसार्यात्मत्वे ईश्वराभावप्रसंगः । ततः शास्त्रानर्थक्यम् ॥

भाष्यार्थ—‘त्यांतील अगोदर कोणता पक्ष प्राप्त झाला?’ ‘ तो मी ’ असें ग्रहण करण्यास तो योग्य नाहीं, असें प्राप्त झालें [–‘ द्वा सुपर्णा० ’ इत्यादि भेदश्रुति असल्यामुळें जीव व ईश्वर यांचा भेद उपास्य-उपासकादिभावरूप भेदलिंगांनीं युक्त आहे, असा याचा भावार्थ.–पूर्ववादी ‘ **न हि०** ’ इत्यादि भाष्यानें युक्तितःहि भेद सांगतो–]=कारण अपहतपाप्मत्वादि-गुणांनीं युक्त असलेला परमात्मा विपरीतगुणत्वानें ग्रहण करणें शक्य नाहीं, किंवा विपरीत गुणांनीं म्हणजे पाप, जरा, मरण इत्यादिकांनीं युक्त असलेला जीव अपहतपाप्मत्वादि गुणत्वानें ग्रहण करणें शक्य नाहीं [–‘जीव व ईश्वर यांचें विपरीतगुणत्व असिद्ध आहे’ अशी आशंका घेऊन ‘ **अपहतपाप्मत्वादिगुणः०** ’ इत्यादि भाष्यानें वादी म्हणतो–]=आणि परमेश्वर अपहतपाप्मत्वादि-गुणांनीं विशिष्ट आहे, पण शारीर आत्मा त्याहून विपरीतगुणांनीं युक्त आहे. [–‘शिवाय त्यांचा अभेद जरी असला तरी ईश्वराला जीवात्मत्व आहे कीं जीवाला ईश्वरात्मत्व आहे ’ असा विकल्प करून वादी त्यांतील पहिल्या पक्षाला ‘ **ईश्वरस्य०** ’ या भाष्यानें दूषित करितो–]=आणि ईश्वराला संसार्यात्मत्व–संसारिरूपत्व असल्यास ईश्वराचा अभाव होण्याचा प्रसंग येतो, त्यामुळें शास्त्राला आनर्थक्य प्राप्त होतें. [–पूर्वोक्त विकल्पांतील दुसऱ्या कल्पाचें ‘ **संसारिणोऽपि०** ’ इत्यादि भाष्यानें निरसन–]

भाष्यं—संसारिणोऽपीश्वरात्मत्वे अधिकार्यभावाच्छास्त्रानर्थक्यमेव । प्रत्यक्षादिविरोधश्च । अन्यत्वेऽपि तादात्म्यदर्शनं शास्त्रात्कर्तव्यं प्रतिमादिष्विव

विष्ण्वादिदर्शनमिति चेत्काममेवं भवतु। न तु संसारिणो मुख्य आत्मेश्वर इत्येतन्नः प्रापयितव्यम् ॥

भाष्यार्थ—संसारी जीवालाहि ईश्वरात्मत्व आहे असें मानिल्यास अधिकाऱ्याचा अभाव होत असल्यामुळें शास्त्रानर्थक्यच प्राप्त होतें. [–'मी सुखी' इत्यादि अनुभवानें व 'विरुद्धस्वभावत्वामुळें अग्नि-हिमांप्रमाणें जीवेश्वरांचा भेद आहे' या अनुमानानें विरोध सिद्ध होत असल्यामुळें त्यांचें ऐक्य नाहीं, असें '**प्रत्यक्षादि०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतो–]=आणि प्रत्यक्षादिविरोध हा दोषहि या अभेदपक्षावर येतो [–'तर मग एकत्व-उपदेशाची काय गति?' अशी आशंका घेऊन वादी '**अन्यत्वेऽपि०**' इत्यादि भाष्यानें व्याजानें त्याची गति सांगतो–]=जीवेश्वरांना अन्यत्व जरी असलें तरी प्रतिमादिकांतील विष्ण्वादिदर्शनाप्रमाणें शास्त्रप्रामाण्यामुळें तादात्म्यदर्शन करावें, असें जर म्हणत असाल तर तसें खुशाल असो; [–'तर मग तादात्म्यदर्शनाचा अंगीकार करण्यामध्यें तुमचा मतविरोध नाहीं, असें झालें' अशी आशंका घेऊन वादी '**न तु०**' इत्यादि भाष्यानें म्हणतो–]=पण संसारी जीवाचा मुख्य आत्मा ईश्वर नाहीं हें एवढेंच आम्हांला येथें प्राप्त करवावयाचें आहे. [–याप्रमाणें एकत्वश्रुतींना प्राप्त झालेल्या गौणार्थत्वाचा अनुवाद करून '**एवं०** इत्यादि भाष्यानें सिद्धान्त सांगतात–]

भाष्यं— **एवं प्राप्ते ब्रूमः—आत्मेत्येव परमेश्वरः प्रतिपत्तव्यः । तथा हि परमेश्वरप्रक्रियायां जाबाला आत्मत्वेनैव एतमुपगच्छन्ति— "त्वं वा अहमस्मि भगवो देवतेऽहं वै त्वमसि भगवो देवते" इति । तथान्येऽपि 'अहं ब्रह्मास्मि' इत्येवमादयः आत्मत्वोपगमा द्रष्टव्याः । ग्राहयन्ति चात्मत्वेनैवेश्वरं वेदान्तवाक्यानि 'एष त आत्मा सर्वान्तरः' 'एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः' 'तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि' इत्येवमादीनि ॥**

भाष्यार्थ—असा पूर्वपक्ष प्राप्त झाला असतां आम्ही त्याचा सिद्धान्त सांगतों– [–'**आत्मा०**' इत्यादि भाष्यानें सिद्धान्तसूत्राची योजना–]='आत्मा' असाच तो परमेश्वर जाणावा. [–'**तथा हि०**' इत्यादि भाष्यानें त्याविषयीं प्रमाण–] =कारण जाबाल परमेश्वरप्रकरणांत 'हे पूज्य देवते! तूंच मी आहें, व मीच तूं आहेस' असें आत्मत्वानेंच या परमेश्वराला जाणतात. [–'**तथा०**' इत्यादि भाष्यानें दुसरें आत्मत्वोपगम दाखवितात–]=तसेंच 'मी ब्रह्म आहें' इत्यादि हें दुसरेंहि आत्मत्वोपगम जाणावें ['आदि-'शब्दानें 'म्हणून जो मी तो हा व जो हा तो मी' इत्यादि आत्मत्वोपगम घ्यावे.–'**ग्राहयन्ति०**' इत्यादि भाष्यानें अवशिष्ट सूत्रावयवाचें

व्याख्यान-]=आणि 'हा तुझा आत्मा सर्वान्तर आहे'-बृ.३. ४. १.-'हा तुझा आत्मा अंतर्यामी अमृत आहे'-बृ. ३. ७. ३.-'तें सत्य, तो आत्मा व तें तूं आहेस' हीं अशा प्रकारचीं वेदान्तवाक्यें ईश्वराचें आत्मत्वानेंच ग्रहण करवितात. [-'**यदुक्तं॰**' इत्यादि भाष्यानें परोक्ताचा अनुवाद करून त्याला दूषित करितात-]

भाष्यं--- **यदुक्तं प्रतीकदर्शनमिदं विष्णुप्रतिमान्यायेन भविष्यतीति, तदयुक्तम्। गौणत्वप्रसंगात्। वाक्यवैरूप्याच्च। यत्र हि प्रतीकदृष्टिरभिप्रेयते, सकृदेव तत्र वचनं भवति। यथा 'मनो ब्रह्म' 'आदित्यो ब्रह्म' इत्यादि। इह पुनः 'त्वमहमस्म्यहं च त्वमसि' इत्याह। अतः प्रतीकश्रुतिवैरूप्यादभेदप्रतिपत्तिः॥**

भाष्यार्थ—आतां वाद्यानें 'विष्णुप्रतिमान्यायानें हें प्रतीकदर्शन असेल' असें जें म्हटलें आहे-पृ.६२१-तें अयुक्त आहे, कारण तसें मानिल्यास गौणत्वप्रसंग येतो. [एकत्वश्रुतींच्या तात्पर्याची म्ह॰ एकत्वपरत्वाची सिद्धि त्यांचें अपूर्वार्थत्व व फलवत्त्व यांनीं सिद्ध होतें आणि मुख्य वृत्ति संभवत असतांना त्यांच्या गौणत्वाचा असंभव आहे. तसेंच द्वैतश्रुति व द्वैतलिंगें यांना अद्वैताहून विपरीतत्व असल्यामुळें कल्पित भेदालंबनत्व आहे म्ह॰ कल्पित भेद हा त्यांचा आधार आहे. म्हणून जीव व ब्रह्म यांचें मुख्यच ऐक्य आहे, असा भावार्थ.-आणि याहि कारणानें हें प्रतीकदर्शन नव्हे, असें '**वाक्यवैरूप्यात्॰**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात-]= आणि वाक्याच्या वैरूप्यामुळेंहि येथें प्रतीकदृष्टि अभीष्ट नाहीं. कारण जेथें प्रतीकदृष्टि अभिप्रेत असते तेथें एकदाच वचन असतें. जसें 'मन ब्रह्म आहे' -छां. ३. १८. १.-'आदित्य ब्रह्म आहे'-छां. ३. १९. १.-इत्यादि एकेकदाच वचन आहे. पण येथें 'तूं मी आहें व मी तूं आहेस' असें श्रुति सांगते. यास्तव प्रतीकश्रुतिवैरूप्यामुळें अभेदप्रतिपत्ति-अद्वैतज्ञान होतें. [-'**भेददृष्ट्यपवादात्॰**' इत्यादि भाष्यानें भेदाची निंदा केलेली असल्यामुळेंहि अभेदालाच प्रतिपाद्यत्व आहे असें सांगतात-]

भाष्यं--- **भेददृष्ट्यपवादाच्च। तथाहि-'अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद' 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' 'सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद' इत्येवमाद्या भूयसी श्रुतिर्भेददर्शनमपवदति॥**

भाष्यार्थ—आणि भेददृष्टीचा अपवाद केलेला असल्यामुळेंहि अभेदच प्रतिपाद्य आहे. भेददृष्टीचा अपवाद कसा केला आहे तो पहा-"आतां जो उपासक मी भिन्न व हें माझें उपास्य भिन्न आहे असें मानून अन्यदेवतेची उपासना

करितो तो तत्त्वाला जाणत नाहीं "–बृ. १. ४. १०.–" जो या तत्त्वामध्यें जणु-काय भेद पहातो तो मृत्यूपासून मृत्यूस–मृत्युपरंपरेस प्राप्त होतो "–बृ. ४. ४. १९. का. २. १. १०. आत्मप्र. १.–" जो सर्व आत्म्याहून भिन्न समजतो त्याला तें सर्व पुरुषार्थापासून दूर सारतें."–बृ. ४. ५. ७.–ही व अशा प्रकारची पुष्कळ श्रुति भेददर्शनाचा अपवाद–निंदा करिते. [–' यत्तु० ' इत्यादि भाष्यानें ' जीव-ब्रह्मांचा विरुद्धस्वभावत्वामुळें भेद आहे ' असें जें वाद्यानें–पृ. ६३०–म्हटलें आहे त्याचा अनुवाद करून निरसन करितात–]

भाष्यं— यत्तूक्तं न विरुद्धगुणयोः अन्योन्यात्मत्वसंभव इति । नायं दोषः। विरुद्धगुणताया मिथ्यात्वोपपत्तेः। यत्पुनरुक्तं ईश्वराभावप्रसंग इति । तद-सत्। शास्त्रप्रामाण्याद् अनभ्युपगमाच्च । न हीश्वरस्य संसार्यात्मत्वं प्रतिपाद्यते इत्यभ्युपगच्छामः। किं तर्हि संसारिणः संसारित्वापोहेनेश्वरात्मत्वं प्रतिपिपाद-यिषितमिति । एवं च सति अद्वैतेश्वरस्य अपहतपाप्मत्वादिगुणता विपरीतगुणता त्वितरस्य मिथ्येति व्यवतिष्ठते ॥

भाष्यार्थ—पण 'विरुद्ध गुणांनीं युक्त असलेल्या जीव-ब्रह्मांच्या अन्योन्यात्मत्वाचा –ऐक्याचा संभव नाहीं' असें जें म्हटलें आहे तो दोष येत नाहीं. कारण त्यांच्या विरुद्धगुणत्वाचें मिथ्यात्व उपपन्न होतें. [बिंब-प्रतिबिंबांप्रमाणें विरुद्धधर्माध्यास अविद्याकृत आहे, तो तात्त्विक–वास्तव नव्हे, म्हणून त्यांचें तात्त्विक ऐक्य आहे, असा भावार्थ.–आतां जीवेश्वरांचा अभेद जरी असला तरी 'ईश्वराला संसाऱ्यात्मत्व –जीवरूपत्व आहे कीं संसारी जीवाला ईश्वरात्मत्व आहे ' असा विकल्प करून वाद्यानें त्यांतील पहिल्या पक्षीं जें दूषण दिलें आहे त्याचा अनुवाद करून त्याला दूषित करितात–]=' **यत् पुनः०** '–परंतु ईश्वराचा अभाव होण्याचा प्रसंग येतो. –पृ.६३१–असें जें वाद्यानें म्हटलें आहे तें अनुपपन्न आहे. शास्त्रप्रामाण्यामुळें व अनभ्युपगमामुळें.[–अनभ्युपगमाचेंच '**न हि०**' इत्यादि भाष्यानें विवरण–]=कारण ईश्वराचें संसाऱ्यात्मत्व प्रतिपादिलें जातें असें आम्ही मानीतच नाहीं. [–'**किं तर्हि०**' इत्यादि भाष्यानें प्रश्नपूर्वक विकल्पांतील दुसऱ्या कल्पाचा अंगीकार–]=तर मग काय, संसारी जीवाच्या संसारित्वाचें निरसन करून त्याचें ईश्वरात्मत्व प्रतिपिपा-दयिषित–विवक्षित आहे, असें आम्ही मानितों [–विरुद्धांशाच्या त्यागानें जीवाचें ब्रह्मत्व प्रतिपाद्य आहे असें आमचें मत असल्यामुळें वाद्यानें सांगितलेलें जीवे-श्वरांचें विरुद्धधर्मत्व असिद्धच आहे, असें फलित '**एवं च०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]=आणि असें असल्यामुळें अद्वैत ईश्वराला अपहतपाप्मत्वादिगुणत्व

आहे, पण जीवाचें विपरीतगुणत्व मिथ्या आहे, असें निश्चित होतें. [–संसारी जीवाच्या संसारित्वाचें निरसन करून त्याचें ब्रह्मत्व साध्य आहे, याविषयीं वाद्यानें जें म्हटलें आहे त्याचा 'यदपि०' इत्यादि भाष्यानें अनुवाद करून निरसन करितात–]

भाष्यं–– **यदप्युक्तं अधिकार्यभावः । प्रत्यक्षादिविरोधश्चेति । तदप्यसत् । प्राक्प्रबोधात्संसारित्वाभ्युपगमात् । तद्विषयत्वाच्च प्रत्यक्षादिव्यवहारस्य । 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्' इत्यादिना हि प्रबोधे प्रत्यक्षाद्यभावं दर्शयति ॥**

भाष्यार्थ—वाद्यानें 'अद्वैतपक्षीं अधिकाऱ्याचा अभाव होतो व प्रत्यक्षादि प्रमाणांशीं विरोध येतो' असेंहि जें म्हटलें आहे तें सुद्धां अनुपपन्न आहे. [–'अधिकाऱ्याचा अभाव, प्रत्यक्षादि-विरोध इत्यादि दोष एकत्वज्ञानाच्या पूर्वी येतात कीं त्यानंतर' असा विकल्प करून त्यांतील पहिल्या पक्षाचें '**प्राक्०**' इत्यादि भाष्यानें निरसन–]=कारण एकत्वबोध होण्यापूर्वी जीवाच्या संसारित्वाचा आम्हीं स्वीकार केलेला आहे व प्रत्यक्षादिव्यवहाराला तद्विषयत्व आहे म्ह० प्राक्-प्रबोधावस्था हा व्यवहाराचा विषय आहे. [–'**यत्र तु०**' इत्यादि भाष्यानें दुसऱ्या कल्पाचा अंगीकार करितात–]="पण ज्या विद्यावस्थेंत या विद्वानाचा आत्माच सर्व होतें त्या अवस्थेंत तो कोणत्या साधनानें कोणता विषय पहाणार?"–बृ.२ ४. १४.–इत्यादि वचनानें प्रबोध झाला असतां श्रुति प्रत्यक्षादिकांचा अभाव दाखविते. [–आतां वादी श्रुतिश्रद्धालुत्वानें '**प्रत्यक्षाद्यभावे०**' इत्यादि भाष्यानें शंका घेतो–]

भाष्यं––**प्रत्यक्षाद्यभावे श्रुतेरप्यभावप्रसंग इति चेत् । न । इष्टत्वात् । अत्र 'पिताऽपिता भवति' इत्युपक्रम्य 'वेदा अवेदाः' इति वचनाद् इष्यत एवास्माभिः श्रुतेरप्यभावः प्रबोधे ॥**

भाष्यार्थ—'अहोपण, प्रत्यक्षादिकांचा अभाव झाला असतां श्रुतीचाहि अभाव होण्याचा प्रसंग येतो' असें जर म्हणाल तर [–तत्त्वज्ञान झाल्यानंतर श्रुतीचा अभाव आम्हांस इष्टच आहे, त्यामुळें अनिष्टापत्ति हा दोष येत नाहीं, असें '**न०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]=तें बरोबर नाहीं. कारण तत्त्वज्ञानोत्तरकालीं श्रुत्यभाव आम्हांला इष्ट आहे. [–तेंच '**अत्र पिता०**' इत्यादि श्रुतीनें स्पष्ट करितात–]='या अद्वैतावस्थेंत पिता अपिता होतो' असा उपक्रम करून 'वेद अवेद होतात'–बृ. ४. ३. २२.–असें वचन असल्यामुळें प्रबोधावस्थेंत

श्रुतीचाहि अभाव आम्हांकडून इच्छिला जातोच म्ह० तो आम्हांला इष्टच आहे. [–वादी मनांत गूढ अभिप्राय धरून 'कस्य०' इत्यादि भाष्यानें प्रश्न करितो–]

भाष्यं—कस्य पुनरयमप्रबोध इति चेत् । यस्त्वं पृच्छसि तस्य ते, इति वदामः। नन्वहमीश्वर एवोक्तः श्रुत्या । यद्येवं प्रतिबुद्धोऽसि । नास्ति कस्यचिदप्रबोधः । योऽपि दोषश्चोद्यते कैश्चिदविद्यया किलात्मनः सद्वितीयत्वाद् अद्वैतानुपपत्तिरिति । सोऽप्येतेन प्रत्युक्तः । तस्मादात्मेत्येवेश्वरे मनो दधीत ॥ ३ ॥ (२)

भाष्यार्थ—' पण ह्या तत्त्वाचा अप्रबोध–अज्ञान कोणाचें आहे ?–त्या अप्रबोधाचा धर्मी कोण ? ' असें जर विचारशील तर [–' **यस्त्वं०** ' इत्यादि भाष्यानें ज्याची भ्रांति त्याचेंच अज्ञान असें सांगतात–]=जो तूं 'हा अप्रबोध कोणाचा ?' असें विचारीत आहेस, त्या तुझाच तो धर्म आहे, असें आम्ही सांगतों. [–आतां पूर्ववादी '**ननु**०' इत्यादि भाष्यानें आपला अभिप्राय सांगतो–]=अहोपण, श्रुतीकडून मी ईश्वरच सांगितला गेलों आहें–श्रुतीनें मी ईश्वरच आहें असें सांगितलें आहे. [–अविद्या व तज्जन्य भ्रांति यांना अनिर्वाच्यत्व असल्यामुळें आत्मबोध झाला असतां त्यांचा अभाव होतो म्हणून त्यांना आश्रयाची अपेक्षा नाहीं असें '**यद्येवं**०' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]=जर श्रुतीकडून तूं ईश्वरच सांगितला गेला आहेस तर तूं प्रतिबुद्ध म्हणजे तूं ज्ञानीच झाला आहेस, त्यामुळें अप्रबोध–अज्ञान कोणाचेंच नाहीं. [–अविद्येला अनिर्वाच्यत्व असल्यामुळें दुसऱ्या आक्षेपाचेंहि निरसन झालें आहे असें ' **योऽपि**०' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]=कित्येकांकडून 'खरोखर अविद्येनें आत्म्याला सद्वितीयत्व असल्यामुळें अद्वैताची अनुपपत्ति–असंभव आहे ' असाहि जो दोष उद्भावित केला जातो–अद्वैतवादावर कित्येकांकडून असाहि जो आक्षेप केला जातो तोहि या कथनानें प्रत्युक्त आहे–त्याचेंहि निरसन झालें आहे. [–याप्रमाणें अभेदश्रुतींचें मुख्यार्थत्व सिद्ध झालें असतां ' **तस्मात्**० ' इत्यादि भाष्यानें फलिताचा उपसंहार करितात–]=म्हणून 'आत्मा' असेंच ईश्वरामध्यें मन धारण करावें– हीच भावना दृढ करावी–असेंच चिंतन करावें. ३.–सु.ब्र.४३१.(२)

(३. **प्रतीकाधिकरण. सू. ४.**)

––ईश्वरामध्यें आत्मत्वबुद्धि करावी असें सांगितलें, आतां प्रतीकाचें विशेषण अशाहि ईश्वराला आत्मत्व असल्यामुळें त्याच्याद्वारा प्रतीकामध्यें आत्मत्वबुद्धि करावी, असें प्राप्त झालें असतां '**न प्रतीके**०' इत्यादि सूत्रानें सिद्धान्त सांगतात–

सूत्रं––न प्रतीके न हि सः ॥ ४ ॥ (३)

सूत्रार्थ––प्रतीकामध्यें आत्मबुद्धि–अहंग्रह करूं नये. कारण उपासक आत्मत्वानें प्रतीकाचा अनुभव घेत नाहीं. ४. (३)–सु. ब्र. पृ. ४३२. [–' **मनः**० '

इत्यादि भाष्यानें प्रतीकोपासनांचा उल्लेख करून उपासनामध्यें दोन्ही प्रकारची दृष्टि उपलब्ध होत असल्यामुळें संशय सांगतात–]

भाष्यं— 'मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यध्यात्ममथाधिदैवतमाकाशो ब्रह्मेति' तथा 'आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः' 'स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते' इत्येवमादिषु प्रतीकोपासनेषु संशयः— किं तेष्वप्यात्मग्रहः कर्तव्यो न वेति । किं तावत्प्राप्तम् । तेष्वप्यात्मग्रह एव युक्तः । कस्मात् । ब्रह्मणः श्रुतिष्वात्मत्वेन प्रसिद्धत्वात् । प्रतीकानामपि ब्रह्मविकारत्वाद्ब्रह्मत्वे सत्यात्मत्वोपपत्तेरिति ॥

भाष्यार्थ—"मन ब्रह्म आहे, अशी उपासना करावी असें हें अध्यात्म, व आकाश ब्रह्म आहे, असें अधिदैवत"–छां.३.१८.१.–त्याचप्रमाणें "आदित्य ब्रह्म असा हा आदेश आहे."–छां.३.१९.१.–"तो जो नाम ब्रह्म अशी उपासना करितो"–छां. ७. १. ५.–या व अशाच दुसऱ्याहि प्रतीकोपासनांविषयीं 'काय, त्यांमध्येंहि आत्मग्रह करावा कीं करूं नये' असा संशय येतो. [–पूर्वोक्त जीव व ब्रह्म यांच्या अभेदाच्या बलावर ब्रह्मदृष्टीला पात्र असलेल्या प्रतीकांमध्यें 'मी' अशी ब्रह्माभिन्न जीवदृष्टि करावी असा पूर्वपक्ष '**किं तावत्**०' इत्यादि भाष्यानें प्रश्नपूर्वक सांगतात–]=तेव्हां अगोदर त्यांतील कोणता पक्ष प्राप्त झाला ? त्या प्रतीकांमध्येंहि आत्मग्रह–अहंग्रहच युक्त आहे. [–येथें प्रासंगिक अहंग्रहाच्या निरसनानें प्रतीकोपासनांमध्यें प्रयोगभेद सांगितलेला असल्यामुळें याच्या पादादिसंगति आहेत. पूर्वपक्षांत 'प्रतीकोपासनांचा अहंग्रहोपासनांशीं अविशेष–साम्य आहे' व सिद्धान्तांत 'विशेष सिद्ध होतो,' असें स्वीकारून पूर्वपक्षाविषयीं हेतु विचारतात–] =कोणत्या कारणानें ? [–वादी प्रतीकामध्यें आत्मत्वग्रहण करण्याविषयीं त्यांच्या आत्मत्वोपपत्तीचा हेतु सांगतो–]='**ब्रह्मणः**०'–श्रुतींमध्यें ब्रह्माला आत्मत्वानें प्रसिद्धत्व आहे–उपनिषदांत ब्रह्म आत्मत्वानें प्रसिद्ध आहे. [–"अहोपण, ब्रह्माला जरी आत्मत्व असलें तरी प्रतीकांना आत्मत्व कसें ?" वादी '**प्रतीकानां**०' इत्यादि भाष्यानें याचें उत्तर देतो–]=प्रतीकांनाहि ब्रह्मविकारत्व असल्यामुळें ब्रह्मत्व आहे, आणि त्यांना ब्रह्मत्व आहे असें सिद्ध झालें असतां त्यांच्या आत्मत्वाची उपपत्ति लागते, त्यांचें आत्मत्व संभवतें, म्हणून प्रतीकांमध्येंहि आत्मग्रहच युक्त आहे. ['ब्रह्मबुद्धीनें युक्त असलेल्या प्रतीकांचेंहि 'अहं' असेंच ग्रहण करणें युक्त आहे. कारण प्रतीकांना ब्रह्माभिन्नत्व आहे, अहंप्रमाणें,' असा याचा भावार्थ. –याप्रमाणें दोन प्रकारच्या उपासनांमध्यें असा अविशेष प्राप्त झाला असतां '**एवं**०' इत्यादि भाष्यानें सिद्धान्त सांगतात–]

भाष्यं— एवं प्राप्ते ब्रूमः— न प्रतीकेष्वात्ममतिं बध्नीयात् । न हि स उपासकः प्रतीकानि व्यस्तान्यात्मत्वेनाकलयेत् । यत्पुनर्ब्रह्मविकारत्वात्प्रतीकानां ब्रह्मत्वं ततश्चात्मत्वमिति । तदसत् । प्रतीकाभावप्रसंगात् । विकारस्वरूपोपमर्देन हि नामादिजातस्य ब्रह्मत्वमेवाश्रितं भवति । स्वरूपोपमर्दे च नामादीनां कुतः प्रतीकत्वमात्मग्रहो वा ॥

भाष्यार्थ—असा पूर्वपक्ष प्राप्त झाला असतां 'प्रतीकांमध्यें आत्ममति करूं नये' असें आम्ही सांगतों. ['प्रतीकांमध्यें आत्ममति करूं नये, कारण त्यांच्या ऐक्यविधीचा अभाव असून त्यांना स्वतःहून भिन्नत्व आहे, उद्गीथादिकांप्रमाणें ' असें अनुमान ' न प्रतीकेषु० ' इत्यादि भाष्यानें सांगितलें आहे. –पण ' प्रतीकांना ब्रह्मरूपत्व असल्यामुळें तीं ' अहं ' अशा प्रत्ययानें ग्राह्य आहेत ' असें जें वाद्यानें वर म्हटलें आहे त्याविषयीं ' त्यांचा आत्मानुभव येत असल्यामुळें तीं आत्मत्वानें ग्राह्य आहेत कीं त्यांचें आत्मत्व दुसऱ्या प्रमाणानें सिद्ध असल्यामुळें तीं आत्मत्वानें ग्राह्य आहेत ' असा विकल्प करून त्यांतील पहिला पक्ष संभवत नाहीं, असें ' **न हि०** ' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]=कारण तो उपासक व्यस्त प्रतीकांचें म्ह० अनेक प्रतीकांतील प्रत्येक प्रतीकाचें आत्मत्वानें ग्रहण करूं शकणार नाहीं. त्याला प्रत्येक प्रतीक मीच आहें असा अनुभव येत नाहीं. [–'**यत् पुनः०**' इत्यादि भाष्यानें दुसऱ्या पक्षाचा अनुवाद करून त्याला दूषित करितात–]=पण 'ब्रह्मविकारत्वामुळें प्रतीकांना ब्रह्मत्व आहे आणि त्यांना ब्रह्मत्व असल्यामुळें आत्मत्व आहे' असें जें वाद्यानें वर म्हटलें आहे तें अनुपपन्न आहे. कारण या पक्षीं प्रतीकाचा अभाव होण्याचा प्रसंग येतो. [–' **विकार०**' इत्यादि भाष्यानें तो प्रसंगच प्रकट करितात–]=कारण विकाराच्या स्वरूपाचा नाश करून नामादिजाताचें ब्रह्मत्वच स्वीकारिलेलें आहे असें होतें. [–" विकारस्वरूपाच्या नाशानें नामादि सर्व प्रतीकांच्या ब्रह्मत्वाचाच आश्रय केलेला आहे असें जरी झालें तरी त्यांत काय दोष आहे ?" ' **स्वरूपोपमर्दे०**' इत्यादि भाष्यानें उत्तर–]=आणि नामादिकांच्या स्वरूपाचाच नाश झाला असतां त्यांना प्रतीकत्व कोठचें व आत्मग्रह तरी कोठचा! [नामादिकांच्या स्वाभाविक विकाररूपानें ब्रह्मत्वाचा असंभव आहे. त्यामुळें जीवत्वाच्या लयानें जीवाचें ब्रह्मत्वकथन जसें केलें आहे तसेंच प्रतीकत्वलयानें त्यांचेंहि ब्रह्मत्व कथन केल्यास उपासनेच्या आलंबनाचा अभाव होत असल्यामुळें उपासना विहित होणार नाहीं असा याचा भावार्थ.–आतां ' ब्रह्मत्व असून आत्मत्व असल्यामुळें' असें जें वाद्यानें म्हटलें आहे त्याचें '**न च०**' इत्यादि भाष्यानें निरसन–]

भाष्यं— न च ब्रह्मणः आत्मत्वाद्ब्रह्मदृष्ट्युपदेशेष्वात्मदृष्टिः कल्प्या । कर्तृत्वाद्यनिराकरणात् । कर्तृत्वादिसर्वसंसारधर्मनिराकरणेन हि ब्रह्मणः आत्मत्वोपदेशः । तदनिराकरणेन चोपासनविधानम् । अतश्चोपासकस्य प्रतीकैः समत्वादात्मग्रहो नोपपद्यते । न हि रुचकस्वास्तिकयोः इतरेतरात्मत्वमस्ति । सुवर्णात्मत्वेनेव तु ब्रह्मात्मत्वेनैकत्वे प्रतीकाभावप्रसंगमवोचाम । अतो न प्रतीकेष्वात्मदृष्टिः क्रियते ॥ ४ ॥ (३)

भाष्यार्थ---आणि ब्रह्माला आत्मत्व असल्यामुळें ब्रह्मदृष्टि-उपदेशांमध्यें आत्मदृष्टि कल्पिणें उचित नाहीं. कारण त्यांत कर्तृत्वादिकांचें निराकरण झालेलें नसतें. [-"अहोपण,प्रतीकोपदेशांमध्यें कर्तृत्वादिकांचें अनिराकरण कसें?" '**कर्तृत्वादि०**'-इत्यादि भाष्यानें उत्तर-]=कारण कर्तृत्वादि सर्व संसारधर्मांच्या निराकरणानेंच ब्रह्माच्या आत्मत्वाचा उपदेश व त्याच्या अनिराकरणानेंच उपासनेचें विधान केलें जातें. [कारण त्याचें निराकरण केल्यास त्याचा विधिच संभवणार नाहीं, असा याचा भावार्थ.-प्रतीकें व जीव यांचें परिच्छिन्नतेनें साम्य मानून-परिच्छिन्नत्वानें त्यांच्या साम्याचें ग्रहण करून '**अतश्च०**' इत्यादि भाष्यानें फलित सांगतात-]=म्हणून उपासकाचें प्रतीकांशीं साम्य असल्यामुळें प्रतीकोपासनांमध्यें आत्मग्रह उपपन्न होत नाहीं. [-" अहोपण, त्यांना असें तुल्यत्व जरी असलें तरी त्यांच्या ठिकाणीं विधीच्या सामर्थ्यानें जीवाचा अहंग्रह कां होणार नाहीं!"-' **न हि०**' इत्यादि भाष्यानें उत्तर-]=कारण रुचक व स्वस्तिक यांना इतरेतरात्मत्व-परस्पर एकरूपत्व नाहीं. [-"अहोपण, स्वरूपानें त्यांच्या ऐक्याचा अभाव जरी असला तरी रुचक व स्वस्तिक यांचें सुवर्णरूपानें जसें ऐक्य असतें तसेंच येथेंहि ब्रह्मरूपानें प्रतीक व आत्मा यांचें ऐक्य असल्यामुळें अहंग्रह संभवेल " अशी आशंका घेऊन '**सुवर्ण०**' इत्यादि भाष्यानें म्हणतात-]=पण 'त्यांचें सुवर्णरूपानें जसें एकत्व आहे तसें ब्रह्मरूपत्वानें जीव व प्रतीक यांना एकत्व असल्यास प्रतीकाचा अभाव होण्याचा प्रसंग येतो' असें आम्हीं वर सांगितलें आहे. [विकाररूपाच्या तिरस्कारानेंच त्यांचें ऐक्य मानिल्यास मन, आदित्य इत्यादिकांना प्रतीकत्व नाहीं,असें आम्हीं सांगितलें आहे, असा याचा भावार्थ. -परस्पर व्यावृत्तस्वरूप असलेल्या रुचक-स्वस्तिकांचेंहि ऐक्य त्यांत अनुवृत्त होणाऱ्या सुवर्णादिरूपत्वाची कल्पना केल्यावांचून सिद्ध होत नाहीं, हें प्रसिद्धच आहे, असें मानून '**अतः०**' इत्यादि भाष्यानें उपसंहार-]=म्हणून प्रतीकांमध्यें आत्मदृष्टि केली जात नाहीं. ४.-सु. ब्र. ४३३. (३).

(४. ब्रह्मदृष्ट्यधिकरण. सू. ५.)

—'अहंग्रहोपासनांमध्यें जसें, तसें प्रतीकोपासनांमध्यें अहंग्रहानें अनुष्ठान होत नाहीं' असें सांगितलें. आतां 'प्रतीकोपासनांतच कोणामध्यें कोणाच्या दृष्टीच्या अध्यास करावा' असा संदेह करणाऱ्या वाद्याला उद्देशून सूत्रकार 'ब्रह्म-दृष्टिः०' इत्यादि सूत्रानें सांगतात—

सूत्रं—ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॥ ५ ॥ (४)

सूत्रार्थ—प्रतीकांत ब्रह्मदृष्टि करावी. कारण ब्रह्माचा उत्कर्ष आहे. निकृष्टामध्यें उत्कृष्टाची दृष्टि केली असतां निकृष्टाची उत्कृष्टता होते ५.(४.)–सु. ब्र. ४३४. [–एकविषयत्वानें पूर्वोत्तर अधिकरणांची संगति मानणारे भाष्यकार '**तेषु एव०**' इत्यादि भाष्यानें विषय व संशय दाखवितात–]

भाष्यं— तेष्वेवोदाहरणेष्वन्यः संशयः— किमादित्यादिदृष्टयो ब्रह्मण्यध्य-सितव्याः। किंवा ब्रह्मदृष्टिरादित्यादिष्विति। कुतः संशयः। सामानाधिकरण्ये कारणानवधारणात्। अत्र हि ब्रह्मशब्दस्यादित्यादिशब्दैः सामानाधिकरण्यं उपलभ्यते। 'आदित्यो ब्रह्म' 'प्राणो ब्रह्म' 'विद्युद्ब्रह्म' इत्यादिसमानविभक्ति-निर्देशात् ॥

भाष्यार्थ—त्याच उदाहरणांमध्यें 'काय आदित्यादि-दृष्टींचा ब्रह्मामध्यें अध्यास करावा कीं ब्रह्मदृष्टि आदित्यादिकांमध्यें अध्यसित करावी ?' असा दुसरा संशय येतो. [–'**कुतः०**' इत्यादि भाष्यानें प्रश्नपूर्वक संशयाचें बीज सांगतात–]= पण असा हा संशय कोणत्या कारणानें येतो ? कारण सामानाधिकरण्यांत कार-णाचें अनवधारण आहे. [–हेंच व्यक्त करण्यासाठीं 'अत्र०' इत्यादि भाष्यानें अगोदर सामानाधिकरण्यज्ञान दाखवितात–]=कारण येथें ब्रह्मशब्दाचें आदित्यादि-शब्दांशीं सामानाधिकरण्य–एकविभक्तित्व उपलब्ध होतें, कारण 'आदित्य ब्रह्म आहे, प्राण ब्रह्म आहे, विद्युत् ब्रह्म आहे' इत्यादि उपासनाविधींमध्यें आदित्यादि व ब्रह्म यांचा समानविभक्तीनें निर्देश केला आहे. [–"अहोपण, या सामाना-धिकरण्याचा 'यथाकथंचित्'–गौणादिवृत्तीनें संभव असतांना संशयाची सिद्धि कोणत्या कारणानें होते?" अशी आशंका घेऊन 'तो हा' याप्रमाणें येथें एकत्वनिमित्त सामानाधिकरण्य आहे कीं तें प्रकृतिविकारत्वनिमित्त आहे, कीं समारोपकृत आहे, असा विकल्प करून '**न च०**' इत्यादि भाष्यानें त्यांतील पहिल्या पक्षाला दूषित करितात–]

भाष्यं— न चात्रांजसं सामानाधिकरण्यमवकल्पते। अर्थान्तरवचनत्वाद्ब्र-ह्मादित्यादिशब्दानाम्। न हि भवति गौरश्व इति सामानाधिकरण्यम् ॥

भाष्यार्थ--या उदाहरणांत साक्षात् एकत्वनिमित्त सामानाधिकरण्य उपपन्न होत नाहीं, कारण ब्रह्म व आदित्यादि, या शब्दांना अर्थान्तरवाचकत्व आहे. [-ज्यांचा अर्थ भिन्न आहे अशा शब्दांमध्यें सामानाधिकरण्याच्या अभावाचें उदाहरण देतात-]=' **न हि०** '-कारण ' बैल, घोडा ' असें हें सामानाधिकरण्य होत नाहीं. [-' **ननु०** ' इत्यादि भाष्यानें विकल्पांतील दुसरा कल्प घेतात-]

भाष्यं— ननु प्रकृतिविकारभावाद्ब्रह्मादित्यादीनां मृच्छरावादिवत्सामानाधिकरण्यं स्यात् । नेत्युच्यते । विकारप्रविलयो ह्येवं प्रकृतिसामानाधिकरण्यात्स्यात् । ततश्च प्रतीकाभावप्रसंगमवोचाम । परमात्मवाक्यं चेदं तदानीं स्यात्ततश्चोपासनाधिकारो बाध्येत । परिमितविकारोपादानं च व्यर्थम् । तस्मात् ' ब्राह्मणोऽग्निर्वैश्वानरः ' इत्यादिवदन्यत्रान्यदृष्ट्यध्यासे सति क किंदृष्टिरध्यस्यतामिति संशयः ॥

भाष्यार्थ--"अहोपण, ब्रह्म व आदित्यादि यांचें मृत्-शरावादिकांप्रमाणें प्रकृतिविकारभावामुळें सामानाधिकरण्य संभवेल." [-पण उपासनाविरोधामुळें तें संभवत नाहीं, असें ' **न०** ' इत्यादि भाष्यानें सांगतात-]=प्रकृतिविकारभावामुळें ब्रह्म व आदित्य यांचें सामानाधिकरण्य संभवत नाहीं, असें आम्हांकडून सांगितलें जातें. कारण असें मानिल्यास प्रकृतीच्या सामानाधिकरण्यामुळें विकाराचा प्रविलय-सर्वथा विलयच होईल, आणि त्यामुळें प्रतीकाच्या अभावाचा प्रसंग आम्हीं सांगितला आहे. -पृ.६३८-[-"अहोपण, हें वाक्य प्रविलयपरच आहे, उपासनापर नाहीं" अशी आशंका घेऊन ' उपासीत ' या श्रुतीशीं विरोध येत असल्यामुळें वाक्य प्रविलयपर नाहीं, असें '**परमात्मवाक्यं०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात-]=आणि तसें मानिल्यास हें परमात्मवाक्य आहे असें होईल व त्यामुळें उपासनाधिकार-उपासनाप्रकरण बाधित होईल. [-प्रपंचप्रविलयद्वारा वाक्याला परमात्मपरत्व असल्यास आदित्यादि कांहीं थोड्याशाच पदार्थांचें ग्रहण करणें व्यर्थ होईल. ' आदित्यादिकांचें ग्रहण सर्व प्रपंचाच्या उपलक्षणार्थ आहे ' असेंहि म्हणतां येत नाहीं. कारण मुख्याचा संभव असतांना लक्षणा करणें अयोग्य आहे, असें '**परिमित०**'इत्यादि भाष्यानें सांगतात-]=आणि परिमित विकारांचें ग्रहण व्यर्थ होतें. [-याप्रमाणें पहिल्या दोन पक्षांचा असंभव असल्यामुळें अवशिष्ट राहिलेल्या तिसऱ्या पक्षाविषयीं पूर्वोक्त संशय संभवतो असा '**तस्मात्०**' इत्यादि भाष्यानें उपसंहार-] =म्हणून ' ब्राह्मण अग्नि वैश्वानर आहे ' इत्यादिकांप्रमाणें एकामध्यें दुसऱ्याच्या दृष्टीचा अध्यास प्राप्त झाला असतां ' कोणामध्यें कोणाच्या दृष्टीचा आरोप करावा

असा संशय येतो. [–स्वतंत्र पुरुषार्थहेतुभूत प्रासंगिक प्रकृत प्रतीकोपासनांमध्यें ब्रह्मदृष्टीनें अनुष्ठानाचें कथन केल्यानें याच्या पादादिसंगति आहेत. पूर्वपक्षांत 'लौकिकन्यायविरोध' व सिद्धान्तांत 'त्याचा अविरोध सिद्ध होतो' अशा अभिप्रायानें 'तत्र०' इत्यादि भाष्यानें पूर्वपक्ष–]

भाष्यं— तत्रानियमो नियमकारिणः शास्त्रस्याभावादित्येवं प्राप्तम् । अथवा आदित्यादिदृष्टय एव ब्रह्मणि कर्तव्या इत्येवं प्राप्तम् । एवं ह्यादित्यादिदृष्टिभिर्ब्रह्मोपासितं भवति । ब्रह्मोपासनं च फलवदिति शास्त्रमर्यादा । तस्मान्न ब्रह्मदृष्टिरादित्यादिष्विति ॥

भाष्यार्थ—त्याविषयीं कांहीं नियम नाहीं, कारण नियम करणाऱ्या शास्त्राचा अभाव आहे, असा हा पूर्वपक्ष प्राप्त झाला. [ज्याप्रमाणें आत्यंतिक भेद हा नामादिकांतील अहंग्रहाच्या अभावाविषयीं हेतु सांगितलेला आहे, त्याप्रमाणें त्यांमध्येंच ब्रह्मबुद्धीचें नियामक असें कांहीं एक उपलब्ध झालेलें नाहीं, त्यामुळें अनियम आहे, असा भावार्थ.–'उत्कृष्ट व निकृष्ट यांतील उत्कृष्टच उपास्य आहे. कारण त्याला फलविशेषवत्त्व आहे. राजादिकांप्रमाणें' अशी आशंका घेऊन वादी '**अथवा०**' इत्यादि भाष्यानें साक्षात् पूर्वपक्ष सांगतो–]=किंवा आदित्यादिदृष्टिच ब्रह्मामध्यें कराव्या असें हें प्राप्त झालें, कारण असें मानिल्यानेंच आदित्यादिदृष्टींनीं ब्रह्म उपासित होतें. [–प्रथम श्रुत असलेल्या आदित्यादि-शब्दांच्या अनुरोधानें शेवटीं श्रुत असलेलें ब्रह्मपद न्यावें–त्याचा निर्णय करावा, असें म्हणाल तर तें बरोबर नाहीं, कारण तसें केल्यास फलाच्या अभावाचा प्रसंग येतो, असें '**ब्रह्मोपासनं०**' या भाष्यानें वादी सांगतो–]=आणि ब्रह्मोपासन फलवत्–फलांनीं युक्त आहे अशी शास्त्रमर्यादा आहे. [–वादी '**तस्मात्०**' इत्यादि भाष्यानें या दोन्ही पक्षीं फलित सांगतो–]=म्हणून आदित्यादिकांमध्यें ब्रह्मदृष्टि नाहीं, असें प्राप्त झालें. [–'आदित्यादिदृष्टीनें ब्रह्माची उपासना करावी' असा पूर्वपक्ष प्राप्त झाला असतां '**एवं०**' इत्यादि भाष्यानें सिद्धान्त सांगतात–]

भाष्यं— एवं प्राप्ते ब्रूमः– ब्रह्मदृष्टिरेवादित्यादिषु स्यादिति । कस्मात् । उत्कर्षात् । एवमुत्कर्षेणादित्यादयो दृष्टा भवन्ति । उत्कृष्टदृष्टेः तेष्वध्यासात् । तथा च लौकिको न्यायोऽनुगतो भवति । उत्कृष्टदृष्टिर्हि निकृष्टेऽध्यसितव्येति लौकिको न्यायः । यथा राजदृष्टिः क्षत्तरि । स चानुसर्तव्यः । विपर्यये प्रत्यवायप्रसंगात् । न हि क्षत्तृदृष्टिपरिगृहीतो राजा निकर्षं नीयमानः श्रेयसे स्यात् ॥

भाष्यार्थ—असें प्राप्त झालें असतां 'ब्रह्मदृष्टिः'–आदित्यादिकांमध्यें ब्रह्मदृष्टिच होते, असें आम्ही सांगतों. [–प्रश्नपूर्वक नियमहेतु सांगतात–]=कोणत्या कारणानें? '**उत्कर्षात्**'–उत्कर्षामुळें. [–'**एवं०**' इत्यादि भाष्यानें हेत्वर्थाचें विवरण–]=असें केल्यानें आदित्यादिक उत्कर्षानें पाहिले गेले आहेत असें होतें. कारण त्यांच्या ठिकाणीं उत्कृष्टाच्या दृष्टीचा अध्यास केलेला आहे. [–उत्कृष्ट व निकृष्ट यांतील उत्कृष्टालाच द्रष्टव्यत्व असल्यामुळें आदित्यादि-दृष्टीनें ब्रह्मच उपास्य आहे असें जें वाद्यानें म्हटलें आहे त्याची आशंका घेऊन '**तथा च०**' इत्यादि भाष्यानें म्हणतात–]=आणि तसें केल्यानें लौकिक न्याय अनुसरला आहे, असें होतें. कारण उत्कृष्टाच्या दृष्टीचा निकृष्टामध्यें अध्यास करावा असा लौकिक न्याय आहे. जशी क्षत्त्यामध्यें–राजाच्या समीप राहणाऱ्या भृत्यामध्यें–सारथ्यामध्यें राजदृष्टि. [–"त्याचें अनुसरण करून काय करावयाचें आहे?" '**स च०**' इत्यादि भाष्यानें उत्तर–]=आणि तो लौकिकन्याय अनुसरणें उचित आहे, कारण त्याच्या उलटपक्षीं प्रत्यवायप्रसंग येतो. [–'**न हि०**' इत्यादि भाष्यानें प्रत्यवायप्रसंगच दृष्टान्तानें स्पष्ट करितात–]=कारण क्षत्तृदृष्टीनें–राजभृत्याच्या दृष्टीनें स्वीकारलेला व निकर्षास–हीनतेस पोंचविला जाणारा राजा केव्हांहि श्रेयस्कर होणार नाहीं. [–'फलमतः०'–या न्यायानें–पृ. २११–ब्रह्मालाच फलदातृत्व असल्यामुळें त्यालाच आदित्यादिदृष्टींनीं उपास्यत्व आहे, अशी '**ननु०**' इत्यादि भाष्यानें शंका–]

भाष्यं—ननु शास्त्रप्रामाण्यादनाशंकनीयोऽत्र प्रत्यवायप्रसंगो न च लौकिकेन न्यायेन शास्त्रीया दृष्टिर्नियंतुं युक्तेति। अत्रोच्यते—निर्धारिते शास्त्रार्थे एतदेवं स्यात्। संदिग्धे तु तस्मिंस्तन्निर्णयं प्रति लौकिकोऽपि न्याय आश्रीयमाणो न विरुध्यते। तेन चोत्कृष्टदृष्ट्यध्यासे शास्त्रार्थेऽवधार्यमाणे निकृष्टदृष्टिमध्यस्यन्प्रत्यवेयादिति श्लिष्यते ॥

भाष्यार्थ—अहोपण, शास्त्रप्रामाण्यामुळें येथें प्रत्यवायप्रसंग अनाशंकनीय आहे, शंका घेण्यास योग्य नाहीं. [–शिवाय शास्त्राला स्वतःच–निरपेक्ष प्रामाण्य असल्यामुळें त्याला लौकिकन्यायाची अपेक्षा नाहीं, असें '**न च०**' इत्यादि भाष्यानें आक्षेपक म्हणतो–]=आणि लौकिकन्यायानें शास्त्रीयदृष्टि नियमित करणें युक्त नाहीं, त्यामुळें प्रत्यवायप्रसंग अनाशंकनीय आहे. [–'ब्रह्मालाच जरी फलदातृत्व असलें तरी शास्त्र आदित्यादि प्रतीक ब्रह्मबुद्धीनें ध्येय असतां तें फलद आहे असें सांगतें कीं आदित्यादिबुद्धीनें ब्रह्म उपास्य असतां तें फलद आहे असें सांगतें?' असा शास्त्रार्थाविषयीं संदेह आला असतां लौकिकन्यायाच्या अनुसार

निर्धारण करावें, असें '**अत्र०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]=या शंकेचें समाधान असें सांगितलें जातें–शास्त्रार्थ निश्चित झाला असतां ' लौकिकन्यायानें शास्त्रदृष्टि नियमित करणें युक्त नाहीं ' असें हें म्हणणें उपपन्न होईल; पण शास्त्रार्थ संदिग्ध असतांना त्याच्या निर्णयासाठीं आश्रय केला जाणारा लौकिकन्यायहि विरुद्ध होत नाहीं. [–याप्रमाणें लौकिकन्यायाला निश्चयहेतुत्व असतांना उलट-पक्षीं ' **तेन च०** ' इत्यादि भाष्यानें दोष सांगतात–]=आणि त्यामुळें उत्कृष्ट-दृष्टीचा अध्यास हा शास्त्रार्थ निश्चित केला जात असतांना निकृष्टदृष्टीचा अध्यास करणारा प्रत्यवायी होईल हेंच समंजस–युक्त आहे. [–केवल लौकिकन्यायच निश्चा-यक नाहीं, तर प्रथमश्रुतत्वामुळें आदित्यादि-शब्दांना मुख्यार्थत्वहि आहे, असें ' **प्राथम्यात्०** ' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]

भाष्यं—प्राथम्याच्च आदित्यादिशब्दानां मुख्यार्थत्वमविरोधाद् ग्रहीतव्यम्। तैः स्वार्थवृत्तिभिरवरुद्धायां बुद्धौ पश्चादवतरतो ब्रह्मशब्दस्य मुख्यया वृत्त्या सामानाधिकरण्यासंभवाद् ब्रह्मदृष्टिविधानार्थतैवावतिष्ठते। इतिपरत्वादपि ब्रह्म-शब्दस्यैष एवार्थो न्याय्यः ॥

भाष्यार्थ—आणि आदित्यादि-शब्दांचें अविरोधामुळें मुख्यार्थत्व स्वीकारणें उचित आहे. ज्यांची वृत्ति स्वार्थीं म्ह० मुख्य अर्थीं आहे अशा त्या शब्दांनीं अवरुद्ध झालेल्या बुद्धींत मागून प्रवेश करणाऱ्या ब्रह्मशब्दाचें मुख्यवृत्तीनें सामा-नाधिकरण्य संभवत नसल्यामुळें त्या वाक्याचें ब्रह्मदृष्टिविधानार्थत्वच अवस्थित होतें. [–ब्रह्मशब्दाला दृष्टिपरत्व आहे याविषयीं युक्त्यन्तर–]='**इतिपरत्वात्०** '–ब्रह्मशब्दाला इतिपरत्व असल्यामुळेंहि–ब्रह्मशब्दापुढें 'इति-'शब्द असल्यामुळेंहि हाच अर्थ न्याय्य आहे, [–ब्रह्मशब्दाचें इतिपरत्वच '**तथा हि०**' इत्यादि भाष्यानें स्पष्ट करितात––]

भाष्यं—तथाहि 'ब्रह्मेत्यादेशः' 'ब्रह्मेत्युपासीत' 'ब्रह्मेत्युपास्ते' इति च सर्व-त्रेतिपरं ब्रह्मशब्दमुच्चारयति। शुद्धांस्त्वादित्यादिशब्दान्। ततश्च यथा शुक्तिकां रजतमिति प्रत्येतीत्यत्र शुक्तिवचन एव शुक्तिकाशब्दो रजतशब्दस्तु रजतप्रतीतिलक्षणार्थः। प्रत्येत्येव हि केवलं रजतमिति। न तु तत्र रजतमस्ति। एवमत्राप्यादित्यादीन्ब्रह्मेति प्रतीयादिति गम्यते ॥

भाष्यार्थ––जसें–' ब्रह्म इति आदेशः '–ब्रह्म असा आदेश, ' ब्रह्म इति उपा-सीत '–ब्रह्म अशी उपासना करावी, ' ब्रह्म इति उपास्ते '–ब्रह्म अशी उपासना करितो, असा सर्वत्र 'इति-'पर ब्रह्मशब्द श्रुति उच्चारिते, [–'**शुद्धान्०**' इत्यादि

भाष्यानें आदित्यादिशब्दांतील वैलक्षण्य सांगतात–]=पण आदित्यादिशब्दांचा शुद्ध–इतिशब्दावांचून उच्चार करिते. [–"ब्रह्मशब्दाला इतिपरत्व व आदित्यादि-शब्दांना शुद्धत्व असूं दे, तथापि दृष्टिपरत्व व अर्थपरत्व ही व्यवस्था कशी होते?" अशी आशंका घेऊन ' ततश्च० ' इत्यादि भाष्यानें म्हणतात–]=आणि त्यामुळें ज्याप्रमाणें 'शुक्तिकेला रजत असें समजतो' या उदाहरणांत शुक्तिकाशब्द शुक्ति-वाचकच–शिंप या अर्थाचाच आहे, पण रजत हा शब्द रजतप्रतीतीच्या लक्ष-णेसाठीं आहे, [रजतशब्दालाहि शुक्तिशब्दाप्रमाणें अर्थपरत्व जर असेल तर 'इति-'शब्दसंबंध व्यर्थ होईल असा याचा भावार्थ.–" अहोपण, प्रतीति जर असेल तर तिच्या निराधारत्वाचा असंभव असल्यामुळें रजतहि आहे " अशी आ-शंका घेऊन 'प्रत्येत्येव०' इत्यादि भाष्यानें म्हणतात–]=कारण केवल ' रजत ' असा नुस्ता प्रत्ययच येतो, पण तेथें रजत नसतें. [त्या प्रतीतीला आभासत्व असल्यामुळें तिचें योग्य आलंबन–आधार नाहीं, असा भावार्थ.–' एवं० ' इत्यादि भाष्यानें हा लोकसिद्ध अर्थ प्रकृत दार्ष्टान्तिकांत योजितात–]=याप्रमाणें प्रकृत उदाहरणांतहि आदित्यादिकांना 'ब्रह्म' असें जाणावें–त्यांची ब्रह्मदृष्टीनें उपासना करावी, असें अवगत होतें. [–शिवाय आदित्यादिकांच्या द्वितीयाश्रुतींवरून उपा-सनाकर्मत्वानें प्राधान्याची सिद्धि होत असल्यामुळें 'ब्रह्म-'शब्दाला दृष्टिपरत्वच आहे, असें ' वाक्यशेषः० ' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]

भाष्यं—वाक्यशेषोऽपि च द्वितीयानिर्देशेन आदित्यादीनेव उपास्तिक्रियया व्याप्यमानान्दर्शयति—'स य एतदेवं विद्वानादित्यं ब्रह्मेत्युपास्ते' । 'यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्ते' 'यः संकल्पं ब्रह्मेत्युपास्ते' इति च ॥

भाष्यार्थ—आणि वाक्यशेषहि द्वितीयानिर्देशानें ' उपासनाक्रियेनें आदित्या-दिकच व्यापिले जाणार आहेत,' असें दाखवितो. 'तो जो विद्वान् याप्रमाणें आदि-त्याला ब्रह्म असें उपासितो '–छां. ३. १९.४.–' जो वाक्-ला ब्रह्म असें उपा-सितो '–छां. ७. २. २.–' जो संकल्पाला ब्रह्म असें उपासितो'–छां. १७.४.३.–असा त्या त्या वाक्यांतील वाक्यशेष आदित्यादिकांचें उपासनाक्रियेनें व्याप्यमानत्व दाखवितो. [–'उत्कृष्ट व निकृष्ट यांतील उत्कृष्टच उपास्य आहे. कारण त्याला फलविशेषपरत्व आहे. राजादिकांप्रमाणें' असें जें वाद्यानें वर–पृ.६४१–म्हटलें आहे त्याचा ' यत्तु० ' इत्यादि भाष्यानें अनुवाद–]

भाष्यं—यत्तूक्तं ब्रह्मोपासनमेवात्रादरणीयं फलवत्त्वायेति । तदयुक्तम् । उक्तेन न्यायेन आदित्यादीनामेवोपास्यत्वावगमात् । फलं त्वतिथ्याद्युपासन इव

आदित्याद्युपासनेऽपि ब्रह्मैव दास्यति । सर्वाध्यक्षत्वात् । वर्णितं चैतत् 'फलमत उपपत्तेः' इत्यत्र । ईदृशं चात्र ब्रह्मण उपास्यत्वं यत्प्रतीकेषु तद्दृष्ट्यध्यारोपणं प्रतिमादिष्विव विष्णवादीनाम् ॥ ५ ॥ (४)

भाष्यार्थ--पण येथें 'ब्रह्मोपासनाच फलवत्त्वासाठीं आदरणीय आहे' असें जें वाद्यानें म्हटलें आहे [-आदित्यादिकांच्याच उपास्यत्वाचें अर्पण करणाऱ्या द्वितीयाश्रुतीच्या विरुद्ध हें अनुमान आहे, असें '**तदयुक्तं०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात-]=तें अयुक्त आहे. कारण पूर्वोक्त न्यायानें आदित्यादिकांच्याच उपास्यत्वाचा अवगम होतो. [-'तर मग फलसिद्धि कशी होते?' अशी आशंका घेऊन '**फलं तु०**' इत्यादि भाष्यानें हेतूची अन्यथासिद्धि सांगतात-]=पण अतिथि इत्यादिकांच्या उपासनांमध्यें जसें, तसेंच आदित्यादिकांच्या उपासनेंतहि ब्रह्मच फल देईल. कारण त्या ब्रह्माला सर्वाध्यक्षत्व आहे. [-'अहोपण, धर्मालाच फलदत्व असल्यामुळें तें ब्रह्माला कोठून असणार?' '**वर्णितं च०**' इत्यादि भाष्यानें उत्तर-]=आणि हें ब्रह्माचेंच फलप्रदत्व "फल ब्रह्मापासूनच प्राप्त होतें, कारण तशी उपपत्ति आहे"-ब्र. भा. ३. २. ३८. पृ. २११-या सूत्रांत वर्णिलें आहे. ['उत्कृष्ट दृष्टीनें निकृष्ट उपास्य आहे' या न्यायानें अनुगृहीत असलेल्या-'द्वितीया' व 'इति-'शब्द-या दोन श्रुतींनीं उक्त अनुमानाचा भंग होत असल्यामुळें असंजातविरोधित्वानें प्रथम श्रुत असलेले आदित्यादिकच ध्येय आहेत. पण ते कसे? तर चरमश्रुतत्वानें संजातविरोधामुळें प्रत्ययमात्रपर ब्रह्मशब्दानें अर्पिलेल्या ब्रह्मदृष्टीनें विशिष्ट व विशेषणत्वानें उपास्य ब्रह्मसामर्थ्यानें ज्यांना फलविशेष प्राप्त झाला आहे असे ते ध्येय आहेत, असा याचा भावार्थ.-"तर मग हें ब्रह्मोपासन आहे ही प्रसिद्धि कशी?" '**ईदृशं च०**' इत्यादि भाष्यानें उत्तर-]=आणि येथें प्रतिमादिकांतील विष्णवादिकांच्या अध्यारोपाप्रमाणें प्रतीकांमध्यें ब्रह्मदृष्टीचें जें अध्यारोपण तेंच हें अशा प्रकारचें येथें ब्रह्माचें उपास्यत्व आहे.५.-सु.ब्र.४३४-३९. (४).

(९. आदित्यादिमत्यधिकरण. सू. ६.)

—पूर्वीप्रमाणें उत्कर्षरूप विशेषाच्या अनवधारणामुळें-गीतीत्वानें क्रियारूप असलेल्या उद्गीथादिकांचा फलसंनिकर्षानें उत्कर्ष असल्यामुळें आदित्यादिकांमध्यें त्यांची दृष्टि करावी किंवा प्रथम निर्दिष्ट आदित्यादिकांतील ब्रह्मदृष्टीप्रमाणें प्राथमिक आदित्यादिकांमध्यें उद्गीथादि दृष्टि करावी, असें प्राप्त झालें असतां '**आदित्यादि०**' या सूत्रानें त्याचें निरसन करितात-

सूत्रं—आदित्यादिमतयश्चांग उपपत्तेः ॥ ६ ॥ (५)

सूत्रार्थ—उद्गीथादि अंगांमध्यें आदित्यादि मतीच कराव्या. 'उपपत्तीमुळें' –कर्मसमृद्धिरूप फल उपपन्न होत असल्यामुळें.६. (५)–सु. ब्र. ४३५. [–'**य एव॰**' इत्यादि भाष्यानें अंगाश्रित उपासनें उदाहृत करून त्यांच्या विशेषाची उपलब्धि होत नसल्यामुळें संशय सांगतात–]

भाष्यं—'य एवासौ तपति तमुद्गीथमुपासीत' । 'लोकेषु पंचविधं सामोपासीत' । 'वाचि सप्तविधं सामोपासीत' । 'इयमेवर्गग्निः साम' इत्येवमादिषु अंगावबद्धेषूपासनेषु संशयः—किमादित्यादिषूद्गीथादिदृष्टयो विधीयन्ते । किंवोद्गीथादिष्वेवादित्यादिदृष्टय इति ॥

भाष्यार्थ—'जो हा ताप देतो त्या सूर्याच्या दृष्टीनें उद्गीथाची उपासना करावी' –छां. १. ३. १.–' लोकदृष्ट्या पंचविध सामाची उपासना करावी '–छां. २.२.१. –' वाग्-दृष्ट्या सप्तविध सामाची उपासना करावी '–छां. २. ८. १.–' ही पृथ्वीच ऋक् व अग्नि साम आहे. '–छां. १. ६. १.–या व अशाच दुसऱ्याहि अंगावबद्ध–कर्मांगसंबद्ध उपासनांविषयीं ' काय, आदित्यादिकांमध्यें उद्गीथादि-दृष्टींचें विधान केलें जातें किंवा उद्गीथादिकांतच आदित्यादिकांच्या दृष्टीचें विधान केलें जातें ?' असा संशय येतो. [पृथिवी, अग्नि, अंतरिक्ष, आदित्य व द्यु, या नांवाच्या लोकांमध्यें हिंकार, प्रस्ताव, उद्गीथ, प्रतिहार व निधनरूप पांच प्रकारचें साम उपास्य आहे. म्ह॰ लोकालोकदृष्टीनें तें उपासना करण्यास योग्य आहे, असा भावार्थ.–' वाचि सप्तविधं॰ '–हिंकार, प्रस्ताव, ओंकार, उद्गीथ, प्रतिहार, उपद्रव व निधन, एतद्रूप सात प्रकारचें साम वाग्दृष्ट्या उपास्य आहे, असा भावार्थ.–स्वतंत्र फलानें युक्त असलेल्या प्रासंगिक अंगावबद्धोपासनांतील कर्मांगभूत नसलेल्या पदार्थांच्या दृष्टीनें अनुष्ठानाचें येथें निरूपण केलेलें असल्यामुळें याच्या पादादिसंगति आहेत. पूर्वपक्षांत ' दृष्टिकरणाला फलवत्त्व आहे ' व सिद्धान्तांतहि ' तें फलवत्त्व अविरुद्ध सिद्ध होतें ' असें मानून ' **तत्र॰** ' इत्यादि भाष्यानें पूर्वपक्ष सांगतात–]

भाष्यं—तत्रानियमो नियमकारणाभावादिति प्राप्तम् । न ह्यत्र ब्रह्मण इव कस्यचिदुत्कर्षविशेषोऽवधार्यते । ब्रह्म हि समस्तजगत्कारणत्वादपहतपाप्मत्वादिगुणयोगाच्च आदित्यादिभ्य उत्कृष्टमिति शक्यमवधारयितुम् । न त्वादित्योद्गीथादीनां विकारत्वाविशेषात्किंचिदुत्कर्षविशेषावधारणे कारणमस्ति ॥

भाष्यार्थ—असा संशय आला असतां त्याविषयीं कांहीं नियम नाहीं, कारण त्याच्या नियमकारणाचा अभाव आहे, असें प्राप्त झालें. [–त्याविषयीं नियम

करणाच्या शास्त्राच्या अभावामुळें, असें जें म्हटलें आहे तेंच वादी '**न हि०**' इत्यादि भाष्यानें व्यक्त करितो–]=कारण या उदाहरणांत ब्रह्माप्रमाणें कोणाचाहि उत्कर्ष-विशेष निश्चित केला जात नाहीं. [–'**ब्रह्म हि०**' इत्यादि भाष्यानें वैधर्म्यदृष्टान्त स्पष्ट करितात–]=कारण ब्रह्म समस्त जगत्कारणत्वामुळें व अपहतपाप्मत्वादि गुणसंबंधामुळें आदित्यादिकांहून उत्कृष्ट आहे, असें अवधारण करणें शक्य आहे. [–'अंग व अनंग म्ह० उद्गीथादि व सूर्यादि यांतीलहि कोणाचा तरी विशेष अवगत होऊं दे' अशी आशंका घेऊन '**न तु०**' इत्यादि भाष्यानें वादी म्हणतो–]=पण, आदित्यादि व उद्गीथादि या दोहोंनाहि विकारत्व एकसारखेंच असल्यामुळें त्यांच्या उत्कर्षविशेषाचा निश्चय करण्यास कांहीं एक कारण नाहीं. [–आतां कर्मरूप उद्गीथादिकांचें उत्कर्षभान मानून '**अथवा०**' इत्यादि भाष्यानें साक्षात् पूर्वपक्ष सांगतात–]

भाष्यं––अथवा नियमेनैव उद्गीथादिमतय आदित्यादिष्वध्यस्येरन् । कस्मात् । कर्मात्मकत्वादुद्गीथादीनां । कर्मणश्च फलप्राप्तिप्रसिद्धेः । उद्गीथादिमतिभिरुपास्यमाना आदित्यादयः कर्मात्मकाः सन्तः फलहेतवो भविष्यन्ति ॥

भाष्यार्थ––किंवा नियमानेंच आदित्यादिकांमध्यें उद्गीथादिमतींचा–दृष्टींचा अध्यास करावा. [–या नियमाविषयीं हेतु विचारितात–]=कोणत्या कारणानें ? [–उद्गीथादि कर्मांगांचा क्रियेशीं नित्यसंबंध असल्यामुळें फलसाधनत्वामुळें त्यांना उत्कृष्टत्व आहे, असा हेतु '**कर्मात्मकत्वात्०**' इत्यादि भाष्यानें वादी सांगतो–] =कारण उद्गीथादिकांना कर्मात्मकत्व आहे आणि कर्मापासून फलप्राप्तीची प्र-सिद्धि होते. [–शिवाय उद्गीथादिक सिद्धरूप आदित्यादिरूपानें जर पाहिले गेले तर फलहेतु होणार नाहींत. पण त्याच्या उलट आदित्यादिक उद्गीथादिदृष्ट्या जर पाहिले गेले तर त्यांनाहि फलहेतुत्व संभवेल, असें '**उद्गीथादि०**' इत्यादि भाष्यानें वादी सांगतो–]=उद्गीथादिदृष्टींनीं उपासना केले जाणारे आदित्यादिक कर्मात्मक होत्साते फलहेतु होतील. [–कर्माचें अंग नसलेल्या पदार्थांमध्येंच अंगदृष्टि करावी असें पृथ्वी व अग्नि यांमध्यें ऋक् व साम या शब्दांच्या प्रयोगावरूनहि भासतें असें '**तथा च०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतो–]

भाष्यं––तथा च 'इयमेवर्गग्निः साम' इत्यत्र 'तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं साम' इति ऋक्शब्देन पृथिवीं निर्दिशति । सामशब्देनाग्निम् । तच्च पृथिव्यग्न्योः ऋक्सामदृष्टिचिकीर्षायामवकल्पते, न ऋक्सामयोः पृथिव्यग्निदृष्टिचिकीर्षायाम् । क्षत्तरि हि राजदृष्टिकरणाद्राजशब्द उपचर्यते, न राजनि क्षत्तृशब्दः ॥

भाष्यार्थ—आणि तसें ‘ हीच ऋक् व अग्नि साम’ या वचनांत ‘तें हें अग्न्याख्य साम या पृथ्वीलक्षण ऋक्मध्यें अध्यूढ–उपरिस्थित आहे.–छां. १. ६. १.– असा श्रुति ऋक्-शब्दानें पृथ्वीचा व साम-शब्दानें अग्नीचा निर्देश करिते. पण हें तिचें करणें पृथ्वी व अग्नि यांमध्यें ऋक् व साम यांची दृष्टि करण्याची इच्छा असल्यासच उपपन्न होतें. ऋक् व साम यांमध्यें पृथ्वी व अग्नि यांची दृष्टि करण्याची इच्छा असल्यास तें उपपन्न होत नाहीं. [–वादी‘ **क्षत्तरि०**’ इत्यादि भाष्यानें हेंच दृष्टान्तानें स्पष्ट करितो–]=कारण क्षत्त्याच्या ठिकाणीं राजदृष्टि करण्यानें राजशब्द उपचरित होतो–राजशब्दाचा उपचार केला जातो, पण त्याच्या उलट राजाच्या ठिकाणीं क्षत्तृशब्दाचा उपचार केला जात नाहीं. [ऋक्मध्यें पृथ्वीदृष्टि व सामामध्यें अग्निदृष्टि जर इष्ट असती तर प्रयोगाचें वैपरित्य झालें असतें–याच्या विपरीत प्रयोग झाला असता. तस्मात्–पृथ्वी व अग्नि यांमध्यें ऋक् व साम या शब्दांचा प्रयोग अनुपपन्न होत असल्यामुळें पृथ्वी व अग्नि यांतील कर्मांगभूत ऋक्-सामांच्या अध्यासाची सिद्धि होते असा भावार्थ.–‘ **अपि च०** ’ इत्यादि भाष्यानें अनंगांमध्यें अंगमति करावी, याविषयीं आणखी हेतु–]

भाष्यं— अपि च ‘ लोकेषु पंचविधं सामोपासीत ’ इत्यधिकरणनिर्देशाल्लोकेषु सामाध्यासितव्यमिति प्रतीयते । ‘ एतद्गायत्रं प्राणेषु प्रोतम् ’ इति चैतदेव दर्शयति । प्रथमनिर्दिष्टेषु चादित्यादिषु चरमनिर्दिष्टं ब्रह्माध्यस्तं ‘आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः’ इत्यादिषु । प्रथमनिर्दिष्टाश्च पृथिव्यादयः । चरमनिर्दिष्टा हिंकारादयः ‘पृथिवी हिंकारः’ इत्यादिश्रुतिषु । अतोऽनंगेष्वादित्यादिष्वंगमतिक्षेप इति ॥

भाष्यार्थ—शिवाय‘लोकांमध्यें पंचविध सामाची उपासना करावी’–पृ.६४६–असा येथें सप्तमीविभक्तीनें लोकांचा सामधीविषयत्वानें–सामदृष्टीच्या विषयत्वानें अधिकरण-निर्देश केलेला असल्यामुळें लोकांमध्यें सामाचा अध्यास करावा असें प्रतीत होतें. [–दुसऱ्या श्रुतिवचनांतहि सप्तमीश्रुतीमुळें अनंगांमध्यें अंगदृष्टि प्रतीत होते, असें **‘एतत्०’** इत्यादि भाष्यानें सांगितलें जातें–]=आणि “ हे गायत्र प्राणांमध्यें प्रोत आहे ”–छां.२.११.१–ही श्रुति हेंच दाखविते. [–पूर्वाधिकरणसिद्धान्तन्यायानेंहि अनंगांमध्यें अंगदृष्टिच उपदिष्ट आहे असें ‘ **प्रथमनिर्दिष्टेषु०** ’ इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]=आणि ‘ आदित्य ब्रह्म असा आदेश आहे’–पृ.६४४–इत्यादि उपदेशांत पूर्वी निर्देश केलेल्या आदित्यादिकांमध्यें मागून निर्देश केलेलें ब्रह्म अध्यस्त आहे, आणि ‘पृथिवी हिंकार’ इत्यादि श्रुतींमध्यें पृथिव्यादि प्रथम निर्दिष्ट व हिंकारादिक चरम निर्दिष्ट आहेत. यास्तव कर्माचीं अंगें नसलेल्या आदित्यादिकांमध्यें

अंगदृष्टीचा क्षेप–अध्यास करावा. ' **इति०** '–असा पूर्वपक्ष प्राप्त होतो. [–आदित्यादिकांमध्यें उद्‌गीथादिदृष्टि केल्यानें त्याच्या फलवत्त्वाची सिद्धि होते, अशा प्राप्त पूर्वपक्षाचा ' **एवं०** ' इत्यादि भाष्यानें अनुवाद करून सिद्धान्त सांगतात–]

भाष्यं— एवं प्राप्ते ब्रूमः—आदित्यादिमतय एवांगेषूद्गीथादिषु क्षिप्येरन् । कुतः । उपपत्तेः । उपपद्यते ह्येवं अपूर्वसंनिकर्षादादित्यादिमतिभिः संस्क्रियमाणेषूद्गीथादिषु कर्मसमृद्धिः । ' यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति ' इति च विद्यायाः कर्मसमृद्धिहेतुत्वं दर्शयति ॥

भाष्यार्थ—असा पूर्वपक्ष प्राप्त झाला असतां आम्ही सिद्धान्त सांगतों. उद्‌गीथादि अंगांमध्यें आदित्यादि दृष्टिच आरोपित केल्या जातील. [–'अहोपण, अनंगांमध्यें अंगदृष्टि आम्हीं सांगितली आहे, यास्तव त्याच्या विपरीत नियम करणें, त्याच्या निर्बीजत्वामुळें, अयुक्त आहे,' अशी शंका–]=कोणत्या कारणानें ? [–सूत्रोक्त नियमहेतूला अवतरण देऊन त्याचें व्याख्यान–]=' उपपत्तेः०'–उपपत्तीमुळें, कारण असें उपपन्न होतें. अपूर्व संनिकर्षामुळें आदित्यादिमतींनीं उद्गीथादिक संस्कृत केले गेले असतां कर्मसमृद्धि संभवते. [–ज्याप्रमाणें प्रोक्षणादिकानें व्रीह्यादिकांना संस्कारयुक्त केलें असतां कर्मापूर्व उत्पन्न होतें, त्याप्रमाणें उद्गीथादिकांच्या प्रकृत कर्मापूर्वसांनिध्यामुळें आदित्यादिमतींनीं ते उद्‌गीथादिक संस्कारयुक्त केले गेले असतां कर्मसमृद्धि उपपन्न होते, यास्तव कर्मसमृद्धि या फलाच्या उपपत्तीमुळें अंगांमध्यें अनंगमतीचा क्षेप–अध्यास होतो, असा याचा भावार्थ. –"अहोपण, कर्मसमृद्धि हें उपासनेचें फल आहे, हेंच अगोदर असिद्ध आहे" अशी आशंका घेऊन ' **यदेव०**' इत्यादि वाक्यानें आचार्य समाधान करितात–]= आणि "जें कर्म विद्येनें, श्रद्धेनें व ध्यानानें–भक्तीनें करितो तेंच वीर्यवत्तर होतें." –छां. १.१.१०.–या वचनानें श्रुति विद्येचें कर्मसमृद्धिहेतुत्व दाखविते. [–जेथें कर्मसमृद्धि हें फल श्रुत असतें तेथें अंगांमध्यें अनंगमतीचा क्षेप असो; कारण आदित्यादिमतींनीं संस्कृत केलेल्या अंगांना कर्मातिशयहेतुत्व आहे. पण ज्यांचीं फलें स्वतंत्र आहेत अशा उपासनांमध्यें मतिक्षेप कसा होतो, त्याचा विवेक होत नाहीं, अशी ' **भवतु०** ' इत्यादि भाष्यानें शंका–]

भाष्यं— भवतु कर्मसमृद्धिफलेष्वेवं । स्वतंत्रफलेषु तु कथं ' य एतदेवं विद्वाल्ँलोकेषु पंचविधं सामोपास्ते ' इत्यादिषु । तेष्वप्यधिकृताधिकारात्प्रकृतापूर्वसंनिकर्षेणैव फलकल्पना युक्ता । गोदोहनादिनियमवत् । फलात्मकत्वाच्चा-

दित्यादीनां उद्गीथादिभ्यः कर्मात्मकेभ्यः उत्कर्षोपपत्तिः । आदित्यादिप्राप्तिलक्षणं हि कर्मफलं शिष्यते श्रुतिषु ॥

भाष्यार्थ—कर्मसमृद्धि हें ज्यांचें फल आहे अशा उपासनांमध्यें अनंगदृष्टींचा अध्यास होवो, पण 'जो हें असें जाणणारा विद्वान् लोकांमध्यें पंचविधसामाची उपासना करितो' इत्यादि स्वतंत्रफल-ज्यांचें फल स्वतंत्र आहे, अशा उपासनांमध्यें अंगांतील अनंगमतींचा अध्यास कसा होईल ? [—ज्यांचें फल स्वतंत्र आहे अशाहि उपासनांमध्यें प्रकृत कर्मांगव्यपाश्रयानें अंगांमध्येंच दृष्टीचा आरोप केल्यानें फलकल्पना युक्त आहे, कारण कर्माधिकाऱ्याचाच तदंगसंबद्ध उपासनांमध्यें अधिकार आहे. ज्याप्रमाणें स्वतंत्र फल देणाऱ्याहि गोदोहनादि-अधिकृताधिकारांमध्यें कर्मांगाधारानेंच फल इष्ट आहे तसेंच तें येथेंहि इष्ट आहे असा **'तेषु०'** इत्यादि भाष्यानें परिहार करितात—]=त्या तसल्या उपासनांमध्येंहि अधिकृत-अधिकारामुळें प्रकृत अपूर्व संनिकर्षानेंच गोदोहनादिनियमाप्रमाणें फलकल्पना युक्त आहे. [—आतां 'आदित्यादि व उद्गीथादि यांच्या उत्कर्षविशेषाचें अवधारण होत नाहीं' असें जें वाद्यानें वर म्हटलें आहे त्याविषयीं **'फलात्मकत्वाच्च०'** या भाष्यानें म्हणतात—]=आणि आदित्यादिकांना फलरूपत्व असल्यामुळें कर्मात्मक उद्गीथादिकांहून त्यांच्या उत्कर्षाचा संभव—उपपत्ति आहे. [—**'आदित्यादि०'** इत्यादि भाष्यानें हेंच स्पष्ट करितात—]=कारण श्रुतींमध्यें आदित्यादि-प्राप्तिरूपच कर्मफल सांगितलें जातें. [—**'अपि च०'** इत्यादि भाष्यानें उपक्रमानुसारामुळेंहि उद्गीथादिकांमध्यें आदित्यादिदृष्टि करावी, असें सांगतात—]

भाष्यं—अपि च 'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत' 'खल्वेतस्यैवाक्षरस्योपव्याख्यानं भवति' इति चोद्गीथमेवोपास्यत्वेनोपक्रम्य । आदित्यादिमतीर्विदधाति । यत्तूक्तं उद्गीथादिमतिभिरुपास्यमाना आदित्यादयः कर्मभूयं भूत्वा फलं करिष्यन्तीति । तदयुक्तम् । स्वयमेवोपासनस्य कर्मत्वात्फलवत्त्वोपपत्तेः । आदित्यादिभावेनापि च दृश्यमानानामुद्गीथादीनां कर्मात्मकत्वानपायात् ॥

भाष्यार्थ—शिवाय 'ओं अशा या उद्गीथावयवभूत अक्षराचें उपासन करावें'—छां.१.१.१.—असा व "खरोखर याच अक्षराचें उपव्याख्यान आहे."—छां.१.१.१० असा श्रुति उद्गीथाचाच उपास्यत्वानें उपक्रम करून आदित्यादिमतींचें विधान करिते. [—**'यत्तूक्तं०'** इत्यादि भाष्यानें पूर्वपक्षाच्या दुसऱ्या उपपत्तीचा अनुवाद करून तिला दूषित करितात—]=आतां "उद्गीथादि मतींनीं उपासना केले जाणारे आदित्यादिक कर्मभावाचा अनुभव घेऊन फल उत्पन्न करतील." असें जें म्हटलें

आहे तें अयुक्त आहे. कारण स्वतः उपासनेलाच कर्मत्व असल्यामुळें तिचेंच फलवत्त्व युक्त—उपपन्न आहे—उपासनेलाच फलवत्त्व असणें युक्त आहे. [—'अहो-पण, अध्यास केलेल्या सिद्धरूप आदित्यादिकांकडून कर्माचें साध्यरूपत्व पराभूत होईल' अशी आशंका घेऊन ' **आदित्यादिभावेन०**' इत्यादि भाष्यानें तिचें समाधान सांगतात—]=आणि आदित्यादिभावानेंहि पाहिल्या जाणाऱ्या उद्गीथादिकांचें कर्मात्मकत्व निवृत्त होत नाहीं. त्यामुळें अंगांमध्यें अनंगदृष्टि संभवते. [बटूंतील अग्निबुद्धीप्रमाणें उद्गीथादिकांतील आदित्यादिबुद्धींना गौणत्व असल्यामुळें कर्माचा अभिभव—निवृत्ति होत नाहीं. त्यामुळें अंगांतील अनंगदृष्टि अविरुद्ध आहे, असा भावार्थ.—आतां ' पृथ्वी व अग्नि यांमध्यें ऋक् व साम या शब्दांच्या प्रयोगाची अनुपपत्ति होत असल्यामुळें पृथिव्यादिकांमध्यें ऋगादिदृष्टि करावी. ' असें जें वाद्यानें वर म्हटलें आहे त्याचें ' **तदेतत्०** ' इत्यादि भाष्यानें निरसन—]

भाष्यं— ' **तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं साम** ' **इति तु लाक्षणिक एव पृथिव्यग्न्योर्ऋक्सामशब्दप्रयोगः । लक्षणा च यथासंभवं संनिकृष्टेन विप्रकृष्टेन वा स्वार्थसंबंधेन प्रवर्तते । तत्र यद्यपि ऋक्सामयोः पृथिव्यग्निदृष्टिचिकीर्षा । तथापि प्रसिद्धयोः ऋक्सामयोः भेदेनानुकीर्तनात्पृथिव्यग्न्योश्च संनिधानात्तयोरेवैष ऋक्सामशब्दप्रयोग ऋक्सामसंबंधादिति निश्चीयते ॥**

भाष्यार्थ—पण " तें हें साम या ऋक्मध्यें अध्यूढ आहे."—पृ.६४८—असा हा पृथ्वी व अग्नि यांमध्यें ऋक्-सामशब्दप्रयोग लाक्षणिकच आहे. [तद्दृष्टी-वांचूनहि लक्षणा उपपन्न होत असतांना पृथिव्यादिकांमध्यें ऋगादिकांच्या अध्यासाची कल्पना करणें योग्य नाहीं, असा याचा भावार्थ. —" अहोपण, संबंधाच्या अभावीं लक्षणा कशी संभवेल ?" अशी आशंका घेऊन ' **लक्षणा च०** ' या भाष्यानें सांगतात—]=आणि लक्षणा यथासंभव संनिकृष्ट किंवा विप्रकृष्ट अशा स्वार्थसंबंधानें प्रवृत्त होते. ['शोण धांवतो' या वाक्यांत गुणवाची शोणशब्दानें गुणी अश्व लक्षित होतो, म्हणून ही संनिकृष्ट लक्षणा व ' अग्नि अनुवाकाचा पाठ करितो ' या वाक्यांत अग्निशब्द तीव्रत्वादि गुणाला लक्षित करून अध्ययन करणाऱ्या बटूला लक्षित करितो, म्हणून ही विप्रकृष्ट लक्षणा आहे. कारण अग्नि-शब्दाच्या अर्थाचा बटुसंबंध साक्षात्च नसतो, असा याचा भावार्थ.—संनिकृष्ट —समीप किंवा साक्षात् व विप्रकृष्ट—दूरची किंवा परंपरेनें.—"अहोपण, असें लक्षणेचें द्विविधत्व जरी असलें तरी प्रकृत अर्थी त्यापासून काय निष्पन्न झालें ?" **'तत्र यद्यपि०'** इत्यादि भाष्यानें उत्तर—]=असें असल्यामुळें ऋक् व साम यांच्या

ठिकाणीं पृथ्वी व अग्नि यांची दृष्टि करण्याची इच्छा जरी असली तरी पृथ्वी व अग्नि यांमध्यें हा '**तदेतदस्यामृच्यध्यूढं साम**' असा ऋक्-सामशब्दप्रयोग ऋक्-सामसंबंधामुळें होतो, असा निश्चय केला जातो. [ऋक् व साम आणि पृथ्वी व अग्नि यांचा संनिकृष्ट वास्तव संबंध जरी नसला तरी विप्रकृष्ट पृथ्वी-अग्नि-बुद्धीसंबंधानें त्या दोहोंचा संबंध होत असल्यामुळें त्या दोन शब्दांनीं त्यांची लक्षणा युक्त आहे, असा भावार्थ.–'**प्रसिद्धयोः०**' इत्यादि भाष्यानें मुख्यार्थाच्या असंभवाविषयीं हेतु सांगतात–]=कारण प्रसिद्ध असलेल्या ऋक्-सामांचें भेदानें अनुकीर्तन–कथन केलें आहे आणि पृथ्वी व अग्नि यांचें संनिधान–सांनिध्य आहे. [त्यामुळें ऋक्-सामांमध्यें पृथिवी-अग्निदृष्टिचिकीर्षा जरी असली तरी पृथ्वी व अग्नि यांमध्येंच हा ऋक्-सामशब्दप्रयोग ऋक्-सामसंबंधामुळें केलेला आहे, असा संबंध. 'ऋचि अध्यूढं हि साम' असें प्रसिद्ध असलेल्याच ऋक् व साम यांचें पृथक् कथन केलेलें असल्यामुळें, 'तदेतत् अस्यां' येथेंहि पुनः त्यांचेंच कथन केल्यास पौनरुक्त्य होत असल्यामुळें आणि पृथ्वी व अग्नि यांचें अध्यस्त ऋक्-सामाशीं सांनिध्य असल्यामुळें ऋक् व साम या शब्दांना लक्षणेनें पृथ्वी-अग्नि-अर्थत्व आहे, असा याचा भावार्थ.–ऋक्-मध्यें पृथ्वीबुद्धि आणि सामामध्यें अग्निबुद्धि अशा या एवढ्याच संबंधानें पृथ्वी व अग्नि यांतील ऋक्साम-शब्दप्रयोग लाक्षणिक होऊं शकत नाहीं.कारण क्षत्त्यामध्यें राजबुद्धि जरी होत असली तरी राजाच्या ठिकाणीं क्षत्तृशब्दप्रयोग होत असलेला दिसत नाहीं, असें आम्हीं वर सांगितलें आहे, अशी आशंका घेऊन '**क्षत्तृशब्दोपि०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]

भाष्य— क्षत्तृशब्दोऽपि हि कुतश्चित्कारणाद्राजानमुपसर्पन्न निवारयितुं पार्यते । 'इयमेवर्क्' इति च यथाक्षरन्यासमृच एव पृथिवीत्वमवधारयति । पृथिव्या हि ऋक्त्वेऽवधार्यमाणे इयमृगेवेत्यक्षरन्यासः स्यात् ॥

भाष्यार्थ—कारण क्षत्तृशब्दहि कांहीं कारणानें राजाच्या समीप जाणारा असा होत्साता त्याचें निवारण करितां येत नाहीं. [जेव्हां राजासुद्धां क्षत्त्याचें–सूताचें रथ हांकणें इत्यादि कर्म करितो, तेव्हां त्या क्षत्तृशब्दाचा राजामध्यें लक्षणेनें प्रयोग होतोच आणि निमित्त असतांना प्रयोगाची आवश्यकताहि नाहीं. कारण पंक-जादिशब्दामध्यें त्याचा व्यभिचार होतो, असा याचा भावार्थ.–ऋगादिकांमध्येंच पृथि-व्यादिबुद्धि करावी याविषयीं हेत्वन्तर–]='**इयमेव ऋक्०**'–या वाक्यांत अक्ष-रांचा जसा न्यास–रचना केली आहे त्याप्रमाणें पाहिल्यासहि ऋक्-च्याच पृथि-वीत्वाचें श्रुति अवधारण करिते. [–हेंच व्यतिरेकानें स्पष्ट–विशद करितात–]

=' **पृथिव्याः०**'–कारण पृथ्वीचें ऋक्त्व जर अवधारण केलें जाणार असतें तर ' इयं ऋगेव '–ही ऋक्च असा अक्षरांचा विन्यास केला असता. [' हीच ऋक्' असा अक्षरोपन्यास केला नसता. ऋक्च्या अनुवादानें पृथ्वीत्व विधेय आहे असें 'एव' या अवधारणाच्या सामर्थ्यानें अवगत होतें, असा याचा भावार्थ.–आणि याहि कारणानें अंगांमध्यें अनंगबुद्धि करावी असें 'य एवं०' इत्यादि सांगतात–]

भाष्यं— ' य एवं विद्वान्साम गायति ' इति च अंगाश्रयमेव विज्ञानमुपसंहरति । न पृथिव्याद्याश्रयम् । तथा ' लोकेषु पंचविधं सामोपासीत ' इति यद्यपि सप्तमीनिर्दिष्टा लोकाः । तथापि साम्न्येव तेऽध्यस्येरन्द्वितीयानिर्देशेन साम्न उपास्यत्वावगमात् । सामनि हि लोकेष्वध्यस्यमानेषु साम लोकात्मनोपासितं भवति । अन्यथा पुनर्लोकाः सामात्मनोपासिताः स्युः । एतेन ' एतद्गायत्रं प्राणेषु प्रोतम् ' इत्यादि व्याख्यातम् ॥

भाष्यार्थ—" आणि जो असें जाणणारा सामगान करितो "–छां. १.७.७.– अशी ही श्रुति अंगाश्रयच विज्ञानाचा उपसंहार करिते. पृथिव्याद्याश्रय विज्ञानाचा उपसंहार करीत नाहीं. [–आतां ' अधिकरणनिर्देशामुळें लोकांना उपासनाविषयत्व आहे ' असें जें म्हटलें आहे.–पृ. ६४८–त्याविषयीं ' **तथा०** ' इत्यादि भाष्यानें म्हणतात–]=त्याचप्रमाणें ' लोकांमध्यें पंचविधसामाची उपासना करावी' असे लोक जरी सप्तमीविभक्तीनें निर्दिष्ट आहेत तथापि सामामध्येंच त्यांचा अध्यास केला जावा हें उचित होय. कारण द्वितीयानिर्देशानें सामाच्या उपास्यत्वाचा बोध होतो. कारण सामामध्यें लोकांचा अध्यास केला जाऊं लागला असतां साम लोकरूपानें उपासित–उपासना केलेलें असें होतें. पण याच्या उलट लोकांमध्यें सामाचा अध्यास केल्यास लोक सामरूपानें उपासित होतील. [जर सामदृष्टि लोकांमध्यें आरोपिली जाईल तर ' साम्ना ' अशी तृतीया-अर्थी द्वितीयाश्रुति परिणत करावी लागेल आणि ' लोकेषु ' ही सप्तमी श्रुति द्वितीया-अर्थी कशी तरी न्यावी लागेल. त्यामुळें दोन्ही प्रकारें सप्तमी विभक्तीचा अर्थ कल्पावा लागेल. म्हणून कल्पनालाघवासाठीं यथाश्रुत द्वितीयेच्या अर्थाला अनुसरून सप्तमी विभक्ति तृतीया-अर्थी कल्पावी, तिचें तृतीया विभक्तीच्या अर्थानें व्याख्यान करावें. तसें केल्यानें पृथिव्यादि लोकालोकबुद्धीनें हिंकारादि साम उपास्य होतें. अर्थात् पूर्वपक्षांत सप्तमी द्वितीया-अर्थी व सिद्धान्तांत ती तृतीया-अर्थी परिणत करावी लागते. पण पूर्वपक्षामध्यें सामांतील द्वितीयाविभक्तीचा भंग अधिक करावा लागतो, असा भावार्थ.–पृथिव्यादिरूपानें हिंकारादिकांच्या उपास्यत्वाच्या या उपदेशानें गायत्राचेंहि

प्राणरूपानें उपास्यत्व सांगितलें आहे, असा ‘ **एतेन०**’ इत्यादि भाष्यानें अतिदेश करितात-]=या कथनानें ‘ हें गायत्र प्राणामध्यें प्रोत आहे ’-पृ. ६४८-इत्यादि-काचेंहि व्याख्यान झालें आहे. [-जेथें द्वितीया व सप्तमी अशा दोन विभक्ति आहेत तेथें श्रुतिद्वयभंगामुळें होणाऱ्या गौरवाच्या परिहारासाठीं अंगांमध्यें अनंग-बुद्धि असो. ‘पण जेथें दोन्ही ठिकाणीं द्वितीया विभक्ति श्रुत असते तेथें त्यांतील कोणत्या तरी एकाच श्रुतीचा भंग पूर्वपक्ष व सिद्धान्त या दोहोंमध्यें एकसारखाच होत असल्यामुळें तेथें अशा नियमाची सिद्धि कशी होते ? ’ अशी आशंका घेऊन ‘ **यत्रापि०** ’ इत्यादि भाष्यानें सांगतात-]

भाष्यं--यत्रापि तुल्यो द्वितीयानिर्देशः ‘अथ खल्वमुमादित्यं सप्तविधं सामोपासीत’ इति । तत्रापि ‘समस्तस्य खलु साम्न उपासनं साधु ’ ‘ इति तु पंचविधस्य ’ ‘अथ सप्तविधस्य ’ इति च साम्न एवोपास्यत्वोपक्रमात्तस्मिन्नेव आदित्याद्यध्यासः ॥

भाष्यार्थ—जेथें द्वितीया विभक्तीचा निर्देश ‘ आतां खरोखर या आदित्याच्या दृष्टीनें सप्तविध सामाची उपासना करावी. ’-छां. २. ९. १.-असा एकसारखाच असतो, तेथेंहि ‘खरोखर समस्त सामाचें उपासन साधु आहे ’ ‘असें हें पंचविध सामाचें उपासन आहे ’-छां. २. ७. २.-‘ आतां सप्तविध सामाचें उपासन ’ -छां. २. ८. १.-असा सामाच्याच उपास्यत्वाचा उपक्रम केलेला असल्यामुळें त्याच्या ठिकाणींच आदित्यादिकांचा अध्यास होतो. [कारण छांदोग्यांत ‘ समस्त सप्तविध व पंचविध सामाचें ध्यान साधुगुणयुक्त आहे. ’ असा उपक्रम करून ‘ लोकांमध्यें पंचविध सामाची उपासना करावी ’ ‘पृथ्वी हिंकार, अग्नि प्रस्ताव, अंतरिक्ष उद्गीथ, आदित्य प्रतिहार आणि द्यौ निधन’ इत्यादि वाक्यांनीं पंचविध सामाचें ध्यान सांगून ‘ असें हें पंचविध सामाचें उपासन आहे ’ असा उपसंहार करून ‘पण आतां सप्तविध सामाचें उपासन सांगितलें जातें’ असा पुनः उपक्रम करून ‘ वाक्‌मध्यें सप्तविध सामाची उपासना करावी ’ इत्यादि वाक्यानें सप्तविध सामाचेंहि उपासन सांगितलें आणि याप्रमाणें ‘ सप्तविध सामांचें उपासन साधु आहे ’ अशी सामाच्याच उपास्यत्वाची श्रुति असल्यामुळें व ‘ असें पंचविध सामाचें उपासन साधु आहे’ अशी पंचविध सामाचीहि उपास्यत्वश्रुति असल्यामुळें सामांमध्येंच आदित्यादिकांचा अध्यास सिद्ध होतो,असा भावार्थ.-‘पण पूर्वाधिकरण-न्यायानें प्रथमश्रुत आदित्यादिकांमध्यें चरमश्रुत उद्गीथादिकांचा अध्यास केला जातो ’ असें जें वाद्यानें म्हटलें आहे त्याविषयीं ‘**एतस्मादेव०**’ इत्यादि भाष्यानें सांगतात-]

भाष्यं—एतस्मादेव च साम्न उपास्यत्वावगमात् 'पृथिवी हिंकारः' इत्यादिनिर्देशविपर्ययेऽपि हिंकारादिष्वेव पृथिव्यादिदृष्टिः । तस्मादनंगाश्रया आदित्यादिमतयः अंगेषूद्गीथादिषु क्षिप्येरन्निति सिद्धम् ॥ ६ ॥ (५)

भाष्यार्थ—आणि याच सामाच्या उपास्यत्वबोधावरून 'पृथ्वी हिंकार आहे' —पृ.६४८—इत्यादि निर्देशाचा विपर्यय जरी होत असला तरी हिंकारादिकांमध्येंच पृथिव्यादिदृष्टि करावी. [हिंकाराच्या उद्देशानें पृथिवीत्वाचें विधान करावयाचें असतां 'हिंकारः पृथ्वी' असा निर्देश करणें युक्त होतें. पण त्याचा 'पृथ्वी हिंकार' असा उलट निर्देश जरी केला आहे तरी सामाच्या प्रकरणामुळें, सामालाच ध्येयत्व आहे असा बोध होत असल्यामुळें हिंकारादि अंगांमध्येंच कर्मांगभूत नसलेल्या पृथिव्यादिकांची दृष्टि करावी, असा याचा भावार्थ.–प्रथम श्रुताच्या अनुरोधानें चरमश्रुताचा निर्णय करावा, हा न्यायहि द्वितीयाश्रुतीनें बाध्य आहे; कारण त्याला दुर्बलत्व आहे. असें मानून '**तस्मात्०**' इत्यादि भाष्यानें अधिकरणार्थाचा उपसंहार करितात–] =म्हणून अनंगाश्रय आदित्यादि मति उद्गीथादि अंगांमध्यें आरोपिल्या जातात असें सिद्ध झालें. ६.–सु. ब्र. ४३६. (५).

(६. आसीनाधिकरण. सू. ७-१०).

——"अंगाश्रित उपासनांमध्यें आसीनकर्मत्वाचा म्ह० बसूनच ती उपासना करावी याविषयीं जसा नियम नाहीं त्याप्रमाणें इतर उपासनांमध्येंहि आसीनकर्मतेचा नियम नाहीं" अशी आशंका घेऊन सूत्रकार '**आसीनः०**' इत्यादि सूत्रानें तिचा परिहार करितात—

सूत्रं—आसीनः संभवात् ॥ ७

सूत्रार्थ–बसूनच उपासना कराव्या.कारण त्या बसूनच निर्विघ्नपणें होण्याचा संभव आहे.७.–सु.ब्र.४३७[–'**कर्मांग०**'इत्यादि भाष्यानें विशेषाचा परिशेष दाखवितात–]

भाष्यं— **कर्मांगसंबद्धेषु तावदुपासनेषु कर्मतंत्रत्वान्नासनादिचिंता । नापि सम्यग्दर्शने । वस्तुतंत्रत्वाद्विज्ञानस्य । इतरेषु तूपासनेषु किमनियमेन तिष्ठन्नासीनः शयानो वा प्रवर्तेत । उत नियमेनासीन एवेति चिंतयति । तत्र मानसत्वादुपासनस्यानियमः शरीरस्थितेरिति ॥**

भाष्यार्थ—कर्मांगसंबद्ध उपासनांमध्यें तर आसनादिकांच्या विचाराचें कारणच नाहीं. कारण त्या उपासना कर्माच्या अधीन असतात. सम्यग्दर्शनामध्येंहि आसनादिकांची चिंता व्यर्थ आहे. कारण विज्ञानाला वस्तुतंत्रत्व असतें. ['आसनादि येथील 'आदि-'पदानें स्थिति व शयन यांचें ग्रहण केलें जातें. 'सम्यग्दर्शन-'

शब्दानें श्रवणादिकांच्या अभ्यासानें सुसंस्कृत झालेल्या मनाचें ज्याला साह्य आहे, असा वाक्यजन्य साक्षात्कार सांगितला जातो. अंगोपासना व सम्यग्दर्शन यांहून अतिरिक्त उपासनांना विषय करून त्यांचें अनेक प्रकारें अनुष्ठान उपलब्ध होत असल्यामुळें '**इतरेषु तु०**' इत्यादि भाष्यानें संशय सांगतात–]=पण इतर उपासनांविषयीं 'काय अनियमानें–उभें राहून, बसून, किंवा निजून पुरुषानें उपासना करण्यास प्रवृत्त व्हावें कीं नियमानें आसनावर बसूनच उपासना करावी' याचा विचार करितात. [–शास्त्रीय प्रस्तुत उपासनांतील अनुष्ठानविशेषाचा विचार येथें केलेला असल्यामुळें याच्या पादादिसंगति आहेत. पूर्वपक्षांत 'कर्मांगांचा आश्रय न केलेल्या उपासनांमध्यें देहसंबंधी नियमाची असिद्धि' आणि सिद्धान्तांत 'ध्यानाला मनोव्यापारत्व जरी असलें तरी देहाचें स्थिर अवस्थान नसल्यास मनाचेंहि अनवस्थान होत असल्यामुळें त्या उपासनांमध्यें दैहिक नियमाची सिद्धि' असें मानून '**तत्र०**' इत्यादि भाष्यानें पूर्वपक्ष–]=असा संशय आला असतां उपासनेला मानसत्व असल्यामुळें शरीरस्थितीचा अनियम आहे, असा पक्ष प्राप्त होतो. [–मन व देह यांना भिन्नत्व असल्यामुळें, मनोव्यापारभूत उपासनेला देहव्यापाराचें उपकारित्व नसल्यामुळें, आसनावर बसलेल्या किंवा उभ्या राहिलेल्या उपासकानें प्रकृत उपासनांचें आपल्या इच्छेप्रमाणें कसेंहि अनुष्ठान करावें, असा याचा भावार्थ.–'**एवं०**' इत्यादि भाष्यानें 'अनंगाश्रित उपासनांचें कसेंहि अनुष्ठान करावें' या पक्षाचा अनुवाद करून सिद्धान्त सांगतात–]

भाष्यं—एवं प्राप्ते ब्रवीति–आसीन एवोपासीतेति । कुतः । संभवात् । उपासनं नाम समानप्रत्ययप्रवाहकरणम् । न च तद्गच्छतो धावतो वा संभवति । गत्यादीनां चित्तविक्षेपकत्वात् । तिष्ठतोऽपि देहधारणे व्यापृतं मनो न सूक्ष्मवस्तुनिरीक्षणक्षमं भवति । शयानस्याप्यकस्मादेव निद्रयाभिभूयेत । आसीनस्य त्वेवंजातीयको भूयान्दोषः सुपरिहर इति संभवति तस्योपासनम् ॥ ७ ॥

भाष्यार्थ—असा पूर्वपक्ष प्राप्त झाला असतां सूत्रकार उपासकानें आसनावर बसूनच उपासना करावी असा सिद्धान्त सांगतात–[–'**कुतः०**' इत्यादि भाष्यानें प्रश्नपूर्वक त्याचा नियामक हेतु सांगतात–]=कोणत्या कारणानें ? 'संभवामुळें' [–'**उपासनं०**' इत्यादि भाष्यानें संभव सांगण्यासाठींच उपासनशब्दाचा अर्थ सांगतात–]=उपासन म्ह० समानप्रत्ययाचा प्रवाह करणें–एकच अविच्छिन्न प्रत्यय चालू ठेवणें. [–तथापि 'तें समानप्रत्ययप्रवाहकरण बसलेल्या उपासकाचेंच संभवतें' असा नियम कसा केला जातो ? '**न च०**' इत्यादि भाष्यानें

उत्तर–]=अशा प्रकारचें तें उपासन गमन करणाऱ्या किंवा धांवणाऱ्या पुरुषाचें संभवत नाहीं. कारण गत्यादिकांना चित्तविक्षेपकत्व आहे–गति, धांवणें, इत्यादिकांमुळें चित्ताला विक्षेप होतो. [–'तर मग उभ्या राहिलेल्या पुरुषाचें उपासन होईल, कारण त्यानें चित्ताला विक्षेप होत नाहीं!' **'तिष्ठतोऽपि०'** या भाष्यानें उत्तर–]=उभ्या राहिलेल्या पुरुषाचेंहि देहधारणामध्यें व्यापारयुक्त–व्यासक्त झालेलें मन सूक्ष्म वस्तूचें निरीक्षण करण्यास समर्थ होत नाहीं.[–'तर मग शयन करणाऱ्या पुरुषाचें उपासन संभवेल, कारण निजलेल्या मनुष्याच्या देहधारणव्यापाराचा अभाव असतो!' याचें **'शयानस्य०'** इत्यादि भाष्यानें 'नाहीं' असें उत्तर–]=शय्येवर शयन करणाऱ्या पुरुषाचेंहि मन अकस्मात्च निद्रेनें अभिभूत होतें–त्याला झोंप येते. [–याप्रमाणें देह अनवस्थित असतांना मन अनवस्थित होतें, ही गोष्ट प्रत्यक्ष प्रमाणानें सिद्ध असल्यामुळें आसनावर बसलेल्याच पुरुषाचें उपासन अनुष्ठेय आहे, असा परिशेषसिद्ध अर्थ **'आसीनस्य तु०'** इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]=पण बसलेल्या पुरुषाचा अशा प्रकारचा पुष्कळसा दोष सुपरिहर–अनायासानें परिहार करितां येण्यासारखा आहे. म्हणून त्याचें उपासन संभवतें. ७.[–'आणि याहि कारणानें उपासन हें आसीनकर्म आहे' असें **'ध्यानाच्च०'** या सूत्रानें सांगतात–]

सूत्रं––ध्यानाच्च ॥ ८

सूत्रार्थ––आणि उपासनांना 'ध्यायति-'क्रियेचा अर्थ जें ध्यान तद्रूपत्व आहे. त्यामुळें योग्यानें बसूनच उपासना करावी. ८.–सु.ब्र.४३७–[–**'अपि च०'** इत्यादि भाष्यानें सूत्राचें विवरण–]

भाष्यं–– **अपि च ध्यायत्यर्थ एषः । यत्समानप्रत्ययप्रवाहकरणम् । ध्यायतिश्च प्रशिथिलांगचेष्टेषु प्रतिष्ठितदृष्टिषु एकविषयाक्षिप्तचित्तेषूपचर्यमाणो दृश्यते ध्यायति बको ध्यायति प्रोषितबंधुरिति । आसीनश्चानायासो भवति । तस्मादप्यासीनकर्मोपासनम् ॥ ८ ॥**

भाष्यार्थ––शिवाय जें समान प्रत्ययाचें प्रवाहकरण तोच 'ध्यायति' या शब्दाचा अर्थ आहे. [–'उपास्ति व ध्यायति'–उपासना व ध्यान यांना एकार्थत्व जरी असलें तरी प्रकृत विषयांत यापासून काय निष्पन्न होतें? **'ध्यायतिश्च०'** इत्यादि भाष्यानें उत्तर–]=आणि 'ध्यायति' हा शब्द ज्यांची अंगचेष्टा अगदीं शिथिल झाली आहे, ज्यांची दृष्टि प्रतिष्ठित–स्थिर आहे, व ज्यांचें चित्त एकाच विषयामध्यें आसक्त झालेलें आहे, अशा जीवांच्या ठिकाणीं उपचारानें योजिला

जात असलेला दिसतो. जसें–बक ध्यान करितो. ज्याचा कोणी आप्त प्रवासास गेला आहे असा तो ध्यान करीत बसतो. [–"अहोपण, ज्या अवस्थेंत 'ध्यायति-' शब्दाचा प्रयोग केला जातो ती अवस्था उभ्या राहिलेल्या जीवाचीहि संभवते" '**आसीनश्च**०' इत्यादि भाष्यानें उत्तर–]=आणि आसनांवर बसलेला पुरुष आयासशून्य होतो. [–'**तस्मात्**०' इत्यादि भाष्यानें या लौकिकलिंगाचा उपसंहार–]=त्यामुळेंहि उपासना हें आसीनकर्म आहे. ८. [–'**अचलत्वं च**०' या सूत्रानें त्याविषयींच वैदिकलिंग सांगतात–]

सूत्रं--अचलत्वं चापेक्ष्य ॥ ९

सूत्रार्थ—'पृथ्वी जणुंकाय ध्यान करिते,' या वैदिक प्रयोगांत पृथ्वीच्या अचलत्व या धर्माच्या अपेक्षेनें तिच्या ठिकाणीं ध्यानाचा प्रयोग केलेला दिसतो. ९. –सु.ब्र.४३७.-[–'**अपि च**०' इत्यादि भाष्यानें सूत्राचें विवरण–]

भाष्यं— अपि च ' ध्यायतीव पृथिवी ' इत्यत्र पृथिव्यादिषु अचलत्वमेवापेक्ष्य ध्यायतिवादो भवति । तच्च लिंगमुपासनस्यासीनकर्मत्वे ॥ ९ ॥

भाष्यार्थ--'शिवाय पृथ्वी जणुंकाय ध्यान करिते ' –छां.७.६.१–या श्रुतींत पृथ्व्यादिकांतील अचलत्वाच्याच अपेक्षेनें ध्यायतिवाद–ध्यायतिशब्दप्रयोग होतो, आणि तें उपासनेच्या आसीनकर्मत्वाविषयीं लिंग आहे ९. [–'आसनाचें जें विधान केलेलें आहे त्याच्या अन्यथा-अनुपपत्तीनेंहि उपासनेला आसीनकर्मत्व आहे असें '**स्मरन्ति च**०' इत्यादि सूत्रानें सांगतात–]

सूत्रं--स्मरन्ति च ॥ १० ॥ (६)

सूत्रार्थ--आणि 'शुचौ देशे०' इत्यादि स्मृतींत शिष्ट उपासनेसाठीं आसन सांगतात. १०. (६.) सु.ब्र.४३७ [–'**स्मरन्त्यपि**०' इत्यादि भाष्यानें बाह्य आसनविषयत्वानें सूत्राची योजना करितात–]

भाष्यं--स्मरन्त्यपि च शिष्टा उपासनांगत्वेनासनं— "शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः" इत्यादिना। अतएव पद्मकादीनामासनविशेषाणां उपदेशो योगशास्त्रे ॥ १० ॥ (६)

भाष्यार्थ--आणि ' पवित्र प्रदेशांत आपलें स्थिर आसन स्थापून '–भ. गी. ६. ११.–इत्यादि स्मृति वचनानें शिष्ट उपासनेच्या अंगत्वानें आसनाचें विधानहि करितात. [–शारीरासनाच्या विधानविषयत्वानेंहि त्याच सूत्राची योजना–]='**अतः एव**० '–उपासनेला आसीनकर्मत्व असल्यामुळेंच योगशास्त्रांत पद्मकादि आसनविशेषांचा उपदेश केलेला आहे. १०.–सु. ब्र. पृ. ४३८. (६)

(७. एकाग्रताधिकरण. सू. ११.)

—अनंगाश्रित उपासनांमध्यें आसनाचा जसा नियम आहे तसाच पूर्वादि दिशांचाहि नियम असेल अशी आशंका घेऊन ' यत्रैकाग्रता० ' इत्यादि सूत्रानें सिद्धान्त सांगतात—

सूत्रं—यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ॥ ११ ॥ (७)

सूत्रार्थ—ज्या दिक्-काल-प्रदेशीं चित्ताची एकाग्रता होते, तेथें बसून उपासना करावी. कारण त्या दिगादिकांचा विशेष श्रुत नाहीं. ११. (७)–सु. ब्र ४३९. [–अनंगाश्रित उपासनें हा या अधिकरणाचा विषय आहे. त्यांमध्यें दिगादिकांचा नियम आहे कीं नाहीं, असा विहित उपासनांमध्यें दोन प्रकारच्या दृष्टीनें **'दिग्देशकालेषु०'** इत्यादि भाष्यानें संशय सांगतात–]

भाष्यं—दिग्देशकालेषु संशयः–किमस्ति कश्चिन्नियमो नास्ति वेति । प्रायेण वैदिकेष्वारंभेषु दिगादिनियमदर्शनात्स्यादिहापि कश्चिन्नियम इति यस्य मतिः तं प्रत्याह दिग्देशकालेष्वर्थलक्षण एव नियमः ॥

भाष्यार्थ—दिक्, देश व काल यांविषयीं कांहीं नियम आहे कीं नाहीं ? असा संशय येतो. [येथें अंगोपासनातिरिक्त शास्त्रोक्तच उपासनांमध्यें दिगादिनियमावांचून अनुष्ठानक्रमाचा विचार केलेला असल्यामुळें याच्या पादादिसंगति आहेत. पूर्वपक्षांत ' दिगादिकांचा नियम असल्यामुळें या उपासनांमध्यें चित्तैकाग्र्यावांचून अनुष्ठान ' व सिद्धान्तांत 'दिगादिकांविषयींच्या आस्थेचा अभाव जरी असला तरी प्रधानाच्या आनुकूल्यामुळें अनुष्ठान' अशा फलभेदाचा अंगीकार करून–'अनंगोपासनें नियत दिक्-देश-कालांनीं युक्त आहेत. कारण त्यांना चोदनालक्षणत्व आहे, वैश्वदेवाप्रमाणें,' अशा आशयानें **'प्रायेण०'** इत्यादि भाष्यानें पूर्वपक्ष करितात–]=प्रायः वैदिकारंभामध्यें दिगादिकांचा नियम उपलब्ध होत असल्यामुळें येथेंहि कांहीं नियम असेल, अशी ज्याची मति आहे, [–' प्रदोषादि कालीं, प्राच्यादि दिशेंत, तीर्थादि प्रदेशीं प्रकृत उपासनांचें अनुष्ठान करावें असें प्राप्त झालें असतां **'तं०'** इत्यादि भाष्यानें सिद्धान्त सांगतात–] =त्याचें प्रत्याख्यान करितात. दिक्, देश व काल यांमध्यें अर्थलक्षणच नियम आहे. [–विधिवशानें उक्त उपासनांमध्यें देशादिनियम नाहीं. तर उपास्यामध्यें चित्तैकाग्र्यलक्षण अर्थाक्षिप्तच–अर्थ-प्राप्तच त्यांचा नियम आहे, असें जें सांगितलें आहे त्याचेंच **'यत्र०'** इत्यादि भाष्यानें विवरण–]

भाष्यं—यत्रैवास्य दिशि देशे काले वा मनसः सौकर्येणैकाग्रता भवति तत्रैवोपासीत प्राचीदिक्पूर्वाह्णप्राचीनप्रवणादिवद्विशेषाश्रवणात् । एकाग्रताया इष्टायाः सर्वत्राविशेषात् ॥

भाष्यार्थ—ज्याच दिशेमध्यें, देशामध्यें, किंवा कालामध्यें याच्या मनाची सौकर्यानें एकाग्रता होते त्याच दिगादिकांमध्यें उपासना करावी, कारण पूर्व दिशा, पूर्वाह्ण काल व प्राचीनप्रवणादि प्रदेश यांप्रमाणें उपासनांमध्यें दिगादिकांच्या विशेषाचें श्रवण नाहीं. [–पण 'विधिलक्षणत्वामुळें' इत्यादि जें वर अनुमान केलें आहे, त्यांत 'श्रुतदेशादिमत्त्व' ही उपाधि आहे, असें सांगणारे भाष्यकार '**प्राचीनप्रवणादिवत्०**' इत्यादि भाष्यानें 'अविशेषात्' या सूत्रावयवाचें व्याख्यान करितात–]=प्राचीनप्रवण म्हणजे ज्याचा पूर्वदेश निम्न–सखल आहे, अशा प्रदेशीं वैश्वदेव या नांवाचा यागविशेष करावा, इत्यादिकांप्रमाणें येथें विशेष श्रुत नाहीं. [चित्ताचें ऐकाग्र्य हेंच ध्यानाचें अंतरंग आहे. तें ऐकाग्र्य मध्याह्नादि कालींहि संभवत असतांना प्रदोषादिकालाची अपेक्षा केल्यास त्याचें शेषी जें ध्यान त्याचा बाध होत असल्यामुळें ध्यानांत दिगादिकांचा अनियम आहे, असा याचा भावार्थ. –"अहोपण, ध्यानाचें अंतरंग जें ऐकाग्र्य त्याला नियत दिगादिकांची अपेक्षा आहे" अशी आशंका घेऊन '**एकाग्रतायाः०**' इत्यादि भाष्यानें सूत्रांतील 'अविशेषात्०' या हेतूचें अर्थान्तर सांगतात–]=कारण इष्ट असलेल्या एकाग्रतेचा सर्वत्र अविशेष–साम्य आहे.[–'**ननु०**' इत्यादि भाष्यानें 'विशेषाचें अश्रवण असिद्ध आहे' अशी शंका–]

भाष्यं—ननु विशेषमपि केचिदामनन्ति—"समे शुचौ शर्करावह्निवालुकाविवर्जिते शब्दजलाश्रयादिभिः । मनोनुकूले न तु चक्षुपीडने गुहानिवाताश्रयणे प्रयोजयेत्" इति यथेति । उच्यते— सत्यमस्त्येवंजातीयको नियमः । सति त्वेतस्मिंस्तद्गतेषु विशेषेष्वनियम इति सुहृद्भूत्वाचार्य आचष्टे । "मनोनुकूले" इति चैषा श्रुतिर्यत्रैकाग्रता तत्रैव इत्येतदेव दर्शयति ॥ ११ ॥ (७)

भाष्यार्थ—"अहोपण, कित्येक त्यांचा विशेषहि सांगतात,"जसें–'उंच-सखल नसलेल्या, केश, अस्थि इत्यादि अशुद्ध द्रव्यांनीं अशुद्ध न झालेल्या, बारीक खडे, अग्नि, वाळू यांनीं रहित, कलहादि किंवा दुसरे वर्णरूप व ध्वनिरूपशब्द, जलाशय, व्याघ्र-सिंहादिकांचा आश्रय यांनीं रहित, मनाला रम्य वाटणारा, चक्षूला पिडा देणाऱ्या मशकादिकांनीं रहित अशा दर्शनीय व मनःस्वास्थ्यकर गुहेसारख्या एकान्त व निर्वात आश्रयस्थानीं बसून अष्टांगयोगाभ्यास करावा. किंवा चित्ताला परमा-

त्यामध्यें स्थिर करावें.–श्वे. २. १०. सु. उ. ९२७. –असा देशविशेष श्रुत आहे. –' यथेति '–जसा हा श्रुतिसिद्धविशेष आहे तसाच दुसराहि कालादिविशेष ध्यानामध्यें असेल असा भावार्थ. [–'पण असा वचनसिद्ध नियम असतांनाच या दिगादिनियमांचें निरसन केलें जातें' असें 'उच्यते०' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–] =या शंकेचें समाधान सांगितलें जातें–अशा प्रकारचा नियम श्रुतीमध्यें आहे हें खरें, पण असा नियम असतांना सुद्धां त्या देशादिकांतील विशेषाविषयीं नियम नाहीं, असें सूत्रकार आचार्य सर्व मुमुक्षूंचे सुहृद्–निरपेक्ष उपकार करणारे होऊन सांगतात. ['तद्गतेषु०' येथील 'तत्-'शब्दानें श्रौत विशिष्ट देशाचें ग्रहण केलें जातें. त्यांतील विशेष म्हणजे पूर्वोक्त प्राचीन प्रवणादिदेश, त्याचा नियम असल्यास कदाचित् एकाग्रतेच्या असंभवामुळें उपासनेचाहि असंभव होऊन प्रधानाशींच विरोध येतो. म्हणून त्याचा अनियम अधिक श्रेयस्कर आहे, असा भावार्थ. शेषी उपासनेच्या अनुकूलतेमुळें नियमापेक्षां अनियम युक्त आहे, याविषयीं 'असें सुहृद् होऊन आचार्य सांगतात' या भाष्यानें भाष्यकार सूत्रकारांची संमति सांगतात.–शिवाय ही उक्त श्रुतिहि आम्हांला अनुकूलच आहे असें ' मनोनुकूले० ' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]=आणि मनोनुकूले अशी ही श्रुति जेथें चित्ताची एकाग्रता होईल तेथेंच बसून उपासना करावी, हेंच दाखविते. ११.–सु. ब्र. ४४०. (७).

(८. आप्रायणाधिकरण. सू. १२.)

––"देशादिकांच्या अविधानामुळें त्यांची जशी अपेक्षा नाहीं, त्याचप्रमाणें अहंग्रहोपासनांमध्यें देहपात होईपर्यंत त्या उपासनांची आवृत्ति करावी असें विधान नसल्यामुळें त्या उपासनांना आवृत्तीची अनपेक्षा आहे" अशी आशंका घेऊन सूत्रकार ' आप्रायणात्० ' इत्यादि सूत्रानें तिचें निरसन करितात—

सूत्रं––आ प्रायणात्तत्रापि हि दृष्टम् ॥ १२ ॥ (८)

सूत्रार्थ––मरणापर्यंत उपासना करावी. कारण मरणसमयींहि उपास्यप्रत्ययाची अनुवृत्ति दृष्ट आहे. १२ (८.) [–'आवृत्तिः०' इत्यादि भाष्यानें या अधिकरणाचा व्यवहित–दूरच्या अधिकरणाशीं संबंध आहे हें सांगण्यासाठीं गतार्थाचा अनुवाद–]

भाष्यं––आवृत्तिः सर्वोपासनेष्वादर्तव्येति स्थितमाद्येऽधिकरणे । तत्र यानि तावत्सम्यग्दर्शनार्थान्युपासनानि तान्यवघातादिवत्कार्यपर्यवसानानीति ज्ञातमेवैषामावृत्तिपरिमाणम् । न हि सम्यग्दर्शने कार्ये निष्पन्ने यत्नान्तरं किंचिच्छासितुं शक्यम् । अनियोज्यब्रह्मात्मत्वप्रतिपत्तेः शास्त्रस्याविषयत्वात् ॥

भाष्यार्थ—सर्व उपासनांमध्यें आवृत्ति आदरणीय आहे, असें पहिल्या अधिकरणांत सिद्ध झालें. [—आतां संबंध सांगणारे आचार्य '**तत्र०**' इत्यादि भाष्यानें विषयाचें विवेचन करितात—]=त्यांत अगोदर सम्यग्-दर्शनासाठीं जीं उपासनें आहेत तीं अवघातादिकांप्रमाणें कार्यांमध्यें पर्यवसान पावणारीं आहेत. त्यामुळें त्यांच्या आवृत्तीचें परिमाण ज्ञात झालेंच आहे. [—'अहोपण, सम्यग्ज्ञान जरी झालें तरी मुक्तीसाठीं मरेपर्यंत आवृत्ति करावी' अशी आशंका घेऊन '**न हि०**' इत्यादि भाष्यानें म्हणतात—]=कारण सम्यग्दर्शन—आत्मसाक्षात्कार हें कार्य निष्पन्न झालें असतां दुसऱ्या कोणत्याहि यत्नाचें अनुशासन करणें शक्य नाहीं. कारण अनियोज्यब्रह्मात्मत्वप्रतिपत्तीला शास्त्राचें अविषयत्व आहे. [नियोगाला—विधीला पात्र असलेला जो अधिकारी त्याचा अभाव असल्यामुळें आणि मुक्ति व सम्यग्ज्ञान यांचें साहचर्य असल्यामुळें आवृत्ति व्यर्थ आहे, असा भावार्थ. विधीचा विषय न होणाऱ्या पुरुषाचें ब्रह्मात्मत्वज्ञान हा शास्त्राचा विषय नव्हे, असा या भाष्याचा अक्षरार्थ आहे.—आतां उक्त हेतूच्या अभावामुळें अनुष्ठान दोन्ही प्रकारें उपलब्ध होत असल्यामुळें अहंग्रहोपासनांविषयीं '**यानि०**' इत्यादि भाष्यानें संशय सांगतात—]

भाष्यं—यानि पुनरभ्युदयफलानि तेष्वेषा चिंता किं कियन्तंचित्कालं प्रत्ययमावर्त्योपरमेद् उत यावज्जीवमावर्तयेदिति । किं तावत्प्राप्तम् । कियन्तंचित्कालं प्रत्ययमभ्यस्योत्सृजेद् आवृत्तिविशिष्टस्योपासनशब्दार्थस्य कृतत्वादिति ॥

भाष्यार्थ—पण अभ्युदय म्ह० ब्रह्मलोक, हें ज्यांचें फल आहे अशा उपासनांविषयीं "काय, कांहीं काल प्रत्ययाची आवृत्ति करून शांत व्हावें म्ह० उपासना सोडावी कीं, यावज्जीव—मरेपर्यंत तिची आवृत्ति करावी" असा हा विचार प्राप्त होतो, असा संशय येतो. [स्वतंत्र फलाला कारण होणाऱ्या शास्त्रीय अहंग्रहोपासनांमध्यें यावज्जीव अनुष्ठान करावें, असें येथें चिंतन केलेलें असल्यामुळें याच्या पादादिसंगति आहेत.—पूर्वपक्षांत 'सर्व उपासनांमध्यें आवृत्तीचा अविशेष—साम्य' व सिद्धान्तांत 'प्रस्तुत अहंग्रहोपासनांमध्यें विशेष आहे' असें मानून '**किं तावत्०**' इत्यादि भाष्यानें विमर्शपूर्वक पूर्वपक्ष करितात—]=प्रथम यांतील कोणता पक्ष प्राप्त झाला ? कांहीं कालपर्यंत प्रत्ययाचा अभ्यास करून पुढें तो सोडून द्यावा, कारण आवृत्तिविशिष्ट उपासनाशब्दाचा अर्थ तेवढ्यानें केला आहे, असें होतें—कांहीं काल आवृत्ति केल्यानें उपासना या शब्दाच्या आवृत्तियुक्त अर्थाचें अनुष्ठान केलें आहे, असें होतें. [—सर्व उपासनांतील आवृत्तींत कांहीं विशेष

नाहीं, असें पूर्वपक्षानें प्राप्त झालें असतां प्रकृत उपासनांमध्यें मरणापर्यंत आवृत्ति करावी असा ' **एवं०** ' इत्यादि भाष्यानें सिद्धान्त सांगतात–]

भाष्यं— एवं प्राप्ते ब्रूमः–आ प्रायणादेवावर्तयेत्प्रत्ययम् । अंत्यप्रत्ययवशाददृष्टफलप्राप्तेः । कर्माण्यपि हि जन्मान्तरोपभोग्यं फलमारभमाणानि तदनुरूपं भावनाविज्ञानं प्रायणकाले आक्षिपन्ति । ' सविज्ञानो भवति सविज्ञानमेवान्ववक्रामति ' ' यच्चित्तस्तेनैष प्राणमायाति । प्राणस्तेजसा युक्तः सहात्मना यथासंकल्पितं लोकं नयति ' इति चैवमादिश्रुतिभ्यः ॥

भाष्यार्थ—असा पूर्वपक्ष प्राप्त झाला असतां 'मरेपर्यंतच प्रत्ययाची आवृत्ति करावी' असा सिद्धान्त आम्ही सांगतों. [उपास्याचें अपरोक्षत्व हें दृष्टफल सिद्ध झालें असतां त्याच्या द्वारा अदृष्ट फलाचीहि सिद्धि होत असल्यामुळें अवघातादिकांप्रमाणें मरण येईपर्यंत अनुष्ठान करावें, असें ' **अन्त्य०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]=कारण ' अन्त्य-'प्रत्ययाच्या सामर्थ्यानें अदृष्टफलाची प्राप्ति होत असते. [–' अहोपण, अन्त्यप्रत्ययावांचूनच उपासनांची फलप्राप्ति संभवत असल्यामुळें त्यासाठीं आवृत्तीची आवश्यकता नाहीं ' अशी आशंका घेऊन ' **कर्माणि०** ' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]=कारण जन्मांतरीं उपभोग घेण्यास योग्य असलेल्या फलाचा आरंभ करणारीं कर्मेंहि मरणकालीं तदनुरूप भावनाविज्ञानाची अपेक्षा करितात. [–याविषयीं प्रमाण–]=' **सविज्ञानः०**'–"म्रियमाण भोक्ता भोक्तव्य फलाच्या भावनामय विज्ञानानें युक्त–सविज्ञान होतो आणि त्या विज्ञानासहितच फलाला अनुलक्षून शरीर सोडून जातो.–बृ.४.४.२–व '**यच्चित्तः०**'–ज्याचें चित्त ज्या विषयामध्यें असतें तो यच्चित्त, हृदयांत अभिव्यक्त झालेल्या त्या विषयासह हा भोक्ता आत्मा तेजाला–तेजोदेवतारूप असलेल्या उदानाला प्राप्त होतो. '**प्राणस्तेजसा०** '–तेजानें युक्त झालेला तो प्राण आत्म्यासह यथासंकल्पित लोकाला नेतो. "–प्र.३.२.६–इत्यादि अनेक श्रुति याविषयीं प्रमाण आहेत. [–म्रियमाण भोक्त्याच्या ज्ञानवत्त्वाविषयीं दृष्टान्तश्रुतिहि प्रमाण आहे, असें ' **तृण०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]

भाष्यं— तृणजलूकानिदर्शनाच्च । प्रत्ययास्त्वेते स्वरूपानुवृत्तिं मुक्त्वा किमन्यत्प्रायणकालभावि भावनाविज्ञानमपेक्षेरन् । तस्माद्ये प्रतिपत्तव्यफलभावनात्मकाः प्रत्ययाः । तेष्वा प्रायणादावृत्तिः । तथा च श्रुतिः— ' स यावत्क्रतुरयमस्माल्लोकात्प्रैति ' इति प्रायणकालेऽपि प्रत्ययानुवृत्तिं दर्शयति ॥

भाष्यार्थ—आणि तृणजलूच्या दृष्टान्तावरूनहि म्रियमाण भोक्ता सविज्ञान होतो, असें सिद्ध होतें. [जेथें अप्रत्ययरूप कर्मांनाहि अन्त्यप्रत्ययाच्या अपेक्षेनें फलजनकत्व असतें तेथें प्रत्ययात्मक उपासनांच्या अन्त्यप्रत्ययाविषयीं काय सांगावें, असा याचा भावार्थ.—"तर मग कर्मांप्रमाणें उपासनांनाहि अदृष्टद्वारा अन्त्यप्रत्ययाची अपेक्षा असेल" अशी आशंका घेऊन '**प्रत्ययास्तु०**' इत्यादि भाष्यानें तिचें '**नाहीं**' असें उत्तर सांगतात–]=पण हे प्रत्यय स्वरूपानुवृत्तीला सोडून मरणकालीं होणाऱ्या अशा दुसऱ्या कोणत्या भावनाविज्ञानाची अपेक्षा करणार ? [त्यांना धारावाहिकत्व असल्यामुळें दृष्टद्वारा त्यांच्या प्रापक हेतूचा संभव असतांना अदृष्ट कल्पना करणें युक्त नाहीं, असा याचा भावार्थ.-सर्व भावनांना आपल्या अवान्तर जातीयांचें निरपेक्षत्व असल्यामुळें भावनात्मक उपासनांना भावनान्तराची अपेक्षा नसते, तर स्वरूपसंनिधानानेंच अदृष्टफलोपयोगित्व असतें असें मानून '**तस्मात्०**' इत्यादि भाष्यानें उपसंहार–]=म्हणून जे प्राप्तव्य फलाच्या भावनात्मक प्रत्यय असतात त्यांमध्यें ' आप्रायण '–मरणपर्यंत आवृत्ति होते. [–'**तथा च०**' इत्यादि भाष्यानें ' तत्रापि दृष्टं ' या सूत्रावयवाचें व्याख्यान करितात–]= आणि त्याचप्रमाणें ' सः '–"तो उपासक ' यावत् क्रतुः '– जेवढ्या संकल्पानें 'अस्मात् लोकात्'–या अभिमानानें ग्रहण केलेल्या देहांतून 'प्रैति'–निघून जातो" अशी ही श्रुति प्रयाणकालींहि प्रत्ययाची अनुवृत्ति दाखविते. [–स्मार्तदर्शनाचा आश्रय करूनहि '**स्मृतिरपि०**' इत्यादि भाष्यानें सूत्रावयवाची योजना–]

भाष्यं – स्मृतिरपि– " यं यं वाऽपि स्मरन्भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् । तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः " इति । " प्रयाणकाले मनसाऽचलेन " इति च । ' सोऽन्तवेलायामेतत्त्रयं प्रतिपद्येत ' इति च मरणवेलायामपि कर्तव्यशेषं श्रावयति ॥ १२ ॥ (८)

भाष्यार्थ—'हे अर्जुना, हा पुरुष मरणसमयीं ज्या ज्या पदार्थाचें स्मरण करीत या शरीराला सोडतो, त्या त्याच पदार्थाला सदा त्याच्याच भावनेनें भावनायुक्त होऊन प्राप्त होतो. '– गी. ८. ६.–असें व 'प्रयाणसमयीं अचल मनानें०'–गी.८.१०.– असें स्मृतिवचनहि आहे. [–त्याविषयींच दुसरें एक श्रौत दर्शन सांगतात–]= ' सः '–"तो उपासक ' अक्षितं असि, अच्युतं असि, प्राणसंशितमसि ' या मंत्रत्रयाचें स्मरण करो " ही श्रुति मरणसमयींहि कर्तव्यशेष ऐकविते. ['उपासकानें या मंत्रत्रयाचें स्मरण करावें ' असें मरणकालींहि अनुष्ठेय दाखविणारी श्रुति विज्ञानाची आवृत्ति सुचविते, असा याचा भावार्थ.] १२.–सु.ब्र.४४१-४४२ (८)

(९. तदधिगमाधिकरण. सू. १३.)

——ज्याप्रमाणें उपासनेमध्यें अन्तकालीं कर्तव्य आहे त्याप्रमाणें ब्रह्मविद्येमध्यें कांहींहि कर्तव्य नाहीं. कारण तिच्या नुस्त्या उत्पत्तीनेंच सर्व पापांचा क्षय होतो, असें ' तदधिगमे० ' इत्यादि सूत्रानें सांगतात—

सूत्रं—तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् ॥१३॥ (९)

सूत्रार्थ—ब्रह्माचा अधिगम—साक्षात्कार झाला असतां ज्ञानानंतर शरीरेंद्रियादिकांनीं घडणारें जें पाप तें उत्तराघ व ज्ञानापूर्वीं—या किंवा पूर्व अनेक जन्मांमध्यें संचित होऊन राहिलेलें जें पाप तें पूर्वाघ, अशा दोन्ही उत्तर व पूर्व अघांचा क्रमानें अश्लेष—असंबंध व विनाश होतो. कारण ' तद्यथा पुष्करपलाशे० ' या श्रुतिवचनांत त्यांचा निर्देश केला आहे. १३. (९.)—सु. ब्र. ४४२. [—साधनानुष्ठानाविषयीं यत्नाधिक्य करावें, यासाठीं या फलाध्यायांतहि साधनसंबद्ध अनुष्ठानक्रमाचा विचार करून फलाध्यायस्थ फलविचाराला ' गतः० ' इत्यादि भाष्यानें प्रवृत्त करितात—]

भाष्यं—गतस्तृतीयशेषः । अथेदानीं ब्रह्मविद्याफलं प्रति चिंता प्रतायते । ब्रह्माधिगमे सति तद्विपरीतफलं दुरितं क्षीयते न क्षीयते वेति संशयः । किं तावत्प्राप्तम् । फलार्थत्वात्कर्मणः फलमदत्त्वा न संभाव्यते क्षयः । फलदायिनी ह्यस्य शक्तिः श्रुत्या समधिगता । यदि तदंतरेणैव फलोपभोगमपवृज्येत श्रुतिः कदर्थिता स्यात् । स्मरन्ति च " न हि कर्म क्षीयते " इति ॥

भाष्यार्थ—तृतीयाध्यायाचा शेष होऊन गेला; आतां यापुढें ब्रह्मविद्येच्या फलाचा विचार विस्तारिला—आरंभिला जातो. [—पापाला विषय करून फलभोगानेंच त्याच्या क्षयाची प्रतीति येत असल्यामुळें व ज्ञानानेंहि त्याच्या क्षयाची प्रतीति येत असल्यामुळें ' **ब्रह्माधिगमे०**' इत्यादि भाष्यानें संशय सांगतात—] =ब्रह्माचा साक्षात्कार झाला असतां ज्याचें फल त्याच्या विपरीत म्ह० बंधसाधन आहे, असें दुरित—पाप क्षय पावतें किंवा नाहीं, असा संशय येतो. [—या अधिकरणांत साक्षात्च श्रौत ब्रह्मात्मज्ञानाचें दुरितक्षय हें फल सांगितलेलें असल्यामुळें याच्या पादादिसंगति आहेत. पूर्वपक्षांत 'पापफलभोगाच्या अपेक्षेनें ब्रह्मज्ञानाला मोक्षहेतुत्व' आणि सिद्धान्तांत 'ज्ञानाची उत्पत्ति व पापक्षय यांचें साहचर्य असल्यामुळें ज्ञानाला मोक्षहेतुत्व' असें मानून प्रश्नपूर्वक पूर्वपक्ष—] ='**किं तावत्**०'—मग यांतील प्रथम कोणता पक्ष प्राप्त झाला? कर्म फलार्थच असल्यामुळें फल दिल्यावांचून त्याचा क्षय संभवत नाहीं. [अदृष्ट फलानेंच

नाश पावणारें असल्यामुळें फलदानावांचून त्याचा नाश होत नाहीं, असा याचा भावार्थ.–"अहोपण, त्याचें फलार्थत्व कसें सिद्ध झालें आहे ?" '**फलदायिनी०**' इत्यादि भाष्यानें उत्तर–]=कारण या अदृष्टाख्य कर्माची फलदायिनी शक्ति श्रुतिप्रमाणानें चांगल्याप्रकारें ज्ञात झाली आहे. [–'ब्राह्मणाला मारूं नये' 'कलंज–सविष बाणानें मारलेल्या हरिणाचें मांस खाऊं नये' इत्यादि निषेधांच्या अनुपपत्तीनें दुरिताचें अनिष्टफलत्व सिद्ध आहे, असा याचा भावार्थ.–वादी '**यदि०**' इत्यादि भाष्यानें हेंच अधिक स्पष्ट करितो–]=जर फलोपभोगावांचूनच अदृष्ट कर्म क्षीण होईल तर श्रुति बाधित होईल. [–'कल्पकोटि शतांनींहि न भोगिलेलें कर्म क्षय पावत नाहीं' अशी स्मृति असल्यामुळेंहि फलभोगावांचून दुरिताचा नाश होत नाहीं, असें '**स्मरन्ति च०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]='कर्म क्षीण होत नाहीं' असें स्मृतिवचनहि आहे. [–भोगावांचून जर कर्म क्षीण होत नसेल तर प्रायश्चित्तविधि व्यर्थ होईल, अशी '**ननु०**' इत्यादि भाष्यानें शंका–]

भाष्यं— नन्वेवं सति प्रायश्चित्तोपदेशोऽनर्थकः प्राप्नोति । नैष दोषः । प्रायश्चित्तानां नैमित्तिकत्वोपपत्तेर्गृहदाहेष्ट्यादिवत् । अपि च प्रायश्चित्तानां दोषसंयोगेन विधानाद्भवेदपि दोषक्षपणार्थता । न त्वेवं ब्रह्मविद्यायां विधानमस्ति ॥

भाष्यार्थ—"अहोपण, असें झालें असतां प्रायश्चित्ताचा उपदेश व्यर्थ होण्याचा प्रसंग येतो" [–'कर्मविधींना दोषनिरसनार्थत्व नसल्यामुळें असें होत नाहीं' असें '**नैषः०**' इत्यादि भाष्यानें वादी सांगतो–]=हा दोष येत नाहीं. गृहदाहेष्ट्यादिकांप्रमाणें प्रायश्चित्तादिकांचें नैमित्तिकत्व उपपन्न होतें. त्यामुळें प्रायश्चित्तोपदेश व्यर्थ होत नाहीं. ['ज्या आहिताग्नि पुरुषाचें गृह अग्नि जाळील' या वाक्यानें प्राप्त झालेला जो गृहदाहवान् आहिताग्नि, त्या अधिकाऱ्यांमध्यें 'क्षामवान् अग्नीला उद्देशून अष्टाकपाल पुरोडाशाचा निर्वाप करावा' अशा क्षामवती इष्टीचें विधान जसें केलें जातें, तसेंच पापसंबंधी पुरुष प्राप्त झाला असतां 'ब्राह्मणाची हिंसा करणाऱ्या पुरुषानें द्वादशवार्षिक व्रत आचरावें,' इत्यादि प्रायश्चित्ताचें विधान केलें जातें. म्हणून 'ब्रह्महा'–ब्राह्मणाची हिंसा करणारा इत्यादि विशेषण अधिकारिव्यावृत्तिपर आहे, फलपर नाहीं, असा याचा भावार्थ.–भाष्यांतील 'गृहदाहेष्ट्यादिवत्' यांतील आदिपदानें 'भिन्ने जुहोति, स्कन्ने जुहोति' इत्यादि नैमित्तिकांचें ग्रहण करणें युक्त आहे.–"अहोपण, गृहदाहादि हें निमित्त पूर्वीच होऊन गेलेलें असल्यामुळें तें निष्पादन करणें अशक्य आहे, म्हणून त्याला अधिकारिव्यावृत्त्यर्थत्व आहे, पण दुरितनिवृत्ति करतां येण्यासारखी आहे. म्हणून

इष्टसाधनत्वबोधी प्रायश्चित्तविधी दुरितनिवृत्तिफल देणारा असूं शकेल," अशी आशंका घेऊन प्रायश्चित्तांना दोषनिवृत्तिफलत्व आहे, ही गोष्ट मान्य करून वादी ' **अपि च०** ' या भाष्यानें सांगतो-]=शिवाय दोषसंयोगानें प्रायश्चित्ताचें विधान केलेलें असल्यामुळें त्यांना दोषक्षयार्थत्व असेलहि. पण ब्रह्मविद्येमध्यें असें दोषसंयोगानें विधान नाहीं. [-' पण मोक्षशास्त्राच्या प्रामाण्याच्या अनुपपत्तीनें विद्येनें दुरितनिवृत्ति होते असें मानावें ' अशी '**ननु०**' इत्यादि भाष्यानें शंका-]

भाष्यं—नन्वनभ्युपगम्यमाने ब्रह्मविदः कर्मक्षये तत्फलस्यावश्यभोक्तव्यत्वादनिर्मोक्षः स्यात् । नेत्युच्यते । देशकालनिमित्तापेक्षो मोक्षः कर्मफलवद्भविष्यति । तस्मान्न ब्रह्माधिगमे दुरितनिवृत्तिरिति ॥

भाष्यार्थ—'अहोपण, ब्रह्मवेत्त्याच्या कर्माचा क्षय जर न मानिला तर त्याचें फल अवश्य भोक्तव्य असल्यामुळें अनिर्मोक्षप्रसंग येईल. ' [-दुरितफलभोगानंतर शास्त्रप्रामाण्यामुळेंच मोक्षसिद्धि होत असल्यामुळें मोक्षशास्त्राशीं विरोध येत नाहीं, असें वादी ' **न०** ' इत्यादि भाष्यानें सांगतो-]=याचें 'नाहीं, अनिर्मोक्षप्रसंग येत नाहीं, ' असें उत्तर सांगितलें जातें. देश, काल व निमित्त यांच्या अपेक्षेनें मोक्ष कर्मफलाप्रमाणें होईल. [-याप्रमाणें ब्रह्मज्ञानाला प्रायश्चित्ताहून वैषम्य आहे असें झालें असतां, त्याला दुरितनिवर्तकत्व जरी नसलें तरी मोक्षशास्त्राशीं अविरोध आहे, असें झालें असतां ' **तस्मात्०** ' इत्यादि भाष्यानें फलित सांगतो-]=म्हणून ब्रह्मसाक्षात्कार झाला असतां दुरितनिवृत्ति होत नाहीं, असें प्राप्त होतें. [-' **एवं०**' इत्यादि भाष्यानें ' ब्रह्मविद्या पापक्षयहेतु नाहीं ' अशा प्राप्त झालेल्या पूर्वपक्षाचा अनुवाद करून व सिद्धान्तसूत्राला अवतरण देऊन प्रतिज्ञेचें व्याख्यान करितात-]

भाष्यं—एवं प्राप्ते ब्रूमः-तदधिगमे ब्रह्माधिगमे सति उत्तरपूर्वयोरघयोः अश्लेषविनाशौ भवतः । उत्तरस्याश्लेषः पूर्वस्य विनाशः । कस्मात् । तद्व्यपदेशात् । तथाहि ब्रह्मविद्याप्रक्रियायां संभाव्यमानसंबंधस्य आगामिनो दुरितस्यानभिसंबंधं विदुषो व्यपदिशति--' यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते ' इति ॥

भाष्यार्थ—असा पूर्वपक्ष प्राप्त झाला असतां आम्ही सिद्धान्त सांगतों-' तदधिगमे '-ब्रह्माचा साक्षात्कार झाला असतां उत्तर व पूर्व अशा दोन्ही पापांचा क्रमानें अश्लेष व विनाश होतो. उत्तर पापाचा अश्लेष-असंबंध व पूर्व पापाचा विनाश. [-प्रश्नपूर्वक त्या विभागाच्या हेतूचें ग्रहण करितात-]=कोणत्या कारणानें? 'तद्व्यपदेशामुळें.' [-उत्तरपापाच्या अश्लेषविषयत्वानें हेतूचें व्याख्यान-]=**'तथा हि०'**

–तद्व्यपदेश कसा आहे तो पहा–ब्रह्मविद्याप्रकरणामध्यें [–पण ज्ञानी निषिद्धाचें आचरणच करीत नसल्यामुळें दुरिताचें अश्लेषवचन व्यर्थ आहे, या शंकेचें निरसन करण्यासाठीं 'संभाव्यमानसंबंधस्य' असें आगामि-दुरिताला विशेषण देतात–] =विद्वानाच्या ज्याचा संबंध संभाव्यमान आहे, अशा आगामी–ज्ञानोत्तरकालीन दुरिताचा असंबंध श्रुति सांगते. 'ज्याप्रमाणें कमलपत्रामध्यें जलाचा संश्लेश होत नाहीं, त्याप्रमाणें ब्रह्मवेत्त्यामध्यें पापकर्म संश्लिष्ट होत नाहीं.' ही श्रुति पापाच्या असंबंधाचा व्यपदेश करिते. [–पूर्वकर्माच्या नाशाविषयींहि '**तथा०**' इत्यादि भाष्यानें हेतु–]

भाष्यं—**तथा विनाशमपि पूर्वोपचितस्य दुरितस्य व्यपदिशति– 'तद्यथेषीकातूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते' इति । अयमपरः कर्मक्षयव्यपदेशो भवति– 'भिद्यते हृदयग्रंथिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे' इति ॥**

भाष्यार्थ—त्याचप्रमाणें पूर्वोपचित–पूर्वी संपादन केलेल्या पापाच्या विनाशाचाहि व्यपदेश–निर्देश करिते. याविषयीं दृष्टान्त–"ज्याप्रमाणें काडीचें अग्र अग्नींत घातलें असतां सर्वथा दग्ध होऊन जातें, त्याचप्रमाणें याचें सर्व पाप दग्ध होतें."–छां. ५. २४. ३.–या वचनानें श्रुति तसा निर्देश करिते. [–सगुणविद्येंतील अश्लेष व विनाश यांच्या वचनाचा निर्देश करून निर्गुणविद्येंतील अश्लेष-विनाशवचनाचें '**अयं०**' इत्यादि भाष्यानें उदाहरण–]="त्या परावर परमात्म्याला साक्षात् जाणलें असतां हृदयग्रंथीचा भेद होतो, सर्व संशयांचा छेद होतो व त्याच्या सर्व कर्मांचा क्षय होतो."–मुं. २. २. ८.–असा हा कर्मक्षयाचा दुसरा निर्देश आहे. [कर्माच्या क्षयाचें वचन त्याच्या असंबंधाचेंहि उपलक्षण आहे.–याप्रमाणें सिद्धान्ताचें उपपादन करून '**यदुक्तं०**' इत्यादि भाष्यानें परोक्ताचा अनुवाद—]

भाष्यं—**यदुक्तं अनुपभुक्तफलस्य कर्मणः क्षयकल्पनायां शास्त्रं कदर्थितं स्यादिति । नैष दोषः । न हि वयं कर्मणः फलदायिनीं शक्तिमवजानीमहे । विद्यत एव सा । सा तु विद्यादिना कारणान्तरेण प्रतिबध्यत इति वदामः । शक्तिसद्भावमात्रे च शास्त्रं व्याप्रियते । न प्रतिबंधाप्रतिबंधयोरपि ॥**

भाष्यार्थ—' ज्याच्या फलाचा उपभोग घेतलेला नाहीं अशा कर्माचा क्षय होतो, अशी कल्पना केल्यास शास्त्र बाधित होईल ' असें जें वाद्यानें वर म्हटलें आहे [–ज्ञानामुळें कर्मदाहादि होतो यापक्षीं '**न एषः०**' इत्यादि भाष्यानें शास्त्रविरोधाचा परिहार करितात–]=तो दोष येत नाहीं. [–'कर्माची फलदानामध्यें शक्ति नाहीं–कर्माला फलदानाचें सामर्थ्य नाहीं, असें सिद्ध करूं लागल्यास शास्त्रविरोध

हा दोष येतो कीं कर्माची फलदानशक्ति विद्यमान असतांनाच भोगावांचून कर्माची निवृत्ति होते, असें सिद्ध करूं लागल्यास तो दोष येतो,' असा विकल्प करून त्यांतील पहिल्या पक्षाला 'न हि०' इत्यादि भाष्यानें दूषित करितात–]=कारण आम्ही कर्मांच्या फलदायिनी शक्तीची अवज्ञा करीत नाहीं. कर्मामध्यें फलदायिनी शक्ति तर आहेच. [–'सा तु०' इत्यादि भाष्यानें दुसऱ्या पक्षाचा परिहार–] =पण ती शक्ति विद्यादि कारणान्तरानें प्रतिबद्ध होते असें आम्ही सांगतों. [–'तर मग शास्त्रविरोधाचें समाधान कसें?' 'शक्ति०' इत्यादि भाष्यानें त्याचें उत्तर–] =आणि कर्मामध्यें फलदानाची शक्ति आहे एवढेंच सांगण्यामध्यें शास्त्र प्रवृत्त होतें –त्याच अर्थी तें व्यापृत–व्यापारयुक्त आहे, प्रतिबंध व अप्रतिबंध यांमध्येंहि तें व्यापृत होत नाहीं. [–आतां 'कर्म फलभोगावांचून कधींच क्षीण होत नाहीं' इत्यादि स्मृति असल्यामुळें भोगावांचून कर्मक्षय होत नाहीं, असें जें म्हटलें आहे त्याविषयीं 'न हि०' इत्यादि भाष्यानें म्हणतात–]

भाष्यं—"न हि कर्म क्षीयते" इत्येतदपि स्मरणं औत्सर्गिकम्। न भोगादृते कर्म क्षीयते तदर्थत्वादिति। इष्यत एव तु प्रायश्चित्तादिना तस्य क्षयः 'सर्वं पाप्मानं तरति' "तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेद" इत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यः ॥

भाष्यार्थ—'कारण कर्म क्षय पावत नाहीं,' हेंहि स्मरण–स्मृतिवचन औत्सर्गिक –सामान्य नियमरूप आहे. कारण नाहीं, भोगावांचून कर्माचा क्षय होत नाहीं, एवढाच त्याचा अर्थ आहे. [–'तर मग त्या उत्सर्गाचा अपवाद कशानें होईल?' 'इष्यते०' इत्यादि भाष्यानें उत्तर–]=पण प्रायश्चित्तादिकांच्या योगानें त्या कर्माचा क्षय इच्छिला जातोच. "सर्व पापाला तरून जातो" "ब्रह्महत्येला तरून जातो, जो अश्वमेधानें याग करितो व जो याला असें जाणतो" इत्यादि श्रुति-स्मृतिवचन-प्रामाण्यामुळें प्रायश्चित्तादिकांच्या योगानें कर्माचा क्षय इष्टच आहे. [–'प्राय-श्चित्तादि' येथील 'आदि-'शब्दानें पूर्वीं सांगितलेल्या प्रायश्चित्ताप्रमाणेंच येथें विद्या सांगितली जाते. 'ज्ञान्याचीं सर्व पापें क्षीण होतात यांत कांहीं संशय नाहीं. नानाप्रकारच्या पापांनींहि क्रीडा करणारासुद्धां तो लिप्त होत नाहीं' इत्यादि स्मृति येथें जाणाव्या. 'प्रायश्चित्तांना पापक्षयहेतुत्व नाहीं, कारण गृहदाहेष्ट्यादिकां-प्रमाणें त्यांनाहि नैमित्तिकत्व असल्यामुळें त्यांच्या फलांतराचा असंभव आहे' असें जें वाद्यानें वर–६६६–म्हटलें आहे त्याचा 'यत्तु०' इत्यादि भाष्यानें अनुवाद–]

भाष्यं--यत्तूक्तं नैमित्तिकानि प्रायश्चित्तानि भविष्यन्तीति । तदसत् । दोषसंयोगेन चोद्यमानानां एषां दोषनिर्घातफलसंभवे फलान्तरकल्पनानुपपत्तेः ॥

भाष्यार्थ—आतां प्रायश्चितें नैमित्तिक होतील असें जें वाद्यानें वर म्हटलें आहे [–जसें मलिनानें स्नान करावें, असें म्हटलें असतां मलनिवृत्ति हें स्नानाचें फल आहे असें अवगत होतें त्याप्रमाणें 'ब्रह्महत्या करणारानें द्वादश वार्षिक व्रत आचरावें' असें म्हटलें असतां ब्रह्महत्यानिवृत्ति हें व्रताचें फल आहे, असें प्रतीत होतें. म्हणून दृष्टत्यागानें अदृष्ट कल्पना युक्त नाहीं, असें '**तदसत्०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]=तें अयुक्त आहे, कारण दोषाच्या संयोगानें विधान केलया जाणाऱ्या प्रायश्चितांचें दोषनिवृत्ति हें फल संभवत असतांना फलान्तराची कल्पना अनुपपन्न आहे. [–'अहोपण, प्रायश्चित्तांना पापनिवृत्तिफलत्व जरी असलें तरी विद्येला पापनिवृत्तिफलत्व नाहीं, कारण प्रायश्चित्तांप्रमाणें पापनिवृत्तीच्या उद्देशानें विद्येच्या विधीचा अभाव आहे', असें जें वर म्हटलें आहे त्याचा '**यत्पुनः०**' इत्यादि भाष्यानें अनुवाद–]

भाष्यं—यत्पुनरेतदुक्तं न प्रायश्चित्तवद्दोषक्षयोद्देशेन विद्याविधानमस्तीति । अत्र ब्रूमः— सगुणासु तावद्विद्यासु विद्यत एव विधानम् । तासु च वाक्यशेषे ऐश्वर्यप्राप्तिः पापनिवृत्तिश्च विद्यावत उच्यते । तयोश्चाविवक्षाकारणं नास्तीत्यतः पाप्मप्रहाणपूर्वकैश्वर्यप्राप्तिस्तासां फलमिति निश्चीयते ॥

भाष्यार्थ--'परंतु प्रायश्चित्ताप्रमाणें दोषनिवृत्तीच्या उद्देशानें विद्येचें विधान नाहीं,' असें जें वाद्यानें वर म्हटलें आहे [–'दोषक्षयोद्देशानें सगुण विद्यांमध्यें विधीचा अभाव आहे कीं निर्गुण विद्येमध्यें' असा विकल्प करितात–]='**अत्र०**'–याविषयीं आम्ही 'सगुण विद्यांमध्यें तशा विधीचा अभाव आहे कीं निर्गुणविद्येमध्यें,' असा विकल्प करून त्यांतील प्रत्येक–पक्षीं असें म्हणतों–[–यांतील पहिल्या पक्षाचें निरसन–]='**सगुणासु०**'–त्यांतील अगोदर सगुण विद्यांमध्यें तर विधान आहेच. [–"अहोपण, ऐश्वर्य हें सगुण विद्यांचें फल असल्यामुळें पापक्षयाच्या उद्देशानें त्यांचा विधि नाहीं" अशी आशंका घेऊन '**तासु०**' इत्यादि भाष्यानें म्हणतात–] =आणि त्या सगुणविद्यांमध्यें वाक्यशेषांत विद्यावानाची ऐश्वर्यप्राप्ति व पापनिवृत्ति सांगितली जाते. [–"अहोपण, पापादिनिवृत्तिश्रुति ही विधान करावयास इष्ट असलेल्या-विधित्सित विद्येची स्तुतिच आहे" अशी आशंका घेऊन '**तयोश्च०**' इत्यादि भाष्यानें आचार्य म्हणतात–]=आणि त्या दोहोंच्या अविवक्षेचें कांहीं कारण नाहीं. ['उभयसंयोगित्वानें विद्याविधि संभवत असल्यामुळें त्यांच्या अवि-

वक्षेचें कारण नाहीं ' असा याचा भावार्थ.–पापदाहादिश्रुतीवरून त्याच्या स्तुत्यर्थत्वाचा अभाव आहे, असें झालें असतां 'अतः०' इत्यादि भाष्यानें फलित सांगतात–]= वास्तव पापप्रणाशपूर्वक ऐश्वर्यप्राप्ति हें सगुणविद्यांचें फल आहे, असा निश्चय केला जातो. [–आतां पूर्वोक्त विकल्पांतील दुसऱ्या पक्षीं विधीच्या अभावाचा अंगीकार करून विद्यास्वभावामुळेंच पापक्षयफलत्व '**निर्गुणायां**०' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]

भाष्यं––निर्गुणायां तु विद्यायां यद्यपि विधानं नास्ति । तथाप्यकर्त्रात्मत्वबोधात्कर्मप्रदाहसिद्धिः । अश्लेष इति चागामिषु कर्मसु कर्तृत्वमेव न प्रतिपद्यते ब्रह्मविदिति दर्शयति ॥

भाष्यार्थ—पण निर्गुणविद्येमध्यें विधान जरी नाहीं, तरी अकर्तृ-आत्मत्वबोधामुळें कर्माच्या प्रदाहाची–सर्वथा क्षयाची सिद्धि होते. ['विमत आत्मज्ञान आत्म्यांतील सर्व पापांचें निवर्तक आहे, त्याला दुरित-कर्तृत्वादिकांचें बाधकत्व असल्यामुळें, स्वप्नांतील दुरितकर्तृत्वादिकांच्या बाधकत्वानें स्वप्नकालीन दुरितबाधक जाग्रद्बोधाप्रमाणें' असा याचा भावार्थ.–"अहोपण सर्वच ठिकाणीं दुरितनिवर्तकाला तुल्यत्व असल्यामुळें--दुरितनिवर्तक ज्ञान सर्वच कर्मांना समान असल्यामुळें त्यांतील कांहीं कर्मांचा दाह व कांहीं कर्मांचा अश्लेष–असंबंध ही विभागोक्ति अयुक्त आहे," अशी आशंका घेऊन '**अश्लेष०**' इत्यादि भाष्यानें अश्लेषोक्तीची गति सांगतात–] =आणि अश्लेष हा शब्द 'आगामी कर्मांमध्यें ब्रह्मवेत्ता कर्तृत्वालाच प्राप्त होत नाहीं' असें दाखवितो. [सर्वहि व्यापार शरीरेंद्रियसंघाताच्या आश्रयानें राहणारा आहे, असें पाहणारा अविक्रिय ब्रह्मात्मदर्शी स्वतःचें कर्तृत्वच मानीत नाहीं आणि ज्याचा कर्ता पर–स्वतःहून भिन्न शरीरादि आहे, त्या पापानें तो स्वतः लिप्त होत नाहीं, असा भावार्थ.–'विद्योत्पत्ति झाल्यानंतर कर्तृत्वाभिमानाचा जरी अभाव होत असला तरी त्यापूर्वी त्याचा भाव असल्यामुळें कर्मनिवृत्ति कशी ' अशी आशंका घेऊन '**अतिक्रान्तेषु०**' इत्यादि भाष्यानें दाहोक्तीचें उपपादन करितात–]

भाष्यं—अतिक्रान्तेषु तु यद्यपि मिथ्याज्ञानात्कर्तृत्वं प्रतिपेद इव । तथापि विद्यासामर्थ्यान्मिथ्याज्ञाननिवृत्तेः तान्यपि प्रविलीयन्त इत्याह विनाश इति । पूर्वसिद्धकर्तृत्वभोक्तृत्वविपरीतं हि त्रिष्वपि कालेष्वकर्तृत्वाभोक्तृत्वस्वरूपं ब्रह्माहमस्मि । नेतः पूर्वमपि कर्ता भोक्ता वाहमासं । नेदानीं । नापि भविष्यत्काले इति ब्रह्मविदवगच्छति । एवमेव च मोक्ष उपपद्यते ॥

भाष्यार्थ—पण अतिक्रान्त–प्राचीन कर्मांमध्यें यद्यपि मिथ्याज्ञानामुळें तो कर्तृत्वास जणुंकाय प्राप्त झाला होता, तथापि विद्यासामर्थ्यामुळें मिथ्याज्ञानाची निवृत्ति

झाली असतां तीं अतिक्रान्त पूर्व संचित कर्मेंहि प्रलीन होतात' असें 'विनाश' या शब्दानें सांगतात. [–विद्येच्या अधीन असलेल्या कर्मनाशाचें विद्यावानाच्या अनुभवानुरोधानें विवरण–]='**पूर्वसिद्ध**०'–" पूर्वीच सिद्ध असलेल्या कर्तृत्व-भोक्तृत्वाच्या विपरीत तिन्हीं काळीं अकर्तृत्व-अभोक्तृत्वस्वरूप ब्रह्म मी आहें, हें ज्ञान होण्यापूर्वींहि मी कर्ता किंवा भोक्ता नव्हतों, आतां वर्तमानसमयीं नाहीं व भविष्यत्कालींहि नसेन" असें ब्रह्मवेत्ता जाणतो. [–मोक्षशास्त्राच्या अनुपपत्तीनेंहि पापाचा विनाश विद्येच्या अधीन आहे, असें '**एवं एव**०' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]=आणि अशा ज्ञानानेंच मोक्ष उपपन्न होतो. [–" अहोपण, योगाच्या प्रभावामुळें एकाच वेळीं अनेक देह उत्पन्न करून एकाच वेळीं सर्व कर्मांच्या फलाचा उपभोग घेतला असतां मुक्ति होणें योग्य आहे," अशी आशंका घेऊन '**अन्यथा**०' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]

भाष्यं––**अन्यथा ह्यनादिकालप्रवृत्तानां कर्मणां क्षयाभावे मोक्षाभावः स्यात्। न च देशकालनिमित्तापेक्षो मोक्षः कर्मफलवद्भवितुमर्हति । अनित्यत्वप्रसंगात्। परोक्षत्वानुपपत्तेश्च ज्ञानफलस्य । तस्माद्ब्रह्माधिगमे दुरितक्षय इति स्थितम्॥१३**

भाष्यार्थ––कारण असें जर नसेल तर अनादिकालापासून प्रवृत्त झालेल्या कर्मांच्या क्षयाचा अभाव झाला असतां मोक्षाचा अभाव होईल. [कर्मांचा विपाक नियत कालीं होत असतो, त्यामुळें एकाच वेळीं त्या सर्वांच्या फलाचा उपभोग संभवत नाहीं आणि उपभोगाचाहि कर्मान्तराच्या संचयावांचून असंभव आहे. यास्तव सेंकडो कल्पांचा काल निघून गेल्यावर उपभोग घेण्यास योग्य असलेल्या कर्मफलाचा भोग आतांच घेतां येणें शक्य नाहीं आणि ज्यांचें फल दीर्घकाल भोगावयाचें आहे, त्यांची परिमितकालीं घेतलेल्या भोगानेंच निवृत्ति होणें शक्य नाहीं. यास्तव विद्येवांचून कर्मांची निःशेष निवृत्ति होत नाहीं. असा भावार्थ.–" अहोपण, दुसरीं कर्मे जरी असलीं तरी मोक्षाला कारण होणाऱ्या कर्मांमुळें मोक्षाचा अनुभव घेऊन त्यानंतर दुसऱ्या कर्मांचीं फलेंहि भोगिलीं जातील" अशी आशंका घेऊन '**न च**०' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]=आणि मोक्ष कर्मफलांप्रमाणें देश, काल व निमित्त यांच्या अपेक्षेनें होण्यास योग्य नाहीं. कारण तो देश-काल-निमित्तापेक्ष असल्यास त्याच्या अनित्यत्वाचा प्रसंग येतो. [–शिवाय विद्येला दृष्टफलत्व असल्यामुळेंहि तिच्या फलाला कालान्तराची अपेक्षा नाहीं, कीं ज्यामुळें ज्याला विद्या प्राप्त झाली आहे असाहि ज्ञानी कर्मफलांचा अनुभव घेऊन त्यानंतर मुक्त होईल, असें '**परोक्षत्व**०' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]=आणि ज्ञानफलाच्या परोक्षत्वाची

अनुपपत्ति असल्यामुळेंहि मोक्ष कर्मफलाप्रमाणें देश-काल-निमित्तापेक्ष असणें योग्य नाहीं. [–'**तस्मात्**०' इत्यादि भाष्यानें श्रुति-स्मृति-न्यायसिद्ध अर्थाचा उपसंहार करितात–]=म्हणून ब्रह्माचा साक्षात्कार झाला असतां पापाचा क्षय होतो, असें सिद्ध झालें. १३.–सु. ब्र. ४४३-४४. (९)

(१०. इतरासंश्लेषाधिकरण. सू. १४.)

––ज्ञानामुळें पापाची निवृत्ति सांगून त्यामुळेंच पुण्यनिवृत्तीचा अतिदेश '**इत-रस्य**०' इत्यादि सूत्रानें करितात––

सूत्रं—इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॥ १४ ॥ (१०)

सूत्रार्थ––अकर्तृ-आत्मबोधसामर्थ्यानें इतराचाहि–ज्ञानोत्तर व ज्ञानपूर्व पुण्याचाहि 'असाच'–पापाप्रमाणेंच 'असंश्लेष'–असंबंध–अश्लेष व विनाश होतात. त्यामुळें देहपात होतांच तो मुक्त होतो. १४. (१०)–सु. ब्र. ४४४. [–या अधिकरणाचें अपूर्वविषयत्व सांगण्यासाठीं '**पूर्वस्मिन्**०' इत्यादि भाष्यानें गतार्थाचा अनुवाद–]

भाष्यं––पूर्वस्मिन्नधिकरणे बंधहेतोरघस्य स्वाभाविकस्याश्लेषविनाशौ ज्ञाननिमित्तौ शास्त्रव्यपदेशान्निरूपितौ । धर्मस्य पुनः शास्त्रीयत्वाच्छास्त्रीयेण ज्ञानेनाविरोधः । इत्याशंक्य तन्निराकरणाय पूर्वाधिकरणन्यायातिदेशः क्रियते ॥

भाष्यार्थ––पूर्वाधिकरणांत बंधाला कारण होणाऱ्या स्वाभाविक पापाचे ज्ञाननिमित्त अश्लेष-विनाश शास्त्रव्यपदेशामुळें निरूपिले–त्यांचें निरूपण केलें. [पुण्यकर्म हा या अधिकरणाचा विषय आहे. तें पुण्यकर्म ब्रह्मज्ञानानें क्षीण होत नाहीं कीं क्षीण होतें, पूर्वीप्रमाणेंच कर्मांची फलान्तत्वप्रतीति व ज्ञानानें दाहप्रतीति, यांवरून संशय आला असतां अतिदेशामध्यें पादादिसंगति पृथक् सांगावयास नको, असें मानणारे आचार्य–'**धर्मस्य**०' इत्यादि भाष्यानें येथील अधिक शंका सांगतात–]=पण धर्माला शास्त्रीयत्व असल्यामुळें शास्त्रीय ज्ञानाशीं त्याचा विरोध नाहीं. ['पुण्य व ज्ञान हीं बाध्य-बाधकभूत नाहींत, कारण त्यांना चोदनालक्षणत्व आहे, अग्निहोत्र-दर्श-पूर्णमासांप्रमाणें' 'क्षीयन्ते च अस्य कर्माणि'–६६८ इत्यादि श्रुतीशीं विरोधहि येत नाहीं, कारण सामान्योपाधीमध्यें प्रवृत्त झालेल्या त्या वचनाचा 'सर्वे पाप्मानः०'–याच्यापासून सर्व पापें निवृत्त होतात, या विशेष वचनाच्या अनुसार पापकर्मामध्यें संकोच होतो. 'पुण्य-पापे विधूय' पुण्य-पापांचा त्याग करून या वचनानें पुण्य फलोपभोगानें व पाप ज्ञानानें घालवून असा नियम संभवतो, यास्तव विद्यावानाचा सुकृताधीन संसार होईल–ज्ञानी पुरुषालाहि पुण्यामुळें

संसाराची प्राप्ति होईल, असा याचा भावार्थ.–'**इत्याशंक्य०**' इत्यादि भाष्यानें अधिक आशंकेचा अनुवाद करून सिद्धान्त सांगतात–]=अशी आशंका घेऊन तिचें निराकरण करण्यासाठीं पूर्वाधिकरणन्यायाचा अतिदेश केला जातो. [–'**इतरस्यापि०**'इत्यादि भाष्यानें या अतिदेशसूत्रांतील पदांचें व्याख्यान करितात-]

भाष्यं—इतरस्यापि पुण्यस्य कर्मणः एवमघवदसंश्लेषो विनाशश्च ज्ञानवतो भवतः । कुतः । तस्यापि स्वफलहेतुत्वेन ज्ञानफलप्रतिबंधित्वप्रसंगात् । ' उभे उ हैवैष एते तरति ' इत्यादि श्रुतिषु च दुष्कृतवत्सुकृतस्यापि प्रणाशव्यपदेशात् । अकर्त्रात्मत्वबोधनिमित्तस्य च कर्मक्षयस्य सुकृतदुष्कृतयोस्तुल्यत्वात् ' क्षीयन्ते चास्य कर्माणि ' इति चाविशेषश्रुतेः ॥

भाष्यार्थ—ज्ञानवानाच्या ' इतराचेहि '–पुण्यकर्माचेहि 'असेच'–पापाप्रमाणें अश्लेष व विनाश होतात. [–" अहोपण, ज्ञान व पुण्य या दोहोंनाहि शास्त्रीयत्व असल्यामुळें त्यांचा परस्पर विरोध नाहीं असें आम्हीं वर–पृ. ६७३–सांगितलें आहे" अशी शंका–]=कोणत्या कारणानें ? [–अग्निहोत्र व दर्श-पूर्णमास यांना अविरुद्धफलत्व असल्यामुळें निवर्त्य-निवर्तकभाव नाहीं. शास्त्रीयत्वामुळें त्यांच्यामध्यें तो भाव नाहीं असें नाहीं, अशा अभिप्रायानें हेतूचें अप्रयोजकत्व सांगतात–]='**तस्यापि०**'–कारण पापाप्रमाणें त्या पुण्यालाहि स्वफलाच्या हेतुत्वानें ज्ञानफलाच्या प्रतिबंधित्वाचा प्रसंग येतो. [म्ह० पापाप्रमाणेंच पुण्यहि आपल्या फलाचें निमित्त आहे, त्यामुळें तें ज्ञानाच्या फलाला प्रतिबंध करणारें आहे, असें होत असल्यामुळें ज्ञानवानाच्या पुण्यकर्माचेहि अश्लेष-विनाश होतात. –वरील अनुमान बाधित होत असल्यामुळें तें संभवत नाहीं असें ' **उभे०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]= 'आणि हा ज्ञानी पुण्य व पाप या दोहोंनाहि तरून जातो '–बृ.४.४.२२.–इत्यादि श्रुतींमध्यें दुष्कृताप्रमाणें सुकृताच्याहि प्रणाशाचा निर्देश केलेला आहे. त्यामुळें पुण्याचेहि अश्लेष-विनाश होतात. [–' विमत पुण्य तत्त्वज्ञानानें निवृत्त होण्यास योग्य आहे. कारण तें त्याच्या विरुद्ध आहे, पापाप्रमाणें ' अशा प्रत्यनुमानाशीं विरोध येत असल्यामुळेंहि बाधाचें अनुमान अयुक्त आहे असें ' **अकर्त्रात्मत्व०** ' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]=आणि अकर्तृ-आत्मत्वबोध हें ज्याचें निमित्त आहे, अशा कर्मक्षयाला सुकृत व दुष्कृत या दोहोंमध्यें तुल्यत्व आहे. म्ह० आत्मबोधानें होणारा कर्मक्षय दोन्ही ठिकाणीं तुल्य आहे. [–आणि सामान्य श्रुतीशीं विरोध येत असल्यामुळेंहि अनुमानाची सिद्धि होत नाहीं, असें ' **क्षीयन्ते च०** ' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]=आणि 'याचीं सर्व कर्में क्षीण होतात. '–पृ.६८८–

अशी अविशेष श्रुति असल्यामुळेंहि पूर्वोक्त अनुमान सिद्ध होत नाहीं. [–पण आतां, " सामान्य शास्त्राचा ' सर्व पापें निवृत्त होतात ' या विशेष श्रुतीनें पाप कर्मामध्यें संकोच होईल " असें जें वर-पृ. ६७३–म्हटलें आहे त्याविषयीं **'यत्रापि०'** इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]

भाष्यं—यत्रापि केवल एव पाप्मशब्दो पठ्यते । तत्रापि तेनैव पुण्यमप्याकलितमिति द्रष्टव्यम् । ज्ञानापेक्षया निकृष्टफलत्वात् । अस्ति च श्रुतौ पुण्येऽपि पाप्मशब्दः ' नैनं सेतुमहोरात्रे तरतः ' इत्यत्र । सह दुष्कृतेन सुकृतमप्यनुक्रम्य ' सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्ते ' इत्यविशेषेणैव प्रकृते पुण्ये पाप्मशब्दप्रयोगात् ॥

भाष्यार्थ—आणि जेथें केवल पाप्मशब्दच पठित आहे तेथेंहि त्याच शब्दानें पुण्याचेंहि आकलन-ग्रहण केलें आहे असें जाणावें. [–"अहोपण, ' पाप्म ' या शब्दाचा निकृष्ट फल देणारें कर्म हा विषय असल्यामुळें त्या शब्दानें उत्कृष्ट फल देणारें पुण्यकर्म कसें ग्रहण केलें जाईल ? " **' ज्ञानापेक्षया० '** इत्यादि भाष्यानें उत्तर–]=ज्ञानाच्या अपेक्षेनें पुण्यालाहि निकृष्टफलत्व आहे. त्यामुळें पाप्मशब्दानें त्याचें ग्रहण संभवतें. [–" अहोपण, वृद्धांच्या प्रयोगाच्या अभावीं–रूढीच्या अभावीं उपचारानेंहि पाप्मशब्द सुकृत या अर्थीं कसा प्रवृत्त होईल?" **'अस्ति०'** इत्यादि भाष्यानें उत्तर–]=आणि श्रुतीमध्येंहि पुण्य या अर्थीं पाप्मशब्द 'या सेतुरूप आत्म्यास अहोरात्र परिच्छिन्न करीत नाहींत. '–छां. ८. ४. १. सु. ब्र. ४७३–या वचनांत योजिलेला आहे. [–" अहोपण, त्या वचनांतहि पाप्मशब्दाचें सुकृतविषयत्व असिद्ध आहे, " अशी आशंका घेऊन 'सह०' इत्यादि भाष्यानें प्रकरणाला अनुसरून आचार्य म्हणतात–]=कारण या वाक्यांत दुष्कृतासह सुकृताचाहि उपक्रम करून ' याच्यापासून सर्व पापें निवृत्त होतात' असा अविशेषानेंच प्रकृत्त 'पुण्य' या अर्थीं 'पाप्म-'शब्दाचा प्रयोग केलेला आहे. [–आतां ' पुण्यपापे विधूय ' येथें पुण्य फलभोगानें व पाप विज्ञानानें घालवून, असा जो वाद्यानें विभाग केला आहे तो बरोबर नाहीं, कारण अशी अश्रुत कल्पना करण्यास कांहीं कारण नाहीं, असें मानून ज्ञानसामर्थ्यामुळें अशेषकर्मांचा क्षय व त्याचा अश्लेष सिद्ध झाला असतां सूत्रावयवाला अवतरण देऊन फलितार्थाचें व्याख्यान करणारे आचार्य **' पाते तु० '** इत्यादि भाष्यानें म्हणतात–]

भाष्यं—' पाते तु ' इति तुशब्दोऽवधारणार्थः । एवं धर्माधर्मयोर्बंधहेत्वोर्विद्यासामर्थ्यादश्लेषविनाशसिद्धेः अवश्यंभाविनी विदुषः शरीरपाते मुक्तिरित्यवधारयति ॥ १४ ॥ (१०)

भाष्यार्थ—' पाते तु '–या सूत्रावयवांतील ' तु-'शब्द अवधारण–निर्धार –निश्चय या अर्थी आहे. याप्रमाणें बंधाचे हेतु असे जे धर्माधर्म त्या दोहोंचाहि विद्येच्या सामर्थ्यानें अश्लेष व विनाश सिद्ध होत असल्यामुळें विद्वानाचा शरीर-पात झाल्यावर मुक्ति अवश्यंभाविनी आहे, असें अवधारण करितात. [या कथनानें दोन्ही अधिकरणांचें फल सांगितलें आहे.] १४.–सु. ब्र. ४४५. (१०)

(११. अनारब्धाधिकरण. सू. १५.)

——तत्त्वज्ञानानें सर्व कर्मांचा औत्सर्गिक लय सांगितला. आतां **'अनारब्ध०'** इत्यादि सूत्रानें आरब्धकर्माविषयीं त्याचा अपवाद दाखवितात—

सूत्रं—अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः ॥ १५ ॥ (११)

सूत्रार्थ—ज्यांचें फल प्रवृत्त झालेलें नाहीं अशा या अनादि संसारपरंपरेंत ज्ञानोत्पत्तीपर्यंत संचित झालेल्या पुण्य-पापांचाच ज्ञानानें नाश होतो. कारण ज्ञान्याच्या विदेहमुक्तीचा श्रुतीनें देहपातावधि सांगितला आहे.१५.(११)–सु. ब्र. ४४५. [–गतार्थाचें संकीर्तन करणारे आचार्य ' **पूर्वयोः०** ' इत्यादि भाष्यानें या अधिकरणाचा विषय सांगतात–]

भाष्यं—पूर्वयोरधिकरणयोः ज्ञाननिमित्तः सुकृतदुष्कृतयोर्विनाशोऽवधारितः । स किमविशेषेण आरब्धकार्ययोरनारब्धकार्ययोश्च भवति । उत विशेषेणानारब्धकार्ययोरेवेति विचार्यते । तत्र 'उभे उ हैवैष एते तरति' इत्येवमादिश्रुतिषु अविशेषश्रवणादविशेषेणैव क्षय इति ॥

भाष्यार्थ—या पूर्वीच्या दोन अधिकरणांमध्यें ज्ञान या निमित्तानें होणारा सुकृत व दुष्कृत यांचा विनाश निश्चित केला. [ज्ञानाधीन असलेल्या कर्मक्षयाला विषय करून ' क्षीयन्ते च०'–याचीं सर्व कर्में क्षीण होतात,–पृ.१८८–अशी अविशेष श्रुति व ' तस्य तावदेव० '–'त्याच्या सत्संपत्तीला देहपात होईतोंच अवकाश असतो ' अशी श्रुति असल्यामुळें **'स किं०'** इत्यादि भाष्यानें संशय सांगतात–]=तो सुकृत-दुष्कृतांचा विनाश ज्याच्या कार्याला आरंभ झाला आहे व ज्याच्या कार्याला आरंभ झालेला नाहीं, अशा आरब्धकार्य व अनारब्धकार्य पुण्य-पापांचा अविशेषानें होतो कीं ज्यांच्या कार्याला आरंभ झालेला नाहीं, अशाच पुण्य-पापांचा विशेषानें होतो, याचा आतां विचार केला जातो. [येथें अप्रतिबद्धच औपनिषद ब्रह्मज्ञान मोक्षफल देणारें आहे, असें कथन केलेलें असल्यामुळें याच्या पादादिसंगति आहेत. पूर्वपक्षांत ' क्षेमप्राप्तीच्या अवधिकरणाची असिद्धि' व सिद्धान्तांत ' विद्वानाचेंहि प्रारब्धकर्मानें कांहीं काल अवस्थान होत असल्या-

मुळें क्षेमप्राप्तीच्या अवधिकरणाची सिद्धि' असा फलभेद स्वीकारून पूर्वाधिकरण-न्यायानें 'तत्र०' इत्यादि भाष्यानें पूर्वपक्ष करितात-]=असा संशय आला असतां " हा विद्वान् पुण्य व पाप या दोहोंनाहि तरून जातो."-पृ.६७४-या व अशाच दुसऱ्याहि श्रुतींमध्यें अविशेषश्रवण असल्यामुळें आरब्धकार्य व अनारब्धकार्य अशा दोन्ही प्रकारच्या पुण्य-पापांचा अविशेषानेंच क्षय होतो, असा पूर्वपक्ष प्राप्त होतो.[-'एवं०'इत्यादि भाष्यानें सिद्धान्तसूत्राला अवतरण देऊन त्याचें व्याख्यान-]

भाष्यं—एवं प्राप्ते प्रत्याह— अनारब्धकार्ये एव त्विति । अप्रवृत्तफले एव पूर्वे जन्मान्तरसंचिते । अस्मिन्नपि च जन्मनि प्राग्ज्ञानोत्पत्तेः संचिते । सुकृत-दुष्कृते ज्ञानाधिगमात्क्षीयेते । न त्वारब्धकार्ये सामिभुक्तफले । याभ्यामेतद्ब्रह्म-ज्ञानायतनं जन्म निर्मितम् ॥

भाष्यार्थ—असा पूर्वपक्ष प्राप्त झाला असतां ' पण, ज्यांच्या कार्याला आरंभ झालेला नाहीं, अशाच पुण्य-पापांचा क्षय होतो ' अशा अर्थाच्या सूत्रावयवानें सूत्रकार त्याचें निरसन करितात. ' पूर्वे '-जन्मान्तरसंचित व या जन्मामध्येंहि ज्ञानोत्पत्ति होण्याच्या पूर्वी संचित, असें 'अनारब्धकार्य'-ज्याच्या फलाला आरंभ झालेला नाहीं, असेंच सुकृत व दुष्कृत हीं दोन्हीं ज्ञानाच्या प्राप्तीनें क्षय पावतात. [-सूत्रांतील 'एव' या अवधारणाचा अर्थ 'न तु०' इत्यादि भाष्यानें सांगतात-]= पण ज्याच्या कार्याचा-फलाचा आरंभ झालेला नाहीं व ज्याचें फल अर्धेंच भोगिलें आहे, अशा सुकृत-दुष्कृतांचा ज्ञानप्राप्तीमुळें क्षय होत नाहीं. [-'ज्यांचें फल अर्धेंच भोगिलें आहे ' अशा पुण्य-पापकर्मांचा ' याभ्यां० ' इत्यादि भाष्यानें कार्यद्वारा विशेष सांगतात-]=ज्या पुण्य-पापांनीं हें ब्रह्मज्ञानाचें अधिष्ठानभूत जन्म निर्माण केलें आहे, तें अनारब्धकार्य व अर्धभुक्तफल पुण्य-पाप क्षीण होत नाहीं. [-' अहो-पण, विद्याशक्तीनें अनुगृहीत अशा अविशेषश्रुतीमुळें विद्वद्देहारंभक पुण्य-पाप-कर्मांचाहि नाश होईल, असा 'कुतः०' इत्यादि भाष्यानें आक्षेप-]

भाष्यं—कुत एतत् । 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्ये ।' इति शरीरपातावधिकरणात्क्षेमप्राप्तेः । इतरथा हि ज्ञानादशेषकर्मक्षये सति स्थिति-हेत्वभावाज्ज्ञानप्राप्त्यनंतरमेव क्षेममश्नुवीत । तत्र शरीरपातप्रतीक्षां नाचक्षीत ॥

भाष्यार्थ—हें तुम्ही कशावरून म्हणतां ? [-' तस्य० ' इत्यादि श्रुतीनें उत्तर सांगतात-]=" या विद्वानाचा जोंवर देहपात होत नाहीं, तोंवरच त्याच्या विदेह-मुक्तीला अवधि असतो. देहपात होतांच तो सत्संपन्न होतो. "-छां. ६.१४.२. -असें विद्वानाच्या क्षेमप्राप्तीला शरीरपाताचें अवधिकरण केलेलें आहे, त्यावरून

आम्ही असा सिद्धान्त सांगतों. [–पण तेवढ्यावरून कर्मशेषाची सिद्धि कशी होते ? ‘ **इतरथा०** ’ इत्यादि भाष्यानें उत्तर–]=कारण असें जर नसतें तर ज्ञानामुळें सर्व कर्मांचा क्षय झाला असतां शरीरस्थितीच्या कारणाचाच अभाव झाल्यामुळें ज्ञानप्राप्तीच्या अनंतरच–तत्क्षणींच विद्वानानें क्षेमाचा अनुभव घेतला असता. त्याच्या क्षेमप्राप्तिमध्यें श्रुतीनें शरीरपाताची प्रतीक्षा सांगितली नसती. [ज्याक्षणीं ज्ञान होतें त्याच क्षणीं सर्व कर्मक्षयामुळें मोक्षप्राप्ति जर झाली असती तर ज्ञानच क्षेमप्राप्तीची अवधि आहे, असें झालें असतें व श्रुतीनें देहपात–मरण ही त्याची अवधि सांगितली नसती. अर्थात् श्रुतींत दुसरी अवधि सांगणें या लिंगावरून ज्ञान झाल्यावरहि अनुवृत्त होणारें शरीर कर्मशेषाचें अनुमान करवितें. कारण कर्मशेषाच्या अभावीं शरीरानुवृत्तीची अनुपपत्ति आहे, असा भावार्थ.–“अहोपण, विद्येला दृष्टसामर्थ्यानेंच कर्मक्षयहेतुत्व असल्यामुळें शास्त्रानें त्याचें निराकरण होऊं शकत नाहीं. कारण प्रत्यक्ष अनुभवाच्या विरोधी असलेल्या त्या शास्त्राला ‘पाषाण तरंगतात’असें सांगणाऱ्या श्रुतीप्रमाणें अप्रामाण्य आहे”अशी ‘**ननु०**’इत्यादि शंका–]

भाष्यं—ननु वस्तुबलेनैव अयमकर्त्रात्मावबोधः कर्माणि क्षपयन्कथं कानिचित्क्षपयेत्कानिचिच्चोपेक्षेत । न हि समानेऽग्निबीजसंपर्के केषांचिद्बीजशक्तिः क्षीयते केषांचिन्न क्षियत इति शक्यमंगीकर्तुमिति ॥

भाष्यार्थ—हा अकर्तृ-आत्म्याचा साक्षात्कार वस्तुसामर्थ्यानेंच कर्मांचा क्षय करीत होत्साता कांहीं कर्मांचाच क्षय व कांहींची उपेक्षा कशी करील ? [–दाहक अग्नीचें सांनिध्य एकसारखेंच असतांना ‘तो कांहीं दाह्य पदार्थांचा दाह व कांहींचा अदाह करितो ’ अशी व्यवस्था सिद्ध होत नाहीं, असा याविषयीं दृष्टान्त सांगतात–]=‘**न हि०**’–कारण अग्नि व बीज यांचा संपर्क समान असतांना त्यांतील कांहींची बीजशक्ति क्षीण केली जाते व कांहींची बीजशक्ति क्षीण केली जात नाहीं, असें मानितां येणें शक्य नाहीं. [–‘ त्याच्या क्षेमप्राप्तीला मरणापर्यंतच अवधि असतो ’ असें विद्वानाच्या देहपाताचें अवधिकरण हें लिंग, उद्दालकादि तत्त्ववेत्त्यांच्याच देहधारणविषय श्रुति-स्मृति-लिंगांनीं व तत्त्ववेत्त्या गुरूंशींहि शिष्यांच्या संबंधाच्या अन्यथा अनुपपत्तीनें अनुगृहीत होत्सातें मंत्रादिकांनीं प्रतिबद्ध झालेल्या अग्नीच्या अदाहकत्वाप्रमाणें सर्व कर्मांचा क्षय करण्यास समर्थ असलेल्याहि ज्ञानाच्या आरब्धकर्मनिवृत्तींतील प्रतिबंधाची कल्पना करवितें, असें ‘**उच्यते०**’ इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]

भाष्यं—उच्यते- न तावदनाश्रित्यारब्धकार्यं कर्माशयं ज्ञानोत्पत्तिरुपपद्यते आश्रिते च तस्मिन्कुलालचक्रवत्प्रवृत्तवेगस्य अंतराले प्रतिबंधासंभवाद्भवति वेगक्षयप्रतिपालनम्। अकर्त्रात्मबोधोऽपि हि मिथ्याज्ञानबाधनेन कर्माण्युच्छिनत्ति। बाधितमपि तु मिथ्याज्ञानं द्विचंद्रज्ञानवत्संस्कारवशात्कंचित्कालमनुवर्तत एव ॥

भाष्यार्थ—याचें उत्तर सांगितलें जातें–[–शिवाय 'ज्ञानार्थ कर्म स्वतःच देहाचा आरंभ करून त्यांत ज्ञान करितें कीं कर्मान्तरानें आरब्ध झालेल्या देहांत' असा विकल्प करून त्यांतील पहिल्या कल्पाला '**न तावत्०**' इत्यादि भाष्यानें दूषित करितात–]=अगोदर ज्याच्या कार्याला आरंभ झाला आहे अशा कर्माशयाचा आश्रय केल्यावांचून ज्ञानोत्पत्ति उपपन्न होत नाहीं. [–कारण ज्ञानार्थ जें कर्म त्याचें देहारंभकत्व गौरवदोषामुळें कल्पितां येत नाहीं, म्हणून दुसऱ्या कर्मानें आरंभिलेल्या देहामध्येंच ज्ञानोत्पत्ति होते, असा याचा भावार्थ.–पण दुसरा कल्पहि संभवत नाहीं, कारण 'कर्मान्तरारब्ध देहामध्यें ज्ञानार्थ कर्म ज्ञान उत्पन्न करितें' असें म्हटल्यास ज्ञानाला आपल्या उपजीव्य कर्माचें बाधकत्व संभवत नाहीं, असें '**आश्रिते च०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]=आणि त्या आरब्धकार्य कर्माशयाचा आश्रय केला असतां कुलालचक्राप्रमाणें प्रवृत्त झालेल्या वेगाचा मध्येंच प्रतिबंध संभवत नसल्यामुळें वेगक्षयाचें प्रतिपालन करणें म्ह० त्या वेगाच्या क्षयाची वाट पाहणें अवश्य होतें. [–" पण अकर्तृ-आत्मज्ञान कर्माचें आदिकारण जें अज्ञान त्याची निवृत्ति करितें. तेव्हां उपादानाच्या अभावीं कर्माची अनुवृत्ति कशी होईल ?" '**अकर्तृ०**' इत्यादि भाष्यानें उत्तर–]=कारण अकर्तृ-आत्मबोधहि मिथ्याज्ञानाचा बाध करून कर्मांचा उच्छेद–नाश करितो. [–" अहोपण, कर्में आपल्या अज्ञान या उपादानासह जर उच्छिन्न झालीं आहेत तर आरब्धकर्माची अनुवृत्ति कशी होणार ?" '**बाधितं अपि०**' इत्यादि भाष्यानें उत्तर–]=पण बाधित झालेलेंहि मिथ्याज्ञान द्विचंद्रज्ञानाप्रमाणें संस्काराच्या बलानें कांहींकाल अनुवृत्त होतेंच. [–संस्काराला स्मृतिहेतुत्व जरी असलें तरी अविद्येप्रमाणें त्याला चैतन्यदोषत्व आहे, त्यामुळें अपरोक्ष भ्रमाचें हेतुत्व आहे, अशा अभिप्रायानें भाष्यांत 'संस्कारवशात्' असें म्हटलें आहे. –याप्रमाणें जीवन्मुक्तीविषयीं ज्यांचा मतभेद आहे अशा वाद्यांना उद्देशून जीवन्मुक्ति सांगून '**अपि च०**' इत्यादि भाष्यानें शिष्याला उद्देशून ती सांगतात]

भाष्यं—अपि च नैवात्र विवदितव्यं ब्रह्मविदा कंचित्कालं शरीरं ध्रियते न वा ध्रियत इति। कथं ह्येकस्य स्वहृदयप्रत्ययं ब्रह्मवेदनं देहधारणं चापरेण प्रति-

क्षेप्तुं शक्येत । श्रुतिस्मृतिषु च स्थितप्रज्ञलक्षणनिर्देशेन एतदेव निरुच्यते । तस्मादनारब्धकार्ययोरेव सुकृतदुष्कृतयोर्विद्यासामर्थ्यात्क्षय इति निर्णयः ॥१५॥

भाष्यार्थ—शिवाय या जीवन्मुक्तीविषयीं ' ब्रह्मवेत्त्याकडून कांहीं काल शरीरधारण केलें जातें किंवा तें केलें जात नाहीं ' असा विवाद करणेंच उचित नाहीं. [–' **कथं हि०** ' इत्यादि भाष्यानें त्या विवादाच्या अयुक्ततेविषयीं हेतु सांगतात–]=कारण एकाचें स्वहृदयप्रत्यय–स्वतःच्या अंतःकरणालाच ज्याचा प्रत्यय येणें शक्य आहे असें ब्रह्मज्ञान व देहधारण यांविषयीं दुसऱ्याकडून आक्षेप करितां येणें, कसें शक्य आहे ? [–प्रमाणवत्त्वामुळेंहि जीवन्मुक्तीचा स्वीकार करावा असें '**श्रुति०** ' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]=आणि श्रुति-स्मृतींमध्यें स्थितप्रज्ञलक्षणाच्या निर्देशानें याचेंच निर्वचन–व्युत्पादन केलें जातें. [–' **तस्मात्०**' इत्यादि भाष्यानें उक्त उत्सर्गापवादांचा उपसंहार करितात–]=म्हणून ज्यांच्या कार्याचा आरंभ झालेला नाहीं, अशाच सुकृत-दुष्कृतांचा विद्यासामर्थ्यामुळें क्षय होतो, असा निर्णय झाला. १५.–सु. ब्र. ४४६-४७. (११).

(१२. अग्निहोत्राद्यधिकरण. सू. १६-१७.)

—विद्याजन्य कर्मक्षयाचा आरब्ध कर्मामध्यें अपवाद सांगून कांहीं अनारब्ध कर्मामध्येंहि त्याचा अपवाद ' **अग्निहोत्रादि०** ' या सूत्रानें सांगतात—

सूत्रं—अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् ॥ १६

सूत्रार्थ—पण अग्निहोत्रादि कर्मजात चित्तशुद्ध्यादिद्वारा तत्कार्यासाठींच–ज्ञानकार्य जी मुक्ति तिच्यासाठींच आहे. कारण यज्ञादिश्रुतींत त्यांच्या ज्ञानहेतुत्वाचें दर्शन–उपलब्धि होते. १६.–सु. ब्र. ४४८. [–' **पुण्यस्य०** ' इत्यादि भाष्यानें गतार्थकथनपूर्वक अधिकरणाचें तात्पर्य सांगतात–]

भाष्यं—पुण्यस्याप्यश्लेषविनाशयोरघन्यायोऽतिदिष्टः । सोऽतिदेशः सर्वपुण्यविषय इत्याशंक्य प्रतिवक्ति– अग्निहोत्रादि त्विति । तुशब्द आशंकामपनुदति । यन्नित्यं कर्म वैदिकमग्निहोत्रादि, तत्तत्कार्यायैव भवति । ज्ञानस्य यत्कार्यं तदेवास्यापि कार्यमित्यर्थः । कुतः । ' तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन ' इत्यादिदर्शनात् ॥

भाष्यार्थ—पुण्याच्याहि अश्लेष-विनाशांमध्यें अघन्यायाचा अतिदेश केला. तो अतिदेश सर्व पुण्याला विषय करितो, [–अग्निहोत्रादि नित्य-नैमित्तिक कर्में हा याचा विषय, त्या कर्मांचेहि पुण्य-पापांप्रमाणें ज्ञानानें अश्लेष व विनाश होतात, किंवा नाहीं, असा साधारण श्रुति व विविदिषा श्रुति यांमुळें संशय आला असतां

"सुकृतशब्दाला सर्व पुण्यविषयत्व असल्यामुळें अग्निहोत्रादिकांनाहि इतर पुण्याप्रमाणें विनाश्यत्व आहे. म्हणून पंकप्रक्षालनन्यायाची–पृ. १८९–प्राप्ति होत असल्यामुळें मोक्षारूढ होण्याची इच्छा करणारानेंहि त्यांचें अनुष्ठान करणें युक्त नाहीं," अशी 'इति आशंक्य०' इत्यादि भाष्यानें पूर्वपक्षाची प्राप्ति करून सिद्धान्त सांगतात–] =अशी आशंका घेऊन 'अग्निहोत्रादि तु०' इत्यादि सूत्रानें तिचें प्रत्याख्यान करितात–[–येथें ब्रह्मविद्यासामर्थ्यानें नित्य-नैमित्तिकांची निवृत्ति होत नाहीं. कारण तीं ब्रह्मज्ञानाच्या उत्पत्तीसाठीं आहेत, अशी आपवादिकी पादादिसंगति आहे. पूर्वपक्षांत 'लौकिक न्यायानें आरुरुक्षूलाहि नित्यादिकांचें अननुष्ठान' व सिद्धान्तांत 'त्या न्यायाची प्राप्ति होत नसल्यामुळें ज्ञानोत्पत्तीच्या पूर्वी त्यांच्या अनुष्ठानाचा नियम' अशा अभिप्रायानें सूत्राचें व्याख्यान करितात–]='तु-शब्दः०' –सूत्रांतील 'तु-'शब्द आशंकेचा परिहार करितो. [–ज्ञानानें नाश पावणाऱ्याहि कर्मांच्या अनुष्ठानाला विद्योत्पत्त्यर्थत्व असल्यामुळें पंकप्रक्षालनन्यायाला त्यांत अवकाश मिळत नाहीं. म्हणून ज्ञानाच्या पूर्वी अग्निहोत्रादि कर्में अनुष्ठान करण्यास योग्य आहेत, या सिद्धान्तप्रतिज्ञेचें 'यन्नित्यं०' इत्यादि भाष्यानें विवरण करितात–]=जें नित्य वैदिक अग्निहोत्रादि कर्म तें 'तत्कार्यासाठींच' आहे–ज्ञानाचें जें कार्य तेंच याचेंहि कार्य आहे, असा याचा भावार्थ.–'कुतः०'–अग्निहोत्रादि कर्मांच्या अनुष्ठानाला विद्योत्पत्त्यर्थत्व आहे, याविषयीं प्रमाण काय? [–'विविदिषावाक्यच' त्याविषयीं प्रमाण देतात–]='तमेतं०'–"ब्राह्मण त्या या आत्म्याला वेदाध्ययन, यज्ञ, दान इत्यादिकांनीं जाणण्याची इच्छा करितात." –पृ. ९९२–इत्यादि दर्शनामुळें त्या कर्मांचें अनुष्ठान विद्योत्पत्त्यर्थच आहे. [–"अहोपण, कर्मांना विद्योत्पत्त्यर्थत्व जरी असलें तरी विद्येशीं त्यांचें एककार्यत्व नाहीं" अशी 'ननु०' इत्यादि भाष्यानें शंका–]

भाष्यं––**ननु ज्ञानकर्मणोर्विलक्षणकार्यत्वात्कार्यैकत्वानुपपत्तिः। नैष दोषः। ज्वरमरणकार्ययोरपि दधिविषयोः गुडमंत्रसंयुक्तयोः तृप्तिपुष्टिकार्यदर्शनात्। तद्वत्कर्मणोऽपि ज्ञानसंयुक्तस्य मोक्षकार्योपपत्तेः॥**

भाष्यार्थ––"अहोपण, ज्ञान व कर्म यांना परस्पर विलक्षणकार्यत्व असल्यामुळें त्यांच्या कार्यैकत्वाची अनुपपत्ति आहे." [–'न०' इत्यादि भाष्यानें परमतानें याचा परिहार–]=नाहीं, कार्यैकत्वाची अनुपपत्ति हा दोष येत नाहीं, कारण ज्वर व मरण हीं ज्यांचीं कार्यें आहेत अशींहि दहीं व विष, हीं गुड व मंत्र यांनीं संयुक्त झालीं असतां त्यांचें तृप्ति व पुष्टि हें कार्य अनुभवास येतें. त्याचप्रमाणें ज्ञान-

संयुक्त कर्मांचेंहि मोक्ष हें कार्य संभवतें. [–आतां स्वमत दाखविण्यासाठीं 'ननु०' इत्यादि भाष्यानें पुनः शंका–]

भाष्यं—नन्वनारभ्यो मोक्षः। कथमस्य कर्मकार्यत्वमुच्यते । नैष दोषः। आराडुपकारकत्वात्कर्मणः । ज्ञानस्यैव हि प्रापकं सत्कर्म प्रणाड्या मोक्षकारणमित्युपचर्यते । अतएव च अतिक्रान्तविषयमेतत्कार्यैकत्वाभिधानम् । न हि ब्रह्मविद आगाम्यग्निहोत्रादि संभवति।अनियोज्यब्रह्मात्मत्वप्रतिपत्तेः शास्त्रस्याविषयत्वात्॥

भाष्यार्थ—"अहोपण, मोक्ष अनारभ्य आहे–म्हणजे कोणत्याहि साधनांनीं साध्य नाहीं, तो नित्य आहे, तेव्हां त्याचें कर्मकार्यत्व कसें सांगितलें जात आहे?" [–'न०' इत्यादि भाष्यानें स्वमतानें समाधान–]= 'अनारभ्य मोक्ष कर्माचें कार्य होऊं शकत नाहीं' हा दोष येत नाहीं, कारण कर्माला आरात्-उपकारकत्व आहे. [–'ज्ञानस्य०' इत्यादि भाष्यानें त्याचें आरात्-उपकारकत्व स्पष्ट करितात–] =कारण ज्ञानाचेंच प्रापक–प्राप्त करविणारें होत्सातें कर्म परंपरेनें मोक्षाचें कारण आहे, असा उपचार केला जातो. [–'तर मग, हें कार्यैकत्ववचन किं-विषय आहे?' 'अत एव०' इत्यादि भाष्यानें उत्तर–]=ज्याअर्थीं विद्याकालीं किंवा विद्येनंतर कर्म नाहीं तर विद्योत्पत्तीच्या पूर्वीच त्याचें अस्तित्व आहे, त्याअर्थींच हें कार्यैकत्वकथन भूतविषय आहे. [–ज्ञानकालीं किंवा ज्ञानोत्तर कालीं कर्माचें असत्त्व–अभाव 'न हि०' इत्यादि भाष्यानें स्पष्ट करितात–]=कारण ब्रह्मवेत्त्याचें आगामी–ज्ञानोत्तरकालीन अग्निहोत्रादि कर्म संभवत नाहीं. अनियोज्यब्रह्मात्मत्वज्ञानाला शास्त्राचें अविषयत्व आहे, विधीचा विषय न होणारें ब्रह्मात्मत्वज्ञान शास्त्राचा विषय होत नाहीं, त्यामुळें ज्ञानोत्तर कर्माचा असंभव आहे. [–सूत्राला निर्गुणविद्याविषयत्व आहे, असें मानून नांगर व भोजन यांच्या जीवनहेतुत्वाप्रमाणें ज्ञान व कर्म यांचें साक्षात् व परंपरेनें मोक्षहेतुत्व सांगितलें. आतां सगुणविद्याविषयत्वामध्यें सूत्राचें सामंजस्य आहे, अशा अभिप्रायानें '**सगुणासु०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]

भाष्यं—सगुणासु तु विद्यासु कर्तृत्वानातिवृत्तेः संभवत्यागाम्यप्यग्निहोत्रादि। तस्यापि निरभिसंधिनः कार्यान्तराभावाद्विद्यासंगत्युपपत्तिः ॥ १६ ॥ किंविषयं पुनरिदं अश्लेषविनाशवचनं । किंविषयं वाऽदो विनियोगवचनमेकेषां शाखिनाम् 'तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्याम्' इति। अत उत्तरं पठति—

भाष्यार्थ–पण सगुणविद्यांमध्यें कर्तृत्वाची अतिवृत्ति–निवृत्ति होत नसल्यामुळें सगुणज्ञानानंतरहि अग्निहोत्रादि कर्म संभवतें. [–"तथापि त्याची विद्यासंगति कशी?" '**तस्यापि०**' इत्यादि भाष्यानें उत्तर–]=फलेच्छारहित असलेल्या त्या कर्मांचेंहि कार्यान्तर–फलान्तर नसल्यामुळें त्याची विद्यासंगति उपपन्न होते. [सगुणविद्याफलामध्यें नित्य कर्मांचा साक्षात् उपयोग आहे, अशा अभिप्रायाचें हें सूत्र आहे, असा याचा भावार्थ.] १६. [–सूत्रान्तराला अवतरण देण्यासाठीं '**किं०**' इत्यादि भाष्यानें वादी प्रश्न करितो–]=तर मग हे पूर्वोक्त कर्मांचें अश्लेष-विनाशवचन किंविषय आहे? किंवा 'त्याचे पुत्र धन घेतात, सुहृद् पुण्यकर्म घेतात, द्वेष करणारे पापकर्म घेतात.'–पृ.३४२–असें जें एका शाखीयांचें विनियोगवचन आहे तें किंविषय आहे? [–तीं दोन्ही वचनें काम्यकर्मविषय आहेत, अशा आशयानें '**अतः०**' इत्यादि भाष्यानें सूत्राला अवतरण–]=असा प्रश्न आल्यामुळें '**अतोऽन्यापि०**' इत्यादि सूत्रानें उत्तर पढतात–

सूत्रं––अतोऽन्यापि ह्येकेषामुभयोः ॥ १७ ॥ (१२)

सूत्रार्थ––या अग्निहोत्रादिरूप कर्माहून दुसरीहि काम्यरूप साधुकृत्या व पापकृत्या आहे. एका वेदाध्यायी लोकांच्या शाखेंत त्यांचाच हा विनियोग सांगितला आहे. जैमिनि व बादरायण या दोन्ही आचार्यांचें 'काम्य-निषिद्ध कर्मांना विद्यांगत्व नाहीं' याविषयीं एकमत आहे. १७. (१२) सु. ब्र. ४४८. ['**अतः०**' इत्यादि भाष्यानें सूत्राक्षरांचें व्याख्यान–]

भाष्यं––अतोऽग्निहोत्रादेर्नित्यात्कर्मणोऽन्यापि ह्यस्ति साधुकृत्या, या फलमभिसंधाय क्रियते, तस्या एव विनियोग उक्त एकेषां शाखिनाम् 'सुहृदः साधुकृत्यामुपयन्ति' इति। तस्य एव चेदं अघवदश्लेषविनाशनिरूपणं 'इतरस्याप्येवमश्लेषः' इति। तथाजातीयकस्य काम्यस्य कर्मणो विद्यां प्रत्यनुपकारकत्वे संप्रतिपत्तिरुभयोरपि जैमिनिबादरायणयोराचार्ययोः ॥ १७ ॥ (१२)

भाष्यार्थ––'अतः'–या अग्निहोत्रादि नित्य कर्माहून 'अन्यापि'–दुसरीहि साधुकृत्या–पुण्यकर्म आहे कीं जी फलाची इच्छा धरून केली जाते तिचा 'सुहृद् साधुकृत्येला प्राप्त होतात' असा हा एका शाखीयांचा विनियोग सांगितलेला आहे. आणि त्या साधुकृत्येचेंच 'इतरस्यापि एवं असंश्लेषः'–पृ.६७३–असें हें पापाप्रमाणें अश्लेष-विनाशनिरूपण आहे. [–या उक्त अर्थाच्या दृढत्वासाठीं दुसऱ्या आचार्यांचा संवाद दाखवितात–]=विद्येप्रत तशा प्रकारच्या –काम्य कर्मांच्या अनुपकारित्वाविषयीं जैमिनि व बादरायण या दोन्ही आचार्यांची

संप्रतिपत्ति आहे. काम्य कर्मं विद्येच्या उपयोगी नाहींत, याविषयीं दोन्ही आचार्यांचें ऐकमत्य आहे. १७.–सु. ब्र. ४४९. (१२).

(१३. विद्याज्ञानसाधनत्वाधिकरण. सू. १८.)

—**'यदेव०'** इत्यादि सूत्रानें पूर्वोक्त अग्निहोत्रादि कर्मामध्येंच अंगावबद्धोपासनांच्या साहित्याच्या अनियमाचें निरूपण करितात—

सूत्रं—यदेव विद्ययेति हि ॥ १८ ॥ (१३)

सूत्रार्थ—'यदेव विद्यया०'–' जें कर्म विद्येसह करितो तें वीर्यवत्तर होतें ' अशी ही श्रुति विद्याहीन कर्माचें जें वीर्यवत्त्व दाखविते, तें केवल कर्माला ज्ञानहेतुत्व असल्यामुळेंच उपपन्न होतें. १८ (१३)–सु. ब्र. ४५०. [–**' समधिगतं० '** इत्यादि भाष्यानें गतार्थ सांगतात–]

भाष्यं—समधिगतमेतदनंतराधिकरणे नित्यमग्निहोत्रादिकं कर्म मुमुक्षुणा मोक्षप्रयोजनोद्देशेन कृतमुपात्तदुरितक्षयहेतुद्वारेण सत्त्वशुद्धिकारणतां प्रतिपद्यमानं मोक्षप्रयोजनब्रह्माधिगमनिमित्तत्वेन ब्रह्मविद्यया सहैककार्यं भवतीति। तत्राग्निहोत्रादि कर्मांगव्यपाश्रयविद्यासंयुक्तं केवलं चास्ति । ' य एवं विद्वान्यजति ' ' य एवं विद्वाञ्जुहोति' ' य एवं विद्वाञ्शंसति ' ' य एवं विद्वान्गायति ' ' तस्मादेवंविदमेव ब्रह्माणं कुर्वीत नानेवंविदं ' ' तेनोभौ कुरुतो यश्चैतदेवं वेद यश्च न वेद ' इत्यादिवचनेभ्यो विद्यासंयुक्तमस्ति केवलमप्यस्ति ॥

भाष्यार्थ—मागच्याच अधिकरणांत ' मुमुक्षूनें मोक्ष या प्रयोजनाच्या उद्देशानें केलेलें नित्य अग्निहोत्रादि कर्म संचित पापाच्या क्षयहेतुद्वारा चित्तशुद्धीच्या कारणतेस प्राप्त होत्सातें मोक्ष हें ज्याचें प्रयोजन आहे अशा ब्रह्मसाक्षात्काराच्या निमित्तत्वानें ब्रह्मविद्येसह एककार्य होतें ' असें हें चांगल्या प्रकारें ज्ञात झालें. [–**' तत्र० '** इत्यादि भाष्यानें विचाराचा विषय सांगतात–]=तसें ज्ञात झालें असतां अग्निहोत्रादिकर्म कर्मांगव्यपाश्रय विद्येनें संयुक्त व केवल–कर्मांगावबद्ध उपासनाशून्य असें दोन प्रकारचें आहे. [–कर्मांगसंबद्ध विद्यासंयुक्त कर्माविषयीं **'य एवं०'** इत्यादि भाष्यानें प्रमाण सांगतात–]='जो असें जाणणारा याग करितो' ' जो असें जाणणारा होम करितो' 'जो असें जाणणारा शंसन करितो ' ' जो असें जाणणारा उद्गान करितो ' ' म्हणून अशा विद्वानालाच ब्रह्मा करावें, अविद्वानाला करूं नये' 'त्या प्रणवानें जो असें जाणतो व जो जाणत नाहीं असे दोघेहि कर्म करितात ' इत्यादि वचनांवरून विद्यासंयुक्तहि कर्म आहे व केवल कर्महि आहे. [–नित्य अग्निहोत्रादि कर्माला विषय करून **'तत्र इदं०'** इत्यादि भाष्यानें संशय–]

भाष्यं—तत्रेदं विचार्यते— किं विद्यासंयुक्तमेव अग्निहोत्रादिकं कर्म मुमुक्षोर्विद्याहेतुत्वेन तया सहैककार्यत्वं प्रतिपद्यते न केवलं। उत विद्यासंयुक्तं केवलं चाविशेषेणेति। कुतः संशयः। 'तमेतमात्मानं यज्ञेन विविदिषन्ति' इति यज्ञादीनामविशेषेण आत्मवेदनांगत्वेन श्रवणात्। विद्यासंयुक्तस्य चाग्निहोत्रादेर्विशिष्टत्वावगमात्॥

भाष्यार्थ–त्याविषयीं 'काय, मुमुक्षूचें विद्यासंयुक्तच अग्निहोत्रादि कर्म विद्याहेतुत्वानें त्या विद्येसह एककार्यत्वाला प्राप्त होतें, केवल कर्म होत नाहीं, कीं विद्येशीं संयुक्त झालेलें व केवल कर्म अविशेषानें–एकसारखेंच विद्येशीं एककार्यत्वाला प्राप्त होतें' असा याचा विचार केला जातो. [–'**कुतः०**' इत्यादि भाष्यानें प्रश्नपूर्वक संशयाचें कारण सांगतात–]=पण असा संशय कोणत्या कारणानें येतो? 'त्या या आत्म्याला यज्ञानें जाणण्याची इच्छा करितात' असें यज्ञादिकांचें आत्मज्ञानाच्या अंगत्वानें अविशेषानें–समान श्रवण असल्यामुळें व विद्यासंयुक्त अग्निहोत्रादिकांचें विशिष्टत्व अवगत होत असल्यामुळें असा संशय येतो. [श्रौत ब्रह्मज्ञानाच्या हेतुत्वानें प्रकृत नित्यकर्मांमध्यें अंगाश्रित विद्यासंयोगाचा अनियम सांगितलेला असल्यामुळें येथें प्रासंगिकी पादादिसंगति आहे. पूर्वपक्षांत 'केवल कर्मांच्या मोक्षान्वयाची असिद्धि' व सिद्धान्तांत 'त्या केवल कर्मांचीहि परंपरेनें मोक्षान्वयसिद्धि होते' असें मानून–'**किं तावत्०**' इत्यादि भाष्यानें विमर्शपूर्वक पूर्वपक्ष सांगतात–]

भाष्यं—किं तावत्प्राप्तं विद्यासंयुक्तमेव कर्माग्निहोत्रादि आत्मविद्याशेषत्वं प्रतिपद्यते न विद्याहीनम्। विद्योपेतस्य विशिष्टत्वावगमाद्विद्याविहीनात्। 'यदहरेव जुहोति तदहः पुनर्मृत्युमपजयत्येवंविद्वान्' इत्यादिश्रुतिभ्यः। "बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबंधं प्रहास्यसि" "दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनंजय" इत्यादिस्मृतिभ्यश्चेति॥

भाष्यार्थ—तर मग त्यांतील कोणता पक्ष प्राप्त झाला? "विद्यासंयुक्तच अग्निहोत्रादि कर्म आत्मविद्येच्या अंगत्वास प्राप्त होतें." [–"अहोपण, '**यज्ञेन०**' इत्यादि अविशेष–सामान्य श्रुतीमुळें दोन्ही प्रकारच्या कर्माला विद्यांगत्व आहे" अशी आशंका घेऊन 'ब्राह्मणाला द्यावें' असें म्हटलें असतां 'विद्वानाला द्यावें, विद्याहीनाला देऊं नये' या विशेषाचा लाभ जसा होतो त्याचप्रमाणें येथेंहि विशेषलाभ होतो, असें '**न०**' इत्यादि भाष्यानें वादी म्हणतो–]=विद्याहीन कर्म ब्रह्मज्ञानाच्या अंगत्वास प्राप्त होत नाहीं. कारण विद्याविहीन कर्मांहून विद्येनें युक्त

असलेल्या कर्माचें विशिष्टत्व अवगत झालेलें आहे. [–विद्यासहित कर्माच्या वैशिष्ट्याविषयीं ‘यदहरेव०’ इत्यादि वाक्यानें प्रमाण सांगतो–]=‘असें जाणणारा ज्या दिवशींच होम करितो त्या दिवशींच अपपुनर्मृत्यूला जिंकतो’ इत्यादि श्रुतींवरून विद्यासहित कर्माचें वैशिष्ट्य सिद्ध होतें. [–या श्रौत अर्थी वादी स्मृतीचें आनुकूल्य दाखवितो–]=‘बुद्ध्या०’–“हे पार्था, ज्या बुद्धीनें युक्त होत्साता तूं कर्मबंधाचा परित्याग करशील”–भ. गी. २. ३९–‘हे धनंजया, बुद्धीयोगाहून कर्म अतिशयच निकृष्ट आहे’–भ. गी. २. ३९–इत्यादि स्मृतिवचनांवरूनहि हेंच सिद्ध होतें. [–केवल अग्निहोत्रादिकर्माला ब्रह्मज्ञानहेतुत्व नसल्यामुळें त्याचा मोक्षाशीं अन्वय होत नाहीं’ या प्राप्त पूर्वपक्षाचा अनुवाद करून ‘एवं०’ इत्यादि भाष्यानें सिद्धान्त सांगतात––]

भाष्यं––एवं प्राप्ते प्रतिपद्यते– यदेव विद्ययेति हि। सत्यमेतत्। विद्यासंयुक्तं कर्माग्निहोत्रादिकं विद्याविहीनात्कर्मणोऽग्निहोत्राद्विशिष्टं विद्वानिव ब्राह्मणो विद्याविहीनाद्ब्राह्मणात्। तथापि नात्यंतमनपेक्षं विद्याविहीनं कर्माग्निहोत्रादिकम्। कस्मात्। ‘तमेतमात्मानं यज्ञेन विविदिषन्ति’ इत्यविशेषेणाग्निहोत्रादेः विद्याहेतुत्वेन श्रुतत्वात्॥

भाष्यार्थ––असा पूर्वपक्ष प्राप्त झाला असतां सूत्रकार ‘यदेव विद्ययेति हि’ असा सिद्धान्त करितात–[–‘विद्यासंयुक्त कर्माला विद्याविहीन कर्माहून अंतरंगत्व सांगितलें जातें कीं, केवल कर्म विद्येचा हेतुच नाहीं, असें सांगितलें जातें?’–असा विकल्प करून त्यांतील पहिल्या पक्षाचा ‘सत्यं०’ इत्यादि भाष्यानें स्वीकार करितात–] =होय, विद्वान् ब्राह्मण विद्याविहीन ब्राह्मणाहून जसा विशिष्ट आहे त्याप्रमाणें विद्यासंयुक्त अग्निहोत्रादि कर्म विद्याविहीन अग्निहोत्रादि कर्माहून विशिष्ट आहे हें खरें आहे. [–‘तथापि०’ इत्यादि भाष्यानें दुसऱ्या कल्पाला दूषित करितात–] =तथापि विद्याविहीन अग्निहोत्रादि कर्म अत्यंत अनपेक्ष आहे, त्याची मुळींच गरज नाहीं, असें मात्र नाहीं. [––त्याविषयीं ‘कस्मात्०’ इत्यादि भाष्यानें प्रश्नपूर्वक श्रुतिविरोध हा हेतु सांगतात–]=कोणत्या कारणानें? ‘त्या या आत्म्याला यज्ञानें जाणण्याची इच्छा करितात’ असें अविशेषानें अग्निहोत्रादिकाला विद्याहेतुत्वानें श्रुतत्व आहे. म्ह० विद्यासाहित्य किंवा विद्याराहित्य असा कांहीं विशेष न सांगतां सामान्यतः त्याचें विद्याहेतुत्व श्रुत आहे. [–‘ननु०’ इत्यादि भाष्यानें उक्त अर्थ आक्षेप-समाधानांनीं साधितात–]

भाष्यं—ननु विद्यासंयुक्तस्य अग्निहोत्रादेः विद्याविहीनाद्विशिष्टत्वावगमाद्विद्याविहीनमग्निहोत्रादि आत्मविद्याहेतुत्वेनानपेक्षमेवेति युक्तम् । नैतदेवम् । विद्यासहायस्याग्निहोत्रादेः विद्यानिमित्तेन सामर्थ्यातिशयेन योगादात्मज्ञानं प्रति कश्चित्कारणत्वातिशयो भविष्यति । न तथा विद्याविहीनस्य । इति युक्तं कल्पयितुम् । न तु 'यज्ञेन विविदिषन्ति' इत्यत्राविशेषेणात्मज्ञानांगत्वेन श्रुतस्याग्निहोत्रादेरनंगत्वं शक्यमभ्युपगंतुम् ॥

भाष्यार्थ—अहोपण, विद्यासंयुक्त अग्निहोत्रादिकांचें विद्याविहीन अग्निहोत्रादिकांहून विशिष्टत्व अवगत होत असल्यामुळें विद्याविहीन अग्निहोत्रादि आत्मविद्याहेतुत्वानें अनपेक्षच आहे, असें समजणें युक्त आहे. [समाधान -]='**नैतदेवं०**'–नाहीं, हें असें नाहीं; विद्येला साह्य करणाऱ्या अग्निहोत्रादिकांचा विद्यानिमित्त सामर्थ्यातिशयाशीं संबंध होत असल्यामुळें त्याचा आत्मज्ञानाप्रत कांहीं एक कारणत्वातिशय होईल, विद्याविहीन कर्माचा तसा होणार नाहीं, अशी कल्पना करणें युक्त आहे. [–पण केवल कर्माला विद्येचें अनंगत्वच कां नाहीं ? '**न तु०**' इत्यादि भाष्यानें उत्तर–]=पण 'यज्ञानें जाणण्याची इच्छा करितात' या वाक्यांत अविशेषानें–सामान्यतः आत्मज्ञानाच्या अंगत्वानें श्रुत असलेल्या अग्निहोत्रादि कर्माचें अनंगत्व मानितां येणें शक्य नाहीं. [–' यज्ञानें जाणण्याची इच्छा करितात, असें जरी अविशेष श्रवण आहे तरी विद्यासहित यज्ञादिकांमध्यें त्याचा उपसंहार करावा' अशी आशंका घेऊन ' श्रुतीनें केवल कर्माच्याहि वीर्यवत्त्वाला मान्यता दाखविलेली असल्यामुळें–त्याचा स्वीकार केलेला असल्यामुळें तसा उपसंहार करितां येत नाहीं,' असें '**तथा०**' इत्यादि भाष्यानें सूत्रव्याख्यानपूर्वक सांगतात–]

भाष्यं—तथा हि श्रुतिः– 'यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवति' इति विद्यासंयुक्तस्य कर्मणोऽग्निहोत्रादेः वीर्यवत्तरत्वाभिधानेन स्वकार्यं प्रति कंचिदतिशयं ब्रुवाणा विद्याविहीनस्य तस्यैव तत्प्रयोजनं प्रति वीर्यवत्त्वं दर्शयति । कर्मणश्च वीर्यवत्त्वं तद्यत्स्वप्रयोजनसाधनसहत्वम् ॥

भाष्यार्थ—कारण 'जें कर्म विद्येनें, श्रद्धेनें व ध्यानानें करितो, तेंच वीर्यवत्तर होतें'–पृ. ६४९–अशी ही श्रुति विद्यासंयुक्त अग्निहोत्रादि कर्माच्या वीर्यवत्तरत्वकथनानें आपल्या कार्याप्रत त्यांचा कांहीं एक अतिशय सांगणारी अशी होत्साती विद्याविहीन असलेल्या त्याच अग्निहोत्रादि कर्माचें आपल्या कार्याप्रत वीर्यवत्त्व दाखविते. [–" अहोपण, त्या केवल कर्माचें वीर्यवत्त्व जरी प्रतीत होत असलें तरी त्याला विद्यासाधनत्व कोणत्या कारणानें आहे !" अशी आशंका घेऊन

‘जें अकिंचित्कर–कांहींच प्रयोजन निष्पन्न न करणारें असतें त्याच्या वीर्यवत्त्वाचा असंभव असतो, त्यामुळें’ असें समाधान ‘**कर्मणश्च०**’ इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]=आणि जें आपलें प्रयोजन सिद्ध करण्याचें सामर्थ्य असणें, आपल्या कार्याचें साधनक्षमत्व तेंच कर्माचें वीर्यवत्त्व होय. [–‘**तस्मात्०**’ इत्यादि भाष्यानें कर्मांचा परंपरासंबंधानें मोक्षाशीं अन्वय दाखविण्यासाठीं उपसंहार करितात–]

भाष्यं—तस्माद्विद्यासंयुक्तं नित्यमग्निहोत्रादि विद्याविहीनं चोभयमपि मुमुक्षुणा मोक्षप्रयोजनोद्देशेनेह जन्मनि जन्मान्तरे च प्राग्ज्ञानोत्पत्तेः कृतं यत्तद्यथासामर्थ्यं ब्रह्माधिगमप्रतिबंधकारणोपात्तदुरितक्षयहेतुत्वद्वारेण ब्रह्माधिगमकारणत्वं प्रतिपद्यमानं श्रवणमननश्रद्धातात्पर्याद्यंतरंगकारणापेक्षं ब्रह्मविद्यया सहैककार्यं भवतीति स्थितम् ॥ १८ ॥ (१३)

भाष्यार्थ—म्हणून विद्यासंयुक्त व विद्याविहीन असें दोन्ही प्रकारचें जें नित्य अग्निहोत्रादि कर्म मोक्ष या फलाच्या उद्देशानें मुमुक्षूनें ज्ञानोत्पत्तीच्या पूर्वीं या जन्मीं किंवा जन्मांतरीं केलेलें असतें, तें आपल्या सामर्थ्याप्रमाणें ब्रह्मसाक्षात्काराला प्रतिबंध करणाऱ्या संचित दुरितक्षयहेतुत्वाच्या द्वारा ब्रह्मसाक्षात्काराच्या कारणत्वास प्राप्त होत्सातें श्रवण, मनन, श्रद्धा, तत्परता इत्यादि अंतरंग कारणांच्या अपेक्षेनें ब्रह्मविद्येशीं एककार्य होतें, म्हणजे जें ब्रह्मविद्येचें कार्य तेंच परंपरेनें याचेंहि कार्य होतें, असें सिद्ध झालें. [–विधुरादिकांना आश्रमकर्मांमध्यें अधिकार नसल्यामुळें त्यांचें जप्यादि विद्यासाधन आहे, असें ‘अंतरा चापि’–पृ. ५६९–इत्यादि सूत्रानें सांगितलें, पण ‘येथें विद्येनें युक्त असलेल्या कर्मामध्यें समर्थ असलेल्या पुरुषानें त्याचा त्याग करून केवल कर्मानुष्ठान केल्यास त्याची विद्या सिद्ध होणार नाहीं’ अशी आशंका घेऊन तिचें समाधान केलें आहे, असें जाणावें.–सु.ब्र.४५०]१८(१३)

(१४. **इतरक्षपणाधिकरण. सू.** १९.)

—ज्याच्या कार्याला आरंभ झालेला नाहीं असें विद्यायुक्त व केवल अग्निहोत्रादिकर्म ज्ञानाचें हेतुभूत असल्यामुळें ज्ञानानें क्षय पावत नाहीं, असें सांगितलें. आतां ज्यांच्या कार्याला आरंभ झालेला आहे व ज्ञानानें ज्यांची निवृत्ति झालेली नाहीं अशा शुभाशुभ कर्मांच्या निवृत्तीचा प्रकार ‘**भोगेन तु०**’ इत्यादि सूत्रानें सांगतात–

सूत्रं—भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा संपद्यते ॥ १९ ॥ (१४)

सूत्रार्थ—पण, ‘इतर’–प्रारब्ध पुण्य-पापांचा ‘भोगानें क्षय करून’ विद्वान् ‘ब्रह्मसंपन्न होतो.’ १९. (१४)–सु. ब्र. ४५१. [–**निर्गुण ब्रह्मज्ञानी** हा या अधिकरणाचा विषय आहे, ‘तो देहपातानंतरहि संसारवान् होतो कीं नाहीं,’ असा हा

निमित्ताचा भाव व अभाव या दोन कारणांनीं संदेह आला असतां पूर्वपक्ष पुढें दाखविणारे भाष्यकार अगोदर 'अनारब्ध०' इत्यादि भाष्यानें गतार्थाच्या अनुवादानें सूत्रतात्पर्य सांगतात–]

भाष्यं—अनारब्धकार्ययोः पुण्यपापयोर्विद्यासामर्थ्यात्क्षयः उक्तः। इतरे तु आरब्धकार्ये पुण्यपापे उपभोगेन क्षपयित्वा ब्रह्म संपद्यते 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्ये' इति 'ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति' इति चैवमादिश्रुतिभ्यः॥

भाष्यार्थ—ज्यांच्या कार्याला आरंभ झालेला नाहीं, अशा संचित पुण्य-पापांचा विद्यासामर्थ्यामुळें क्षय सांगितला. पण 'इतर'–आरब्धकार्य–ज्यांच्या कार्याला आरंभ झालेला आहे अशा पुण्य-पापांचा उपभोगानें क्षय करून ज्ञानी ब्रह्मरूप होतो. 'जोंवर त्याचा देहपात होत नाहीं तोंवरच त्याच्या विदेह कैवल्यास अवकाश असतो, देहपात होतांच तो ब्रह्मसंपन्न होतो. '–पृ.६७७–या व 'तो ब्रह्मच होऊन ब्रह्माला प्राप्त होतो ' या आणि अशाच दुसऱ्याहि अनेक श्रुतींवरून त्याचें विदेह कैवल्य सिद्ध होतें. [येथें ' श्रौत ब्रह्मज्ञान्याचा ब्रह्मभाव भोगानें प्रारब्धकर्माची निवृत्ति झाली असतां अवश्यंभावी आहे ' असें कथन केलेलें असल्यामुळें याच्या पादादि-संगति आहेत. पूर्वपक्षांत 'ब्रह्मवेत्त्यालाहि मुक्ति नाहीं' व सिद्धान्तांत 'त्याची मुक्ति अवश्यंभावीनी आहे. कारण 'सामग्री असली कीं कार्य अवश्य होतें' असा नियम आहे.' ' अनारब्धकार्ये एव'–पृ. ६७६–या सूत्रांत 'नकारानें आरब्धकर्मनिवृत्ती-पासून व्यावृत्त केलेलें. त्याचें भोगानें क्षयलक्षण फल दाखवितात,' असें सांगितलें. आतां ' निर्गुण ब्रह्मज्ञानी आरब्धकर्मांचा क्षय झाल्यानंतरहि संसारी आहे. कारण त्याला संसारसंबंधाची योग्यता आहे. पूर्वकालीन ब्रह्मज्ञान्याप्रमाणें. ' या अनुमानानें ' ननु० ' इत्यादि भाष्यानें पूर्वपक्ष सांगतात–]

भाष्यं—ननु सत्यपि सम्यग्दर्शने यथा प्राग्देहपाताद्भेददर्शनं द्विचंद्रदर्शनन्यायेनानुवृत्तं। एवं पश्चादप्यनुवर्तेत। न। निमित्ताभावात्। उपभोगशेषक्षपणं हि तत्रानुवृत्तिनिमित्तं न च तादृशमत्र किंचिदस्ति॥

भाष्यार्थ—"अहोपण, सम्यग्दर्शन जरी असलें तरी देहपात होण्यापूर्वी भेददर्शन द्विचंद्रदर्शनन्यायानें जसें अनुवृत्त होतें तसेंच तें देहपातानंतरहि अनुवृत्त होईल!" [–' पण या अनुमानांत 'भोगनिमित्त कर्मांनीं युक्त असणें' ही उपाधि आहे ' असा परिहार ' न० ' इत्यादि भाष्यानें करितात–]='न हि०'–देहपातानंतर भेददर्शन अनुवृत्त होणार नाहीं, कारण त्याच्या निमित्ताचा अभाव आहे. [–' उपभोग० ' इत्यादि भाष्यानें तेंच स्पष्ट करितात–]=कारण उपभोग-शेषाचें क्षपण–भोक्तव्य प्रारब्धशेषाचा क्षय, हें देहपातपूर्वकालीन ब्रह्मवेत्त्यांमध्यें

भेददर्शनाच्या अनुवृत्तीचें निमित्त आहे. [–'तर मग देहपातोत्तरकालीन ब्रह्मवेत्त्यामध्येंहि कांहीं भोगनिमित्त असेल' अशा साधनव्याप्तीची आशंका घेऊन 'न च०' इत्यादि भाष्यानें म्हणतात–]=पण देहपातोत्तरकालीन ब्रह्मवेत्त्यामध्यें तशा प्रकारचें कांहींएक अनुवृत्तिनिमित्त नसतें. [–"अहोपण अनारब्ध कर्म जन्मान्तराचें आरंभक आहे, तेव्हां साधनाव्याप्ति कोठची?" अशी 'ननु०' इत्यादि शंका–]

भाष्यं—नन्वपरः कर्माशयोऽभिनवमुपभोगमारप्स्यते । न । तस्य दग्धबीजत्वात् । मिथ्याज्ञानावष्टंभं हि कर्मान्तरं देहपात उपभोगान्तरमारभेत तच्च मिथ्याज्ञानं सम्यग्ज्ञानेन दग्धमित्यतः साध्वेतदारब्धकार्यक्षये विदुषःकैवल्यमवश्यं भवतीति ॥ १९ ॥ (१४)

इति श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥१॥

भाष्यार्थ—"अहोपण, दुसरा कर्माशय अगदीं नवीनच उपभोगाचा आरंभ करील!" [–"पण ज्ञानानें त्याची शक्ति प्रतिबद्ध झालेली असल्यामुळें अभिनव उपभोगाचा आरंभ संभवत नाहीं" असें 'न तस्य०' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–] =नाहीं, दुसरा कर्माशय नूतन उपभोगाचा आरंभ करणार नाहीं. कारण त्याला दग्धबीजत्व आहे, त्यांतील बीजशक्ति ज्ञानानें दग्ध झालेली असते. [–'कर्माशयाचें बीज काय आहे?' 'मिथ्या०' इत्यादि भाष्यानें उत्तर–]=मिथ्याज्ञान हा ज्याचा आधार आहे असेंच कर्मांतर देहपात झाला असतां दुसऱ्या उपभोगाचा आरंभ करील. [–'तर मग त्याचा दाह कशानें होतो?' 'तच्च०' इत्यादि भाष्यानें उत्तर–]=आणि तें मिथ्याज्ञान सम्यग्ज्ञानानें दग्ध झालेलें असतें. ['अथ संपत्स्ये' –देहपात होतांच ब्रह्मरूप होतो, इत्यादि श्रुतीचा बाध होत असल्यामुळें व बीजाचा अभाव विद्वानाच्या अनुभवानें सिद्ध असल्यामुळें पूर्वकर्मांचें अनुमान होऊं शकत नाहीं, असा याचा भावार्थ.–प्रारब्धकर्मफलाचा भोग घेतल्यावर मोक्षामध्येंहि तत्कर्मजन्य अनेक देहांचा संभव असल्यामुळें व त्यांत विधेचा बाध उपपन्न होत असल्यामुळें तत्कृत कर्मांच्या अश्लेष-अभावानें मुक्तीच्या अभावाची आशंका घेऊन अधिकाऱ्यांच्या देहान्तरांतील ज्ञानाच्या अबाधाला आगमिकत्व–आगमसिद्धत्व असल्यामुळें व आमच्या सारख्यांच्या ज्ञानाचा अविनाश 'अथ संपत्स्ये' इत्यादि श्रुतींनीं सिद्ध असल्यामुळें, आरब्धभोगानंतर मुक्ति अवश्यंभाविनी आहे, अशा अधिकरणार्थाचा 'इत्यतः०' इत्यादि भाष्यानें उपसंहार करितात–]=असें असल्यामुळें प्रारब्धकर्माचा क्षय झाला असतां विद्वानाचें कैवल्य अवश्य होतें, असें हें वेदान्तमत सर्वथा निर्दोष आहे. 'इति०'–याप्रमाणें या पादांत साधनाच्या अनुष्ठानांचा क्रम व निर्गुणविद्येचें फल सांगितलें १९.–सु.ब्र.४९२.(१४)

इति श्रीब्रह्मसूत्रशारीरभाष्यार्थाच्या चवथ्या अध्यायाचा पहिला पाद समाप्त झाला.

ॐतत्सत्

फलाख्यचतुर्थाध्याये द्वितीयः पादः ।

(१. वागाधिकरण. सू. १-२)

--पूर्वपादाच्या अंतिमाधिकरणांत निर्गुणब्रह्मसंपत्ति सांगितली. आतां सगुण-ब्रह्मप्राप्तीचें निरूपण करणारे सूत्रकार '**वाङ्मनसि०**' इत्यादि सूत्रानें उत्क्रांतींत वागादिकांचा मनांत वृत्तिलय दाखवितात—

सूत्रं--वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ॥ १

सूत्रार्थ--वाक्-वृत्ति मनोवृत्तींत लीन होते. कारण व्यवहारांत मनोवृत्ति असतांनाच वाक्-वृत्तीचा लय होत असलेला दिसतो आणि 'वाक्'शब्द वृत्ति व वृत्तिमान् यांच्या अभेद-उपचारानें किंवा भावव्युत्पत्तीनें वाक्-वृत्तिपर स्वीकारलेला आहे. १.-सु.ब्र. ४५३. [-ब्रह्मलोकसंबंधी अर्चिरादिगतीनें प्राप्त होणाऱ्या सगुणविद्याफलाची प्राप्ति उत्क्रान्तीवांचून होणें शक्य नसल्यामुळें त्याच्या प्राप्तीसाठीं व 'व्यापिब्रह्मात्मभाव' या निर्गुणविद्येच्या फलामध्यें त्या उत्क्रांतीचा निषेध करण्यासाठीं हें उत्क्रांतीचें निरूपण आहे, अशा अभिप्रायानें '**अथ०**' इत्यादि भाष्यानें या पादाची अध्यायसंगति सांगतात-]

भाष्यं—अथापरासु विद्यासु फलप्राप्तये देवयानं पंथानमवतारयिष्यन्प्रथमं तावद् यथाशास्त्रमुत्क्रान्तिक्रममन्वाचष्टे । समाना हि विद्वदविदुषोः उत्क्रान्तिरिति वक्ष्यति । अस्ति प्रायणविषया श्रुतिः 'अस्य सोम्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि संपद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायाम्' इति ॥

भाष्यार्थ--आतां-निर्गुणज्ञानाच्या फलोक्तीनंतर अपरविद्यांमध्यें फलप्राप्तीसाठीं देवयानमार्गाची प्रवृत्ति करविणारे सूत्रकार अगोदर यथाशास्त्र उत्क्रान्तीचा क्रम श्रुतीला अनुसरून सविस्तर सांगतात-[-"विद्वानाचे प्राण शरीराला सोडून जात नाहींत, तर ते येथेंच आपापल्या कारणांत लीन होतात"-बृ. ४.४.६. -अशी श्रुति असल्यामुळें येथें उत्क्रान्तीच्या विचाराचा काय उपयोग ? अशी आशंका घेऊन '**समाना०**' इत्यादि भाष्यानें म्हणतात-]=कारण विद्वान् व अविद्वान् या दोघांचीहि उत्क्रान्ति एकसारखीच होते, असें पुढें सांगतील. [येथें विद्वान् म्हणजे अपर ब्रह्मवेत्ता-सगुणब्रह्मज्ञानी. -'**अस्ति०**' इत्यादि भाष्यानें

पादार्थाचा संक्षेप करून आद्य अधिकरणाचा विषय सांगतात–]=‘ हे प्रियदर्शन, या प्रयाण करणाऱ्या–उत्क्रमण करण्याची इच्छा करणाऱ्या पुरुषाची वाक् मनामध्यें संपन्न होते, मन प्राणामध्यें, प्राण तेजामध्यें व तेज परा देवतेमध्यें संपन्न होतें. ’–छां. ६. ८. ६.–अशी प्रायणविषया–प्रायणाला–मरणाला उद्देशून श्रुति आहे. [–‘वाक् मनामध्यें संपन्न होते ’ या वाक्यांतील ‘ वाक् ’ या शब्दाला विषय करून करणव्युत्पत्तीनें स्वरूपसंपत्ति व भावव्युत्पत्तीनें स्ववृत्तिसंपत्ति प्रतीत होत असल्यामुळें ‘ किं इह० ’ इत्यादि भाष्यानें संशय सांगतात—]

भाष्यं—किमिह वाच एव वृत्तिमत्या मनसि संपत्तिरुच्यते उत वाग्वृत्तेरिति विशयः। तत्र वागेव तावन्मनसि संपद्यत इति प्राप्तम्। तथा हि श्रुतिरनुगृहीता भवति। इतरथा लक्षणा स्यात्। श्रुतिलक्षणाविशये च श्रुतिर्न्याय्या न लक्षणा। तस्माद्वाच एवायं मनसि प्रलय इति ॥

भाष्यार्थ—या वाक्यांत वृत्तीनें युक्त असलेल्या वाक्-चीच मनामध्यें संपत्ति सांगितली जाते की वाग्वृत्तीची, असा संशय येतो. [येथें श्रौत सगुण ब्रह्मज्ञानाच्या फलासाठीं जी गति तिच्या उपयोगी असलेल्या उत्क्रांतीच्या एकदेशाचें निरूपण केलेलें असल्यामुळें याची पादादिसंगति आहे. पूर्वपक्षांत ‘ कारणांत कार्याचा लय होतो या नियमाची असिद्धि ’ व सिद्धान्तांत ‘ लौकिक परीक्षकांना अभीष्ट असलेल्या नियमाची सिद्धि ’ असें मानून–‘ **तत्र०** ’ इत्यादि भाष्यानें पूर्वपक्ष–]=असा संशय आला असतां अगोदर मनामध्यें वाक्च संपन्न होते, असें प्राप्त झालें. [–त्याविषयीं वादी ‘ वाक् ’ या शब्दाच्या श्रवणाला हेतु करितो–]=‘**तथा हि०** ’–कारण तसें मानिल्यानें श्रुति अनुगृहीत होते. [–‘ वृत्तिमत्-’वाचक शब्दाच्या म्ह० वृत्तींनीं युक्त असलेल्या ‘वाक्’ या इंद्रियाचा वाचक जो ‘वाक्’ हा शब्द तो केवल वृत्ति या अर्थी आहे, असें मानिल्यास कोणता दोष येतो, तें वादी ‘ **इतरथा०** ’ इत्यादि भाष्यानें सांगतो–]=‘ वाक्-’शब्दानें वृत्तिमती वाक् न घेतां तिची वृत्तिच घेतल्यास त्या शब्दाची लक्षणा होईल [–“ अहोपण, लक्षणेलाहि शब्दवृत्तित्व असल्यामुळें ती अविरुद्ध आहे” अशी आशंका घेऊन वादी ‘ **श्रुति०** ’ इत्यादि भाष्यानें समाधान सांगतो–]=आणि श्रुति व लक्षणा यांविषयीं संशय आला असतां श्रुतीच न्याय्य आहे, लक्षणा नाहीं. [–‘ **तस्मात्०** ’ इत्यादि भाष्यानें श्रुत्यनुसारी अर्थाचा उपसंहार–]=म्हणून ‘ वृत्तिमती वाक्-चाच हा मनामध्यें प्रलय आहे ’ असें प्राप्त होतें. [–‘प्रकृतींतच

विकाराचा लय होतो, असा कांहीं नियम नाहीं.' या प्राप्त पूर्वपक्षाचा '**एवं०**' इत्यादि भाष्यानें अनुवाद करून सिद्धान्त पूर्ण करून पढतात-]

भाष्यं—एवं प्राप्ते ब्रूमः-वाग्वृत्तिर्मनसि संपद्यत इति । कथं वाग्वृत्तिरिति व्याख्यायते यावता वाङ्मनसीत्येवाचार्यः पठति । सत्यमेतत् । पठिष्यति तु परस्तात् 'अविभागो वचनात्' इति । तस्मादत्र वृत्त्युपशममात्रं विवक्षितमिति गम्यते । तत्त्वप्रलयविवक्षायां तु सर्वत्रैवाविभागसाम्यात्किं परत्रैव विशिंष्याद-विभाग इति । तस्मादत्र वृत्त्युपसंहारविवक्षा ॥

भाष्यार्थ—असा पूर्वपक्ष प्राप्त झाला असतां 'वाक्-'वृत्ति मनामध्यें संपन्न-लीन होते, असें आम्ही सांगतों. [-पण या अध्याहाराला सहन न करणारा वादी '**कथं०**' इत्यादि भाष्यानें शंका घेतो-]=" अहोपण, बादरायणाचार्य 'वाङ्म-नसि' इतकाच जर सूत्राचा पाठ करीत आहेत, तर तुम्हांकडून त्याचें 'वाग्वृत्ति' असें व्याख्यान कसें केलें जातें ?" [-पुढील अधिकरणाच्या आलोचनानें '**सत्यं०**' इत्यादि भाष्यानें विवक्षित अध्याहार साधितात-]=सूत्रकार येथें 'वाङ्मनसि' असाच सूत्रपाठ करितात, हें खरें आहे. परंतु पुढें ते 'अविभागो वचनात्' -सू. ४. २. १७-असें पढतील. [-" अहोपण, वृत्तिमत् इंद्रियादिकांचा लय पुढें जरी सांगावयाचा असला तरी या प्रकृत अधिकरणांत त्याचा काय संबंध ? " '**तस्मात्०**' इत्यादि भाष्यानें उत्तर-]=त्यावरून येथें केवल वृत्तीचा उपशमच त्यांना विवक्षित आहे, असें अवगत होतें. [-'**तत्त्व०**' इत्यादि भाष्यानें उलटपक्षीं दोष सांगतात-]=पण तत्त्वप्रलयाची विवक्षा असतांना सर्वच ठिकाणीं अविभा-गाचें साम्य असल्यामुळें पुढेंच तेवढें 'अविभाग' असें विशेषण कां देतील? कारण सर्वत्र अविभाग असतांना पुढेंच तेवढें असें विशेषण देणें युक्त नाहीं. [तत्त्वाचा -धर्मी वाक्-चाच प्रलय जर येथें विवक्षित असता तर येथें व तेथें अविभागाचें साम्य असल्यामुळें पुढेंच 'अविभाग' हें विशेषण अयुक्त झालें असतें, असा भावार्थ.-विशेषणसामर्थ्यानें सिद्ध झालेल्या अर्थाचा '**तस्मात्०**' इत्यादि भाष्यानें उपसंहार-]=म्हणून येथें वृत्तीच्या उपसंहाराची विवक्षा आहे. [-आतां सूत्राच्या अभीष्ट अर्थाचा '**वाक्-वृत्तिः०**' इत्यादि भाष्यानें संक्षेप करितात-]

भाष्यं—वाग्वृत्तिः पूर्वमुपसंह्रियते मनोवृत्ताववस्थितायामित्यर्थः । कस्मात् । दर्शनात् । दृश्यते हि वाग्वृत्तेः पूर्वोपसंहारो मनोवृत्तौ विद्यमानायाम् । न तु वाच एव वृत्तिमत्या मनस्युपसंहारः केनचिदपि द्रष्टुं शक्यते । ननु श्रुतिसाम-र्थ्याद्वाच एवायं मनस्यप्ययो युक्त इत्युक्तम् । नेत्याह । अतत्प्रकृतित्वात् । यस्य

हि यत उत्पत्तिस्तस्य तत्र प्रलयो न्याय्यो मृदीव शरावस्य । न च मनसो वागुत्पद्यत इति किंचन प्रमाणमस्ति ॥

भाष्यार्थ—मनोवृत्ति अवस्थित असतानांच वाग्वृत्ति तिच्यामध्यें पूर्वीं उपसंहृत केली जाते, लीन न झालेल्या मनोवृत्तींत अगोदर वाग्वृत्तीचा लय होतो, असा याचा भावार्थ. [–'**कस्मात्**०' इत्यादि भाष्यानें प्रश्नपूर्वक सिद्धान्ताच्या हेतूला अवतरण देऊन त्याचें व्याख्यान करितात–]=कोणत्या कारणानें ? 'दर्शनामुळें' –कारण विद्यमान असलेल्या मनोवृत्तींत वाक्वृत्तीचा पूर्वोपसंहार प्रत्यक्ष अनुभवास येतो. [–"अहोपण, वृत्तिमत् इंद्रियांच्या उपसंहाराविषयींहि समान दर्शन आहे–वृत्तिमानाचा उपसंहारहि तसाच दिसतो" अशी आशंका घेऊन 'तें वृत्तिमदुपसंहाराचें तुल्यदर्शन लौकिक आहे कीं, आगामिक आहे' असा विकल्प करून '**न तु**०' इत्यादि भाष्यानें त्यांतील पहिल्या कल्पाचें निरसन–]=पण वृत्तीनें युक्त असलेल्या 'वाक्-'चाच मनामध्यें उपसंहार होतो, असा अनुभव कोणालाहि येणें शक्य नाहीं. [–'**ननु**०' इत्यादि भाष्यानें द्वितीय पक्षाचा अवलंब करितात–]="अहोपण, श्रुतिसामर्थ्यामुळें हा वाक्चाच मनामध्यें लय युक्त आहे," असें आम्हीं–पृ. १९२–वर सांगितलें आहे. [दृष्टानुसारामुळें आगमालाहि प्रकृतींत विकारलयोक्तिपरत्व आहे–लौकिक अनुभवाच्या अनुसार प्रकृतीमध्यें विकाराचा लय होतो, हेंच सांगण्यामध्यें आगमाचेंहि तात्पर्य आहे, आणि वाक्-इंद्रियाला मनोविकारत्व नाहीं, त्यामुळें वाक्चा मनामध्यें लय संभवत नाहीं, म्हणून वृत्ति व वृत्तिमान् यांच्या अभेद-बुद्धीनें येथील 'वाक्-' शब्द 'वृत्ति' या अर्थीच आहे, असें '**नेत्याह**०' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–] =नाहीं, वाक्चाच मनामध्यें लय होणें युक्त नाहीं, असें सूत्रकार सांगतात. कारण त्या वाक्ला अतत्प्रकृतित्व आहे, म्हणजे मन ही वाक्ची प्रकृति नाहीं. [–'**यस्य**०' इत्यादि भाष्यानें त्याचेंच विवरण–]=कारण ज्याच्यापासून ज्याची उत्पत्ति होते, त्यांतच त्याचा प्रलय होणें न्याय्य आहे, जसा मृत्प्रकृतिक शरावाचा मृत्तिकेमध्यें लय होतो, [–'तर मग वाक्हि मनाचा विकार असूं दे' पण 'प्रमाणाच्या अभावीं ती मनाचा विकार नव्हे' असें '**न च**०' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]=आणि मनापासून वाक् उत्पन्न होते याविषयीं कांहीं प्रमाण नाहीं. [–"अहोपण, वाक्च्या वृत्तीलाहि मनःप्रकृतित्व नाहीं. तेव्हां तिचा मनामध्यें लय कोठून होणार ?" '**वृत्ति**०' इत्यादि भाष्यानें उत्तर–]

भाष्यं—वृत्त्युद्भवाभिभवौ त्वप्रकृतिसमाश्रयावपि दृश्येते । पार्थिवेभ्यो हींधनेभ्यस्तैजसस्याग्नेर्वृत्तिरुद्भवत्यप्सु चोपशाम्यति । कथं तर्ह्यस्मिन्पक्षे शब्दो 'वाङ्मनसि संपद्यते' इति । अत आह शब्दाच्चेति । शब्दोऽप्यस्मिन्पक्षेऽवकल्पते वृत्तिवृत्तिमतोरभेदोपचारादित्यर्थः ॥१॥

भाष्यार्थ—पण वृत्तीचा उद्भव व अभिनव अप्रकृतीच्या आश्रयानेंहि होत असलेले दिसतात. [–'**पार्थिवेभ्यः०**' इत्यादि भाष्यानें तें दर्शनच विशद करितात–]=कारण पार्थिव इंधनांपासून तैजस अग्नीची वृत्ति उद्भवते व ती आपांमध्यें शांत होते. [–"अहो पण, श्रुति व लक्षणा यांविषयीं संशय आला असतां श्रुतीच न्याय्य आहे" असें जें वाद्यानें वर म्हटलें आहे त्याचें स्मरण देतात–] ='**कथं०**'–तर मग, यापक्षीं 'वाक् मनामध्यें संपन्न होते'–पृ.६९१–असा शब्द कसा आहे ? [–उक्त अर्थाच्या संभवामुळें उपचाराची सिद्धि होते असें 'शब्दाच्च' या सूत्रावयवाचें ग्रहण करून व्याख्यान करितात–]='**अत:०**'–म्हणूनच सूत्रकार 'शब्दाच्च' असें म्हणतात. या पक्षीं शब्दहि उपपन्न होतो. कारण वृत्ति व वृत्तिमान् यांचा अभेद-उपचार होतो, असा याचा भावार्थ.१. [–वाक्मध्यें दाखलेल्या न्यायाचा '**अत: एव०**' इत्यादि सूत्रानें चक्षुरादिकांमध्यें अतिदेश करितात–]

सूत्रं—अत एव च सर्वाण्यनु ॥२॥(१)

सूत्रार्थ—पूर्वोक्त दर्शनादि हेतूंमुळेंच चक्षुरादि सर्व इंद्रियेंहि वृत्तियुक्त मनामध्यें केवल वृत्तिलयानें अनुवृत्त होतात–केवल वृत्तिरूपानें लय पावतात.२.(१) –सु.ब्र.४५४–[ज्याअर्थी मन व वाक् यांच्या प्रकृतिविकारभावाचा अभाव असल्यामुळें 'वाक्'चाहि स्वरूपलय होत नाहीं तर वृत्तिलयच होतो, त्याअर्थी मन सवृत्तिक असतांनाच सर्व इंद्रियें त्याचें अनुवर्तन करितात, त्यांत स्वरूपानें लीन होत नाहींत, असा भावार्थ.–'**तस्मात्०**' इत्यादि वाक्यानें सूत्राक्षराचें व्याख्यान—]

भाष्यं—'तस्मादुपशान्ततेजाः । पुनर्भवमिंद्रियैर्मनसि संपद्यमानैः' इत्यत्राविशेषेण सर्वेषामेवेंद्रियाणां मनसि संपत्तिः श्रूयते । तत्राप्यत एव वाच इव चक्षुरादीनामपि सवृत्तिके मनस्यवस्थिते वृत्तिलोपदर्शनात्तत्त्वप्रलयासंभवाच्छब्दोपपत्तेश्च वृत्तिद्वारेणैव सर्वाणींद्रियाणि मनोऽनुवर्तन्ते । सर्वेषां करणानां मनस्युपसंहाराविशेषे सति वाचः पृथग्ग्रहणं 'वाङ्मनसि संपद्यते' इत्युदाहरणानुरोधेन॥२॥

भाष्यार्थ—'उत्क्रमणानंतर औष्ण्य हें ज्याचें लिंग आहे असें तेज ज्याचें शांत झालें आहे तो उपशांततेज झालेला जीव मनामध्यें लीन होणाऱ्या इंद्रियांनीं पुनर्जन्मास प्राप्त होतो.'–प्र. ३. ९.–अशा या वाक्यांत अविशेषानें–

सामान्यतः **सर्वच** इंद्रियांची मनामध्यें संपत्ति श्रुत आहे, म्हणूनच त्यांतहि सर्व इंद्रियें वृत्तिद्वाराच अनुवर्तन करितात. [-' अतः एव '-म्हणूनच असा जो सूत्रोक्त हेतु आहे तोच ' **वाच इव०** ' इत्यादि भाष्यानें सदृष्टान्त स्पष्ट करितात-]=वाक्प्रमाणें चक्षुरादिकांचाहि सवृत्तिक मन अवस्थित असतांना त्यांत वृत्तिलोप उपलब्ध होत असल्यामुळें, स्वरूपप्रलयाचा असंभव असल्यामुळें व शब्दहि उपपन्न होत असल्यामुळें वृत्तींच्या द्वाराच सर्व इंद्रियें मनाचें अनुवर्तन करितात. [-" अहोपण, येथें अविशेषानें सर्व इंद्रियांचा मनामध्यें वृत्त्युपसंहार जर विवक्षित आहे तर मग प्रथम सूत्रांत वाक्चें पृथक् ग्रहण कशासाठीं केलें आहे ? " ' **सर्वेषां०** ' इत्यादि भाष्यानें उत्तर-]=सर्व इंद्रियांचा मनामध्यें एकसारखाच उपसंहार होत असतांना वाक्चें जें पृथक् ग्रहण केलें आहे तें ' वाक् मनामध्यें संपन्न होते. '-पृ. १९१-या उदाहरणाच्या अनुरोधानें आहे ! २. (१)

(२. मनोऽधिकरण. सू. ३.)

—' तन्मनः० ' इत्यादि सूत्रानें इंद्रियवृत्तींच्या लयाचा आधार असें जें मन त्याच्या लयाच्या आधाराचें निरूपण करितात—

सूत्रं—तन्मनः प्राण उत्तरात् ॥३॥(२)

सूत्रार्थ—तें सर्व इंद्रियवृत्तिलयाधारभूत मनहि प्राणांत स्ववृत्तिलयानेंच लीन होतें, स्वरूपानें लीन होत नाहीं, असें ' मनः प्राणे ' या उत्तरवाक्यावरून जाणावें. ३. (२)-सु. ब्र. ४५९-[-' **समाधिगतं०** ' इत्यादि भाष्यानें गतार्थाचा अनुवाद करून अधिकरणाचा विषय सांगतात-]

भाष्यं—समधिगतमेतत् ' वाङ्मनसि संपद्यते ' इत्यत्र वृत्तिसंपत्तिविवक्षेति। अथ यदुत्तरवाक्यम् ' मनःप्राणे ' इति । किमत्रापि वृत्तिसंपत्तिरेव विवक्ष्यत उत वृत्तिमत्संपत्तिरिति विचिकित्सायां वृत्तिमत्संपत्तिरेवात्रेति प्राप्तम् । श्रुत्यनुग्रहात् । तत्प्रकृतिकत्वोपपत्तेश्च ॥१॥

भाष्यार्थ—' वाक् मनामध्यें संपन्न होते. ' या पूर्वोदाहृत वाक्यांत वृत्तिसंपत्तीची विवक्षा आहे असें हें चांगल्या प्रकारें ज्ञात झालें. त्यानंतर ' मन प्राणांत संपन्न होतें. '-पृ.१९२-असें जें त्या पुढील-उत्तरवाक्य आहे [-त्या वाक्यांतहि सवृत्तिक मनाला विषय करून व्युत्पत्तीच्या द्विविधत्वसिद्धीनें ' **किं अत्रापि०** ' इत्यादि भाष्यानें संशय सांगतात-]=' काय ? त्या वाक्यांतहि वृत्तिसंपत्तिच विवक्षित आहे कीं वृत्तिमान् मनाची संपत्ति विवक्षित आहे ' असा संशय आला असतां [पूर्ववाक्याचा दृष्टान्त देण्यासाठीं येथें ' अपि-'शब्द योजिला आहे.

येथेंहि पूर्वींप्रमाणेंच पादादिसंगति आहे. पूर्वपक्षामध्यें 'श्रुत्यर्थाची सिद्धि' पण सिद्धान्तांत 'त्याचा असंभव असल्यामुळें लक्षणेचा स्वीकार' असें मानणारे भाष्यकार मनःशब्दश्रुतीनें 'वृत्तिमत्०' इत्यादि भाष्यानें पूर्वपक्ष करितात-]=येथें वृत्तीनें युक्त अशा मनाची प्राणामध्यें संपत्तिच होते, असें प्राप्त झालें. श्रुत्यनुग्रहामुळें. ['वाक्-'शब्दाप्रमाणें मनःशब्दाच्या औपचारिकत्वाची शंका घेऊन 'बाधकाच्या अभावामुळें येथें मुख्यार्थत्वच आहे' असें वादी 'तत्प्रकृतिक०' इत्यादि भाष्यानें सांगतो-]=आणि मनाच्या प्राणप्रकृतिकत्वाची उपपत्तिहि आहे म्ह० मनाची प्रकृति प्राण आहे-मनाला प्राणप्रकृतिकत्व आहे, असेंहि संभवतें. [-"अहोपण, मनाच्या प्राणप्रकृतिकत्वाविषयीं-मनाची प्रकृति प्राण आहे याविषयीं कांहीं प्रमाण नाहीं" अशी आशंका घेऊन वादी 'तथा हि०' इत्यादि सांगतो--]

भाष्यं—तथा हि- 'अन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणः' इत्यन्नयोनि मन आमनन्त्यब्योनिं च प्राणम् । 'आपश्चान्नमसृजन्त' इति श्रुतिः । अतश्च यन्मनः प्राणे प्रलीयतेऽन्नमेव तदप्सु प्रलीयते । अन्नं हि मन आपश्च प्राणः प्रकृतिविकाराभेदादिति ॥

भाष्यार्थ—मनाला प्राणप्रकृतिकत्व कसें आहे, तें पहा-' हे प्रियदर्शन श्वेतकेतो ! मन अन्नमय-अन्नाचा विकार आहे, प्राण आपोमय-जलविकार आहे.' -छां. ६. ५. ४.-असें मन अन्नयोनि आहे म्ह० मनाचें कारण अन्न आहे व प्राण जलयोनि-जलकारणक आहे, असें आमनन-कथन करितात. [-"अहोपण, अन्न व मन आणि आप व प्राण यांना प्रकृति-विकृतिभाव जरी असला तरी प्राण व मन यांचें प्रकृति-विकृतित्व कसें?" '**आपश्च०**' इत्यादि भाष्यानें उत्तर-] =आणि 'आप अन्नाला उत्पन्न करित्या झाल्या' अशी श्रुति आहे. [-आप व अन्न यांना प्रकृति-विकृतिभाव असल्यामुळें त्यांचीं कार्यें असा जो प्राण व मन त्यांच्या प्रकृतितादात्म्यद्वारा प्रकृति-विकृतिभावाची सिद्धि होऊन प्राणांत वृत्तिमान् मनाचा लय होतो असें फलित वादी '**अतश्च०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतो-] =आणि असें असल्यामुळें जें मन प्राणांत प्रलीन होतें तें अन्नच आपांमध्यें प्रलीन होतें. कारण अन्नच मन आहे व आप प्राण आहे. कारण कीं प्रकृति व विकार यांचा अभेद आहे, असें प्राप्त होतें. [-याप्रमाणें मन आपल्या वृत्तींसह प्राणांत लीन होतें, या प्राप्त झालेल्या पक्षाचा '**एवं०**' इत्यादि भाष्यानें अनुवाद करून सिद्धान्तसूत्राला अवतरण देऊन त्याचें व्याख्यान करितात-]

भाष्यं--एवं प्राप्ते ब्रूमः-तदप्यागृहीतबाह्येंद्रियवृत्ति मनो वृत्तिद्वारेणैव प्राणे प्रलीयते इत्युत्तराद्वाक्यादवगंतव्यम् । तथा हि सुषुप्सोर्मुमूर्षोश्च प्राणवृत्तौ परिस्पंदात्मिकायामवस्थितायां मनोवृत्तीनामुपशमो दृश्यते । न च मनसः स्वरूपाप्ययः प्राणे संभवति । अतत्प्रकृतित्वात् ॥

भाष्यार्थ—असा पूर्वपक्ष प्राप्त झाला असतां आम्ही सिद्धान्त सांगतों–ज्यानें बाह्य इंद्रियांच्या वृत्ति स्वतःमध्यें सर्वतः उपसंहृत केल्या आहेत–आकर्षण करून घेतल्या आहेत असें तें मनहि वृत्तिद्वाराच प्राणामध्यें प्रलीन होतें, असें पुढील वाक्यावरून जाणावें. [–'**तथा हि०**' इत्यादि भाष्यानें 'दर्शनात्' या पूर्वोक्त-सूत्र १.पृ.६९४–युक्तीचा येथें हेतुत्वानें संग्रह करितात–]=कारण सुषुप्सु व मुमूर्षु म्हणजे निद्रोन्मुख व मरणोन्मुख झालेल्या पुरुषाची परिस्पंदात्मक–चलनात्मक प्राण-वृत्ति अवस्थित असतांना मनोवृत्तींचा उपशम प्रत्यक्ष अनुभवास येतो. [–"अहो-पण, '**मनः**-'शब्दश्रुतीनें मनःस्वरूपसंपत्तीच कां होणार नाहीं?" अशी आशंका घेऊन '**न च०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]=आणि मनाचा प्राणांत स्वरूपानें प्रलय संभवत नाहीं. कारण मनाला प्राणप्रकृतित्व नाहीं. [–'**ननु०**' इत्यादि भाष्यानें वाद्याच्या पूर्वोक्ताचें–६९७–स्मरण करवून त्याचें निरसन–]

भाष्यं--ननु दर्शितं मनसः प्राणप्रकृतित्वम् । नैतत्सारम् । न हीदृशेन प्राणाडिकेन तत्प्रकृतित्वेन मनः प्राणे संपत्तुमर्हति । एवमपि ह्यन्ने मनः संप-द्येताप्सु चान्नमप्स्वेव च प्राणः । न ह्येतस्मिन्नपि पक्षे प्राणभावपरिणताभ्योऽद्भ्यो मनो जायत इति किंचन प्रमाणमस्ति । तस्मान्न मनसः प्राणे स्वरूपाप्ययः । वृत्त्यप्ययेऽपि तु शब्दोऽवकल्पते । वृत्तिवृत्तिमतोरभेदोपचारादिति दर्शितम् ॥३॥

भाष्यार्थ—"अहोपण मनाचें प्राणप्रकृतित्व आम्हीं वर दाखविलें आहे." पण त्यांत कांहीं सार नाहीं. [–स्वकारणद्वारा दोन विकारांचें परस्पर प्रकृतिविकारत्व जर असेल तर घटादिकांनाहि शरावादिकांचें प्रकृतित्व आहे असें म्हणावें लागेल, असें वाद्याच्या म्हणण्याचें असारत्वच '**न हि०**' इत्यादि भाष्यानें स्पष्ट करितात–]=कारण अशा प्रकारच्या प्राणाडिक–परंपराप्राप्त मनःप्रकृतित्वानें मन प्राणामध्यें संपन्न होऊं शकत नाहीं. [–प्राणाडिक कार्य-कारणतेचा जरी स्वीकार केला तरी जो ज्याचा साक्षात् विकार, त्यांतच त्याचा लय होणें युक्त आहे, असें '**एवं अपि०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]=कारण असा प्राणाडिक कार्यकारणसंबंध जरी मानला तरी अन्नामध्यें मन संपन्न होईल व आपांमध्यें अन्न लीन होईल आणि आपांमध्येंच प्राणहि लीन होईल. [–'प्राणाच्या आकारानें परिणत झालेल्या

आपांचा मनःसंस्थित अन्नाकारानें परिणाम होत असल्यामुळें **प्राण व मन** यांनाहि साक्षात् प्रकृति-विकृतित्व आहे' अशी आशंका घेऊन '**न हि०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]=कारण या पक्षींहि प्राणभावानें परिणत झालेल्या–विकार पावलेल्या आपांपासून मन उत्पन्न होतें, याविषयीं कांहीं प्रमाण नाहीं. [–याप्रमाणें प्राण व मन यांना साक्षात् प्रकृतिविकृतित्व नाहीं, असें सिद्ध झालें असतां '**तस्मात्०**' इत्यादि भाष्यानें फलित सांगतात–]=म्हणून प्राणामध्यें मनाचा स्वरूपानें लय होत नाहीं. [–"तर मग 'मनः प्राणे' या श्रुतींतील 'मनः-'शब्दाची उपपत्ति कशी लागते?" '**वृत्त्यप्ययेऽपि०**' इत्यादि भाष्यानें उत्तर–]=पण वृत्तीचा लय होतो. या पक्षींहि तो शब्द उपपन्न होतो. कारण वृत्ति व वृत्तिमान् यांचा अभेद-उपचार होतो, हें आम्हीं वर–६९५–दाखविलें आहे. ३–सु.ब्र.४९६ (२)

(३. अध्यक्षाधिकरण. सू. ४-६.)

—ज्या प्राणामध्यें मनाचा वृत्तिलय होतो त्या प्राणाच्याहि वृत्तिलयाच्या आधाराचें निरूपण '**सोऽध्यक्षे०**' इत्यादि सूत्रानें करितात—

सूत्रं—सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः ॥ ४

सूत्रार्थ—तो प्राण अध्यक्षामध्यें–जीवामध्यें वृत्तिरहित होऊन रहातो. कशावरून? प्राणाचें जीवापाशीं गमन, त्याच्या मागून गमन व त्यांतच अवस्थित होणें, अशा तीन कारणांवरून. ४. सु. ब्र. ४९७.–[–पुढें सांगितल्या जाणाऱ्या पूर्वपक्षाच्या उपयोगित्वानें '**स्थितं०**' इत्यादि भाष्यानें गतार्थाचें संकीर्तन–]

भाष्यं—स्थितमेतद्यस्य यतो नोत्पत्तिस्तस्य तस्मिन्वृत्तिलयो न स्वरूपप्रलय इति । इदमिदानीं 'प्राणस्तेजसि' इत्यत्र चिंत्यते– किं यथाश्रुति प्राणस्य तेजस्येव वृत्त्युपसंहारः । किंवा देहेंद्रियपंजराध्यक्षे जीव इति । तत्र श्रुतेरनतिशंक्यत्वात्प्राणस्य तेजस्येव संपत्तिः स्यादश्रुतकल्पनाया अन्याय्यत्वादिति ॥

भाष्यार्थ—ज्याची ज्याच्यापासून उत्पत्ति होत नाहीं, त्याचा त्यांत वृत्तिलय होतो, स्वरूपलय होत नाहीं, असें हें वर सिद्ध झालें. [–आतां विषयकथनपूर्वक दोन प्रकारच्या श्रुतींची उपलब्धि होत असल्यामुळें संशय सांगतात–]= '**इदं इदानीं०**'–आतां 'प्राणस्तेजसि' या श्रुतीविषयीं हा असा विचार केला जातो– 'काय, जशी श्रुति आहे त्याप्रमाणें प्राणाचा तेजामध्येंच वृत्त्युपसंहार होतो कीं देहेंद्रियपंजराचा अध्यक्ष जो जीव त्यांत त्याच्या वृत्तीचा उपसंहार होतो?' असा विचार केला जातो. [–या अधिकरणाच्या पादादिसंगति पूर्वीप्रमाणेंच जाणाव्या. फलभेदहि पूर्वीप्रमाणेंच स्वीकारून '**तत्र०**' इत्यादि भाष्यानें पूर्वपक्ष–]=असा विचार

प्राप्त झाला असतां श्रुतीला अनतिशंकनीयत्व असल्यामुळें-श्रुतीविषयीं अतिशंका घेणें उचित नसल्यामुळें प्राणाची तेजामध्येंच संपत्ति-लय होईल. कारण अश्रुत कल्पनेला अन्याय्यत्व आहे, असें प्राप्त होतें. [प्राणाला तेजःप्रकृतिकत्व जरी नसलें तरी तेजामध्यें त्याच्या वृत्तीचा लय होतो, अशी पूर्वोक्त न्यायानें शंका येणें शक्य असल्यामुळें व भूतविशेषाचा वाचक असा जो 'तेजः-'शब्द त्याची जीव या अर्थी प्रसिद्धि नसल्यामुळें प्राणाचें जीवात्म्यामध्यें उपगमन, अनुगमन व अवस्थान सांगणाऱ्या श्रुतींची-तेजोद्वाराहि जीवामध्यें उपगमनादिकांच्या संभवामुळें -उपपत्ति लागत असल्याकारणानें तेजामध्येंच प्राणवृत्तीचा लय होतो,असा भावार्थ. -'**एवं०**' इत्यादि भाष्यानें सिद्धान्तसूत्राचें ग्रहण करून त्याची योजना करितात-]

भाष्यं—एवं प्राप्ते प्रतिपद्यते-सोऽध्यक्ष इति । स प्रकृतः प्राणोऽध्यक्षेऽविद्याकर्मपूर्वप्रज्ञोपाधिके विज्ञानात्मन्यवतिष्ठते । तत्प्रधाना प्राणवृत्तिर्भवतीत्यर्थः। कुतः । तदुपगमादिभ्यः । 'एवमेवेममात्मानमंतकाले सर्वे प्राणा अभिसमायन्ति यत्रैतदूर्ध्वोच्छ्वासी भवति' इति हि श्रुत्यंतरमध्यक्षोपगामिनः सर्वान्प्राणानविशेषेण दर्शयति ॥

भाष्यार्थ—असा पूर्वपक्ष प्राप्त झाला असतां 'सोऽध्यक्षे' असा सिद्धान्त स्वीकारला जातो. तो प्रकृत प्राण अध्यक्षामध्यें [-'**अविद्या०**' इत्यादि भाष्यानें परिशुद्ध चिद्धातूची व्यावृत्ति करितात-]=अविद्या, कर्म, पूर्वप्रज्ञा ही ज्याची उपाधि आहे अशा विज्ञानात्म्यामध्यें अवस्थित होतो. [-'**तत्प्रधाना०**' इत्यादि भाष्यानें पूर्वोक्त न्यायानें स्वरूपलयाचा व्यवच्छेद-व्यावृत्ति करितात-]=प्राणवृत्ति अध्यक्षप्रधान होते, असा याचा भावार्थ. [-'**कुतः०**' इत्यादि भाष्यानें प्रश्नपूर्वक हेतूला अवतरण देतात-]=कोणत्या कारणामुळें? तदुपगमादिकांमुळें. [-'**एवमेव०**' इत्यादि भाष्यानें त्यांतील उपगमन श्रुतितः व्यक्त करितात-]="ज्याप्रमाणें राजाच्या केवल प्रयाणाभिप्रायानेंच त्याचे सर्व भृत्य राजाच्या अभिमुख होऊन त्याच्या समीप येतात, त्याप्रमाणें ज्यावेळीं हा आत्मा ऊर्ध्वोच्छ्वासी होतो, त्या अंतकालीं सर्व प्राण आत्म्याच्या अभिमुख होऊन त्याच्यापाशीं येतात"-बृ. ४. ३. ३८. सु. उ. ६८७.-असें हें श्रुत्यन्तर अध्यक्षाच्या समीप गमन-उपगमन करणाऱ्या सर्व प्राणांचें अविशेषानें प्रदर्शन करितें-हें श्रुत्यन्तर अध्यक्षोपगामी सर्व प्राण अविशेषानें दाखवितें. [-आदिशब्दानें ग्रहण केलेलें अनुगमन '**विशेषेण०**' या भाष्यानें श्रुतीनें विशद करितात-]

भाष्यं—विशेषेण च ‘ तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति ’ इति पंचवृत्तेः प्राणस्याध्यक्षानुगामितां दर्शयति । तदनुवृत्तितां चेतरेषां ‘ प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति ’ इति । ‘ सविज्ञानो भवति ’ इति चाध्यक्षस्य अंतर्विज्ञानवत्त्वप्रदर्शनेन तस्मिन्नपीतकरणग्रामस्य प्राणस्यावस्थानं गमयति ॥

भाष्यार्थ—आणि श्रुति विशेषानें ‘ उत्क्रमण करणाऱ्या त्याच्या मागून प्राण उत्क्रमण करितो ’-बृ. ४. ४. २.-असें पंचवृत्ति प्राणाचें अध्यक्षानुगामित्व दाखविते आणि ‘ प्राण जीवाच्या मागून उत्क्रमण करूं लागला असतां त्याच्या मागून सर्व प्राण उत्क्रमण करितात ’ अशी इतर प्राणांची प्राणानुवृत्तिता दाखविते. [–सूत्रांतील ‘ आदि-’शब्दानें ग्रहण केलेल्या अवस्थानाचेंहि **‘सविज्ञान०’** इत्यादि श्रुतीनें व्याख्यान करितात-]=आणि “ तो सविज्ञान होतो ” असें अध्यक्षाच्या अंतर्विज्ञानवत्त्वाचें प्रदर्शन करून, ज्यामध्यें इंद्रियसमूह लीन झाला आहे अशा प्राणाचें त्या अध्यक्षांतील अवस्थान श्रुति सुचविते. [ज्याच्या योगानें जाणलें जातें तें विज्ञान म्ह० इंद्रियजात, पंचवृत्ति प्राणासहवर्तमान असलेल्या त्या इंद्रियजातानें युक्त होऊन तो रहतो, असा भावार्थ.–पण वादी **‘ननु०’** इत्यादि भाष्यानें अव्यवधानानें–साक्षात् तेजःप्राप्तिश्रुतीशीं याच्या विरोधाची शंका घेतो–]

भाष्यं—ननु ‘ प्राणस्तेजसि ’ इति श्रूयते । कथं प्राणोऽध्यक्षे इत्यधिकावापः क्रियते । नैष दोषः । अध्यक्षप्रधानत्वादुत्क्रमणादिव्यवहारस्य । श्रुत्यंतरगतस्यापि च विशेषस्यापेक्षणीयत्वात् ॥ ४ ॥ कथं तर्हि ‘ प्राणस्तेजसि ’ इति श्रुतिरित्यत आह—

भाष्यार्थ—“अहोपण, प्राण तेजामध्यें लीन होतो असें श्रुत आहे, तेव्हां ‘ प्राण अध्यक्षामध्यें लीन होतो ’ असें अधिक तत्त्वाचें ग्रहण कसें केलें जात आहे ?” [‘ त्या दोन्ही श्रुतींच्या अनुग्रहासाठीं अगोदर प्राण जीवांत लीन होतो आणि मग त्या जीवासह प्राणाचा तेजामध्यें लय होईल ’ असें **‘ नैष दोषः० ’** इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]=अधिकग्रहणाचा हा दोष येत नाहीं. कारण उत्क्रमणादि-व्यवहाराला अध्यक्षप्रधानत्व आहे व श्रुत्यन्तरगत विशेषालाहि अपेक्षणीयत्व आहे. ४. [–**‘ कथं० ’** इत्यादि भाष्यानें आकांक्षापूर्वक पुढील सूत्राला उत्थापित करितात–]=तर मग “ प्राण तेजामध्यें लीन होतो ” ही श्रुति कशी आहे ? असें आक्षेपक विचारील म्हणून सूत्रकार **‘भूतेषु तच्छ्रुतेः’** असें म्हणतात–

सूत्रं—भूतेषु तच्छ्रुतेः ॥ ५

सूत्रार्थ—" प्राणस्तेजसि " अशी श्रुति असल्यामुळें ' भूतांमध्यें '—तेजासह उत्तरदेहारंभक पंचभूतांमध्यें उपहितत्वानें विद्यमान असलेल्या जीवांत प्राणाच्या वृत्तींचा लय होतो. ५.–सु. ब्र. ४५७–[–प्राणाची जीवद्वारा तेजःसंपत्ति होते, असें ' सः० ' इत्यादि भाष्यानें सूत्रयोजनेनें दाखवितात–]

भाष्यं—स प्राणसंपृक्तोऽध्यक्षः तेजःसहचरितेषु भूतेषु देहबीजभूतेषु सूक्ष्मेष्ववतिष्ठत इत्यवगंतव्यम् । प्राणस्तेजसीति श्रुतेः । ननु चेयं श्रुतिः प्राणस्य तेजसि स्थितिं दर्शयति । न प्राणसंपृक्तस्याध्यक्षस्य । नैष दोषः । सोऽध्यक्षे इत्यध्यक्षस्याप्यंतरालेऽप्युपसंख्यातत्वात् ॥

भाष्यार्थ—तो प्राणानें संयुक्त झालेला अध्यक्ष [–प्राणाची तेजाच्या द्वारा जीवसंपत्ति होत नाहीं. कारण तेजाची संपत्ति भूतद्वयाच्या द्वारा परमात्म्यामध्येंच इष्ट आहे. तेजोग्रहणानें उपलक्षित होणाऱ्या भूतांमध्यें प्राणासह जीवाचा लय होईल, अशा अभिप्रायानें ' **तेजःसहचरितेषु०** ' इत्यादि म्हणतात–]=तेजःसहचरित, देहबीजभूत, सूक्ष्मभूतांमध्यें अवस्थित होतो, असें जाणावें. कारण 'प्राण तेजामध्यें लीन होतो ' अशी श्रुति आहे. [–"अहोपण, तेजःशब्दानें भूतें उपलक्षित होऊं शकतात. कारण त्यांचें साहचर्य आहे, पण त्या शब्दानें जीव उपलक्षित होऊं शकत नाहीं. कारण त्यांचें साहचर्य नाहीं, म्हणून प्राणाचा जीवामध्यें लय होत नाहीं, " अशी ' **ननु०**' इत्यादि भाष्यानें शंका–]="अहोपण, ही श्रुति प्राणाची तेजामध्यें स्थिति दाखविते. प्राणसंयुक्त अध्यक्षाची तेजांतील स्थिति दाखवीत नाहीं." [–प्रमाणान्तरांच्या आलोचनानें जीवाचा उपसंग्रह केला जातो, ' तेजः-'शब्दानें त्याचें ग्रहण केलें जात नाहीं, असा ' **नैष दोषः०** ' इत्यादि भाष्यानें परिहार–]=हा दोष येत नाहीं. कारण तो ' अध्यक्षामध्यें लीन होतो ' अशी प्राण व तेज यांच्यामध्यें अध्यक्षाचीहि परिगणना केलेली आहे. त्यामुळें हा दोष येत नाहीं. [–जेव्हां प्राण, मध्यें जीवाला प्राप्त होऊन पुनः तेजःसंपन्न होतो तेव्हांहि 'प्राणस्तेजसि' ही श्रुति उपपन्न होते, असें ' **योऽपि हि०**' इत्यादि भाष्यानें दृष्टान्तानें सांगतात–]

भाष्यं—योऽपि हि स्रुघ्नान्मथुरां गत्वा मथुरायाः पाटलिपुत्रं व्रजति । सोऽपि स्रुघ्नात्पाटलिपुत्रं यातीति शक्यते वदितुम् । तस्मात्प्राणस्तेजसीति प्राणसंपृक्तस्याध्यक्षस्यैव एतत्तेजःसहचरितेषु भूतेष्ववस्थानम् ॥५॥ कथं तेजःसहचरितेषु भूतेष्वित्युच्यते । यावतैकमेव तेजः श्रूयते'प्राणस्तेजसि'इति । अत आह–

भाष्यार्थ—कारण जो स्रुघ्नापासून मथुरेला जाऊन मथुरेपासून पाटलिपुत्राला जातो तोहि स्रुघ्नापासून पाटलिपुत्राला जातो, असें म्हणतां येणें शक्य आहे. [–'**तस्मात्०**' इत्यादि भाष्यानें उक्त सूत्रार्थाचा उपसंहार–]=म्हणून '**प्राणस्तेजसि**' असें हें प्राणसंयुक्त अध्यक्षाचेंच तेजःसहचरित भूतांमध्यें अवस्थान आहे. ५. [–'**कथं०**' इत्यादि भाष्यानें सूत्रान्तराला अवतरण देण्यासाठीं प्रश्न करितात–] =तेजःसहचरित–तेजाबरोबर साहचर्यानें रहाणाऱ्या भूतांमध्यें, असें कसें म्हणतां? कारण 'प्राणस्तेजसि' असें एकच तेज श्रुत आहे. [लक्षणेनें भूतान्तरांचा आश्रय करणें अयुक्त आहे, कारण तसें करण्यास कोणतीहि प्रकारची युक्ति नाहीं, असा याचा भावार्थ.–'**अतः०**' इत्यादि भाष्यानें युक्तिपर सूत्राला अवतरण देतात–]=म्हणून सूत्रकार '**नैकस्मिन्०**' इत्यादि म्हणतात–

सूत्रं––नैकस्मिन्दर्शयतो हि ॥ ६ ॥ (२)

सूत्रार्थ—उत्क्रांतिसमयीं जीव एकाच तेजामध्यें अवस्थित होत नाहीं. कारण पुढील देह पांचभौतिक असल्यामुळें त्याचें अवस्थान पंचभूतांतच होणें युक्त आहे. कारण 'रंहति-'अधिकरणांत–पृ. १.–सांगितलेला प्रश्न व त्याचें उत्तर हाच अर्थ दाखवितात, हें प्रसिद्ध आहे. ६. (२)–सु. ब्र. ४५८. [–'**नैकस्मिन्०**' इत्यादि भाष्यानें सूत्रांतील प्रतिज्ञेचा विभाग करितात–]

भाष्यं––नैकस्मिन्नेव तेजसि शरीरान्तरप्रेप्सावेलायां जीवोऽवतिष्ठते। कार्यस्य शरीरस्यानेकात्मकत्वदर्शनात्। दर्शयतश्चैतमर्थं प्रश्नप्रतिवचने 'आपः पुरुषवचसः' इति। तद्व्याख्यातम् 'त्र्यात्मकत्वात्तु भूयस्त्वात्' इत्यत्र॥

भाष्यार्थ—शरीरान्तराच्या प्राप्तीची इच्छा करण्याच्या वेळीं–जीव विद्यमान शरीर सोडून दुसरें अपूर्व शरीर धारण करण्याची जेव्हां इच्छा करितो तेव्हां तो एकाच तेजामध्यें अवस्थित होत नाहीं. [–स्थूलदेह पंचभूतात्मक आहे हें प्रत्यक्ष सिद्ध असल्यामुळें त्याचें कारण सूक्ष्मशरीरहि पंचात्मक आहे, असेंच अनुमान करणें उचित आहे, अशी उक्त अर्थी युक्ति सांगतात–]='**कार्यस्य०**'–कारण कार्य जें शरीर त्याचें अनेकात्मकत्व दृष्ट आहे. [–सूक्ष्मशरीराच्या पंचभूतात्मकत्वाविषयीं प्रमाण सांगणारे भाष्यकार '**दर्शयतश्च०**' इत्यादि भाष्यानें सूत्रावयवाचें व्याख्यान करितात–]=' आप पुरुषवचस कशा होतात ?' आणि 'याप्रमाणें पांचवी आहुति दिली असतां आप पुरुषवचस--पुरुष या शब्दास पात्र –पुरुषाकार होतात '–पृ.७–अशा अर्थाचा प्रश्न व त्याचें प्रतिवचन हाच अर्थ दाखवितात. [–" अहोपण, देहान्तरप्राप्तीच्या वेळीं जीवाचें आपांनींच परिवेष्टि-

तत्त्व प्रश्न-प्रतिवचनांवरून अवगत होतें. भूतसूक्ष्मपंचकपरिवेष्टितत्व अवगत होत नाहीं " 'तद्व्याख्यातं०' इत्यादि भाष्यानें उत्तर–]=' त्र्यात्मकत्वात्तु०' –"आपाला त्र्यात्मकत्व–भूतत्रयरूपत्व आहे, पण शरीरांत आपांचें आधिक्य असल्यामुळें श्रुतींत 'आप्-'शब्दच योजिला आहे"–सू. १०–अशा या सूत्रांत त्याचें व्याख्यान केलें आहे. [–' दर्शयतः '–याच सूत्रावयवाचें 'श्रुतिस्मृती०' इत्यादि भाष्यानें अर्थान्तर सांगतात–]

भाष्यं––**श्रुतिस्मृती चैतमर्थं दर्शयतः । श्रुतिः 'पृथ्वीमय आपोमयो वायुमय आकाशमयस्तेजोमयः' इत्याद्या । स्मृतिरपि "अण्व्यो मात्राऽविनाशिन्यो दशार्धानां तु याः स्मृताः । ताभिः सार्धमिदं सर्वं संभवत्यनुपूर्वशः" इत्याद्या । ननु चोपसंहृतेषु वागादिषु करणेषु शरीरान्तरप्रेप्सावेलायां 'क्वायं तदा पुरुषो भवति' इत्युपक्रम्य श्रुत्यंतरं कर्माश्रयतां निरूपयति–' तौ ह यदूचतुः कर्म हैव तदूचतुरथ ह यत्प्रशशंसतुः कर्म हैव तत्प्रशशंसतुः' इति॥**

भाष्यार्थ—आणि श्रुति व स्मृति हाच अर्थ दाखवितात. "पृथिवीमय, आपोमय, वायुमय, आकाशमय, तेजोमय," इत्यादि श्रुति व "पांच भूतांच्या ज्या अणु, मोक्ष होईपर्यंत अविनाशी, परिच्छेद करितात म्हणून मात्रा, त्यांसह हें सर्व अनुक्रमानें उत्पन्न होतें"–मनु १. २१.–इत्यादि स्मृतिहि हाच अर्थ दाखवितात. [–"अहोपण, जीवाचें भूताश्रयत्व श्रुत्यन्तरविरुद्ध आहे" अशी '**ननु०**' इत्यादि भाष्यानें शंका–]="अहोपण, वागादि इंद्रियांचा उपसंहार झाला असतां शरीरान्तरग्रहणसमयीं श्रुत्यंतर 'त्या वेळीं हा पुरुष कोठें असतो'–बृ. ३.२.१३.–असा उपक्रम करून 'ते दोघे–याज्ञवल्क्य व आर्तभाग जें बोलले तें कर्मच बोलले. त्यांनीं ज्याची प्रशंसा केली ती कर्माचीच केली' असें त्याच्या कर्माश्रयतेचें निरूपण करितें!" [– जीवाधारभूत कर्माचें बंधप्रयोजकत्वानें आश्रयत्व व भूतांचें देहोपादानत्वानें आश्रयत्व, असा अविरोध '**अत्र०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]

भाष्यं—**अत्रोच्यते –तत्र कर्मप्रयुक्तस्य ग्रहातिग्रहसंज्ञकस्येंद्रियविषयात्मकस्य बंधनस्य प्रवृत्तिरिति कर्माश्रयतोक्ता । इह पुनर्भूतोपादानाद्देहान्तरोत्पत्तिरिति भूताश्रयत्वमुक्तम् । प्रशंसाशब्दादपि तत्र प्राधान्यमात्रं कर्मणः प्रदर्शितं न त्वाश्रयान्तरं निवारितम् । तस्मादविरोधः ॥ ६ ॥ (३)**

भाष्यार्थ—या शंकेचें समाधान सांगितलें जातें–त्या श्रुत्यंतरांत कर्मप्रेरित ग्रहातिग्रहसंज्ञक इंद्रियविषयात्मक बंधनाची प्रवृत्ति होते, म्हणून कर्माश्रयता सांगितली आहे. पण येथें भूतोपादानापासून देहान्तराची उत्पत्ति होते, म्हणून

भूताश्रयत्व सांगितलें आहे. [–" अहोपण, श्रुत्यन्तरांतील 'कर्म हैव' या अवधारणश्रुतीनें जीवाच्या आश्रयान्तराचें निवारण केलें आहे " अशी आशंका घेऊन '**प्रशंसा०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]=त्या श्रुत्यन्तरांत प्रशंसाशब्दामुळेंहि कर्माचें केवल प्राधान्य प्रदर्शित केलें आहे, पण आश्रयान्तराचें निवारण केलेलें नाहीं. [तो प्रशंसाशब्दहि कर्माचें प्रकृष्टाश्रयत्व सांगणारा असा होत्साता निकृष्ट आश्रयान्तराचें अस्तित्व सुचवितो, असा याचा भावार्थ.–याप्रमाणें कर्म व भूतें यांच्या आश्रयत्वाचा संभव आहे, असें झालें असतां फलित सांगतात–]= '**तस्मात् अविरोधः०**'–त्यामुळें श्रुतींचा परस्पर विरोध नाहीं.६. सु.ब्र.४५८.(३)

(४. आसृत्युपक्रमाधिकरण. सू. ७.)

—पूर्वोक्त उत्क्रांतीचा अपरविद्यान्वय '**समाना च०**' या सूत्रानें सांगतात—

सूत्रं—समाना चासृत्युपक्रमादमृतत्वं चानुपोष्य ॥ ७ ॥ (४)

सूत्रार्थ—देवयानमार्गाचा उपक्रम होईपर्यंत ही उत्क्रांति विद्वान् व अविद्वान् या दोघांचीहि समान आहे आणि अविद्यादि क्लेशसमूहाला न जाळितां प्राप्त होणारें जें अमृतत्व तें आपेक्षिक आहे. ७. (४)–सु.ब्र. ४५९. [–'उत्क्रांति' हा या अधिकरणाचा विषय आहे. त्याविषयीं "विद्येनें अमृतत्वाचा अनुभव घेतो" अशी व "हे सोम्य ! उत्क्रमण करणाऱ्या या पुरुषाची वाक् मनामध्यें लीन होते" अशी श्रुति असल्यामुळें '**सेयम्०**' इत्यादि भाष्यानें संशय सांगतात–]

भाष्यं—सेयमुत्क्रान्तिः किं विद्वदविदुषोः समाना किंवा विशेषवतीति विशयानानां विशेषवतीति तावत्प्राप्तम् । भूताश्रयविशिष्टा ह्येषा । पुनर्भवाय च भूतान्याश्रीयन्ते । न च विदुषः पुनर्भवः संभवति । 'अमृतत्वं हि विद्वानश्नुते' इति स्थितिः । तस्मादविदुष एवैषोत्क्रान्तिः ॥

भाष्यार्थ—ती ही उत्क्रांति विद्वान् व अविद्वान् या दोघांची समान आहे कीं ती विशेषवती–कांहीं विशेषानें युक्त आहे ? असा संदेह करणारांच्या मतीं ती विशेषवती आहे असा पूर्वपक्ष प्राप्त होतो. [येथें श्रौत अपरविद्यांमध्यें फलप्राप्तीच्या उपयोगित्वानें उत्क्रांतीचा संबंध सांगितलेला असल्यामुळें याच्या पादादिसंगति आहेत. पूर्वपक्षांत 'देहापासून उत्क्रमण न केलेल्या विद्वानाची मोक्षसिद्धि' व सिद्धान्तांत 'अविद्वानाप्रमाणें त्या विद्वानाचीहि शरीरापासून उत्क्रांति होत असल्यामुळें अप्रतिबंधानें मोक्षसिद्धि' असा फलभेद स्वीकारून 'विद्येनें अमृतत्वास प्राप्त होतो' असा सगुणोपासकांच्याहि अमृतत्वफलाचा बोध होत असल्यामुळें सगुण ब्रह्मज्ञाची उत्क्रांति होतच नाहीं, असा पूर्वपक्ष 'विशेषवती०' इत्यादि

भाष्यानें सांगितला आहे.–वादी 'अविद्वानाचीच उत्क्रांति' असें विशेषतत्त्वच '**भूताश्रयत्वं०**' इत्यादि भाष्यानें दाखवितो–]=कारण ही उत्क्रांति भूताश्रयविशिष्ट आहे आणि पुनर्जन्मासाठीं भूतांचा आश्रय केला जातो. विद्वानाचा पुनर्जन्म संभवत नाहीं. कारण विद्वान् अमृतत्वाचा अनुभव घेतो, अशी स्थिति–शास्त्रमर्यादा आहे. म्हणून अविद्वानाचीच ही उत्क्रांति आहे. [–'**ननु०**' इत्यादि भाष्यानें या पूर्वपक्षावर आक्षेप घेतात–]

भाष्यं—ननु विद्याप्रकरणे समाम्नानाद्विदुष एवैषा भवेत्। न। स्वापादिवद्यथाप्राप्तानुकीर्तनात्। यथा हि 'यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम' 'अशिशिषति नाम' 'पिपासति नाम' इति च सर्वप्राणिसाधारणा एव स्वापादयोऽनुकीर्त्यन्ते विद्याप्रकरणेऽपि प्रतिपिपादयिषितवस्तुप्रतिपादनानुगुण्येन। न तु विदुषो विशेषतो विधित्स्यन्ते ॥

भाष्यार्थ—"अहोपण, विद्याप्रकरणांत कथन केलेलें असल्यामुळें विद्वानाचीच ही उत्क्रांति आहे." [–पण येथें वस्तुतत्त्वप्रतिपादनार्थ लोकसिद्ध धर्माचा अनुवाद केला जात असल्यामुळें हें प्रकरण विद्वद्विषय नाहीं, असें '**न०**' इत्यादि भाष्यानें वादी समाधान सांगतो–]=नाहीं, ही उत्क्रांति विद्वानाचीच नाहीं, कारण स्वापादिकांप्रमाणें येथें यथाप्राप्ताचेंच अनुकीर्तन केलें आहे. [–'**यथा हि०**' इत्यादि भाष्यानें दृष्टान्ताचें विवरण–]=कारण ज्याप्रमाणें "ज्यावेळीं हा पुरुष झोंप घेतो, भक्षण करण्याची इच्छा करितो, जलप्राशनाची इच्छा करितो" –छां. ६. ८.–असे सर्वप्राणिसाधारणच असलेले स्वापादिक भाव विद्याप्रकरणामध्येंहि प्रतिपादन करण्यास इष्ट असलेल्या वस्तूच्या प्रतिपादनानुकूल्यानें सांगितले जातात. पण ते विद्वानासाठीं विशेषतः विधित्सित–विधान करण्यास अभीष्ट नसतात, [–'**एवं०**' इत्यादि भाष्यानें दार्ष्टांतिकाचें विवरण–]

भाष्यं—एवं इयमप्युत्क्रान्तिः महाजनगतैवानुकीर्त्यते यस्यां परस्यां देवतायां पुरुषस्य प्रयतस्तेजः संपद्यते स **आत्मा तत्त्वमसीत्येतत्प्रतिपादयितुम्। प्रतिषिद्धा चैषा विदुषः 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति' इति। तस्मादविदुष एवैषेति ॥**

भाष्यार्थ—त्याचप्रमाणें 'ज्या परा देवतेमध्यें प्रयाण करणाऱ्या पुरुषाचें तेज लीन होतें, तो आत्मा, तें तूं आहेस' असें हें प्रतिपादन करण्यासाठीं ही उत्क्रांतिहि महाजनगतच सांगितली आहे, त्या महाजनगत उत्क्रांतीचेंच प्रतिपादन केलें जातें. [–उत्क्रांतीला विशेषपक्षपात्व नाहीं, याविषयीं '**प्रतिषिद्धा च०**' इत्यादि भाष्यानें वादी हेत्वंतर सांगतो]–आणि "त्याचे प्राण उत्क्रमण करीत नाहींत"

–बृ. ४.४.६–अशी विद्वानाची ही उत्क्रांति प्रतिषिद्ध आहे. [–याप्रमाणें सांगितलेल्या उत्क्रांतीच्या विशेषत्वाचा '**तस्मात्०**' इत्यादि भाष्यानें उपसंहार–] =म्हणून ही उत्क्रांति अविद्वानाचीच आहे, असें प्राप्त होतें. [–मार्गाचा उपक्रम होण्यापूर्वी कर्मी व सगुण उपासक यांची उत्क्रांति एकसारखीच असते, असा '**एवं०**' इत्यादि भाष्यानें सिद्धान्त सांगतात–]

भाष्यं—एवं प्राप्ते ब्रूमः—समाना चैषोत्क्रान्तिर्वाङ्मनसीत्याद्या विद्वदविदुषोरासृत्युपक्रमाद्भवितुमर्हति । अविशेषश्रवणात् । अविद्वान्देहबीजभूतानि भूतसूक्ष्माण्याश्रित्य कर्मप्रयुक्तो देहग्रहणमनुभवन् संसरति । विद्वांस्तु ज्ञानप्रकाशितं मोक्षनाडीद्वारमाश्रयते । तदेतदासृत्युपक्रमादित्युक्तम् ॥

भाष्यार्थ—असा पूर्वपक्ष प्राप्त झाला असतां आम्ही सिद्धान्त सांगतों–'वाङ्मनसि'–वाक् मनामध्यें लीन होते, इत्यादि ही विद्वान् व अविद्वान् या दोघांचीहि उत्क्रांति दक्षिण किंवा उत्तर मार्गाच्या आरंभापर्यंत 'समान'–एकसारखीच असणें युक्त आहे. कारण श्रुतीमध्यें तिचें अविशेष श्रवण आहे. [–'**अस्य सोम्य०**' इत्यादि अविशेष श्रुतीमुळें विद्वान् व अविद्वान् यांची उत्क्रांति जर साधारण असेल तर त्या दोघांमध्यें कांहींच विशेष नसल्यामुळें विद्येला व्यर्थत्व प्राप्त होईल ! '**अविद्वान्०**' इत्यादि भाष्यानें समाधान–]=अविद्वान् देहबीजभूत भूतसूक्ष्मांचा आश्रय करून कर्मांनीं प्रेरित होत्साता देहग्रहणाचा अनुभव घेत संसार करितो. पण विद्वान् ज्ञानानें प्रकाशित केलेल्या मोक्षनाडीद्वाराचा आश्रय करितो. [अविद्वान् अधोमुख नाड्यांच्या द्वारा आपल्या कर्मानुसार पितृलोकाला किंवा लोकांतराला प्राप्त होतो. पण विद्वान् मूर्धन्य नाडीनें ब्रह्मलोकास जातो, असा त्या दोघांमध्यें विशेष आहे, असा याचा भावार्थ.–सृति म्हणजे सरण–देवयान मार्ग, त्याचा आरंभ होईपर्यंत उत्क्रांति समान आहे, या उक्त अर्थी '**तदेतत्०**' इत्यादि भाष्यानें सूत्रावयव प्रवृत्त करितात–]=तेंच हें सूत्रांतील 'आसृत्युपक्रमात्' या सूत्रावयवानें सांगितलें आहे. [–'**ननु०**' इत्यादि भाष्यानें अवशिष्ट सूत्रावयवानें निरसनीय असलेली शंका सांगतात–]

भाष्यं—नन्वमृतत्वं हि विदुषा प्राप्तव्यं न च तद्देशान्तरायत्तं तत्र कुतो भूताश्रयत्वं सृत्युपक्रमो वेति । अत्रोच्यते—अनुपोष्य चेदम् । अदग्ध्वाऽत्यंतमविद्यादीन्क्लेशानपरविद्यासामर्थ्यादापेक्षिकममृतत्वं प्रेप्सते संभवति तत्र सृत्युपक्रमो भूताश्रयत्वं च । न हि निराश्रयाणां प्राणानां गतिरुपपद्यते । तस्माददोषः॥७

भाष्यार्थ—" अद्दोपण, विद्वानाकडून अमृतत्व प्राप्तव्य आहे, म्हणजे त्याला अमृतत्व प्राप्त करून घ्यावयाचें आहे, पण तें देशांतराधीन नाहीं. तेव्हां भूताश्रयत्व किंवा सृत्युपक्रम कोणत्या कारणानें सांगितला जात आहे?"[–'**अत्र०**' इत्यादि भाष्यानें '**अमृतत्वं च अनुपोष्य**' या सूत्रावयवाला शंकेच्या उत्तरत्वानें अवतरण देऊन त्याचें व्याख्यान करितात–]=याचें उत्तर सांगितलें जातें–आणि उपासक अविद्यादि क्लेशांना '**अनुपोष्य**'–अत्यंत दग्ध न करून अपरविद्येच्या सामर्थ्यामुळें आपेक्षिक अमृतत्व प्राप्त करून घेण्याची इच्छा करितो. त्या अवस्थेंत सृतीचा उपक्रम व भूताश्रयत्व संभवतें.[–'मनानें या कामांना पहात रममाण होतो,' 'तो एकधा होतो'–छां.७.२६.२–इत्यादि श्रुति असल्यामुळें अर्चिरादि-मार्गगमनानें सेंद्रिय उपासकाच्या फलभोगाचें प्रतिपादन केलें आहे, आणि आश्रयरहित इंद्रियांचें गमन संभवत नाहीं, म्हणून इंद्रियाश्रय भूतांचा आश्रय केलेल्या जीवाचीहि गति अवगत होते, असें '**न हि०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]=कारण आश्रयरहित प्राणांची गति उपपन्न होत नाहीं. [–अपर विद्यांतील अमृतत्व आपेक्षिक आहे, असें सिद्ध झालें असतां त्यांत उत्क्रांतीचा अन्वय होणें युक्त आहे, असा '**तस्मात्०**' इत्यादि भाष्यानें उपसंहार–]=त्यामुळें हा सिद्धान्त निर्दोष आहे. ७.–सु. ब्र. ४६० (४)

(५. संसारव्यपदेशाधिकरण. सू. ८-१०.)

—वर सांगितलेल्या उत्क्रांतिसमयीं जी सत्संपत्ति होते तिचें स्वरूप '**तदापितेः०**' या सूत्रानें निरूपितात—

सूत्रं—तदाऽपीतेः संसारव्यपदेशात् ॥ ८

सूत्रार्थ—'तत्'–हें वर सांगितलेलें साध्यक्ष भूतान्तरसहित तेज '**आ अपितेः**'–मोक्षापर्यंत अवस्थित होतें. कारण '**योनिमन्ये०**' इत्यादि वाक्यानें संसाराचा निर्देश केला आहे.८–सु.ब्र.४६१. [–'**तेजः०**' इत्यादि भाष्यानें उदाहरणवाक्याचा अर्थ सांगून अधिकरणाचा विषय दाखवितात–]

भाष्यं—'तेजः परस्यां देवतायाम्' इत्यत्र प्रकरणसामर्थ्यात्तद्यथाप्रकृतं तेजः साध्यक्षं सप्राणं सकरणग्रामं भूतान्तरसहितं प्रयतः पुंसः परस्यां देवतायां संपद्यत इत्येतदुक्तं भवति । कीदृशी पुनरियं संपत्तिः स्यादिति चिंत्यते । तत्रात्यंतिक एव तावत्स्वरूपप्रविलय इति प्राप्तम् । तत्प्रकृतित्वोपपत्तेः । सर्वस्य हि जनिमतो वस्तुजातस्य प्रकृतिः परा देवतेति प्रतिष्ठापितम् । तस्मादात्यंतिकीयमविभागापत्तिरिति ॥

भाष्यार्थ—'तेज परा देवतेमध्यें'–६९१–अशा या वाक्यांत प्रकरणसामर्थ्यामुळें अध्यक्षासह, प्राणासह, इंद्रियसमूहासह, भूतान्तरांसह, प्रयाण करणाऱ्या पुरुषाचें तें यथाप्रकृत तेज परादेवतेमध्यें लीन होतें, हें सांगितलें आहे, असें होतें. [–जिच्यामध्यें बीजभाव अवशिष्ट राहिला आहे अशी सत्संपत्ति सिद्धवत् मानून–गृहीत धरून विद्वानाचीहि उत्क्रांति सांगितली. आतां संपत्तीची दोन्हीप्रकारें उपलब्धि होत असल्यामुळें सत्संपत्ति आत्यंतिकी–नित्य आहे कीं अनात्यंतिकी–अनित्य आहे, असा '**कीदृशी०**' इत्यादि भाष्यानें संशय–]=पण ही संपत्ति कशाप्रकारची असेल बरें, याचा विचार केला जातो.[–येथें श्रुत असलेल्या उत्क्रांतिकालीन सत्संपत्तीचें सावशेषत्व सिद्ध केलेलें असल्यामुळें याच्या पादादिसंगति आहेत. पूर्वपक्षांत 'देहापासून उत्क्रमण केलेल्याची अपुनरावृत्ति' व सिद्धान्तांत 'देहापासून उत्क्रण केलेल्याहि ज्ञानहीनाची पुनरावृत्ति' अशा विवक्षेनें '**तत्र०**' इत्यादि भाष्यानें पूर्वपक्ष–]=असा संशय प्राप्त झाला असतां अगोदर हा स्वरूपप्रविलय आत्यंतिकच आहे असा पक्ष प्राप्त झाला. [–त्याविषयीं वादी पूर्वोक्त'अतत्प्रकृतित्व-'हेतूचा–पृ. ६९४–अभाव हाच हेतु सांगतो–]='**तत्प्रकृतित्वोपपत्तेः**' –कारण त्या परा देवतेला त्या तेजाचें प्रकृतित्व संभवतें. [–'**सर्वस्य०**' इत्यादि भाष्यानें उपपत्तिच दाखवितात–]=कारण उत्पन्न होणाऱ्या सर्व वस्तुजाताची प्रकृति परा देवता आहे, असें प्रस्थापित केलें आहे. [–'ही विमत सत्संपत्ति आत्यंतिकी आहे. कारण तिला अंतकालीन सत्संपत्तित्व आहे. ब्रह्मज्ञाच्या सत्संपत्तीप्रमाणें' असा '**तस्मात्०**' इत्यादि भाष्यानें उपसंहार–]=म्हणून ही अविभागप्राप्ति आत्यंतिकी आहे. [–सिद्धान्तसूत्राचें ग्रहण करून त्याचें व्याख्यान करणारे भाष्यकार '**एवं०**' इत्यादि भाष्यानें उक्त अनुमानाचा श्रुतिविरोध सांगतात–]

भाष्यं—एवं प्राप्ते ब्रूमः—तत्तेजआदि भूतसूक्ष्मं श्रोत्रादिकरणाश्रयभूतं आऽपीतेरा संसारमोक्षात्सम्यग्ज्ञाननिमित्तादवतिष्ठते । 'योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः । स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम्' इत्यादिसंसारव्यपदेशात् ॥

भाष्यार्थ—असा पूर्वपक्ष प्राप्त झाला असतां 'तत्'–तें तेज-आदि श्रोत्रादि इंद्रियाश्रयभूत भूतसूक्ष्म 'आ अपितेः'–सम्यग्ज्ञान या निमित्तानें होणाऱ्या संसारमोक्षापर्यंत अवस्थित होतें. 'दुसरे देही शरीर धारण करण्यासाठीं यथाकर्म यथाश्रुत योनीस प्राप्त होतात व दुसरे कांहीं देही आपापल्या ज्ञानकर्माप्रमाणें स्थावरभावास प्राप्त होतात.'–का. १.२.७.–इत्यादि संसारव्यपदेशामुळें [मोक्षापर्यंत तें

तेज अवस्थित होतें.–उत्क्रांतिकालीन सत्संपत्तीच्या आत्यंतिकत्वपक्षीं **'अन्यथा०'** इत्यादि भाष्यानें दोषान्तर सांगतात–]

भाष्यं—अन्यथा हि सर्वः प्रायणसमय एवोपाधिप्रत्यस्तमयादत्यंतं ब्रह्म संपद्येत । तत्र विधिशास्त्रमनर्थकं स्याद्विद्याशास्त्रं च । मिथ्याज्ञाननिमित्तश्च बंधो न सम्यग्ज्ञानादृते विस्रंसितुमर्हति । तस्मात्तत्प्रकृतित्वेऽपि सुषुप्तप्रलयवद्वीजभावावशेषैवैषा सत्संपत्तिरिति ॥ ८ ॥

भाष्यार्थ—कारण मोक्षापर्यंत तें तेज अवस्थित होतें असें न मानिल्यास सर्व जीव मरणसमयींच उपाधीच्या प्रलयामुळें नित्य ब्रह्मसंपन्न होईल. [–'ती तर इष्टापत्तीच आहे,' अशी आशंका घेऊन 'देहान्तरभोगासाठीं कर्मविधीची अनुपपत्ति' हें पूर्वोक्त अनुमानाचें बाधकान्तर '**तत्र०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]=आणि मरणसमयींच अत्यंत ब्रह्मप्राप्ति होत असल्यास विधिशास्त्र व्यर्थ होईल. [–'ज्ञानविधीच्या अनुपपत्तीमुळेंहि वाद्याचें पूर्वोक्त अनुमान बाधित होतें, असें मानून '**विद्याशास्त्रं च**' असें म्हणतात–]=आणि विद्याशास्त्रहि अनर्थक होईल. [–युक्तितःहि तें अनुमान बाधित होतें, असें '**मिथ्या०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]=आणि मिथ्या अज्ञान याच निमित्तानें होणारा बंध सम्यग्ज्ञानावांचून निवृत्त होण्यास योग्य नाहीं. [निदानाच्या–आद्य कारणाच्या नाशावांचून निदानीचा –आद्य कार्याचा नाश आत्यंतिक होणें युक्त नाहीं, असा याचा भावार्थ.–आतां 'तत्प्रकृतित्वोपपत्तेः' असें जें वाद्यानें वर म्हटलें आहे त्याविषयीं '**तस्मात्०**' इत्यादि भाष्यानें म्हणतात–]='तस्मात्'–श्रुतार्थापत्ति व युक्ति यांच्याशीं अनुमानाचा विरोध असल्यामुळें सर्व वस्तुजाताला देवताप्रकृतित्व जरी असलें–परादेवता ही त्याची प्रकृति जरी असली तरी सुषुप्त व प्रलय–मूर्च्छा–मरण या अवस्थांप्रमाणें ही सत्संपत्ति बीजभावावशेषाच–जिच्यामध्यें बीजभावाचा अवशेष आहे, अशीच आहे, 'इति'–असें सिद्ध झालें. ८. [–'अहोपण, संसारापासून विमोक्ष होईपर्यंत पूर्वोक्त लक्षण तेजादि भूतसूक्ष्म जर अवस्थित होतें तर तें देहांतून निघून जात असतांना आम्हांला दिसत कां नाहीं ? किंवा दुसऱ्या मूर्त साकार पदार्थाकडून तें प्रतिहत कां होत नाहीं ?' '**सूक्ष्मं०**' इत्यादि सूत्रानें उत्तर–]

सूत्रं— क्ष्मं प्रमाणतश्च थोपलब्धेः ॥ ९

सूत्रार्थ—तें पूर्वोक्त तेज प्रमाणतः व स्वरूपतः सूक्ष्म आहे. कारण नाडीनिष्क्रमणश्रुतीवरून त्याच्या सूक्ष्मत्वाची उपलब्धि होते. ९.–सु.ब्र.४६१.[–स्वरूप-

सौक्ष्म्याच्या समुच्चयासाठीं सूत्रांतील 'च-'कार आहे, असें मानून 'तच्च०' इत्यादि भाष्यानें सूत्राचें व्याख्यान करितात-]

भाष्यं--तच्चेतरभूतसहितं तेजो जीवस्यास्माच्छरीरात्प्रवसत आश्रयभूतं स्वरूपतः परिमाणतश्च सूक्ष्मं भवितुमर्हति । तथाहि नाडीनिष्क्रमणश्रवणादिभ्योऽस्य सौक्ष्म्यमुपलभ्यते । तत्र तनुत्वात्संचारोपपत्तिः । स्वच्छत्वाच्च अप्रतिघातोपपत्तिः । अत एव च देहान्निर्गच्छत्पार्श्वस्थैर्नोपलभ्यते ॥ ९ ॥

भाष्यार्थ—आणि तें या शरीरांतून निघून जाणाऱ्या जीवाचें आश्रयभूत इतर भूतसहित तेज स्वरूपतः व प्रमाणतः सूक्ष्म असण्यासच योग्य आहे. [-'**तथा हि०**' इत्यादि भाष्यानें सूत्रांतील 'उपलब्धेः०' या पदाचें व्याख्यान-]=कारण नाडीनिष्क्रमणश्रवणादिकांवरून या तेजाचें सौक्ष्म्य उपलब्ध होतें. [-परिमाणतः सौक्ष्म्याचा अंगीकार करण्यांत कोणता लाभ आहे, तें '**तत्र०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात-]=स्वरूपतः व प्रमाणतः सूक्ष्मत्वांतील प्रमाणतः सूक्ष्मत्वामुळें त्याच्या संचाराची उपपत्ति लागते-नाड्यांतील त्याचा संचार संभवतो. [-'**स्वच्छत्वात्०**' इत्यादि भाष्यानें स्वरूपतः सौक्ष्म्यांगीकारांतील लाभ सांगतात-]=आणि स्वच्छत्वामुळें त्याच्या अप्रतिहतत्वाचीहि उपपत्ति लागते-इतर मूर्त द्रव्यांनीं त्याचा अप्रतिबंधहि संभवतो. [-आणि याप्रमाणें त्याला उभयविधत्व असल्यामुळेंच त्याची अनुपलब्धीहि सिद्ध झाली, असें '**अतः एव०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात-]=आणि याप्रमाणें त्याला स्वरूपतः व प्रमाणतः सूक्ष्मत्व असल्यामुळेंच देहांतून निघून जात असलेलें तें मुमूर्षूच्या समीप बसलेल्या लोकांना दिसत नाहीं. ९. [-'**नोपमर्देन०**' या सूत्रानें त्याच्या सूक्ष्मत्वामुळेंच होणारा आणखी एक लाभ-]

सूत्रं--नोपमर्देनातः ॥ १०

सूत्रार्थ—सूक्ष्मत्वामुळेंच शरीराच्या नाशानें त्याचा नाश होत नाहीं. १०.–सु. ब्र. ४६१ [-'**अतः एव०**' इत्यादि भाष्यानें सूत्राचें व्याख्यान-]

भाष्यं—अत एव सूक्ष्मत्वान्नास्य स्थूलस्य शरीरस्योपमर्देन दाहादिनिमित्तेनेतरत्सूक्ष्मं शरीरमुपमृद्यते ॥ १० ॥

भाष्यार्थ—आणि त्या तेजाच्या सूक्ष्मत्वामुळेंच या स्थूल शरीराच्या दाहादिनिमित्तानें होणाऱ्या नाशानें दुसरें सूक्ष्म शरीर नाश पावत नाहीं. १०. [-'**औष्ण्य**' या लिंगावरून होणारें अनुमानहि प्रस्तुत 'तेज-'आख्य सूक्ष्म देहाच्या अस्तित्वाविषयीं प्रमाण आहे, असें '**अस्यैव०**' या सूत्रानें सांगतात-]

सूत्रं—अस्यैव चोपपत्तेरेष ऊष्मा ॥ ११ ॥ (५)

सूत्रार्थ—स्थूल देहांत उपलब्ध होणारा हा ऊष्मा या सूक्ष्म देहाचाच धर्म आहे. कारण त्याविषयीं 'सूक्ष्म शरीर असलें तरच शरीरांत ऊष्म्याची उपलब्धि होणें व मृत-देहांत त्याच्या अभावीं त्याची उपलब्धि न होणें' अशी उपपत्ति-युक्ति आहे. ११. (५).–सु. ब्र. ४६१. [–सूत्राचें विवरण करणारे भाष्यकार '**अस्यैव०**' इत्यादि भाष्यानें अनुमानच स्पष्ट करितात–]

भाष्यं—**अस्यैव च सूक्ष्मस्य शरीरस्यैष ऊष्मा यमेतस्मिञ्शरीरे संस्पर्शेनोष्माणं विजानन्ति। तथाहि मृतावस्थायामवस्थितेऽपि देहे विद्यमानेष्वपि च रूपादिषु देहगुणेषु नोष्मोपलभ्यते जीवदवस्थायामेव तूपलभ्यते, इत्यत उपपद्यते प्रसिद्धशरीरव्यतिरिक्तव्यपाश्रय एवैष ऊष्मेति। तथा च श्रुतिः– "उष्ण एव जीविष्यञ्शीतो मरिष्यन्" इति ॥ ११ ॥ (५)**

भाष्यार्थ–आणि याच सूक्ष्म शरीराचा हा ऊष्मा आहे कीं ज्या ऊष्म्याला लोक या शरीरांत हस्तादिस्पर्शानें विशेषतः जाणतात.[–सूक्ष्म देहांत औष्म्याच्या व्यभिचाराची आशंका घेऊन सूत्रांतील '**उपपत्तेः०**' या पदाची योजना '**तथा हि०**' इत्यादि भाष्यानें करितात–]=हा ऊष्मा सूक्ष्म शरीराचाच धर्म कसा आहे, तें पहा–मृतावस्थेंत देह जरी विद्यमान असला आणि रूपादि देहगुण जरी विद्यमान असले तरी हा ऊष्मा उपलब्ध होत नाहीं. पण तो जीवदवस्थेमध्येंच उपलब्ध होतो. त्यामुळें हा ऊष्मा प्रसिद्ध शरीराहून भिन्न, सूक्ष्म शरीराच्याच आश्रयानें राहणारा आहे–तो प्रसिद्ध शरीरव्यतिरिक्तव्यपाश्रयच आहे, हें उपपन्न होतें. [अन्वय-व्यतिरेकांनीं ऊष्मा स्थूल-शरीरातिरिक्त स्वाश्रय सुचवितो, असें सांगितलें. –आतां आगमहि याचें सूक्ष्म देहधर्मत्व सुचवितो, असें '**तथा च०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]=आणि "जिवंत असणारा देह उष्णच व मरण पावणारा शीत होतो" अशी ही श्रुति आहे. ११.–सु. ब्र. ४६२. (५)

(६. **प्रतिषेधाधिकरण. सू.** १२-१४.)

—उत्क्रांतिकालीन सत्संपत्तीचें सावशेषत्व सांगितलें. आतां निर्गुण ब्रह्मवेत्त्यांमध्यें उत्क्रांतीचा अभाव '**प्रतिषेधात्०**' इत्यादि सूत्रानें सांगतात—

सूत्रं—प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात् ॥ १२

सूत्रार्थ—निर्गुण ब्रह्मवेत्त्याच्या शरीरापासून प्राणोत्क्रमणाचा प्रतिषेध केला आहे. म्हणून त्याची उत्क्रांति नाहीं, असें म्हणशील तर तें बरोबर नाहीं, कारण 'न तस्य प्राणाः०' हा शारीरजीवापासून उत्क्रांतीचा प्रतिषेध आहे. शरीरापासून

नव्हे, असा हा पूर्वपक्ष आहे. १२.–सु.ब्र.४६३. [–या अधिकरणाचा व्यवहितसंबंध दाखविणारे भाष्यकार अधिकरणाचें तात्पर्य 'अमृतत्वं०' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]

भाष्यं—' अमृतत्वं चानुपोष्य ' इत्यतो विशेषणादात्यंतिकेऽमृतत्वे गत्युत्क्रान्त्योरभावोऽभ्युपगतः । तत्रापि केनचित्कारणेनोत्क्रान्तिमाशंक्य प्रतिषेधति– ' अथाकामयमानो योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो भवति न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति ' इति । अतः परविद्याविषयात्प्रतिषेधान्न परब्रह्मविदो देहात्प्राणानामुत्क्रान्तिरस्तीति चेत् ॥

भाष्यार्थ—आणि 'अविद्यादिक्लेशसमूहाला अत्यंत दग्ध न करितां प्राप्त होणारें जें अमृतत्व तें आपेक्षिक आहे. '–पृ. ७०९–अशा या विशेषणामुळें आत्यंतिक –नित्य अमृतत्वामध्यें गति व उत्क्रान्ति यांचा अभाव स्वीकारिलेला आहे. पण त्यांतहि कांहीं कारणानें उत्क्रान्तीची आशंका घेऊन सूत्रकार तिचा येथें प्रतिषेध करितात. [–' **अथाकामयमानः०** ' इत्यादि भाष्यानें परब्रह्मवेत्त्याला विषयत्वानें उदाहृत करितात–]=' अथ '–" आतां मुक्तिप्रकरणाचा आरंभ झाला असतां जो अकामयमान, अकाम–बाह्यविषयांविषयीं विरक्त, निष्काम–आन्तरकामवासनारहित, आप्तकाम–ज्याला परमानंद प्राप्त झाला आहे असा व आत्मकाम–सर्वात्मैकत्वदर्शी होतो, त्याचे प्राण उत्क्रमण करीत नाहींत, तर तो ब्रह्मच होऊन ब्रह्मरूपामध्यें तादात्म्य पावतो. "–बृ. ४. ४. ७.–अशा या परविद्याविषय प्रतिषेधामुळें परब्रह्मवेत्त्याच्या देहापासून प्राणांची उत्क्रांति होत नाहीं, असें जर म्हणाल तर [' तें बरोबर नाहीं, ' असा पुढें संबंध. येथील अकाम, निष्काम इत्यादि पुढील पुढील विशेषण पूर्व पूर्व विशेषणाचें निमित्त आहे. याप्रमाणें अकामयमान ब्रह्मवेत्ता येथें श्रुत आहे, असा याचा भावार्थ.–' त्याची उत्क्रान्ति आहे कीं नाहीं' असा 'तस्मात् व तस्य' अशा पंचमी व षष्ठीश्रुतीमुळें संदेह आला असतां येथें परब्रह्मवेत्त्याच्या मुख्य अमृतत्वामध्यें गति व उत्क्रान्ति यांचा अभाव सांगितलेला असल्यामुळें याची प्रासंगिकी पादादिसंगति आहे. पूर्वपक्षांत ' निषेधाला अन्यविषयत्व असल्यामुळें विद्वान् व अविद्वान् यांचा अविशेष आहे ' आणि सिद्धान्तांत ' दोन्ही शाखांमध्यें देहापादान उत्क्रान्तीचा –देहापासून उत्क्रान्तीचा निषेध केलेला असल्यामुळें त्यांच्या विशेषाची सिद्धि ' असा याचा फलभेद आहे.–पूर्वपक्षी '**न०**' इत्यादि भाष्यानें सिद्धान्त्यांच्या मताचें निराकरण करून स्वमत सांगतो–]

भाष्यं—नेत्युच्यते । यतः शारीरादात्मन एष उत्क्रान्तिप्रतिषेधः प्राणानां न शरीरात् । कथमवगम्यते । ' न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्ति ' इति शाखान्तरे पचमीप्रयोगात् । संबंधसामान्यविषया हि षष्ठी शाखान्तरगतया पंचम्या संबंधविशेषे व्यवस्थाप्यते । तस्मादिति च प्राधान्यादभ्युदयनिःश्रेयसाधिकृतो देही संबध्यते न देहः । न तस्मादुच्चिक्रमिषोर्जीवात्प्राणा अपक्रामन्ति सहैव तेन भवन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥ सप्राणस्य च प्रवसतो भवत्युत्क्रान्तिर्देहादित्येवं प्राप्ते प्रत्युच्यते—

भाष्यार्थ—त्याचें 'तें बरोबर नाहीं' असें उत्तर सांगितलें जातें. कारण शारीर आत्म्यापासून हा प्राणांच्या उत्क्रान्तीचा प्रतिषेध आहे. शरीरापासून त्यांच्या उत्क्रान्तीचा तो प्रतिषेध नाहीं. [—"अहोपण, 'त्याचे प्राण उत्क्रमण करीत नाहींत' असा हा विद्वानाच्या शरीरापासूनच उत्क्रान्तीचा निषेध केला जातो, शारीरापासून नव्हे" अशी शंका—]=**'कथं अवगम्यते '**—पण हें कसें अवगत होतें ? [—**'न तस्मात्०'** इत्यादि माध्यंदिन श्रुतीनें वादी या आक्षेपाचें निरसन करितो—]='त्याच्यापासून प्राण उत्क्रमण करीत नाहींत' असा शाखान्तरांत—माध्यंदिनशाखेंत पंचमीचा प्रयोग केलेला आहे. त्यामुळें हें असें अवगत होतें. [—"अहोपण, शारीरापासून जर उत्क्रान्तीचा निषेध केला असेल तर पूर्वोक्त षष्ठीश्रुतीची वाट काय ?" अशी आशंका घेऊन ' पंचम्यन्त माध्यंदिनश्रुतीनें संबंधसामान्यविषय षष्ठन्त काण्वश्रुति अपादानरूप संबंधविशेषामध्यें व्यवस्थापित करावी, असें वादी **' संबंध०'** इत्यादि भाष्यानें सांगतो—]=कारण ' संबंधसामान्यविषया'—संबंधसामान्य हा जिचा विषय आहे अशी षष्ठी शाखान्तरांतील पंचमीकडून संबंधविशेषामध्यें व्यवस्थापित केली जाते. [—" अहोपण, माध्यंदिनश्रुतीमध्येंहि 'तस्मात्' या पंचमीश्रुतीनें शरीराचाच परामर्श केला जावो " अशी आशंका घेऊन वादी **' तस्मात्० '** इत्यादि भाष्यानें म्हणतो—]=आणि ' तस्मात् ' या पंचमीशीं प्राधान्यामुळें अभ्युदय व निश्रेयस यांमध्यें अधिकृत असलेला देही संबद्ध होतो. देह संबद्ध होत नाहीं. [—' तर मग या वाक्याचा अर्थ काय ? ' अशी आकांक्षा झाली असतां वादी **' न तस्मात्० '** इत्यादि भाष्यानें वाक्यार्थ सांगतो—]=उत्क्रमण करण्याची इच्छा करणाऱ्या त्या जीवापासून प्राण अपक्रमण करीत नाहींत, तर ते त्याच्या बरोबरच असतात, असा याचा भावार्थ. १२. [—' तरी पण त्यामुळें प्रकृत संदेहाचा निर्णय काय झाला ? ' अशी आशंका घेऊन वादी ' प्राणसहित क्षेत्रज्ञाची शरीरापासून उत्क्रान्ति सिद्ध झाली' असें **' सप्राणस्य०'** इत्यादि भाष्यानें

सांगतो-]=आणि प्राणसहित प्रवास करणाऱ्या-निघून जाणाऱ्या जीवाची देहापासून उत्क्रान्ति होते असा निर्णय झाला. [-'परब्रह्मवेत्त्याचीहि गति व उत्क्रांति होते' अशा प्राप्त पूर्वपक्षाचा अनुवाद करून 'एवं०' इत्यादि भाष्यानें सिद्धान्त सांगतात-]=असा पूर्वपक्ष प्राप्त झाला असतां 'स्पष्टो ह्येकेषां०' या सूत्रानें त्याचा परिहार सांगितला जातो—

सूत्रं--स्पष्टो ह्येकेषाम् ॥ १३

सूत्रार्थ--काण्वांच्या शाखेंत ब्रह्मवेत्त्याच्या शरीरापासून प्राणांची उत्क्रान्ति होत नाहीं, असा स्पष्ट प्रतिषेध आहे. त्यामुळें त्यांची उत्क्रान्ति होत नाहीं. १३ -सु. ब्र. ४६३. [-सूत्राचें हेतुत्वानें व्याख्यान करण्यासाठीं प्रथम सूत्राच्या बाहेरच 'नैतत्०' इत्यादि भाष्यानें प्रतिज्ञा सांगतात-]

भाष्यं---**नैतदस्ति यदुक्तं परब्रह्मविदोऽपि देहादस्त्युत्क्रान्तिरुत्क्रान्तिप्रतिषेधस्य देह्यपादानत्वादिति । यतो देहापादान एवोत्क्रान्तिप्रतिषेध एकेषां समाम्नातॄणां स्पष्ट उपलभ्यते ॥**

भाष्यार्थ—पण वाद्यानें 'परब्रह्मज्ञाचीहि देहापासून उत्क्रांति होते, कारण उत्क्रांतीच्या प्रतिषेधाचें देहीला-शारीराला अपादानत्व आहे. शारीरापासून विद्वानाच्या प्राणाचें उत्क्रमण होत नाहीं, असें श्रुतींतील 'तस्मात्' या पदानें सांगितलें आहे' असें जें वर म्हटलें आहे, तें तसें नाहीं. [-त्याविषयीं हेतुत्वानें सूत्राची योजना करितात-]='यतः०'-कारण एका समाम्नात्यांच्या शाखेंत देहापादानच-देहापासूनच उत्क्रांतीचा प्रतिषेध स्पष्ट उपलब्ध होतो. [-'तथा हि०' इत्यादि भाष्यानें त्या उपालंभाचाच अभिनय करितात-]

भाष्यं—**तथाहि-आर्तभागप्रश्ने 'यत्रायं पुरुषो म्रियत उदस्मात्प्राणाः उत्क्रामन्त्याहो नेति' इत्यत्र 'नेति होवाच याज्ञवल्क्यः' इत्यनुत्क्रान्तिपक्षं परिगृह्य, न तर्ह्ययमनुत्क्रान्तेषु प्राणेषु मृत इत्यस्यामाशंकायां 'अत्रैव समवनीयन्त' इति प्रविलयं प्राणानां प्रतिज्ञाय तत्सिद्धये 'स उच्छ्वयत्याध्मायत्याध्मातो मृतः शेते' इति स-शब्दपरामृष्टस्य प्रकृतस्योत्क्रान्त्यवधेः उच्छ्वयनादीनि समामनन्ति ॥**

भाष्यार्थ--कसा तो पहा-'जेव्हां हा पुरुष मरतो तेव्हां याच्यापासून प्राण उत्क्रांत होतात कीं नाहीं?' अशा या आर्तभाग ऋषीच्या प्रश्नांत "याज्ञवल्क्य 'नाहीं, ते त्याच्यापासून उत्क्रमण करीत नाहींत' असें म्हणाले"-बृ.३.२.११.- अशा अनुक्रांतिपक्षाचा स्वीकार करून 'तर मग प्राण उत्क्रांत झालेले नसल्यास

—त्याच्यापासून निघून गेलेले नसल्यास तो मृत झालेला नाहीं ' अशी ही आशंका आली असतां ' ते येथेंच सर्वथा लीन होऊन जातात ' अशी प्राणांच्या प्रविलयाची प्रतिज्ञा करून तिच्या सिद्धीसाठीं ' तो फुगतो, त्यामध्यें वायु भरतो आणि वायूनें भरलेला तो मृत होऊन शयन करितो'—बृ.३.२.११.—अशा 'सः' या शब्दानें परामर्श केलेल्या प्रकृत उत्क्रांत्यवधीचीं उच्छ्वयनादि—फुगणें इत्यादि कार्यें सांगतात. ['याच्यापासून प्राण वर निघून जातात कीं नाहींत' या वाक्यांत 'अस्मात्' या पदानें सांगितलेल्या उत्क्रांति-अवधिमत्त्वाचा 'सः' या शब्दानें परामर्श करून उच्छ्वयनादि धर्म सांगितलेले असल्यामुळें उच्छ्वयन व आध्मान हे ज्याचे धर्म आहेत त्याच देहाला उत्क्रांति-अवधित्व आहे असा याचा भावार्थ. —'अहोपण,हें उच्छ्वयनादि धर्मजात शारीराचेंच असूं दे,म्हणजे त्यालाच उत्क्रांतीचें अवधित्व आहे असें होईल' याचें 'देहस्य०' इत्यादि भाष्यानें 'नाहीं' असें उत्तर—]

भाष्यं—देहस्य चैतानि स्युर्न देहिनः। तत्सामान्यात् ' न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवनीयन्ते ' इत्यत्राप्यभेदोपचारेण देहापादानस्यैवोत्क्रमणस्य प्रतिषेधः। यद्यपि प्राधान्यं देहिन इति व्याख्येयं येषां पंचमीपाठः। येषां तु षष्ठी पाठः तेषां विद्वत्संबंधिन्युत्क्रान्तिः प्रतिषिध्यत इति प्राप्तोत्क्रान्तिप्रतिषेधार्थत्वादस्य वाक्यस्य देहापादानैव सा प्रतिषिद्धा भवति। देहादुत्क्रान्तिः प्राप्ता न देहिनः॥

भाष्यार्थ—आणि हीं उच्छ्वयनादि कार्यें देहाचींच आहेत, देहीचीं—शारीराचीं नव्हेत. [—काण्व श्रुतीमध्यें निषेध केल्या जाणाऱ्या उत्क्रांतीला देहापादानत्व जरी असलें तरी माध्यंदिन श्रुतीमध्यें देही शारीरालाच उत्क्रांतीचें अपादानत्व आहे, कारण त्यालाच प्राधान्य आहे, अशी आशंका घेऊन **'तत्सामान्यात्०'** इत्यादि भाष्यानें म्हणतात—]=विद्याप्रकरणत्वाच्या सादृश्यामुळें 'त्याच्यापासून प्राण उत्क्रांत होत नाहींत, तर ते येथेंच पूर्णपणें तद्रूप होतात ' अशा या माध्यंदिन श्रुतींतहि अभेदोपचारानें देहापादान-उत्क्रमणाचाच प्रतिषेध आहे. [विद्याप्रकरणत्वसामान्यामुळें ब्रह्मवेत्याच्या देहापादान उत्क्रांतीचा निषेध दोन्ही शाखांमध्यें समान आहे, असा याचा भावार्थ. —" अहोपण 'तत्' या सर्वनामानें देहीचाच प्रधानत्वानें परामर्श केलेला असल्यामुळें येथें देहाचें ज्ञान कोठून होणार " अशी आशंका घेऊन भाष्यांत 'अभेदोपचारानें' असें म्हटलें आहे.] =**' यद्यपि०'**—जरी देहीला प्राधान्य आहे तरी ज्यांचा पंचमीपाठ आहे त्यांचा अभेदोपचारानें देहोपादान-उत्क्रमणाचाच प्रतिषेध आहे, असें व्याख्यान करावें. [प्राधान्यामुळें देहीला ' तत्-'शब्दार्हत्व जरी असलें तरी देह व देही यांच्या अभेदोपचारामुळें देहीचा परामर्श करणाऱ्या सर्वनामानें देहाचाच परामर्श होतो.

त्यामुळें त्या देहापासूनच उत्क्रांतीचा येथें निषेध केला आहे, असें पंचमीपाठ-पक्षीं व्याख्यान करावें, असा याचा भावार्थ.–याप्रमाणें माध्यंदिन पाठाचें सिद्धान्तानुकूल्य सांगून काण्व पाठाचेंहि सिद्धान्तानुगुण्य 'येषां तु०' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]=पण ज्यांचा षष्ठीपाठ आहे त्यांच्या विद्वत्संबंधिनी उत्क्रांतीचा प्रतिषेध केला जातो. म्हणून या वाक्याला प्राप्त उत्क्रांतिप्रतिषेधार्थत्व असल्यामुळें म्ह० प्राप्त उत्क्रांतीचा प्रतिषेध करणें हा त्याचा उपयोग असल्यामुळें देहापादानच उत्क्रांति प्रतिषिद्ध आहे. कारण देहापासून उत्क्रांति प्राप्त आहे, देहीपासून नाहीं. [–'न तस्य'–'त्याचे प्राण उत्क्रांत होत नाहींत' इत्यादि वाक्यांत अपादानाची अपेक्षा झाली असतां 'चक्षूपासून किंवा मूर्धेपासून' याप्रमाणें उत्क्रांति-अपादानत्वानें प्रकृत असलेल्या देहांशांचा येथें संबंध असल्यामुळें व या वाक्याला प्राप्त-उत्क्रांतिनिषेधपरत्वरूप असल्यामुळें 'त्याचे प्राण देहांशांपासून उत्क्रमण करीत नाहींत' असा वाक्याचा विपरिणाम होतो किंवा दुसऱ्या प्रकारें अप्राप्त निषेधाची प्राप्ति होत असल्यामुळें व संबंधसामान्य हा जिचा अर्थ आहे अशा षष्ठीचें 'प्राणानें या हीन शरीराचें रक्षण करणारा' 'प्राणमय' इत्यादि कर्तृ-करण-उपाधि-उपहितत्वरूप प्रकृतसंबंधविशेषामध्यें पर्यवसान होत असल्यामुळें, अन्य शाखास्थ अपादानसंबंधविशेषाची अपेक्षा नसल्यामुळें त्याचे इंद्रियोपाधिभूत प्राण देहावयवांपासून उत्क्रमण करीत नाहींत, असा वाक्यार्थ होईल, असा याचा भावार्थ.–आणि याहि कारणानें हें वाक्य विद्वदुत्क्रांतिनिषेधपर आहे, असें 'अपि च०' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]

भाष्यं—अपि च '**चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वाऽन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यस्तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति' इत्येवमविद्वद्विषयं सप्रपंचमुत्क्रमणं संसारगमनं च दर्शयित्वा 'इति नु कामयमानः' इत्युपसंहृत्याविद्वत्कथाम् 'अथाकामयमानः' इति व्यपदिश्य विद्वांसं यदि तद्विषयेऽप्युत्क्रान्तिमेव प्रापयेदसमंजस एव व्यपदेशः स्यात्। तस्मादविद्वविषये प्राप्तयोर्गत्युत्क्रान्त्योर्विद्वद्विषये प्रतिषेध इत्येवमेव व्याख्येयं व्यपदेशार्थवत्त्वाय ॥**

भाष्यार्थ—शिवाय 'चक्षूपासून किंवा मूर्धेपासून किंवा दुसऱ्या शरीरदेशापासून उत्क्रमण करणाऱ्या त्या जीवाच्या मागोमाग प्राण उत्क्रमण करितो. उत्क्रमण करणाऱ्या प्राणाबरोबर इतर सर्व प्राण उत्क्रमण करितात'–पृ.७०१ –असें हें अविद्वद्विषय–अविद्वानाचें सप्रपंच उत्क्रमण व संसारगमन दाखवून

" याप्रमाणें कामयमान-सकाम पुरुष संसार करितो. "-बृ. ४. ४. ६. सु. उ. पृ. ६९२.-असा अविद्वानाच्या कथेचा उपसंहार करून 'आतां अकामयमान '-सु. उ. ६९२.-असा विद्वानाचा निर्देश करून त्या विद्वद्विषयामध्येंहि श्रुति जर उत्क्रांतिच प्राप्त करवील-त्याची उत्क्रांतिच सांगेल तर हा निर्देश असमंजसच-अयुक्तच होईल. [-व्यपदेशसामर्थ्यानें सिद्ध झालेल्या अर्थाचा **'तस्मात्०'** इत्यादि भाष्यानें उपसंहार-]=म्हणून अविद्वद्विषयामध्यें प्राप्त असलेल्या गति-उत्क्रांतींचा विद्वद्विषयामध्यें प्रतिषेध आहे, असेंच याचें व्याख्यान व्यपदेशाच्या अर्थवत्त्वासाठीं-पूर्वोक्त निर्देश उपयुक्त होण्यासाठीं करावें. [-केवल प्रमाणाच्या अभावामुळेंच गति व उत्क्रांति यांचा अभाव नाहीं, तर युक्तीच्या अभावामुळेंहि तो आहे असें **' न च० '** इत्यादि भाष्यानें सांगतात-]

भाष्यं—न च ब्रह्मविदः सर्वगतब्रह्मात्मभूतस्य प्रक्षीणकामकर्मणः उत्क्रान्तिर्गतिर्वोपपद्यते, निमित्ताभावात्। 'अत्र ब्रह्म समश्नुते' इति चैवंजातीयकाः श्रुतयो गत्युत्क्रान्त्योः अभावं सूचयन्ति ॥ १३ ॥

भाष्यार्थ—आणि सर्वगत, ब्रह्मात्मभूत, ज्याचे काम व कर्में प्रक्षीण झालीं आहेत, अशा ब्रह्मवेत्त्याची उत्क्रांति किंवा गति उपपन्न होत नाहीं. [-उपपत्तीच्या अभावाविषयीं हेतु-]=**'निमित्ताभावात्'**-कारण त्याच्या गत्युत्क्रांतींचें कांहीं निमित्त नाहीं. [म्हणजे गमनाच्या कर्म-करणादि कारकांचा असंभव असल्यामुळें ब्रह्मवेत्त्याची गति संभवत नाहीं, असा भावार्थ.-विद्वानाची गति व उत्क्रांति यांच्या अस्तित्वाविषयीं प्रमाण नाहीं, असें सांगितलें. आतां **' अत्र०'** इत्यादि भाष्यानें त्यांच्या असत्त्वाविषयीं प्रमाण आहे, असें सांगतात-]=आणि ' तो विद्वान् येथें -या शरीरांतच ब्रह्माला प्राप्त होतो ' या अशा प्रकारच्या श्रुति विद्वानाच्या गत्युत्क्रांतींचा अभाव सुचवितात. १३. [-'नोत्क्रामन्ति मुनेः प्राणा व्यापी सर्वगतो हि सः । तेन व्याप्तमिदं सर्वं कुत उत्क्रम्य यास्यति ॥'-" मुनीचे प्राण शरीरापासून उत्क्रमण करीत नाहींत, कारण तो व्यापी, सर्वगत आहे, त्याच्याकडून हें सर्व व्याप्त आहे, तेव्हां तो उत्क्रमण करून कोठें जाणार?" अशी स्मृति असल्यामुळेंहि ब्रह्मवेत्त्याची उत्क्रांति किंवा गति नाहीं, असें **' स्मर्यते च० '** या सूत्रानें सांगतात-]

सूत्रं—स्मर्यते च ॥ १४ ॥ (६)

सूत्रार्थ—आणि महाभारतांत 'विद्वानाच्या पदांचा शोध करणारे देवहि त्याच्या मार्गांत मोहित होतात' असा विद्वानाच्या उत्क्रांतीचा अभाव सांगितला आहे. १४. (६)-सु.ब्र.४६३.-[-**'स्मर्यतेऽपि०'** इत्यादि भाष्यानें सूत्राचें व्याख्यान-]

भाष्यं—**स्मर्यतेऽपि च महाभारते गत्युत्क्रान्त्योरभावः–"सर्वभूतात्मभूतस्य सम्यग्भूतानि पश्यतः। देवा अपि मार्गे मुह्यन्त्यपदस्य पदैषिणः" इति। ननु गतिरपि ब्रह्मविदः सर्वगतब्रह्मात्मभूतस्य स्मर्यते "शुकः किल वैयासकिर्मुमुक्षुरादित्यमंडलमभिप्रतस्थे पित्रा चानुगम्याहूतो भो इति प्रतिशुश्राव" इति॥**

भाष्यार्थ—आणि महाभारतांत "सर्वभूतांचा आत्मभूत आणि भूतांना तत्त्वदृष्टीनें पहाणारा अशा 'अपद'–प्राप्यपदशून्य ब्रह्मवेत्त्याच्या पदाची इच्छा करणारे देवहि मार्गाविषयीं मोहित होतात–त्याच्या मार्गाचा अभाव असल्यामुळें देव त्याला जाणत नाहींत" असा विद्वानाच्या गत्युत्क्रांतींचा अभाव स्मृतहि आहे. [–'**ननु०**' इत्यादि भाष्यानें वादी स्मृत्यंतरविरोधाची शंका घेतो–]="अहोपण, 'प्रसिद्ध मुमुक्षु व्यासपुत्र शुक आदित्यमंडलास जावयास निघाला आणि पित्यानें त्याच्या मागून गमन करून त्याला हाक मारिली असतां तो 'भोः' असें प्रतिवचन देता झाला' अशी सर्वगत ब्रह्मात्मभूत ब्रह्मवेत्त्याची गतिहि स्मृत आहे!" [–पण ही गति अपर विद्याबलानें आहे, असें '**न०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]

भाष्यं—**न। सशरीरस्यैवायं योगबलेन विशिष्टदेशप्राप्तिपूर्वकः शरीरोत्सर्ग इति द्रष्टव्यम्। सर्वभूतदृश्यत्वाद्युपन्यासात्। न ह्यशरीरं गच्छन्तं सर्वभूतानि द्रष्टुं शक्नुयुः। तथा च तत्रैवोपसंहृतम्–"शुकस्तु मारुताच्छीघ्रां गतिं कृत्वाऽन्तरिक्षगः। दर्शयित्वा प्रभावं स्वं सर्वभूतगतोऽभवत्" इति। तस्मादभावः परब्रह्मविदो गत्युत्क्रान्त्योः। गतिश्रुतीनां तु विषयमुपरिष्टाद्व्याख्यास्यामः॥**

भाष्यार्थ—नाहीं, ती ब्रह्मवेत्त्याची गतिस्मृति नव्हे, तर सशरीर असलेल्या शुकाचाच योगबलानें विशिष्टदेशप्राप्तिपूर्वक हा शरीरत्याग आहे, असें जाणावें. [–त्याविषयीं '**सर्वभूत०**' इत्यादि भाष्यानें नियामक हेतु सांगतात–]=कारण त्याच्या सर्वभूतदृश्यत्वादिकांचा उपन्यास केला आहे. [येथील 'आदि-'शब्दानें सर्वभूतांच्या अनुगमनादिकांचें ग्रहण केलें जातें.–'तरीपण सशरीरच शुकाची गति कशी?' '**न हि०**' इत्यादि भाष्यानें उत्तर–]=कारण शरीररहित होऊन गमन करणाऱ्या त्याला पहाण्यास सर्व भूतें समर्थ झालीं नसतीं. [–'**तथा च०**' इत्यादि भाष्यानें उक्त अर्थी वाक्यशेषाचें आनुकूल्य दाखवितात–]=आणि तसा तेथेंच 'पण शुक वायूहून शीघ्र गति करून अंतरिक्षामध्यें जाऊन आपला प्रभाव दाखवून सर्वभूतगत झाला' असा उपसंहार केला आहे. [–'**तस्मात्०**' इत्यादि भाष्यानें स्मृतीच्या अनुग्रहानें प्राप्त झालेल्या अर्थाचा उपसंहार करितात–]=म्हणून परब्रह्मवेत्त्याच्या गतीचा व उत्क्रान्तीचा अभाव आहे. [–"तर मग 'सुषुम्नानाडीनें

वर जाणारा अमृतत्वास प्राप्त होतो ' ' तो अमानव पुरुष या उपासकांना ब्रह्माला नेऊन पोंचवितो' इत्यादि गतिश्रुतींची काय वाट ?" **'गतिश्रुतीनाम्०'** इत्यादि भाष्यानें उत्तर-]=पण गतिश्रुतींचा विषय आम्ही पुढें-तिसऱ्या पादांत अगदीं स्पष्टपणें सांगूं. १४.-सु. ब्र. ४६४. (६)

(७. वागादिलयाधिकरण. सू. १५.)

—' परब्रह्मवेत्त्याच्या प्राणांचा प्रलय परब्रह्मामध्यें दाखविला, पण तो अयुक्त आहे. कारण पृथिव्यादिकांमध्यें त्यांचा लय श्रुत आहे ' अशी आशंका घेऊन **' तानि० '** इत्यादि सूत्रानें सिद्धान्त सांगतात—

सूत्रं—तानि परे तथा ह्याह ॥ १५ ॥ (७)

सूत्रार्थ—तीं प्राणाख्य इंद्रियें परब्रह्मामध्यें लीन होतात. कारण 'एवमेवास्य०' इत्यादि श्रुति तसें सांगते. १५. -सु. ब्र. ४६५. [-विद्वानांच्या कलांचा प्रविलय हा या अधिकरणाचा विषय आहे. 'तो काय पृथिव्यादिकांमध्यें होतो कीं परमात्म्यामध्यें?' असा श्रुतिद्वयोपलब्धीमुळें संदेह आला असतां 'श्रौतविद्येचा फलभूत कलाविलय ब्रह्मामध्येंच होतो,' असें येथें सांगितलेलें असल्यामुळें याची पादादिसंगति आहे. पूर्वपक्षांत ' प्रकृतींतच विकृतीच्या लयाची सिद्धि' व सिद्धान्तांत ' व्यवहारतः जरी तसें असलें तरी तत्त्वतः ब्रह्मामध्यें कलाविलयाची उपपत्ति ' असें मानणारे भाष्यकार-**'तानि०'** इत्यादि भाष्यानें सिद्धान्त सांगतात-]

भाष्यं—तानि पुनः प्राणशब्दोदितानींद्रियाणि भूतानि च परब्रह्मविदः तस्मिन्नेव परस्मिन्नात्मनि प्रलीयन्ते । कस्मात् । तथाह्याह श्रुतिः ' एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडश कलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति ' इति ॥

भाष्यार्थ—पण तीं ब्रह्मवेत्त्याचीं प्राणशब्दानें सांगितलेलीं इंद्रियें व भूतें त्याच परमात्म्यामध्यें प्रलीन होतात. [-**' कस्मात्० '** इत्यादि भाष्यानें उक्त अर्थीं प्रश्नपूर्वक हेतु सांगतात-]=कोणत्या कारणानें ? कारण " ज्याप्रमाणें नद्या समुद्राला प्राप्त होऊन प्रलीन होतात, ' एवमेव '-त्याचप्रमाणें ' अस्य परिद्रष्टुः '-सर्वतः अनवच्छिन्न प्रत्यग्ब्रह्म पहाणाऱ्या या जीवाच्या 'इमाः०'-या स्वानुभवगम्य प्राणश्रद्धादि पुरुषाश्रय सोळा कला ' पुरुषं प्राप्य '-त्याच पुरुषाला प्राप्त होऊन बाह्य विषयसंगत्यागानें त्यामध्यें अवस्थित होऊन ' अस्तं गच्छन्ति '-विलयास प्राप्त होतात."-प्र.६.५.-असें श्रुति सांगते. [-**'ननु०'** इत्यादि भाष्यानें पूर्वपक्ष-]

भाष्यं—ननु 'गताः कलाः पंचदश प्रतिष्ठाः' इति विद्वद्विषयैवापरा श्रुतिः परस्मादात्मनोऽन्यत्रापि कलानां प्रलयमाह स्म । न । सा खलु व्यवहारापेक्षा ।

पार्थिवाद्याः कलाः पृथिव्यादीरेव स्वप्रकृतीरपियन्तीति । इतरा तु विद्वत्प्रतिपत्त्यपेक्षा। कृत्स्नं कलाजातं परब्रह्मविदो ब्रह्मैव संपद्यत इति । तस्माददोषः ॥ १५

भाष्यार्थ—"अहोपण, पंधरा कला आपापल्या प्रतिष्ठेस प्राप्त झाल्या." –मुं. ३. २. ७.–अशी विद्वद्विषयच असलेली दुसरी श्रुति अन्यत्र–अन्य प्रकृतींतहि कलांचा प्रलय सांगत आहे. ['मन व प्राण यांच्या एकीकरणानें येथें कलांना पंचदशत्व आहे. 'प्रतिष्ठा-'शब्दानें कलांचीं कारणें अशीं जीं पृथिव्यादि तत्त्वें तीं सांगितलीं जातात. त्यामुळें 'प्रकृतींतच विकाराचा लय' या न्यायानें अनुगृहीत असलेल्या श्रुतीनें भूतांमध्यें विद्वानांच्या कलांचा विलय होतो, असा भावार्थ.–'वस्तुस्थितीनें परमात्म्यामध्यें कलांचा लय जरी होत असला तरी व्यवहारदृष्ट्या पृथिव्यादिकांमध्यें त्याचें कथन अविरुद्ध आहे. कारण अगोदर त्या पृथिव्यादिकांमध्येंच त्यांचा विलय होऊन नंतर त्यांसह परमात्म्यामध्यें कलांच्या विलयाची सिद्धि होते. म्हणून पूर्वोक्त दोन्ही श्रुति अविरुद्ध आहेत' असें '**न सा०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]=हा पूर्वपक्ष बरोबर नाहीं, कारण 'पार्थिवादि कला पृथिव्यादि स्वप्रकृतींमध्येंच लीन होतात' ही श्रुति खरोखर व्यवहारापेक्ष आहे म्ह० पार्थिव विकार पृथिव्यादि स्वप्रकृतीमध्येंच लय पावतात, असें हें श्रुतीनें व्यवहाराच्या दृष्टीनें सांगितलें आहे. पण 'परब्रह्मवेत्त्याचें सर्व कलाजात ब्रह्मच होतें' अशी ही दुसरी श्रुति विद्वानाच्या ब्रह्मप्राप्तीच्या अपेक्षेनें आहे. म्हणून ती विद्वददृष्टीनें आहे. [–याप्रमाणें विद्वद-अविद्वद्-दृष्ट्या श्रुतिद्वय प्रवृत्त झालें आहे, असें सिद्ध झालें असतां फलित सांगतात–]='**तस्माददोषः०**'–तस्मात् या सिद्धान्तावर श्रुतिविरोध हा दोष येत नाहीं. १५.–सु. ब्र. ४६६. (७).

(८. अविभागाधिकरण. सू. १६.)

—पृथिव्यादिद्वारा ब्रह्मामध्यें सांगितलेल्या विद्वत्कलाविलयाचें निर्विशेषत्व '**अविभागः०**' इत्यादि सूत्रानें सांगतात—

सूत्रं—अविभागो वचनात् ॥१६॥(८)

सूत्रार्थ—विद्वानाच्या कलांचा ब्रह्माशीं अत्यंत 'अविभागच' आहे. कारण 'भिद्येते तासां नामरूपे' या वचनानें कलांच्या शक्तिरूप नाम-रूपांचा पुरुषामध्यें लय सांगून 'तो हा विद्वान् अकल, अमृत होतो' असें वचन आहे. १६. (८)–सु.ब्र.४६७. [–प्रकृत विद्वत्कलाविलयालाच विषय करून लयाचा दोन्ही प्रकारें अनुभव येत असल्यामुळें 'स पुनः०' इत्यादि भाष्यानें संशय सांगतात—]

भाष्यं—स पुनर्विदुषः कलाप्रलयः किमितरेषामिव सावशेषो भवति। आहोस्विन्निरवशेष इति। तत्र प्रलयसामान्याच्छक्त्यवशेषताप्रसक्तौ ब्रवीति—अविभागापत्तिरेवेति। कुतः। वचनात्। तथा हि कलाप्रलयमुक्त्वा वक्ति–'भिद्येते तासां नामरूपे पुरुष इत्येवं प्रोच्यते स एषोऽकलोऽमृतो भवति' इति। अविद्यानिमित्तानां च कलानां न विद्यानिमित्ते प्रलये सावशेषत्वोपपत्तिः। तस्मादविभाग एवेति ॥१६॥(८)

भाष्यार्थ—पण, 'तो विद्वानाचा कलाप्रलय इतर अविद्वानांच्या कलाप्रलयाप्रमाणें सावशेष होतो कीं निरवशेष होतो?' असा संशय येतो. [–येथें श्रौतज्ञानफलभूत विद्वत्कलाविलयाच्या निरवशेषत्वाचें प्रतिपादन केलेलें असल्यामुळें याची पादादिसंगति आहे. पूर्वपक्षांत 'मोक्षाची असिद्धि' व सिद्धान्तांत 'त्याची सिद्धि' असा फलभेद मानून 'तत्र०' इत्यादि भाष्यानें पूर्वपक्ष करितात–] =असा संशय आला असतां व प्रलयसादृश्यामुळें शक्तीच्या अवशेषत्वाची प्राप्ति झाली असतां ['विद्वानाचा ब्रह्मांतील कलाविलय सावशेष आहे, ब्रह्मांतील कलाविलयत्वामुळें, उत्क्रांतिकालीन कलाविलयाप्रमाणें' असा याचा भावार्थ.–पण, 'हें अनुमान श्रुति-युक्तिविरुद्ध आहे' असा '**ब्रवीति०**' इत्यादि भाष्यानें सिद्धान्त सांगतात–]=सूत्रकार 'त्यांची अविभागापत्तिच आहे' असें सांगतात. [–त्याविषयीं '**कुतः०**' इत्यादि भाष्यानें प्रश्नद्वारा श्रुतिविरोध दाखवितात–]=कोणत्या कारणानें? 'वचनामुळें.' कारण श्रुति कलाप्रलय सांगून "आणि त्या कलांचें नामरूप भेद पावतें, पुरुष असेंच म्हटलें जातें, तो हा विद्वान् अकल, अमृत होतो."–प्र. ६.५.–असें सांगते. [नदी-समुद्रन्यायानें पुरुषामध्यें कला विलीन होतात आणि त्या कलांचें शब्दात्मक नाम-रूप भेद पावतें–विदीर्ण होतें, पुरुषमात्र अवशिष्ट रहातें आणि तो विद्वान् अकल–कलाविरहित होत्साता अमृत होतो, पूर्वरूपानें अवस्थित होतो, असा याचा भावार्थ.–याप्रमाणें अनुमानाचा श्रुतीशीं विरोध सांगून '**अविद्या०**' इत्यादि भाष्यानें युक्तिविरोध सांगतात–] =आणि अविद्या हें ज्यांचें निमित्त आहे अशा कलांचा विद्यानिमित्तानें प्रलय झाला असतां त्यांचें सावशेषत्व उपपन्न होत नाहीं. [–'**तस्मात्०**' इत्यादि भाष्यानें अनुमाननिरासाच्या फलाचा उपसंहार करितात–]=त्यामुळें कलांचा अविभागच आहे, असें सिद्ध झालें. १६.–सु. ब्र. ४६८. (८)

(९. तदोकोऽधिकरण. सू. १७.)

—"विद्वत्कलांच्या अविभागाची प्राप्ति वचनामुळें जशी होते त्याप्रमाणें अपरब्रह्मवेत्त्यांचेंहि 'चक्षूपासून किंवा मूर्धेपासून' इत्यादि अविशेष वचनामुळें

कोणत्या तरी एखाद्या नाडीनें प्राणनिष्क्रमण होतें'' असा संशय प्राप्त झाला असतां ' **तदोकोग्रज्वलनं०** इत्यादि सूत्रानें त्याचें निरसन करितात—

सूत्रं—तदोकोग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात्तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः शताधिकया ॥१७॥(९)

सूत्रार्थ—ज्याच्या इंद्रियसमूहवृत्ति लीन झाल्या आहेत अशा उत्क्रमण करणाऱ्या जीवाच्या हृदयाग्राचें ज्वलन-प्रद्योतन या नांवाचें प्राप्तव्यज्ञानरूप प्रकाशन प्रथम होतें. त्या प्रद्योतानें ज्याचें गमनद्वार प्रकाशित केलें आहे असा तो विद्वान् किंवा अविद्वान् मुमूर्षु जीव होतो. अविद्वान् दुसऱ्या स्थानांतून व विद्वान् विद्यासामर्थ्यामुळें मूर्धस्थानांतूनच बाहेर पडतो, कारण सगुणविद्येच्या शेषभूत मूर्धन्यनाडीगतीची जी अनुस्मृति-चिंतन तिच्या योगानें त्याचें त्याच मार्गानें गमन होणें उचित आहे, म्हणून हृदयस्थ ब्रह्माकडून अनुगृहीत झालेला विद्वान् शताधिक-मूर्धन्यनाडीनेंच निष्क्रमण करितो. १७. (९)-**सु. ब्र.४६९.**
[-'**समाप्ता०**' इत्यादि भाष्यानें गतार्थानुवादपूर्वक पुढील अधिकरणाचें तात्पर्य-]

भाष्यं—समाप्ता प्रासंगिकी परविद्यागता चिंता । संप्रति त्वपरविद्याविषयां एव चिंतामनुवर्तयति । समाना चासृत्युपक्रमाद्विद्वदविदुषोः उत्क्रान्तिः इत्युक्तम्। तामिदानीं सृत्युपक्रमं दर्शयति । तस्योपसंहृतवागादिकलापस्य उच्चिक्रमिषतो विज्ञानात्मनः ओक आयतनं हृदयम् । 'स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानो हृदयमेवान्ववक्रामति ' इति श्रुतेः ॥

भाष्यार्थ—प्रसंगप्राप्त परविद्येविषयींचा विचार समाप्त झाला, आतां सूत्रकार अपरविद्याविषयच विचाराला पुढें अनुवृत्त करितात. [-आतां ' **समाना च०** ' इत्यादि भाष्यानें गतार्थाचा अनुवाद करून या अधिकरणाचें तात्पर्य सांगतात-] ='मार्गाच्या आरंभापर्यंत विद्वान् व अविद्वान् यांची उत्क्रान्ति समान आहे,' असें सांगितलें.-पृ. ७०५-आतां तोच गतीचा उपक्रम दाखवितात. [-सूत्रभागाच्या व्याख्यानाच्या द्वारा अधिकरणाचा विषय सांगतात-]=' तत् '-ज्यानें आपल्या वागादि इंद्रियसमूहाचा उपसंहार केला आहे, अशा उत्क्रमण करण्याची इच्छा करणाऱ्या विज्ञानात्म्याचें ' ओकः '-आयतन हृदय आहे. [-हृदय हें त्याचें आयतन-स्थान आहे, याविषयीं ' **स एताः०** ' इत्यादि भाष्यानें प्रमाण सांगतात-] =कारण तो जीवात्मा या तेजोमात्रांचें-इंद्रियांचें ग्रहण-उपसंहार करणारा असा होत्साता हृदयस्थानासच प्राप्त होतो, अशी श्रुति याविषयीं प्रमाण आहे. [-'हृदय

हें जीवाचें आलंबन असूं दे, तरी पण त्यापासून काय सिद्ध झालें ' अशी आशंका घेऊन ' **तदग्र०** ' इत्यादि भाष्यानें म्हणतात-]

भाष्यं—तदग्रप्रज्वलनपूर्विका चक्षुरादिस्थानापादाना चोत्क्रान्तिः श्रूयते— ' तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वान्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः ' इति ॥

भाष्यार्थ—त्या हृदयाच्या अग्राचें प्रज्वलन होतें. त्या हृदयाग्रप्रज्वलनपूर्वक चक्षुरादिस्थानापासून त्याची उत्क्रान्ति "त्याच या हृदयाचें अग्र प्रकाशित होतें, त्या प्रद्योतानें हा आत्मा चक्षूपासून किंवा मूर्धेपासून किंवा दुसऱ्या शरीरप्रदेशापासून निष्क्रमण करितो "–बृ. ४. ४. २.–अशी श्रुति आहे. [' अदृष्टानें प्राप्त झालेल्या प्राप्तव्य स्थानाचें ज्ञान ' हाच प्रद्योत–प्रकाश आहे.–' चक्षुष्टो वा '– अशी द्वाराच्या अनियमाची श्रुति असल्यामुळें व त्या मूर्धन्यनाडीनें वर गमन करणारा अमृतत्वास प्राप्त होतो, अशी विशेष श्रुति असल्यामुळें ' **सा किं०** ' इत्यादि भाष्यानें संशय सांगतात–]

भाष्यं—सा किमनियमेनैव विद्वदविदुषोर्भवति । अथास्ति कश्चिद्विदुषो विशेषनियम इति विचिकित्सायां श्रुत्यविशेषादनियमप्राप्तावाचष्टे–समानेऽपि हि विद्वदविदुषोर्हृदयाग्रप्रद्योतने तत्प्रकाशितद्वारवत्त्वे च मूर्धस्थानादेव विद्वान्निष्क्रामति । स्थानान्तरेभ्यस्त्वितरे ॥

भाष्यार्थ—'विद्वान् व अविद्वान् यांची ती उत्क्रांति काय अनियमानेंच होते कीं विद्वानाच्या उत्क्रांतीविषयीं कांहीं विशेष नियम आहे ' असा संशय आला असतां ["उपासक व अनुपासक यांची उत्क्रांति कांहीं नियमावांचून कोणत्याहि एखाद्या द्वारानें होते किंवा उपासकांच्या द्वाराचा कांहीं नियम आहे?" असा या विमर्शाचा–विचाराचा अर्थ आहे. येथें अपरब्रह्मोपासकांच्या फलासाठीं उत्क्रांतीच्या द्वाराचा नियम सांगितलेला असल्यामुळें याच्या पादादिसंगति आहेत. पूर्वपक्षांत 'ध्यानकृत अतिशयाचें शून्यत्व' व सिद्धान्तांत 'ध्यानामुळें प्राप्त होणाऱ्या अतिशयाची सिद्धि,' असा फलभेद गृहीत धरून–'**श्रुति०**' इत्यादि भाष्यानें पूर्वपक्ष सांगतात–]= श्रुतीच्या अविशेषामुळें अनियमाची प्राप्ति झाली असतां [–' चक्षुष्टो वा ' अशी अविशेष श्रुति असल्यामुळें ' तो विज्ञानात्मा शरीराच्या कोणत्याहि अंगापासून उत्क्रमण करितो ' अशा या प्राप्त झालेल्या पूर्वपक्षाचा अनुवाद करून सिद्धान्त सांगतात–]=' **आचष्टे** '–असा पूर्वपक्ष प्राप्त झाला असतां सूत्रकार सिद्धान्त सांगतात. यद्यपि विद्वान् व अविद्वान् यांच्या हृदयाग्राचें

प्रद्योतन व त्या प्रद्योतानें प्रकाशित झालेलें उत्क्रांतीचें द्वारवत्त्व हीं दोन्हीं समान असलीं तरी विद्वान् मूर्धस्थानापासूनच निष्क्रमण करितो. पण इतर अविद्वान् स्थानांतरांपासून उत्क्रमण करितात. [-उत्क्रमण करण्याची इच्छा करणाऱ्या त्या विद्वानाचें व अविद्वानाचें जें 'ओकः'-हृदय-आयनत-स्थान, त्याचें प्रद्योतसंज्ञक प्रज्वलन प्रथम होतें. त्या प्रद्योतानें ज्याचें द्वार प्रकाशित केलें आहे, असा विद्वान् व अविद्वान् उत्क्रांत होतो असें जरी मानिलेलें आहे तरी त्या दोघांच्या उत्क्रांतीच्या अपादानव्यवस्थेविषयीं वादी 'कुतः०' इत्यादि भाष्यानें हेतु विचारितो-]

भाष्यं—कुतः । विद्यासामर्थ्यात् । यदि विद्वानपीतरवद् यतःकुतश्चिद्देहदेशादुत्क्रामेद् नैवोत्कृष्टं लोकं लभेत । तत्र अनर्थिकैव विद्या स्यात् । तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च । विद्याशेषभूता च मूर्धन्यनाडीसंबद्धा गतिरनुशीलयितव्या विद्याविशेषेषु विहिता । तामभ्यस्यंस्तयैव प्रतिष्ठत इति युक्तम् ॥

भाष्यार्थ—कोणत्या कारणानें ? [-'**विद्यासामर्थ्यात्०**' इत्यादि भाष्यानें सूत्रोक्त हेतूला अवतरण देऊन व्यतिरेकद्वारा त्याचें विवरण करितात-]=विद्यासामर्थ्यामुळें, जर विद्वान्हि अविद्वानाप्रमाणें कोणत्याहि एखाद्या शरीरप्रदेशापासून उत्क्रमण करील तर तो उत्कृष्ट लोकाला प्राप्त होणारच नाहीं, आणि असें झालें असतां विद्या अनर्थिका-व्यर्थच होईल. [-"अहोपण, स्थानांतरापासूनहि उत्क्रमण करणारा उत्कृष्ट फलास प्राप्त होईल ?" अशी आशंका घेऊन '**तच्छेष०**' इत्यादि सूत्रावयवाचें व्याख्यान करितात-]=' आणि तच्छेष गतीच्या अनुस्मृतियोगामुळें'-आणि विद्याशेषभूत-विद्यांगभूत, मूर्धन्य नाडीशीं संबंध ठेवणारी गति अनुशीलयितव्य-चिंतनीय म्हणून विद्याविशेषांत विहित आहे. तिचा अभ्यास करणारा-त्या विद्यांगभूत गतीचें सतत अनुचिंतन करणारा उपासक त्याच गतीनें प्रतिष्ठित होतो-गमन करितो, असेंच समजणें युक्त आहे. [-स्थानान्तरापासून निघून जाणाऱ्या अविद्वानांनाहि विशिष्ट लोकप्राप्ति होते, असें झाल्यास विशिष्ट गतीच्या चिंतनाचें विधान व्यर्थ होईल, असा याचा भावार्थ.-'**तस्मात्०**' इत्यादि भाष्यानें अवशिष्ट सूत्रभागाचें फलोक्तिपरत्वानें व्याख्यान करितात-]

भाष्यं—तस्मात् हृदयालयेन ब्रह्मणा सूपासितेनानुगृहीतस्तद्भावं समापन्नो विद्वान्मूर्धन्ययैव शताधिकया शतादतिरिक्तया एकशततम्या नाड्या निष्क्रामति । इतराभिरितरे । तथा हि हार्दविद्यां प्रकृत्य समामनन्ति— 'शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका । तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति' इति ॥ १७ ॥ (९)

भाष्यार्थ--म्हणून चांगल्याप्रकारें उपासना केलेल्या हृदय हें ज्याचें आलय-स्थान आहे, अशा ब्रह्माकडून अनुगृहीत झालेला म्ह० तद्भावास प्राप्त झालेला विद्वान् मूर्धन्य,'शताधिक'-शतनाडीहून अतिरिक्त अशा एकशें एकाव्या नाडीनें शरीरांतून बाहेर जातो व इतर-अविद्वान् इतर नाड्यांनीं निष्क्रमण करितात. [-'**तथा हि०**' इत्यादि भाष्यानें उक्त व्यवस्थेविषयीं श्रुति सांगतात-]=आणि तसें हार्दविद्येचें -हृदयस्थ ब्रह्मोपासनेचें प्रकरण आरंभून छंदोग "हृदयाच्या शंभर व एक अशा एकशेंएक नाड्या आहेत. त्यांतील एक नाडी मूर्धस्थानाकडे प्रवृत्त झाली आहे. त्या नाडीनें वर जाणारा अमृतत्वास प्राप्त होतो. बाकीच्या तिरकस पसरलेल्या नाड्या उत्क्रमणासच कारण होतात, संसारगमनद्वार भूत होतात"-छां. ८.६.६. असें समामनन-कथन करितात. १७.-सु. ब्र. ४७०-७१. (९).

(१०. **रश्म्यधिकरण.** सू. १८-१९.)

--नाडीच्या द्वारा बाहेर पडलेल्या जीवाचें हें जें रश्म्यनुसारित्व तें रात्रींहि तुल्य आहे असें '**रश्म्यनुसारी**' या सूत्रनें सांगतात--

सूत्रं--रश्म्यनुसारी ॥ १८

सूत्रार्थ--दिवसा किंवा रात्रीं मृत झालेला जीव रश्म्यनुसारी होतो १८.-सु. ब्र. ४७२. [-'**अस्ति०**' इत्यादि भाष्यानें प्रकरणशोधनपूर्वक विषय सांगतात-]

भाष्यं--अस्ति हार्दविद्या-'अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुंडरीकं वेश्म' इत्युपक्रम्य विहिता। तत्प्रक्रियायां 'अथ या एता हृदयस्य नाड्यः' इत्युपक्रम्य सप्रपंचं नाडीरश्मिसंबंधमुक्त्वोक्तं 'अथ यत्रैतदस्माच्छरीरादुत्क्रामत्यथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमते' इति पुनश्चोक्तम् 'तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति' इति। तस्माच्छताधिकया नाड्या निष्क्रामन्रश्म्यनुसारी निष्क्रामतीति गम्यते ॥

भाष्यार्थ--"आतां हें जें या ब्रह्मपुरांत अल्प कमलगृह आहे"-छां.८.१.१.-असा उपक्रम करून हार्दविद्या-हृदयस्थ ब्रह्माची उपासना विहीत आहे. 'तिच्या प्रकरणामध्यें 'आतां या ज्या हृदयाच्या नाड्या आहेत'-छां.८.६.१.-असा उपक्रम करून नाड्या व रश्मि यांचा संबंध सविस्तर सांगून 'प्रारब्ध कर्मवासनेनंतर जेव्हां हा जीव असें उत्क्रमण करितो, तेव्हां याच रश्मींनीं-किरणांनीं वर आक्रमण करितो' असें सांगितलें आहे.-छां.८.६.५-आणि पुनरपि 'त्या मूर्धन्य नाडीनें वर जाणारा अमृतत्वास प्राप्त होतो.'-छां.८.६.६-असें सांगितलें आहे. [पहिल्या श्रुतींतील 'अथ-'शब्द दहरविद्येच्या उपक्रमार्थ आहे. दुसऱ्या श्रुतींतील 'अथ-' शब्द रश्मि व नाडी यांच्या संबंधप्रदर्शनाच्या प्रारंभार्थ आहे. तिसऱ्या श्रुतींतील

'अथ-'शब्द आरब्धकर्मवासनेच्या आनंतर्यासाठीं आहे. त्यांतीलच 'एतत्' हें क्रियाविशेषण आहे व दुसरा 'अथ' हा शब्द 'तेव्हां' या अर्थी आहे. कारण याच श्रुतींत पूर्वी 'यत्र' या शब्दानें काल सांगितला आहे.-याप्रमाणें प्रकरणशुद्धीनें प्राप्त झालेल्या अर्थाचें निगमन '**तस्मात्०**' इत्यादि भाष्यानें करितात-]=म्हणून शंभर नाड्यांहून अधिक असलेली जी मूर्धन्यनाडी तिनें शरीरांतून निष्क्रमण करणारा रश्म्यनुसारी होऊन निष्क्रमण करितो, असें अवगत होतें. [-'मूर्धन्यनाडीनें शरीरांतून निघणाऱ्या ब्रह्मवेत्त्याचें हें रश्म्यनुसारित्व काय दिवसाच आहे कीं, दिवसा व रात्रीं आहे.' असा रश्मि व नाडी यांच्या संबंधाचा कालविशेष श्रुत नसल्यामुळें व रात्रीं किरणांचा अभाव अवगत होत असल्यामुळें, '**तत् किं०**' इत्यादि भाष्यानें संशय सांगतात-]

भाष्यं—तत्किमविशेषेणैवाहनि रात्रौ वा म्रियमाणस्य रश्म्यनुसारित्वं। आहोस्विदहन्येव। इति संशये सति। अविशेषश्रवणादविशेषेणैव तावद्रश्म्यनुसारीति प्रतिज्ञायते॥ १८॥

भाष्यार्थ—'तें रश्म्यनुसारित्व अविशेषानेंच दिवसा किंवा रात्रीं मरण पावणाऱ्या जीवाचें आहे किंवा दिवसा मरण पावणाऱ्याचेंच आहे!' असा संशय आला असतां [-येथें फलप्राप्तीसाठीं ब्रह्मनाडीनें गमन करणाऱ्या अपरब्रह्मोपासकाच्या रश्म्यनुसारित्वाचा अविशेष सांगितलेला असल्यामुळें याची पादादिसंगति आहे. पूर्वपक्षांत 'रात्रीं मृत झालेल्यांची दिवसाच्या आगमनाच्या अपेक्षेनें फलप्राप्ति,' व सिद्धान्तांत 'जेवढ्या वेळांत मन आदित्यास जाऊन पोचतें तेवढ्या वेळांत तो आदित्यलोकीं जातो, अशी त्वराश्रुति असल्यामुळें त्याला त्याचवेळीं फलप्राप्ति होते,' असें मानून '**अविशेष०**' इत्यादि भाष्यानें सिद्धान्ताची प्रतिज्ञा करितात-]=अविशेषश्रवणामुळें 'दिवसा व रात्रीं मृत झालेला अपरब्रह्मोपासक अविशेषानेंच-एकसारखाच रश्म्यनुसारी होतो' अशी प्रतिज्ञा केली जाते. १८. [-सूत्रावयवानें पूर्वपक्ष करून सूत्रावयवानेंच त्याचा परिहार '**निशि नेति चेन्न०**' इत्यादि सूत्रानें करितात-]

सूत्रं-निशि नेति चेन्न संबंधस्य यावद्देहभावित्वाद्दर्शयति च॥ १९॥ १०

सूत्रार्थ—'रात्रीं मृत झालेला रश्म्यनुसारी होत नाहीं. कारण त्यावेळीं सूर्यकिरण नसतात' असें म्हणाल तर तें बरोबर नाहीं. कारण नाड्या व रश्मि यांचा संबंध देह जिवंत असेपर्यंत असतो आणि 'अमुष्मादादित्यात्०' ही श्रुति तसें दाखविते. १९ (१०)-[-'**अस्ति०**' इत्यादि भाष्यानें त्यांतील पूर्वपक्षाचें विवरण-]

भाष्यं—अस्त्यहनि नाडीरश्मिसंबंध इत्यहनि मृतस्य स्याद्रश्म्यनुसारित्वम्। रात्रौ तु प्रेतस्य न स्यात्। नाडीरश्मिसंबंधविच्छेदात्। इति चेन्न। नाडीरश्मिसंबंधस्य यावद्देहभावित्वात्। यावद्देहभावी हि शिराकिरणसंपर्कः। दर्शयति चैतमर्थं श्रुतिः–'अमुष्मादादित्यात्प्रतायन्ते ता आसु नाडीषु सृप्ता आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते तेऽमुष्मिन्नादित्ये सृप्ताः' इति ॥

भाष्यार्थ—'दिवसा नाड्या व रश्मि यांचा संबंध असतो, त्यामुळें दिवसा मृत झालेल्याचें रश्म्यनुसारित्व होईल, पण रात्रीं मृत झालेल्याचें होणार नाहीं. कारण रात्रीं नाडी व रश्मि यांच्या संबंधाचा विच्छेद होतो,' असें जर म्हणाल तर [–'**न०**' इत्यादि भाष्यानें सिद्धान्ताला अवतरण देऊन त्याचें व्याख्यान–] =नाहीं, रात्रीं नाडी-रश्मिसंबंधविच्छेद होत नाहीं. कारण नाडी व रश्मि यांच्या संबंधाला यावद्देहभावित्व आहे. देह असेपर्यंत हा शिरा-किरणसंपर्क असतो–शिरा व सूर्यकिरण यांचा संबंध देह असेपर्यंत रहाणारा आहे. [–शिरा म्ह० नाड्या व रश्मि यांच्या संबंधाला यावद्देहभावित्व आहे, याविषयीं प्रमाणोक्तिपर सूत्रभाग घेऊन त्याचें '**दर्शयति०**' इत्यादि भाष्यानें व्याख्यान–]=आणि श्रुति 'त्या आदित्यलोकापासून जे किरण अविच्छिन्न पसरलेले असतात, ते या नाड्यांमध्यें गेलेले असतात आणि जे या नाड्यांपासून निघतात ते त्या आदित्यांत गेलेले आहेत.'–छां. ८. ६. २.–असा हाच अर्थ दाखविते. [–"नाडी-रश्मिसंबंधाला श्रौतत्व जरी असलें तरी यावद्देहभावित्व–देह असेपर्यंत असणें कसें?" अशी आशंका घेऊन '**निदाघसमये०**' इत्यादि भाष्यानें युक्ति दाखवितात–]

भाष्यं—निदाघसमये च निशास्वपि किरणानुवृत्तिरुपलभ्यते, प्रतापादिकार्यदर्शनात्। स्तोकानुवृत्तेस्तु दुर्लक्ष्यत्वं ऋत्वंतररजनीषु शैशिरेष्विव दुर्दिनेषु। 'अहरेवैतद्रात्रौ दधाति' इति चैतदेव दर्शयति। यदि च रात्रौ प्रेतो विनैव रश्म्यनुसारेणोर्ध्वमाक्रमेत, रश्म्यनुसारानर्थक्यं भवेत्। न ह्येतद्विशिष्याधीयते, यो दिवा प्रैति स रश्मीनपेक्ष्योर्ध्वमाक्रमते यस्तु रात्रौ सोऽनपेक्ष्यैवेति ॥

भाष्यार्थ—आणि ग्रीष्मसमयीं रात्रींहि किरणांची अनुवृत्ति उपलब्ध होते. कारण त्यांचें प्रतापादि कार्य प्रत्यक्ष अनुभवास येतें. [चंद्रांतील प्रकाशाचा सूर्यकिरणांवाचून असंभव असल्यामुळें रात्रीं सूर्यकिरण असतात, हें सांगण्यासाठीं 'प्रतापादि' येथील 'आदि-'पद आहे. कारण चंद्राचा प्रकाश हा चंद्राचाच प्रकाश नव्हे, कारण त्याला अम्मयत्व आहे. त्यामुळें त्याच्या स्वाभाविक प्रकाशाचा असंभव आहे.–'तर मग शिशिरादि ऋतूंतहि रात्रीं किरणांची अनुवृत्ति उपलब्ध होईल'

अशी आशंका घेऊन '**स्तोकानुवृत्तेः०**' इत्यादि भाष्यानें म्हणतात–]=पण शिशिरऋतूंतील दुर्दिनांमध्यें–मेघाच्छादित झालेल्या दिवसांमध्यें किरणांच्या अल्पानुवृत्तीमुळें जशी त्यांची उपलब्धि होत नाहीं, तसेंच इतर ऋतूंतील रात्रीं अल्पानुवृत्तीमुळें त्यांना दुर्लक्ष्यत्व आहे. [–'रात्रीं जो ताप अनुभवास येतो, तो सूर्यच रात्रीं धारण करितो,' असें धारणकथन अल्परश्म्यनुवृत्तीच्या अभिप्रायानें आहे, या उक्त अर्थीं श्रुत्यंतर सांगतात–]='**अहरेव०**'–सूर्यच हा ताप रात्रीं धारण करितो, अशी ही श्रुति हेंच दाखविते. [–'जितक्या अवकाशांत मन आदित्याला जाऊन पोंचतें तेवढ्याच अवकाशांत तो सूर्याला जाऊन पोंचतो' अशी 'नैरपेक्ष्यश्रुति' असल्यामुळें 'रात्रीं मृत झालेल्या जीवाला रश्मीची अपेक्षा नाहीं' अशी आशंका घेऊन '**यदि०**' इत्यादि भाष्यानें आचार्य म्हणतात–]=आणि जर रात्रीं मृत झालेला रश्म्यनुसारावांचूनच वर आक्रमण करील तर रश्म्यनुसारकथनाला आनर्थक्य प्राप्त होईल. [–'तें रश्म्यनुसारकथन दिवामरणाला उद्देशून आहे,' अशी आशंका घेऊन 'न हि०' इत्यादि भाष्यानें म्हणतात–]=कारण 'जो दिवसा मरण पावतो तो रश्मींची अपेक्षा करून वर गमन करितो. पण जो रात्रीं मरण पावतो तो त्यांची अपेक्षा न करितां ऊर्ध्व गमन करितो' असें हें विशेषकथन श्रुति करीत नाहीं. [–'तर मग रश्म्यनुसारित्वश्रुतीच्या अर्थवत्त्वासाठीं रात्रीं मरण पावलेल्या विद्वानाचा फलसंबंध नाहीं' अशी आशंका घेऊन '**अथ तु०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]

भाष्यं--अथ तु विद्वानपि रात्रिप्रायणापराधमात्रेण नोर्ध्वमाक्रमेत। पाक्षिकफला विद्येत्यप्रवृत्तिरेव तस्यां स्यात्। मृत्युकालानियमात्। अथापि रात्रावुपरतोऽहरागममुदीक्षेत। अहरागमेऽप्यस्य कदाचिदरश्मिसंबंधार्हं शरीरं स्यात्पावकादिसंपर्कात्। 'स यावत्क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छति' इति च श्रुतिरनुदीक्षां दर्शयति। तस्माद् अविशेषेणैवेदं रात्रिंदिवं रश्म्यनुसारित्वम्॥१९(१०)

भाष्यार्थ—पण, आतां विद्वान्हि 'रात्रीं मरण येणें' या एवढ्याच अपराधामुळें जर ऊर्ध्व गमन करणार नाहीं तर विद्या 'पाक्षिकफला'–विकल्पानें फल देणारी आहे, असें होईल आणि त्यामुळें तिच्यामध्यें कोणाचीच प्रवृत्ति होणार नाहीं. [नित्यवत् फलसंबंधित्वानें विद्येचें विधान केलेलें असल्यामुळें तिला पाक्षिकफलत्व नाहीं, असा याचा भावार्थ.–'तर मग, विद्वानाला दिवसाच मरण येतें, असा नियम असल्यामुळें उक्त दोषाची निवृत्ति होते!' असें वादी म्हणेल म्हणून आचार्य म्हणतात–]='**मृत्युकालानियमात्**'–मृत्युकालाचा कांहीं नियम

नाहीं–' विद्वान् दिवसाच मरतो ' असा कांहीं नियम नाहीं. [–" तर मग रात्रीं मरण पावलेलाहि विद्वान् रश्मिद्वारा ऊर्ध्व गमनासाठीं सूर्योदय होईपर्यंत वाट पहात राहील " अशी आशंका घेऊन '**अथापि०**' इत्यादि भाष्यानें म्हणतात–] =आतां 'रात्रीं मरण पावलेला अहरागमाची–सूर्योदयाची उदीक्षा–प्रतीक्षा करील' असेंहि वादी म्हणेल. पण कदाचित् सूर्योदय झाला असतांहि त्याचें शरीर अग्न्यादिकांच्या संपर्कामुळें रश्मिसंबंधाला योग्य होणार नाहीं. [अग्न्यादि येथील ' आदि-'शब्दानें गर्तादिकांचें ग्रहण केलें जातें.–' यावत् ' व ' तावत् ' या अनुबंधांमुळें व नैरपेक्ष्यश्रुतीशीं विरोध येत असल्यामुळें ही प्रतीक्षाकल्पना योग्य नाहीं, असें ' **स यावत्०** ' इत्यादि वाक्यानें सांगतात–]=आणि ' जेवढ्या वेळांत मन आदित्याला जाऊन पोंचतें तितक्याच वेळांत तो आदित्याला जाऊन पोंचतो' –छा. ८. ६. ५.–ही श्रुति अनुदीक्षा–अप्रतीक्षा दाखविते. [–'**तस्मात्०**'इत्यादि भाष्यानें अपरब्रह्मवेत्त्याच्या रश्म्यनुसारित्वाच्या अविशेषाचा उपसंहार करितात–] =म्हणून तें हें रात्रीं व दिवसा अविशेषानेंच रश्म्यनुसारित्व आहे. १९ (१०)

(११. दक्षिणायनाधिकरण. सू. २०-२१.)

––' पूर्वोक्त युक्तींनींच रात्रीप्रमाणेंच दक्षिणायनांतहि मृत झालेल्या सगुणब्रह्मवेत्त्याची फलप्राप्ति अविशिष्ट–समान आहे ' असें ' **अतश्च०** ' इत्यादि सूत्रानें सांगतात––

सूत्रं—अतश्चायनेऽपि दक्षिणे ॥ २०

सूत्रार्थ––आणि कालान्तराची अपेक्षा करणें अनुपपन्न असल्यामुळें व विद्येचा नित्यवत् फलसंबंध श्रुत असल्यामुळें दक्षिणायनांतहि मृत झालेला विद्वान् फलास प्राप्त होतोच. [दक्षिणायनांत मृत झालेला विद्वान् हा या अधिकरणाचा विषय आहे. ' तो काय, विद्याफलाला प्राप्त होत नाहीं कीं प्राप्त होतो ?' असा उत्तरायणमरणाच्या प्राशस्त्याची प्रसिद्धि व नित्यवत्फलसंबंधानें विद्येचें विधान या दोन कारणांनीं संदेह आला असतां विद्याफलाला अवश्यंभावित्व आहे, असें येथें सिद्ध केलेलें असल्यामुळें याच्या पादादिसंगति आहेत. पूर्वपक्षांत ' दक्षिणायनामध्यें मृत झालेल्या विद्वानाच्या फलाचा अभाव असल्यामुळें उत्तरायणमरणासाठीं यत्न करावा ' व सिद्धान्तांत ' फलाभाव या हेतूच्या असिद्धीमुळें उत्तरायणमरणार्थ केलेला प्रयत्न फारसा उपयोगी पडत नाहीं ' अशा अभिप्रायानें–' **अत एव०** ' इत्यादि भाष्यानें सिद्धान्त सांगतात–]

भाष्यं—**अत एव चोदीक्षानुपपत्तेः अपाक्षिकफलत्वाच्च विद्यायाः । अनियतकालत्वाच्च मृत्योः । दक्षिणायनेऽपि म्रियमाणो विद्वान्प्राप्नोत्येव विद्याफलम् । उत्तरायणमरणप्राशस्त्यप्रसिद्धेः भीष्मस्य च प्रतीक्षादर्शनात् ' आपूर्यमाणपक्षाद्यान्षडुदङ्ङेति मासांस्तान् ' इति च श्रुतेः अपेक्षितव्यमुत्तरायणं । इतीमामाशंकामनेन सूत्रेणापनुदति ॥**

भाष्यार्थ—' अतः च '– म्हणूनच–कालाच्या प्रतीक्षेची अनुपपत्ति असल्यामुळें, विद्येला अपाक्षिकफलत्व असल्यामुळें आणि मृत्यूला अनियतकालत्व असल्यामुळें दक्षिणायनामध्येंहि मरण पावणारा विद्वान् विद्याफलाला प्राप्त होतोच. [–याप्रमाणें पूर्वाधिकरणन्यायानें सिद्धान्त सांगून '**उत्तरायण०**' इत्यादि भाष्यानें पूर्वपक्ष सांगतात–]="अहोपण, उत्तरायणांतील मरणाच्या प्रशस्तत्वाची प्रसिद्धि असल्यामुळें, आणि भीष्माची उत्तरायणप्रतीक्षा महाभारतांत उपलब्ध होत असल्यामुळें, आणि ' शुक्लपक्षापासून ज्या सहा महिन्यांत आदित्य उत्तरेस जातो त्या मासांस '–छां.४.१५.५.–अशी श्रुति असल्यामुळें विद्वानाच्या फलप्राप्तीस उत्तरायण अपेक्षितव्य आहे, त्याची अपेक्षा करणें अत्यंत अवश्य आहे." [–'श्रुति, स्मृति व लोकप्रसिद्धि यांवरून दक्षिणायनामध्यें मृत झालेल्या विद्वानाला फलप्राप्ति होत नाहीं,' अशा या पूर्वपक्षाचा अनुवाद करून '**इतीमां०**' इत्यादि भाष्यानें सिद्धान्त सांगतात–]=अशा या शंकेचा या सूत्रानें परिहार करितात. [–'**प्राशस्त्य०**' इत्यादि भाष्यानें त्या परिहाराचा प्रकार दाखवितात–]

भाष्यं—**प्राशस्त्यप्रसिद्धिरविद्वद्विषया । भीष्मस्य प्रतिपालनमाचारपरिपालनार्थं पितृप्रसादलब्धस्वच्छंदमृत्युताख्यापनार्थं च । श्रुतेस्त्वर्थं वक्ष्यति ' आतिवाहिकास्तल्लिंगात् '** इति ॥ २० ॥ ननु च– " **यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः । प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ** " **इति कालप्राधान्येनोपक्रम्य अहरादिकालविशेषः स्मृतावनावृत्तये नियतः । कथं रात्रौ दक्षिणायने वा प्रयातोऽनावृत्तिं यायादिति । अत्रोच्यते**—

भाष्यार्थ—उत्तरायणाच्या प्राशस्त्याची प्रसिद्धि अविद्वद्विषय आहे. म्ह० तिचा विषय अविद्वान् आहे. [–आतां 'भीष्माच्या प्रतीक्षादर्शनामुळें' असें जें पूर्वपक्षांत म्हटलें आहे त्याविषयीं '**भीष्मस्य०**' इत्यादि भाष्यानें म्हणतात–] =भीष्माचें उत्तरायणप्रतिपालन आचाराच्या प्रतिपालनासाठीं आहे. ['उत्तरायण मरण प्रशस्त आहे ' असा हा अविद्वानांचा अभिज्ञा-अभिवदनरूप व्यवहार आहे. 'त्याच्या प्रतिपालनद्वारा त्यांना सदाचारामध्यें प्रवृत्त करण्यासाठीं भीष्माचें

हें कालप्रतीक्षण आहे' असा याचा भावार्थ.--भीष्माच्या कालप्रतीक्षेचें गत्यंतर सांगतात-]='पितृप्रसाद०'-व पित्याच्या प्रसादामुळें प्राप्त झालेल्या स्वच्छंद मरणाचें प्रख्यापन करण्यासाठीं भीष्माचें हें कालप्रतीक्षण आहे.[-"अहोपण, उत्तरायणाचें मार्गपर्वत्वानें अपेक्षणीयत्व श्रुत आहे, असें सांगितलें आहे, तेव्हां दक्षिणायनामध्यें मृत झालेला विद्वान् विद्याफलाला कोठून प्राप्त होणार ?" अशी आशंका घेऊन 'श्रुतेस्तु०' इत्यादि भाष्यानें सांगतात-]=पण त्या श्रुतीचा अर्थ 'आतिवाहिकास्तल्लिंगात्'-ब्र.सू.४.३.४-या सूत्रांत पुढें सांगतील. [-ती श्रुति कालवादिनी नाहीं, तर आतिवाहिकी देवता हा तिचा अर्थ आहे, असा या सूत्राचा भावार्थ आहे.] २०. [-"अहोपण, या श्रुतींत प्राधान्यानें कालच सांगितला जातो. आतिवाहिकी देवता सांगितल्या जात नाहींत" अशी स्मृतीचा आश्रय करून 'ननु०' इत्यादि भाष्यानें शंका-]="अहोपण,'ज्या कालीं मरण पावलेले योगी अनावृत्तीला व आवृत्तीला प्राप्त होतात तो काल, हे अर्जुना, मी तुला सांगेन.'-गी. भा. ८. २३. पृ. ६७१-असा कालप्राधान्यानें उपक्रम करून दिवस, शुक्लपक्ष इत्यादि कालविशेष स्मृतीमध्यें अनावृत्तीसाठीं-अपुनर्जन्मासाठीं नियत केला आहे. तेव्हां रात्रीं किंवा दक्षिणायनांत मृत झालेला योगी अनावृत्तीला कसा प्राप्त होईल?" असा यावर आक्षेप येतो. [-त्याच्या उत्तरत्वानें सूत्राला अवतरण देतात-]='अत्रोच्यते०'-या शंकेचें उत्तर 'योगिनः०' इत्यादि सूत्रानें दिलें जातें.

सूत्रं--योगिनः प्रति च स्मर्यते स्मार्ते चैते ॥ २१ ॥ (११)

सूत्रार्थ—स्मार्त विद्योपासकांना-योग्यांना उद्देशून हा 'अहः शुक्लपक्ष' इत्यादि कालविशेषच स्मृत आहे. कारण हे सांख्य-योग स्मार्तच आहेत, श्रौत नव्हेत. २१. (११)-सु. ब्र. ४७४-[-स्मृत्युक्त उपासनेमध्यें हा कालभेदाचा विनियोग स्मार्त मानिला जातो. कारण त्याला स्मृतिसांनिध्य आहे, असें सूत्राचें व्याख्यान 'योगिनः०' इत्यादि भाष्यानें करितात-]

भाष्यं—योगिनः प्रति चायं अहरादिकालविनियोगोऽनावृत्तये स्मर्यते । स्मार्ते चैते योगसांख्ये । न श्रौते । अतो विषयभेदात्प्रमाणविशेषाच्च नास्य स्मार्तस्य कालविनियोगस्य श्रौतेषु विज्ञानेष्ववतारः ॥

भाष्यार्थ—आणि हा अहरादि-कालाचा विनियोग योग्याच्या अनावृत्तीसाठीं स्मृत आहे. [-"अहोपण, हा योगी दहरादि उपासकच कां नव्हे ?" '**स्मार्ते च०**' इत्यादि भाष्यानें उत्तर-]=आणि ते सांख्य-योग स्मार्त आहेत, श्रौत नव्हेत,

[–अग्निहोत्रादि नित्यकर्म ईश्वराराधनरूपानें जें अनुष्ठिलें जातें तो योग. कारण कीं, ‘ कर्माफलाचा आश्रय न करितां जो कर्तव्य कर्म करितो तो संन्यासी व योगी आहे ’–भ. गी. ६. १.–अशी स्मृति आहे. ‘ इंद्रियें विषयांमध्यें प्रवृत्त होतात, आत्मा नाहीं. ’–भ. गी. ५. ९.–अशा धारणापूर्वक अकर्तृत्वाचा अनुभव हेंच सांख्य; असा सांख्य व योग यांतील भेद आहे.–याप्रमाणें श्रौत दहरादि उपासनांना स्मृतिविषयत्व नाहीं, असें झालें असतां ‘ अतः० ’ इत्यादि भाष्यानें फलित सांगतात–]=यास्तव विषयभेदामुळें व प्रमाणविशेषामुळें या स्मार्त कालविनियोगाची श्रौत उपासनांमध्यें प्राप्ति होत नाहीं. [–“ अहोपण, श्रुति व स्मृति यांचें भिन्नार्थत्व प्रत्यभिज्ञेच्या विरुद्ध आहे” अशी ‘ननु०’ इत्यादि भाष्यानें शंका–]

भाष्यं—ननु “ अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् ” । “ धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम् ” इति च श्रौतावेतौ देवयानपितृयाणौ प्रत्यभिज्ञायेते स्मृतावपीति । उच्यते— “ तं कालं वक्ष्यामि ” इति स्मृतौ कालप्रतिज्ञानाद्विरोधमाशंक्य परिहार उक्तः । यदा पुनः स्मृतावप्यग्न्याद्या देवता एवातिवाहिक्यो गृह्यन्ते । तदा न कश्चिद्विरोध इति ॥ २१ ॥ (११)

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ शारीरकमीमांसाभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

भाष्यार्थ—“अहोपण, ‘अग्नि, ज्योति, अहः–दिवस, शुक्लपक्ष व उत्तरायणाचे सहा महिने,’ त्याचप्रमाणें ‘धूम, रात्री, कृष्णपक्ष, दक्षिणायनाचे सहा महिने’ असे हे दोन श्रौतच देवयान व पितृयाण मार्ग स्मृतीमध्येंहि प्रत्यभिज्ञात होतात” **‘इति’** –असा यावर आक्षेप येतो. [–स्मृतीचें कालभेदविधिपरत्व स्वीकारून विषयव्यवस्था सांगितली. ‘आतां प्रत्यभिज्ञानानें कालाच्या कथनद्वारा देवतोक्तीमध्यें श्रुतिस्मृतींना एकार्थत्वच आहे. तेव्हां विरोधाशंका कोठची ’ असें ‘ **उच्यते०** ’ इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]=या आक्षेपाचें समाधान असें सांगितलें जातें.–‘तो काल मी सांगेन ’ या स्मृतीमध्यें कालाची प्रतिज्ञा केलेली असल्यामुळें विरोधाची आशंका घेऊन परिहार सांगितला, पण जेव्हां स्मृतीमध्येंहि अग्न्यादि आतिवाहिकी देवताच ग्रहण केल्या जातात, तेव्हां तर कांहींच विरोध नाहीं **‘इति’** –असें सिद्ध होतें. [याप्रमाणें दक्षिणायनामध्यें मृत झालेल्याहि विद्वानाचें विद्याफल अवश्य प्राप्त होणारें आहे, अशा या अधिकरणार्थाचा उपसंहार करण्यासाठीं भाष्यांत शेवटीं ‘ इति ’ असें म्हटलें आहे.–सु. ब्र. ४७९.] २१. (११).

इति श्रीशंकराचार्यभक्त विष्णुशर्मकृत ब्रह्मसूत्रशारीरभाष्यार्थाच्या चवथ्या फलाध्यायाचा दुसरा वाक्पाद समाप्त झाला.

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

ॐतत्सत्

फलाख्यचतुर्थाध्याये तृतीयः पादः ।

(१. अर्चिराद्यधिकरण. सू. १.)

—अपर विद्याफलासाठीं देवयानमार्गाला प्रवृत्त करण्याच्या उद्देशानें तदंगभूत उत्क्रांतीचा विचार केला. आतां अंगी जो देवयानमार्ग तो सांगण्यासाठीं पादान्तराचा आरंभ केला जातो. त्यांतील पूर्वाधिकरणांत म्ह० दुसऱ्या पादाच्या शेवटच्या दक्षिणायनाधिकरणांत मरणाच्या कालाचा अनियम असल्यामुळें आणि विद्येच्या फलाला आवश्यकत्व असल्यामुळें व भीष्माप्रमाणें प्रत्येकाला कालाची प्रतीक्षा करणें अशक्य असल्यामुळें दक्षिणायनामध्येंहि मृत झालेल्या विद्वानाला विद्याफलाची प्राप्ति होते, असें सांगितलें. आतां 'मरणकालाप्रमाणें शरीर सोडून जाणाऱ्या उपासकाची गतिहि अनियत आहे' अशी आशंका घेऊन **'अर्चिरादिना०'** इत्यादि सूत्रानें तिचा परिहार करितात--

सूत्रं--अर्चिरादिना तत्प्रथितेः ॥ १ ॥ (१)

सूत्रार्थ--ब्रह्मलोकाला प्राप्त होण्याची इच्छा करणारा अर्चिरादि एकाच मार्गानें जाण्यास योग्य आहे. कारण श्रुतींत सगुणोपासकांच्याहि तन्मार्गत्वाची प्रथिति -प्रसिद्धि आहे. १. (१)-सु. ब्र. ४७६ -[-**'आसृति०'** इत्यादि भाष्यानें गतार्थाचा अनुवाद करून प्रकृत उत्तरमार्गाचें अधिकरणाच्या विषयत्वानें उदाहरण देतात-]

भाष्यं--आसृत्युपक्रमातसमानोत्क्रान्तिरित्युक्तम्। सृतिस्तु श्रुत्यंतरेष्वनेकधा श्रूयते। नाडीरश्मिसंबंधेनैका 'अथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्व आक्रमते' इति। आर्चिरादिकैका 'तेऽर्चिषमभिसंभवन्त्यर्चिषोऽहः' इति। "स एतं देवयानं पंथानमापद्याग्निलोकमागच्छति" इत्यन्या। 'यदा वै पुरुषोऽस्माल्लोकात्प्रैति स वायुमागच्छति' इत्यपरा। 'सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति' इति चापरा॥

भाष्यार्थ—गतीचा आरंभ-उपक्रम होईपर्यंत विद्वान् व अविद्वान् या दोघांचीहि उत्क्रांति-उत्क्रमण-शरीरत्यागाचा प्रकार समान आहे, असें सांगितलें. पण ती गति श्रुत्यंतरांमध्यें-भिन्न भिन्न श्रुतींमध्यें अनेक प्रकारें श्रुत आहे. "उत्क्रांतीच्या नंतर याच रश्मींनीं-किरणांनीं तो ऊर्ध्व-वर आक्रमण करितो"-छां. ८. ६. ५. -अशी नाडी व रश्मि यांच्या संबंधानें एक, "ते अर्चीला प्राप्त होतात, अर्ची-

पासून अहरभिमानिनी देवतेला"–बृ ६. २. १५.–अशी अर्चिरादिका दुसरी, "तो या देवयानमार्गास प्राप्त होऊन अग्निलोकास प्राप्त होतो"–कौ. १. ३.– अशी तिसरी, "ज्यावेळीं हा पुरुष या लोकापासून–या शरीराला सोडून जातो तेव्हां तो वायूला प्राप्त होतो"–बृ. ५. १०. १.–अशी आणखी एक, व "ते 'विरजाः' –'रजः-'संज्ञक ब्रह्मलोकप्राप्तीच्या विरुद्ध असलेल्या मलानें रहित होत्साते सूर्यद्वारानें जातात"–मुं. १. २. ११.–अशी आणखी, याप्रमाणें अनेकधा सृति –गति श्रुत आहे. [–संशयाचें कारण अशी जी श्रुतिविप्रतिपत्ति ती सांगण्यासाठीं भाष्यांत 'अनेकधा' असें म्हटलें आहे.–या उक्त देवयानमार्गाला विषय करून व या सूचित–सुचविलेल्या श्रुतिविप्रतिपत्तीला हेतु करून '**तत्र०**' इत्यादि भाष्यानें संशय सांगतात–]

भाष्यं—तत्र संशयः– किं परस्परं भिन्ना एताः सृतयः । किं वैकैव अनेकविशेषणेति । तत्र प्राप्तं तावद्भिन्ना एताः सृतय इति । भिन्नप्रकरणत्वात् । भिन्नोपासनशेषत्वाच्च । अपि च 'अथैतैरेव रश्मिभिः' इत्यवधारणं अर्चिराद्यपेक्षायामुपरुध्येत । त्वरावचनं च पीड्येत 'स यावत्क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छति' इति । तस्मादन्योन्यभिन्ना एवैते पंथान इति ॥

भाष्यार्थ—त्याविषयीं 'काय, ह्या परस्पर अगदीं भिन्न अशा सृति–गति आहेत कीं एकच गति अनेक विशेषणांनीं विशिष्ट आहे' असा संशय येतो. [–येथें अपर विद्येच्या फलप्राप्तीचा हेतु अशा मार्गाच्या ऐक्योक्तीमुळें याच्या पादादिसंगति आहेत. पूर्वपक्षांत 'मार्गबहुत्वामुळें विकल्प' व सिद्धान्तांत 'मार्गाच्या ऐक्यामुळें विकल्पाची शंकाच नाहीं' असें मानून '**तत्र प्राप्तं०**' इत्यादि भाष्यानें पूर्वपक्ष–]=त्या दोन पक्षांतील 'या सृति भिन्न आहेत' हा पक्ष प्रथम प्राप्त झाला. [–मार्गाच्या परस्पर भिन्नत्वाविषयीं हेतु–]='**भिन्नप्रकरणत्वात्**' –कारण त्यांना भिन्नप्रकरणत्व आहे. [–"अहोपण, त्या गतींना नानाप्रकरणस्थत्व जरी असलें तरी विद्येप्रमाणें एकत्व कां नसेल?" '**भिन्नोपासन०**' इत्यादि भाष्यानें उत्तर–]=आणि त्या गतींना भिन्न भिन्न उपासनांचें शेषत्व–अंगत्व असल्यामुळेंहि भिन्नत्व आहे. [प्रत्येक प्रकरणांतील विद्याभेदामुळें त्यांच्या गुणत्वानें चिंतन करण्यास योग्य असलेल्या गतिभेदांचाहि गुणिभेदामुळें भेद होईल, असा भावार्थ.–'**अपि च०**' इत्यादि भाष्यानें गतिभेदाविषयीं हेत्वंतर सांगतात–] =शिवाय 'याच रश्मींनीं–याच किरणांच्या द्वारा'–पृ. ७३४–असें हें अवधारण अर्चिरादिकांची अपेक्षा करूं लागल्यास अवरुद्ध–बाधित होतें. [–शिवाय वक्र-

मार्गानें जी गति तिच्या अपेक्षेनें अवक्रगति त्वरेनें युक्त संभवते. पण एकत्वपक्षीं कशाच्या अपेक्षेनें त्वरा संभवणार ? त्यामुळेंहि गतीचा भेद सिद्ध होतो, असें वादी '**त्वरावचनं च०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतो–]="जेवढ्या कालांत मन जातें तेवढ्या कालांत तो आदित्यास जाऊन पोंचतो."–छां. ८. ६. ५.–असें जें त्वरावचन आहे तेंहि पीडित होतें. [–"तर मग मार्गभेद असतांना कोणत्या मार्गानें ब्रह्मलोकाची प्राप्ति होते ?" अशी आशंका घेऊन 'समुच्चयाच्या असंभवा-मुळें व्रीहि-यवादिकांप्रमाणें विकल्प होईल' असें मानून वादी '**तस्मात्०**' इत्यादि भाष्यानें म्हणतो–]=यास्तव हे मार्ग परस्पर भिन्नच आहेत, असें प्राप्त होतें. [–उपासनांच्या भेदामध्यें उपास्य ब्रह्माला जसें एकत्व असतें त्याप्रमाणें गुणभूत गतीचें ऐक्य सिद्ध होत असल्यामुळें अर्चिरादि एकच गति आहे, असा सिद्धान्त '**एवं०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]

भाष्यं--एवं प्राप्तेऽभिदध्महे- अर्चिरादिनेति । सर्वो ब्रह्म प्रेप्सुः अर्चिरा-दिनैवाध्वना रंहतीति प्रतिजानीमहे । कुतः । तत्प्रथितेः । प्रथितो ह्येष मार्गः सर्वेषां विदुषाम् । तथाहि पंचाग्निविद्याप्रकरणे 'ये चामी अरण्ये श्रद्धां सत्य-मुपासते' इति विद्यान्तरशीलिनामप्यर्चिरादिका सृतिः श्राव्यते ॥

भाष्यार्थ—असा पूर्वपक्ष प्राप्त झाला असतां 'अर्चिरादिना०' इत्यादि आम्ही सांगतों. [–'**सर्वः ब्रह्म०**'इत्यादि भाष्यानें सूत्रांतील प्रतिज्ञेचा विभाग–] =ब्रह्माला प्राप्त होण्याची इच्छा करणारा सर्व–प्रत्येक उपासक अर्चिरादिमार्गानेंच जातो, अशी आम्ही प्रतिज्ञा करितों. [–"अहोपण, नानाविध मार्ग श्रुत अस-तांना त्यांतील एकाच मार्गाचें अवधारण करण्याचें कारण काय ?" असा प्रश्न–] =कोणत्या कारणानें तुम्ही अशी प्रतिज्ञा करितां ? [–सूत्रांतील हेतूला अवतरण देऊन त्याचें '**तत्०**' इत्यादि व्याख्यान–]='त्याच्या प्रथितीमुळें–प्रसिद्धीमुळें.' कारण सर्व विद्वानांचा हा मार्ग प्रथित–प्रसिद्ध आहे.[–"अहोपण, पंचाग्निवेत्त्यांचीच –पंचाग्न्युपासकांचीच ही गति 'ते अर्चीला प्राप्त होतात,'–पृ. ७३४–अशी श्रुत असल्यामुळें 'सर्व विद्वानांची' असें विशेषण कोणत्या कारणानें देतां?" '**तथा हि०**' इत्यादि भाष्यानें उत्तर–]=सर्व उपासकांचा तो मार्ग कसा प्रसिद्ध आहे तें पहा–पंचाग्निविद्याप्रकरणांत 'जे हे अरण्यांत श्रद्धा, सत्य, अशी उपासना करितात'–बृ.६.२.१५–अशी दुसऱ्या विद्येचा अभ्यास करणारांचीहि अर्चिरादिगति श्रवण करविली जाते. [–"साधारणश्रुतीला ज्याची गति श्रुत नाहीं अशा ज्ञानाचें विषयत्व असल्यामुळें स्वप्रकरणस्थ गतीनें निरपेक्ष असलेल्या विद्यान्तरांची अर्चि-रादिगतिसंगति नाहीं," अशी '**स्यादेतत्०**' इत्यादि भाष्यानें शंका–]

भाष्यं--स्यादेतत् । यासु विद्यासु न काचिद्गतिरुच्यते तास्वियमर्चिरादिकोपतिष्ठतां । यासु त्वन्या श्राव्यते तासु किमित्यर्चिराद्याश्रयणमिति । अत्रोच्यते- भवेदेतदेवं यद्यत्यन्तभिन्ना एवैताः सृतयः स्युः । एकैव त्वेषा सृतिरनेकविशेषणा ब्रह्मलोकप्रपदनी कचित्केनचिद्विशेषणेनोपलक्षितेति वदामः । सर्वत्रैकदेशप्रत्यभिज्ञानाद् इतरेतरविशेषणविशेष्यभावोपपत्तेः ॥

भाष्यार्थ—पण यावर वादी "ज्या विद्यांमध्यें कोणतीच गति सांगितली जात नाहीं, त्यांमध्यें ही अर्चिरादिक गति उपस्थित होवो, पण ज्या विद्यांमध्यें अन्य गति श्रवण करविली जाते त्यांमध्यें अर्चिरादि गतीचा आश्रय कोणत्या कारणानें केला जाईल ?"–असें विचारील ! [–मार्गाला जरी एकत्वच असलें तरी त्याचें अनेक पर्वयुक्तत्व संभवत असल्यामुळें गतीचाच भेद होत नाहीं. कारण गतिभेद मानिल्यास गौरव हा दोष येतो, असें '**अत्र०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–] =याविषयीं असें समाधान सांगितलें जातें–जर या गति अत्यंत भिन्नच असत्या तर हें असें झालें असतें. परंतु ही एकच अनेक विशेषणांनीं युक्त असलेली, ब्रह्मलोकाला पोंचणारी गति क्वचित् कोणत्या एखाद्या विशेषणानें उपलक्षित होणारी आहे, असें आम्ही सांगतों. [–एकदेशाच्या प्रत्यभिज्ञानामुळेंहि गतीचें सर्वत्र ऐक्य आहे, असें '**सर्वत्र०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]=कारण सर्वत्र –सर्वगतिश्रुतींत तिच्या एकदेशाच्या–कांहीं भागाच्या प्रत्यभिज्ञानामुळें परस्पर गतींच्या विशेषण-विशेष्यभावाची उपपत्ति लागते–तो भाव संभवतो. [–आतां 'भिन्नप्रकरणत्वामुळें गति भिन्न आहेत' असें जें वाद्यानें वर–७३५–म्हटलें आहे त्याविषयीं 'केवल प्रकरणभेदामुळेंच गतिभेद आहे कीं विद्याभेदामुळें?'असा विकल्प करून त्यांतील पहिला पक्ष संभवत नाहीं,असें'**प्रकरण०**'इत्यादि भाष्यानें सांगतात-]

भाष्यं—प्रकरणभेदेऽपि हि विद्यैकत्वे भवतीतरेतरविशेषणोपसंहारवद्गतिविशेषणानामप्युपसंहारः । विद्याभेदेऽपि तु गत्येकदेशप्रत्यभिज्ञानाद्गत्यभेदाच्च गत्यभेद एव । तथाहि 'ते तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसन्ति' 'तस्मिन्वसति शाश्वतीः समाः' "सा या ब्रह्मणो जितिर्या व्युष्टिस्तां जितिं जयति तां व्युष्टिं व्यश्नुते" 'तद्य एवैतं ब्रह्मलोकं ब्रह्मचर्येणानुविंदन्ति' इति च तत्र तत्र तदेवैकं फलं ब्रह्मलोकप्राप्तिलक्षणं प्रदर्श्यते ॥

भाष्यार्थ—कारण प्रकरणभेद जरी असला तरी विद्येला एकत्व असल्यास परस्पर विशेषणांचा जसा उपसंहार होतो तसाच गतीच्या विशेषणांचाहि परस्पर उपसंहार होतो. [–दुसरा पक्षहि संभवत नाहीं, असें '**विद्याभेदेऽपि०**' इत्यादि

भाष्यानें सांगतात–]=पण विद्येचा भेद जरी असला तरीसुद्धां गतीच्या एकदेशाचें प्रत्यभिज्ञान होत असल्यामुळें व गन्तव्य–प्राप्तव्य लोकाचा अभेद असल्यामुळें गतीचा अभेदच आहे. [विद्येचा भेद जरी असला तरी वेद्य ब्रह्माचें जसें ऐक्य असतें त्याप्रमाणें विद्याभेदपक्षींहि गुणभूत गतीचें ऐक्य अविरुद्ध आहे, असा भावार्थ.–'**तथाहि०**' इत्यादि भाष्यानें गन्तव्याच्या अभेदाचें–ऐक्याचें विवरण–]=गंतव्य ब्रह्मलोकाचा अभेद कसा आहे तो पहा–"ते ब्रह्मवेत्ते त्या नानाभोगप्रदेशांनीं युक्त असलेल्या ब्रह्मलोकांत 'परावत:'–हिरण्यगर्भाख्य ब्रह्माच्या 'परा:'–असंख्य संवत्सरपर्यंत राहतात."–बृ.६.२.१५.–[जोंवर त्या हिरण्यगर्भाचें आयुष्य असतें तोंवर ते तेथें राहतात, असा याचा भावार्थ.]='**तस्मिन्०**'–"त्या ब्रह्मलोकांत असंख्य संवत्सर–नित्य राहतो"–बृ.५.१०.१–'**सा या ब्रह्मण:०**' –ती जी हिरण्यगर्भाची जिति–सर्वलोकजय, त्याची जी व्युष्टि–व्याप्ति त्या जितीला जिंकतो, त्या व्युष्टीला व्यापितो"–कौ.१.६. सु.उ.८३२–[हिरण्यगर्भाच्या समान देहत्वास प्राप्त होऊन त्याच्या सर्व लोकजयाला व व्याप्तीला प्राप्त होतो, असा भावार्थ.–पण हें फल कोणाला प्राप्त होतें तें '**तद्ये०**' इत्यादि वाक्यानें सांगतात–]=आणि 'तत्'–त्या अधिकाऱ्यांमध्यें जे कोणी ब्रह्मचर्यादि साधनानें ब्रह्माची उपासना करितात ते पुन: ब्रह्माकडून अधिष्ठित अशा या ब्रह्मलोकास प्राप्त होतात."–छां.८.४.३.–असें [–'**तत्र तत्र०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]=ठिकठिकाणीं तेंच एक ब्रह्मलोकप्राप्तिलक्षणफल प्रदर्शित केलें जातें. [–'**यत्तु०**' इत्यादि भाष्यानें परोक्ताचा अनुवाद–]

भाष्यं—यत्त्वेतैरेवेत्यवधारणं अर्चिराद्याश्रयणे न स्यादिति । नैष दोष: । रश्मिप्राप्तिपरत्वादस्य । न ह्येक एव शब्दो रश्मींश्च प्रापयितुमर्हति अर्चिरादींश्च व्यावर्तयितुम् । तस्माद्रश्मिसंबंध एवायमवधार्यत इति द्रष्टव्यम् । त्वरावचनं त्वर्चिराद्यपेक्षायामपि गंतव्यान्तरापेक्षया क्षैप्र्यार्थत्वान्नोपरुध्यते । यथा निमिषमात्रेणात्रागम्यत इति ॥

भाष्यार्थ–पण 'एतै: एव' -याच रश्मींनीं–पृ.७३५–असें हें अवधारण अर्चिरादिकांचा आश्रय केल्यास उपपन्न होत नाहीं, असें जें वाद्यानें म्हटलें आहे, तो दोष येत नाहीं. कारण त्या वचनाला रश्मिप्राप्तिपरत्व आहे. [रात्रीं स्पष्ट रश्मींची उपलब्धि होत नसल्यामुळें रात्रीं मृत झालेल्यांच्या रश्म्यनुसारित्वाचा अभाव प्राप्त झाला असतां 'तोहि याच रश्मींनीं' अशा अयोगव्यवच्छेदासाठीं हें अवधारण आहे, अन्ययोगाच्या व्यवच्छेदासाठीं नाहीं, असा भावार्थ.–" पण त्या

वचनाला अन्ययोगव्यवच्छेदकत्वहि कां नाहीं ? " 'न हि०' इत्यादि भाष्यानें उत्तर –]=कारण एकच शब्द रश्मींना प्राप्त करविण्यास व अर्चिरादिकांची व्यावृत्ति करविण्यास योग्य नाहीं, तो तीं दोन्हीं कार्यें करूं शकत नाहीं. [एका वाक्याचें अप्राप्तमार्गप्रापकत्व व त्याचें निरपेक्षप्रतिपादकत्व अयुक्त आहे. कारण तसें मानिल्यास वाक्यभेदाचा प्रसंग येतो, असा भावार्थ.–याप्रमाणें 'एव' या अवधारणाचें उभयार्थत्व अशक्य झालें असतां त्याचें फलित 'तस्मात्०' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]=त्यामुळें त्याचा हा रश्मिसंबंधच निश्चित केला जातो, असें जाणावें. [हा 'एव-'कार विधिसामर्थ्यानें प्राप्त झालेल्या अयोगव्यवच्छेदाचाच अनुवाद करितो, असा भावार्थ.–आतां वाद्यानें 'त्वरावचन बाधित होईल' असें जें म्हटलें आहे–पृ.७३६–त्याविषयीं 'त्वरावचनं०' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]=पण त्वरावचन अर्चिरादिकांची अपेक्षा असतांनाहि इतर गन्तव्याच्या अपेक्षेनें सत्वरत्वासाठीं असल्यामुळें उपरुद्ध–बाधित होत नाहीं. जसें 'एका निमिषांत मी येथें येतों' हें वचन सत्वरत्वासाठीं आहे त्याप्रमाणें तें आहे. [अर्चिरादि देवयानमार्गाला एकत्व जरी असलें तरी दुसऱ्या कोणत्याहि गन्तव्याहून या उपायानें सत्यलोकाला झटकन् जातो, असें हें वचन गन्तव्यभेदाच्या अपेक्षेनें युक्त आहे, असा भावार्थ.–देवयानमार्गाच्या एकत्वाविषयीं 'अपि च०' इत्यादि भाष्यानें हेत्वंतर सांगतात–]

भाष्यं—अपि च " अथैतयोः पथोर्न कतरेणचन " इति मार्गद्वयभ्रष्टानां कष्टं तृतीयं स्थानमाचक्षाणा पितृयाणव्यतिरिक्तमेकमेव देवयानमर्चिरादिपर्वाणं पंथानं प्रथयति । भूयांस्यर्चिरादिस्मृतौ मार्गपर्वाण्यल्पीयांसि त्वन्यत्र । भूयसां चानुगुण्येनाल्पीयसां नयनं न्याय्यमित्यतोऽप्यर्चिरादिना तत्प्रथितेरित्युक्तम् ॥ १

भाष्यार्थ—शिवाय " आतां या दोन मार्गांतील कोणत्याहि मार्गानें ते जात नाहींत."–छां.५.१०.८. सु.उ.४०८–असें मार्गद्वयापासून भ्रष्ट झालेल्यांचें कष्टकर तृतीय स्थान सांगणारी श्रुति पितृयाणमार्गाहून भिन्न, अर्चिरादिक हीं ज्यांतील पर्वें–विभाग आहेत असा एकच देवयान मार्ग व्यक्त–प्रथित–प्रकट करिते.[मार्गभेद असल्यास स्थानान्तराचाहि संभव असल्यामुळें तृतीयस्थानोक्ति उपपन्न होणार नाहीं, असा भावार्थ.–" अहोपण, पितृयाणातिरिक्त मार्गाला एकत्व जरी असलें तरी सूत्रांत 'अर्चिरादिना' असें विशेषण कशाकरितां दिलें आहे ? " 'भूयांसि०' इत्यादि भाष्यानें उत्तर–]=अर्चिरादि मार्गांत पुष्कळ–अधिक मार्गपर्वें आहेत. पण अन्यमार्गांत त्यांपेक्षां कमी मार्गपर्वें आहेत आणि अधिकांच्या अनुरोधानें

न्यूनांचा निर्णय करणें न्याय्य आहे. त्यामुळेंहि 'अर्चिरादिना तत्प्रथितेः' असें म्हटलें आहे. [ज्यांतील पर्वें-विभाग थोडे आहेत अशा मार्गानें प्राप्तव्य प्रदेशाची प्राप्ति संभवत असतांना बहुपर्वमार्गाचा उपदेश व्यर्थ होतो. कारण त्या मार्गानें बुद्धिमानांची प्रवृत्ति होणार नाहीं. यास्तव पुष्कळ पर्वांच्या अनुरोधानें थोड्या पर्वांचा त्यांत अनुप्रवेश करणेंच युक्त आहे. कारण पुष्कळांच्या अनुग्रहाला न्याय्यत्व आहे, पुष्कळांचा संग्रह करणें उचित आहे, असा भावार्थ. मार्गैक्य-पक्षीं पूर्वपक्षांतील शेवटच्या विकल्पाची शंकाहि येऊं शकत नाहीं, असें सांगण्या-साठीं भाष्यांत 'अपि' असें म्हटलें आहे.-सु. ब्र. ४७७.]१.(१)

(२. वाय्वधिकरण सू. २.)

--सर्वत्र अर्चिरादि मार्गपर्वाचें प्रत्यभिज्ञान होत असल्यामुळें त्या गतीचें एकत्व सांगितलें. आतां-' या देवयानमार्गाला प्राप्त होऊन अग्निलोकास प्राप्त होतो. तो वायुलोकास प्राप्त होतो'असें वायूचें अर्चिरात्मक-अग्न्यानन्तर्य म्ह० वायु-लोक अग्निलोकाच्या अनंतर आहे, असें प्रत्यभिज्ञान होत असल्यामुळें वायूचा विनिवेश अग्नीच्या पुढें करावा, अशी आशंका घेऊन सूत्रकार '**वायुं०**' इत्यादि सूत्रानें म्हणतात--

सूत्रं--वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम् ॥ २ ॥ (२)

सूत्रार्थ--वायूचा संनिवेश अब्दानंतर-संवत्सराच्या पुढें व आदित्याच्या पूर्वी करावा. कारण कौषीतकि व बृहदारण्यक यांवरून त्याचा अविशेष व विशेष अवगत होतो. त्या अविशेष-विशेषांवरून तसा संनिवेश करावा. २. (२)-सु.ब्र.४७८.- [-परस्पर विशेषण-विशेष्यत्वानें अर्चिरादिकांचा उपसंहार सांगितला. पण तो कशा प्रकारचा आहे, त्याचा '**केन०**' इत्यादि भाष्यानें विचार करितात-]

भाष्यं-केन पुनः **संनिवेशविशेषेण गतिविशेषणानां इतरेतरविशेषणविशेष्य-भाव इति तदेतत्सुहृद्भूत्वाचार्यो ग्रथयति । " स एतं देवयानं पंथानमापद्या-ग्निलोकमागच्छति स वायुलोकं स वरुणलोकं स इंद्रलोकं स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोकम् " इति कौषीतकिनां देवयानः पंथाः पठ्यते ॥**

भाष्यार्थ--परंतु कोणत्या संनिवेशविशेषानें गतिविशेषणांचा इतरेतर विशे-षण-विशेष्यभाव आहे, असें हें सुहृद् होऊन आचार्य ग्रथित करितात. [" मार्ग-पर्वांचें विशेषणविशेष्यत्व सिद्ध झालें असतां योग्यत्वानें स्वतःच-आपोआपच संनिवेशविशेषाची सिद्धि होत असल्यामुळें हें निरूपण व्यर्थ आहे," अशी आशंका घेऊन '**सुहृद् होऊन** आचार्य सांगतात ' असें म्हटलें आहे. **संनिवेशविशेषण-**

विशिष्ट विशेषणविशेष्यत्व भाष्यांतील 'तदेतत्' या पदांनीं सांगितलें आहे. याप्रमाणें संक्षेपतः अधिकरणाचें तात्पर्य सांगून 'स एतं०' इत्यादि वाक्यानें त्याचा विषय सांगतात-]="तो या देवयानमार्गाला प्राप्त होऊन अग्निलोकास प्राप्त होतो. तो वायुलोकास,तो वरुणलोकास,तो इंद्रलोकास, तो प्रजापतिलोकास, तो ब्रह्मलोकास प्राप्त होतो."-कौ. १.३.-असा कौषीतकींच्या उपनिषदांत देवयानमार्ग पठित आहे. [-" त्यांत प्रथम श्रुत असलेल्या अग्निलोकाचें अतिक्रमण करून वायूच्या संनिवेशाचा विचार कां केला जात आहे ?" 'तत्र०' इत्यादि भाष्यानें उत्तर-]

भाष्यं—तत्रार्चिरग्निलोकशब्दौ तावदेकार्थौ ज्वलनवचनत्वादिति नात्र संनिवेशक्रमः क्वचिदन्वेष्यः । वायुस्त्वर्चिरादौ वर्त्मनि न श्रुतः कतमस्मिन् स्थाने निवेशयितव्य इति ॥

भाष्यार्थ—त्यांतील अर्चि व अग्निलोक हे दोन शब्द तर एकाच अर्थाचे वाचक आहेत. कारण त्यांना अग्निवचनत्व-अग्निवाचकत्व आहे. त्यामुळें त्यांत संनिवेशाचा क्रम कोठेंच व केव्हांच अन्वेषणीय-विचार करण्यास योग्य नाहीं, त्याच्या संनिवेशाचा विचार करण्याची आवश्यकता नाहीं. [-याप्रमाणें असंदिग्ध अंश सांगून '**वायुस्तु०**' इत्यादि भाष्यानें संदिग्ध अंश सांगतात-] =पण वायु अर्चिरादि मार्गामध्यें श्रुत नाहीं. तेव्हां त्याचा निवेश त्यांतील कोणत्या स्थानीं करावा, असा विचार प्राप्त होतो. ['अर्चीच्या अनंतर अग्निलोकास, वायुलोकास, अशा या पाठक्रमाच्या बलानें वायूचा संनिवेश करावा कीं पुढें सांगितल्या जाणाऱ्या न्यायानें संवत्सर व देवलोक यांच्यापुढें व आदित्याच्या पूर्वी त्याचा संनिवेश करावा,' असा संशय येत असल्यामुळें तोच विचाराचा विषय आहे, असा भावार्थ. या अधिकरणांत अपरविद्येच्या फलासाठीं मार्गपर्वाच्या संनिवेशविशेषाचें चिंतन केलेलें असल्यामुळें याची पादादिसंगति आहे. पूर्वपक्षांत 'पाठानुक्रमाचें अनुसरण' पण सिद्धान्तांत 'अर्थक्रमामुळें पाठक्रमाचा बाध' असा फलभेद मानणारे आचार्य 'आदित्याहून अव्यवहित पूर्वत्वानें वायूचा संनिवेश' हा सिद्धान्त-'**उच्यते०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात-]

भाष्यं—उच्यते- 'तेऽर्चिषमेवाभिसंभवन्त्यर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान्षडुदङ्ङेति मासांस्तान् मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादादित्यम्' इत्यत्र संवत्सरात्परांचमादित्यादर्वांचं वायुमभिसंभवन्ति । कस्मात् । अविशेषविशेषाभ्याम् ॥

भाष्यार्थ—याचा सिद्धान्त सांगितला जातो–" ते अर्चीलाच प्राप्त होतात. अर्चीपासून अहर्-अभिमानिनी देवतेस, तेथून शुक्लपक्षाभिमानिनी देवतेस, तेथून उत्तरायणाच्या सहा मासांच्या अभिमानिनी देवतेस, मासाभिमानिनी देवतेपासून संवत्सरास, संवत्सरापासून आदित्यास "–छां.५.१०.१.–या वाक्यांत संवत्सराच्या पुढें व आदित्याच्या पूर्वी वायूस प्राप्त होतात.[–पण पाठक्रमाच्या अनुसार अग्नीच्या अनंतर वायु संनिवेश करण्यास योग्य आहे, अशी शंका–]=पाठक्रमाला सोडून त्याचा असा संनिवेश कोणत्या कारणानें केला जातो ? [–सूत्रपदानें उत्तर–] ='अविशेष व विशेष यांच्या योगानें' [–विशेषदर्शनालाच स्थानविशेषसंनिवेश-हेतुत्व जरी असलें तरी वायूच्या अर्चिरादि मार्गांतील सामान्यप्राप्तीविषयीं अविशेष-उक्तीहि हेतु आहे असें मानून त्या सूत्रपदाचें '**तथाहि०**'इत्यादि भाष्यानें व्याख्यान–]

भाष्यं--तथाहि–"स वायुलोकम्" इत्यत्राविशेषोपदिष्टस्य वायोः श्रुत्यंतरे विशेषोपदेशो दृश्यते 'यदा वै पुरुषोऽस्माल्लोकात्प्रैति स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य खं तेन स ऊर्ध्वमाक्रमते स आदित्यमागच्छति' इति । एतस्मादादित्याद्वायोः पूर्वत्वदर्शनाद्विशेषादब्दादित्ययोरंतराले वायुर्निवेशयितव्यः ॥

भाष्यार्थ--अविशेष व विशेष कसे तें पहा–'तो वायुलोकास'–कौ. १. ३.–या वचनांत अविशेषानें उपदेशिलेल्या वायूचा श्रुत्यन्तरांत असा विशेषोपदेश दिसतो–" जेव्हां हा ध्याता पुरुष या देहापासून निघून जातो तेव्हां तो वायूला प्राप्त होतो. तो वायु आपल्यामध्यें आलेल्या त्याला आपल्यामधून मार्ग देतो. [कौषीतकिश्रुतीचें वाजसनेयिश्रुति हें श्रुत्यन्तर आहे. वायूस प्राप्त झालेल्या त्या उपासकाला वायु 'तत्र'–स्वात्म्यामध्यें द्वार देतो.–वायूनें दिलेल्या द्वाराचें परिमाण दृष्टान्तानें स्पष्ट करितात–]='**यथा०**'–जसें रथचक्राचें छिद्र असतें तेवढें छिद्र करितो. त्यांतून तो वर जातो. तो आदित्यास प्राप्त होतो."–बृ.५.१०.१ –असा विशेषोपदेश दिसतो. [–'**एतस्मात्०**' इत्यादि भाष्यानें विशेषोक्तीच्या फलाचें निगमन–]=या, आदित्यापासून वायूच्या पूर्वत्वाचें दर्शन, याच विशेषामुळें अब्द–संवत्सर व आदित्य यांच्या अन्तरालीं–मध्यें वायूचा संनिवेश करावा. [–याप्रमाणें सिद्धान्तानें उपक्रम करून '**कस्मात्०**' इत्यादि भाष्यानें पूर्वपक्ष सांगतात––]

भाष्यं---कस्मात्पुनरग्नेः परत्वदर्शनाद्विशेषादर्चिषोऽनंतरं वायुर्न निवेश्यते । नैषोऽस्ति विशेष इति वदामः । ननूदाहृता श्रुतिः–" स एतं देवयानं पंथानमापद्याग्निलोकमागच्छति स वायुलोकं स वरुणलोकम्" इति ॥

भाष्यार्थ—पण, याच्या उलट अग्नीहून परत्वदर्शन या विशेषामुळें अर्चीच्या अनंतर वायु संनिविष्ट कां केला जात नाहीं, अर्चीच्या पुढें वायूचा संनिवेश कोणत्या कारणानें केला जात नाहीं ? [पाठक्रमाच्या अनुरोधानें अर्चीच्या अनंतर वायूचा संनिवेश करावा, असा भावार्थ.–'वायूनें दिलेल्या मार्गानेंच ऊर्ध्व आक्रमण करून आदित्यास प्राप्त होतो' अशा या ऊर्ध्वत्वश्रुतीला द्विवचनत्व जरी असलें तरी अर्थक्रमद्योतित्व असल्यामुळें आणि 'तेन' या वचनानें वायुदत्त रथचक्रपरिमित अवकाशाला ऊर्ध्वक्रमणाचें हेतुत्व आहे, असें सिद्ध होत असल्यामुळें वायूलाहि तन्निमितत्व आहे, असें प्रत्यक्ष प्रतीत होतें. म्हणून ऊर्ध्वशब्दश्रुतिसिद्ध अर्थ-क्रमानें पाठक्रम बाधित होतो, असें '**नैष:०**'इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]=हा विशेष नाहीं, असें आम्ही सांगतों. [–या उक्त संक्षिप्त अर्थाचेंच विवरण करणारे भाष्य-कार '**ननु०**' इत्यादि भाष्यानें शंका घेतात–]="अहोपण, आम्हीं वर 'तो या देवयानमार्गास प्राप्त होऊन अग्निलोकास प्राप्त होतो, तो वायुलोकास, तो वरुण लोकास,'–पृ.७४०–अशी श्रुति उदाहृत केली आहे !" [–सिद्धान्ती त्या श्रुतींतील आपला अभिप्राय '**उच्यते०**' या भाष्यानें सांगतो–]

भाष्यं—उच्यते–केवलोऽत्र पाठः पौर्वापर्येणावस्थितो नात्र क्रमवचनः कश्चिच्छब्दोऽस्ति। पदार्थोपदर्शनमात्रं ह्यत्र क्रियते एतमेतं चागच्छतीति। इतरत्र पुनर्वायुप्रत्तेन रथचक्रमात्रेण च्छिद्रेणोर्ध्वमाक्रम्य आदित्यमागच्छतीत्यवगम्यते क्रमः। तस्मात्सूक्तमविशेषविशेषाभ्यामिति ॥

भाष्यार्थ—'**उच्यते०**'–त्या श्रुतीचा आशय सांगितला जातो. यांत केवल पूर्व-अपरभावानें पाठ अवस्थित आहे. पण येथें क्रमवाचक–त्यांचा क्रम सांगणारा असा एकहि शब्द नाहीं. [–"तर मग त्या वाक्याला व्यर्थत्व आहे." '**पदार्थ०**' इत्यादि भाष्यानें याचें 'नाहीं' असें उत्तर–]=कारण येथें 'याला याला प्राप्त होतो' असें केवल पदार्थोपदर्शन केलें जातें. [हें वचन स्वरूपविधिपर आहे, क्रमपर नाहीं, असा भावार्थ.–"अहोपण, वाजसनेयिश्रुतींतहि क्रमवाचिशब्द नाहीं" अशी आशंका घेऊन '**इतरत्र०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]=पण इतरत्र–वाजसनेयिश्रुतींत वायूनें दिलेल्या रथचक्राच्या मार्गानें–छिद्रानें ऊर्ध्व आक्र-मण करून–वर चढून आदित्याला प्राप्त होतो, असा क्रम अवगत होतो. [कौषी-तकिवाक्योक्त वायूचा छांदोग्योपदिष्ट अर्चिरादि मार्गांत सांगितलेल्या निवेशाचा '**तस्मात्०**' इत्यादि भाष्यानें उपसंहार करितात–]=म्हणून 'अविशेष-विशेषांनीं' असें जें सूत्रांत म्हटलें आहे तें निर्दोष आहे. [–"अहोपण, वाजसनेयींच्या

बृहदारण्यकांत संवत्सराचें अश्रवण असल्यामुळें 'वायुं अब्दात्' असें सूत्र कसें केलें आहे ?" '**वाजसनेयिनस्तु०**' इत्यादि भाष्यानें उत्तर–]

भाष्यं—वाजसनेयिनस्तु 'मासेभ्यो देवलोकं देवलोकादादित्यम्' इति समामनन्ति। तत्रादित्यानंतर्याय देवलोकाद्वायुमभिसंभवेयुः। वायुमब्दादिति तु छंदोगश्रुत्यपेक्षयोक्तम्। छांदोग्यवाजसनेयकयोस्त्वेकत्र देवलोको न विद्यते परत्र संवत्सरः। तत्र श्रुतिद्वयप्रत्ययादुभावप्युभयत्र ग्रथयितव्यौ। तत्रापि माससंबंधात्संवत्सरः पूर्वः पश्चिमो देवलोक इति विवेक्तव्यम्॥ २॥ (२)

भाष्यार्थ—पण वाजसनेयिशाखाध्यायी 'मासांपासून देवलोकास, देवलोकापासून आदित्यास'–बृ. ६. २. १९.–असें समामनन–कथन करितात. त्यांतील आदित्याच्या आनंतर्यासाठीं देवलोकापासून वायूला प्राप्त होतील. [–"तर मग सूत्रांत, देवलोकापासून वायुलोकास,' असें म्हणावयास पाहिजे होतें" अशी आशंका घेऊन 'छांदोग्याच्या अभिप्रायानें हें सांगितलें आहे' असें '**वायुं०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]=पण 'वायूपासून अब्दास–संवत्सरास' असें छंदोगश्रुतीच्या अपेक्षेनें सांगितलें आहे.[–"तर मग त्यांचा क्रम कसा संभवतो?" अशी आशंका घेऊन दोन्ही श्रुतींच्या आलोचनानें क्रम दाखवितात–]='**छान्दोग्य०**'–छांदोग्य व वाजसनेयक या दोन श्रुतींतील एका श्रुतींत देवलोक विद्यमान नाहीं व दुसऱ्या श्रुतींत संवत्सर विद्यमान नाहीं. [–'तर त्यांची एकवाक्यता कशी?' '**तत्र०**' इत्यादि भाष्यानें उत्तर–]=त्यांत श्रुतिद्वयाचा प्रत्यय येत असल्यामुळें ते दोन्ही–देवलोक व संवत्सर दोन्ही श्रुतींत ग्रथित करावे. [-"तर मग देवलोकाचें प्राथम्य–प्रथमत्व व संवत्सराचें पाश्चात्य–अनंतरत्व कां नसेल ?" '**तत्रापि०**' इत्यादि भाष्यानें याचें उत्तर–]=त्या दोहोंतहि मासांच्या संबंधामुळें संवत्सर पूर्व व देवलोक पश्चिम–मागून, असा विवेक करावा. [संवत्सराला मासारभ्यत्व आहे, त्याचा आरंभ मासांनीं होतो. त्यामुळें त्याचें मासानंतर्य स्थित झालें असतां देवलोक संवत्सराच्या पुढें–अनंतर होतो आणि आदित्याचें आनंतर्य सिद्ध होण्यासाठीं देवलोकाच्याहि पुढें–पलीकडे वायु जाणावा. पण सूत्रांत संवत्सरापासून देवलोकास प्राप्त होऊन वायूला प्राप्त होतो, असें विवक्षित आहे. कारण वायुशब्दाला देवलोकोपलक्षणार्थत्व आहे, त्यावरून देवलोक उपलक्षित होतो. यास्तव तीन श्रुतींच्या सामर्थ्यानें देवलोकासह वायूला संवत्सर व आदित्य यांचें अंतरालवर्तित्व आहे, असा भावार्थ.–सु. ब्र. ४७९-८०–] २. (२).

(३. तडिदधिकरण. सू. ३.)

—वायूचा संनिवेश प्रदर्शित केला असतां त्यानंतर पठित असलेल्या वरुणादिकांचा संनिवेश ' तडितोऽधि० ' इत्यादि सूत्रानें दाखवितात—

सूत्रं—तडितोऽधि वरुणः संबंधात् ॥ ३ ॥ (३)

सूत्रार्थ—विद्युल्लोकाच्या वर वरुणलोक संबद्ध होतो. कारण वरुणाचा अब्द्वारा—जलाच्या द्वारा विद्युत्-शीं संबंध होतो. ३. (३)–सु. ब्र.४८०–[–'स वरुणलोकं '–तो वरुणलोकास प्राप्त होतो, इत्यादि वचनानें श्रुत असलेला वरुणलोक हा या अधिकरणाचा विषय आहे. 'तो काय, अर्चिरादि मार्गाच्या पर्वत्वानें संबद्ध होत नाहीं कीं होतो ?' असा त्या मार्गात त्याच्या संनिवेशस्थानाचा असंभव व संभव यांमुळें संदेह आला असतां ' तो वायुलोकास, तो वरुणलोकास ' अशा वरुणादिकांच्या पाठक्रमानें वायूच्या पुढें व आदित्याच्या पूर्वी ऊर्ध्वश्रुतिसिद्ध अर्थक्रमाच्या विरोधानें निवेशाची असिद्धि होते आणि विद्युत्-च्या पुढें व अमानव पुरुषाचेंच नेतृत्वश्रवण आहे, वरुणादिकांचा कांहीं उपयोगहि नाहीं, व त्यांच्या संनिवेशस्थानान्तराची उपलब्धि होत नाहीं. त्यामुळें त्यांचा मार्गपर्वत्वानें संबंध नाहीं,अशी पूर्वपक्षाची प्राप्ति झाली असतां'आदित्यात्०'इत्यादि भाष्यानें सिद्धान्त–]

भाष्यं—' आदित्याच्चंद्रमसं चंद्रमसो विद्युतम् ' इत्यस्या विद्युत उपरिष्टात्स वरुणलोकमित्ययं वरुणः संबध्येत । अस्ति हि संबंधो विद्युद्वरुणयोः । यदा हि विशाला विद्युतः तीव्रस्तनितनिर्घोषा जीमूतोदरेषु प्रनृत्यन्त्यथापः प्रपतन्ति । ' विद्योतते स्तनयति वर्षिष्यति वा ' इति च ब्राह्मणम् ॥

भाष्यार्थ—" आदित्यापासून चंद्रमाला, चंद्रापासून विद्युत्-ला "–छां. ४. १५. ४.–अशा या विद्युत्-च्या पुढें–तिच्या पलीकडे ' तो वरुणलोकास ' असा हा वरुण संबद्ध होतो. [–विद्युल्लोकाच्या अनन्तर वरुणाचा संनिवेश करण्याविषयीं सूत्रोक्त हेतु ' **अस्ति हि०** ' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]=कारण विद्युत् व वरुण यांचा संबंध आहे. [–' **यदा०** ' इत्यादि भाष्यानें त्याविषयीं लोकप्रसिद्धीचें आनुकूल्य दाखवितात–]=कारण जेव्हां विशाल–मोठमोठया विद्युत् तीव्र मेघगर्जनांच्या निर्घोषांसह मेघांच्या उदरांत अतिशय चमकूं लागतात–मेघांच्या गडगडाटांसह नृत्य करूं लागतात तेव्हां जलाचा अतिशय वर्षाव होतो. [विजांच्या चमकण्यानंतर वृष्टीची उपलब्धि होत असल्यामुळें विद्युत् व वृष्टि यांचा कारण-कार्यभाव आहे, असा भावार्थ.–' **विद्योतते०** ' इत्यादि वाक्यानें त्याविषयीं श्रुतिसंवाद दाखवितात–]=" विज चमकते, मेघांची गर्जना होते,

वृष्टि होईल, असें लोक म्हणतात. "–छां. ७. ११. १.–असें ब्राह्मण आहे. [–"अहोपण, आपांचा विद्युत्-शीं असा योग जरी असला तरी त्यामुळें वरुणाचा संबंध कसा सिद्ध होतो?" अशी आशंका घेऊन 'अपां च०'इत्यादि सांगतात–]

भाष्यं––अपां चाधिपतिर्वरुण इति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिः। वरुणादधि इंद्रप्रजापती स्थानान्तराभावात्पाठसामर्थ्याच्च । आगंतुकत्वादपि वरुणादीनामंते एव निवेशो वैशेषिकस्थानाभावत् । विद्युच्चान्त्या अर्चिरादौ वर्त्मनि ॥३॥ (३)

भाष्यार्थ––आणि आपांचा अधिपति वरुण आहे, अशी श्रुति-स्मृतिप्रसिद्धि आहे.[–"वायूच्या अनंतर अधीत असलेल्या वरुणाच्या विद्युदानंतर्याप्रमाणें वरुणाच्या अनंतर अधीत असलेल्या इंद्र-प्रजापतींचेंहि स्थानान्तर सांगणें उचित आहे," अशी आशंका घेऊन '**वरुणादधि०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]=वरुणाच्या अनंतर–पुढें इंद्र व प्रजापति जाणावे. कारण त्यांच्या दुसऱ्या स्थानाचा अभाव आहे. [–"तर मग त्यांची मार्गपर्वत्वानें संगतिच नसूं दे, अर्चिरादिमार्गाचीं पर्वें या रूपानें त्या दोन स्थानांचा देवयानमार्गांत संबंधच नसूं दे" अशी आशंका घेऊन आचार्य म्हणतात–]आणि पाठसामर्थ्यामुळेंहि ते वरुणाच्या अनंतर जाणावे. [–'आगंतुकांचा शेवटीं संनिवेश करावा' या न्यायानें असाधारण स्थानहीन असलेल्या वरुणादिकांचें तडित्-हून आनंतर्य सांगितलें आहे, असें '**आगंतुकत्वात्०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]=आणि त्या दोघांना आगंतुकत्व असल्यामुळेंहि वरुणादिकांच्या शेवटीं त्यांचा निवेश करावा. कारण त्यांच्या वैशेषिक–विशिष्ट–असाधारण स्थानाचा अभाव आहे. [ज्याप्रमाणें दर्श-पूर्णमासाची विकृति अशी जी नक्षत्रेष्टि तिच्यांतील "तो यांत 'अग्नये स्वाहा कृत्तिकाभ्यः स्वाहा' असे होम करितो" इत्यादि उपहोमांच्या प्रयोगाचें प्रधानशब्दगृहीत प्रकृत नारिष्ठ होमाच्या शेवटीं निरूपण केलें आहे त्याचप्रमाणें अर्चिरादि मार्गांतहि स्थानाच्या अभावानें आगंतुकांचा शेवटीं निवेश होईल असा भावार्थ.–"पण विद्युत्‌ला अंत्यत्व कसें? कारण तिचें अंत्यत्व सांगणारा शब्द नाहीं" अशी आशंका घेऊन 'विद्युत्‌च्या अनंतर दुसऱ्या पर्वाचें कथन केलेलें नसल्यामुळें तिला अंत्यत्व आहे,'असें '**विद्युच्च०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]=आणि अर्चिरादि मार्गामध्यें विद्युत अन्त्या–शेवटीं सांगितलेली आहे. [पण अमानवासह वरुणादिकांचें नेतृत्व संभवत असल्यामुळें त्यांचा उपयोग आहे, असें पुढें सांगितलें जाईल. येथें विद्याफलासाठीं असलेल्या मार्गामध्यें वरुणादिकांच्या संनिवेशाचें कथन केलेलें असल्यामुळें याच्या पादादिसंगति आहेत. पूर्वपक्षांत 'वरुणादिपाठाचें अदृष्टार्थत्व'

व सिद्धांतांत 'वरुणादिकांच्या स्थानान्तराचा अभाव जरी असला तरी आगंतुकांचा अन्तीं–शेवटीं संनिवेश केला जात असल्यामुळें त्यांच्या पाठाला दृष्टार्थत्वच आहे' असा फलभेद जाणावा. सु.ब्र.४८१.] ३. (३)

(४. आतिवाहिकाधिकरण. सू. ४-६.)

—याप्रमाणें अर्चिरादिकांच्या क्रमाचें निरूपण करून 'आतिवाहिकाः०' इत्यादि सूत्रानें त्यांच्या स्वरूपाचें निरूपण करितात—

सूत्रं—आतिवाहिकास्तल्लिंगात् ॥ ४

सूत्रार्थ—'अर्चिरादिक' या 'आतिवाहिक'–ब्रह्मलोकाला गमन करणाऱ्या जीवांना पोंचविणाऱ्या देवता आहेत. 'तल्लिंगामुळें'–कारण 'तत्पुरुषोऽमानवः०' या वचनांत अमानव पुरुष विद्युल्लोकाला प्राप्त झालेल्या उपासकांना पोंचविणारा आहे, असें श्रुत आहे. तेंच अर्चिरादिकांच्या मानवत्वाचें लिंग आहे ४. सु.ब्र.४८२–[–विषयकथनपूर्वक उक्तिसाम्य, लोकशब्द व अतिनेतृत्वलिंग यांवरून '**तेष्वेव०**' इत्यादि भाष्यानें संशय सांगतात–]

भाष्यं—तेष्वेवार्चिरादिषु संशयः–किमेतानि मार्गचिह्नान्युत भोगभूमयोऽथवा नेतारो गंतॄणामिति । तत्र मार्गलक्षणभूता अर्चिरादय इति तावत्प्राप्तम् । तत्स्वरूपत्वादुपदेशस्य । यथाहि लोके कश्चिद्ग्रामं नगरं वा प्रतिष्ठासमानोऽनुशिष्यते, गच्छेतस्त्वममुं गिरिं ततो न्यग्रोधं ततो नदीं ततो ग्रामं ततो नगरं वा प्राप्स्यसीति, एवमिहापि 'अर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षं' इत्याद्याह ॥

भाष्यार्थ—त्याच अर्चिरादिकांविषयीं 'काय, हीं मार्गचिह्नें आहेत, कीं भोगभूमि आहेत, कीं ब्रह्मलोकीं जाणारांचे ते नेते–त्यांना नेणारे आहेत?' असा संशय येतो. [–या अधिकरणांत विद्याफलप्राप्त्यर्थ अर्चिरादिमार्गांत प्रवृत्त झालेल्या उपासकांच्या गमयितृत्वाचा विचार केलेला असल्यामुळें याची पादादिसंगति आहे. पूर्वपक्षांत 'निर्देशाला किंवा लोकश्रुतीला मुख्यत्व' व सिद्धान्तांत 'न्याययुक्त लिंगाला मुख्यत्व' असा फलभेद मानून '**तत्र०**' इत्यादि भाष्यानें पूर्वपक्ष–]=असा संशय आला असतां 'अर्चिरादिक मार्गलक्षणभूत आहेत' असा पक्ष प्राप्त झाला. [–या उक्त अर्थीं निर्देशाचें साम्य हा हेतु वादी '**तत्स्वरूपत्वात्०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतो–]=कारण 'उपदेशाला तत्स्वरूपत्व आहे' [–'**यथा हि०**' इत्यादि भाष्यानें उक्त हेतुच दृष्टान्तानें स्पष्ट करितात–]=कारण ज्याप्रमाणें व्यवहारांत कोणी एखादा ग्रामाला किंवा नगराला जाण्याची इच्छा करणारा 'तं येथून या अमुक पर्वताला जा, तेथून न्यग्रोध–वट वृक्षाला, तेथून नदीला, तेथून पुढें ग्रामाला व त्या ग्रामापासून नगराला

जाऊन पोंचशील ' असें उपदेशिला जातो-अनुशासन केला जातो, त्याचप्रमाणें येथेंहि 'अर्चीपासून, अहर्-ला, अहर्-पासून शुक्ल पक्षाला' असें श्रुति सांगते. [-'**अथवा०**' इत्यादि भाष्यानें दुसरा पूर्वपक्ष-]

भाष्यं—अथवा भोगभूमय इति प्राप्तम् । तथाहि-लोकशब्देनाग्न्यादीननुबध्नाति "अग्निलोकमागच्छति" इत्यादि । लोकशब्दश्च प्राणिनां भोगायतनेषु भाष्यते-'मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोकः' इति च । तथा च ब्राह्मणम्- "अहोरात्रेषु ते लोकेषु सज्जन्ते" इत्यादि । तस्मान्नातिवाहिका अर्चिरादयः । अचेतनत्वादप्येषां आतिवाहिकत्वानुपपत्तिः । चेतना हि लोके राजनियुक्ताः पुरुषा दुर्गेषु मार्गेष्वतिवाह्यानतिवाहयन्तीति ॥

भाष्यार्थ—किंवा त्या भोगभूमि-भोगस्थानें आहेत, असें प्राप्त झालें. कसें तें पहा-'अग्निलोकाला प्राप्त होतो '-पृ.७४०-इत्यादि श्रुतिवचन अग्न्यादिकांना लोकशब्दानें अनुबद्ध करितें. [-तें अग्न्यादिकांबरोबर लोकशब्दाचा प्रयोग करितें. -"अहोपण, असा लोकशब्दाचा प्रयोग जरी केलेला असला तरी अर्चिरादिकांना भोगभूमित्व कसें ?" '**लोकशब्दश्च०**' इत्यादि भाष्यानें उत्तर-]=आणि 'लोक' हा शब्द प्राण्यांच्या भोगायतनांमध्यें-भोगस्थानांमध्यें 'मनुष्यलोक, पितृलोक, देवलोक '-बृ.१.५.१६.-असा पठित आहे.[-वादी मार्गपर्वांच्या भोगभूमित्वाविषयीं '**तथा च०**' इत्यादि भाष्यानें श्रुतिहि दाखवितो-]=आणि तसें "ते-कर्मी व ज्ञानी अहोरात्रादि लोकशब्दित भोगभूमींमध्यें 'सज्जन्ते'-भोगाचा अनुभव घेतात" इत्यादि ब्राह्मणहि आहे. [-'**तस्मात्०**' इत्यादि भाष्यानें वादी दोन्ही पक्षीं फलित सांगतो-]=म्हणून अर्चिरादि आतिवाहिक देवता नव्हेत. [-अर्चिरादिशब्द अचेतन अग्न्यादिकांमध्यें रूढ असल्यामुळेंहि त्यांना आतिवाहिकत्व नाहीं, असें '**अचेतनत्वादपि०**' इत्यादि भाष्यानें वादी सांगतो-]=अचेतनत्वामुळेंहि अर्चिरादिकांच्या आतिवाहिकत्वाची अनुपपत्ति आहे. [-'**चेतना हि०**' इत्यादि भाष्यानें वादी तेंच व्यतिरेकदृष्टान्तानें स्पष्ट करितो-]=कारण व्यवहारांत राजानें नियुक्त केलेले-नेमलेले चेतन पुरुषच दुर्गम मार्गांतून वाहून नेण्यास योग्य असलेल्या लोकांना उचलून घेऊन पलीकडे पोंचवितात, हें प्रसिद्ध आहे, असा पूर्वपक्ष प्राप्त होतो. [-'**एवं०**' इत्यादि भाष्यानें सूत्राचें ग्रहण करून त्यांतील प्रतिज्ञेचा विभाग करितात-]

भाष्यं—एवं प्राप्ते ब्रूमः- आतिवाहिका एवैते भवितुमर्हन्ति । कुतः । तल्लिंगात् । तथाहि 'चंद्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एतान्ब्रह्म गमयति' इति

सिद्धवद्गमयितृत्वं दर्शयति । तद्वचनं तद्विषयमेवोपक्षीणमिति चेत् । न । प्राप्तमानवत्वनिवृत्तिपरत्वाद्विशेषणस्य । यद्यर्चिरादिषु पुरुषा गमयितारः प्राप्तास्ते च मानवाः ततो युक्तं तन्निवृत्त्यर्थं पुरुषविशेषणममानव इति ॥ ४ ॥ ननु तल्लिंगमात्रमगमकं न्यायाभावात् । नैष दोषः--

भाष्यार्थ--असा पूर्वपक्ष प्राप्त झाला असतां आम्ही ' हे अर्चिरादिक आतिवाहिकच असण्यास योग्य आहेत, ते आतिवाहिकच आहेत ' असें सांगतों. [-त्याविषयीं प्रश्नपूर्वक हेतूचें ग्रहण करून त्याचें व्याख्यान करितात-]=कोणत्या कारणानें ? ' तल्लिंगामुळें '--त्याचें लिंग कसें आहे तें पहा-" चंद्रापासून विद्युत्-ला-विद्युत्-अभिमानिनी देवतेला प्राप्त होतात. तेथील अमानव पुरुष त्यांना ब्रह्मलोकास पोंचवितो."-छां. ४.१५.५. सु.उ. ३८९-असें हें वचन सिद्ध असल्याप्रमाणें गमयितृत्व दाखवितें. [विद्युदादिकांमध्यें अमानव पुरुषाला आतिवाहिकत्व असलेलें उपलब्ध होत असल्यामुळें अर्चिरादिकांचेंहि तें--आतिवाहिकत्व जाणणें उचित आहे, असा भावार्थ.-" अहोपण, 'यावद्वचनं वाचनिकं'- जेवढें वचन असतें तेवढेंच वाचानिक्-वचनानें प्राप्त होतें, असा न्याय असल्यामुळें हें वचन त्यांचें आतिवाहिकत्वसाधक नाहीं," अशी 'तद्वचनं०' इत्यादि भाष्यानें शंका-]="अहोपण, तद्वचन तद्विषयच उपक्षीण झालें आहे म्ह० अर्चिरादिवचन अग्न्यादिपदार्थांचें कथन करूनच कृतकार्य झालें आहे." [कारण त्याला उभयपरत्व आहे, असें म्हटल्यास वाक्यभेद होईल, असा भावार्थ.-पण या वाक्याला प्राप्त झालेल्या गमन करविणाऱ्या-पोंचविणाऱ्या मानव पुरुषाच्या अनुवादानें अप्राप्त अमानवत्ववादित्व असल्यामुळें त्याला उभयपरत्व आहे, असें होऊन त्यामुळें वाक्यभेदाचा प्रसंग येतो. म्हणून पूर्वींच्या अर्चिरादिकांनाहि मानवपुरुषत्वानें गमयितृत्व, आहे, असें ग्रहण करणें उचित आहे, असें ' न० ' इत्यादि भाष्यानें सांगतात-] =नाहीं, तें वचन तद्विषयत्वानेंच उपक्षीण होत नाहीं. कारण ' अमानव ' या विशेषणाला प्राप्त मानवत्व-निवृत्तिपरत्व आहे, तें प्राप्त मानवत्वाची निवृत्ति करितें. [-' यदि० ' इत्यादि भाष्यानें याचाच विस्तार करितात-]=जर अर्चिरादिकांमध्यें पुरुष गमन करविणारे-पोंचविणारे म्हणून प्राप्त असले व ते मानव असले तर त्यांच्या निवृत्तीसाठींच ' अमानव ' हें विशेषण युक्त होतें. ४. [-" अहोपण, अनुग्राहक न्यायाच्या अभावीं लिंगाच्या गमकत्वाची असिद्धि होते" अशी **'ननु०'** इत्यादि भाष्यानें शंका-]=" अहोपण, तें केवळ लिंग न्यायाच्या अभावीं अगमक

–असूचक आहे ! ” [–‘नैष दोषः’ या भाष्यानें न्यायोक्तिपर सूत्राला अवतरण देतात–]=हा दोष येत नाहीं—

सूत्रं—उभयव्यामोहात्तत्सिद्धेः ॥५

सूत्रार्थ—‘उभयव्यामोहामुळें’–मार्ग व त्यानें गमन करणारे या दोहोंनाहि व्यामोह–अज्ञत्व असल्यामुळें ‘तत्सिद्धि’–अर्चिरादिकांच्या नेतृत्वाची सिद्धि होते.५. –सु. ब्र. ४८३–[–यत्नहीन चेतनाची ऊर्ध्वगति दुसऱ्या चेतनाच्या अधीन असते, या लौकिकन्यायानें यत्नहीनगमनकर्त्यांचे गमन करविणारे अर्चिरादिक चेतन असले पाहिजेत, असें ‘ये तावत्०’ इत्यादि भाष्यानें सूत्रयोजनेनें सांगतात–]

भाष्यं—ये तावदर्चिरादिमार्गाः ते देहवियोगात्संपिंडितकरणग्रामा इत्यस्वतंत्रा अर्चिरादीनामप्यचेतनत्वादस्वातंत्र्यं इत्यतोऽर्चिराद्यभिमानिनश्चेतना देवताविशेषा अतियात्रायां नियुक्ता इति गम्यते। लोकेऽपि हि मत्तमूर्च्छितादयः संपिंडितकरणाः परप्रयुक्तवर्त्मानो भवन्ति ॥

भाष्यार्थ—अगोदर अर्चिरादि हा ज्यांचा मार्ग आहे असे जे उपासक ते देहवियोगामुळें–देहाच्या अभावामुळें संपिंडितकरणग्राम–ज्यांचा इंद्रियसमूह एकरूप–एकाकार झाला आहे, असे असतात. त्यामुळें ते अस्वतंत्र असतात. अर्चिरादिकांनाहि अचेतनत्वामुळें अस्वातंत्र्य आहे, असें असल्यामुळें अर्चिरादिकांच्या अभिमानिनी चेतनदेवताविशेष अतियात्रेमध्यें–अतिगमनामध्यें नियुक्त आहेत, असें अवगत होतें. [–मार्ग व त्यानें जाणारे या ‘दोघांच्याहि व्यामोहामुळें’–अज्ञत्वामुळें ‘तत्सिद्धेः’–गमन करविणारांची सिद्धि होत असल्याकारणानें हें लिंग न्यायशून्य नाहीं, असें सांगून ‘लोकेऽपि०’ इत्यादि भाष्यानें तो न्यायच स्पष्ट करितात–]=व्यवहारांतहि ज्यांचीं इंद्रियें संपिंडित–एकाकार–प्रलीन झालीं आहेत असे मत्त, मूर्च्छित इत्यादि जीव ज्यांचा मार्ग दुसऱ्यांकडून प्रयुक्त आहे, असे असतात, अशा जीवांना दुसरे लोक उचलून नेत असतात, हें प्रसिद्ध आहे. [–पूर्वपक्षद्वयाच्या असंभवाविषयीं ‘अनवस्थितत्वात्०’ इत्यादि भाष्यानें दुसरा हेतु–]

भाष्यं—अनवस्थितत्वादप्यर्चिरादीनां न मार्गलक्षणत्वोपपत्तिः। न हि रात्रौ प्रेतस्य अहःस्वरूपाभिसंभव उपपद्यते। न च प्रतिपालनमस्तीत्युक्तं पुरस्तात्। ध्रुवत्वात्तु देवतात्मनां नायं दोषो भवति। अर्चिरादिशब्दता चैषां अर्चिराद्यभिमानादुपपद्यते ॥

भाष्यार्थ—अर्चिरादिकांना अनवस्थितत्व–अनियतत्व–अस्थिरत्व असल्यामुळें त्यांच्या मार्गलक्षणत्वाची उपपत्ति लागत नाहीं–त्यांचें मार्गलक्षणत्व संभवत नाहीं.

[–अहर्, शुक्लपक्ष व उत्तरायण यांचें कालान्तरीं मार्गचिह्न व भोगभूमित्व संभवत नाहीं. कारण रात्र, कृष्णपक्ष व दक्षिणायन या कालांतरीं त्यांचा अभाव असतो, असा हा हेतु 'न हि०' इत्यादि भाष्यानें साधितात–]=कारण रात्रीं मरण पावलेल्या जीवाचा अहःस्वरूपाभिसंभव उपपन्न होत नाहीं. [–"तर मग रात्र, कृष्णपक्ष व दक्षिणायन या कालीं मृत झालेला दिवस, शुक्लपक्ष व उत्तरायण, या कालीं गमनाची प्रतीक्षा करून मग जाईल!" 'न च०' इत्यादि भाष्यानें उत्तर–]=आणि रात्र्यादि अनिष्ट कालीं मृत झालेल्यांचें अहरादि इष्ट-काल-प्रतिपालन संभवत नाहीं, असें पूर्वीं–पृ. ७३०–सांगितलें आहे. [–"अहोपण, अनवस्थितत्वाचा–अस्थिरत्वाचा अविशेष–साम्य असल्यामुळें अर्चिरादिकांना आतिवाहिकत्व तरी कोठून असणार?" 'ध्रुवत्वात्०' इत्यादि भाष्यानें उत्तर–] =पण अर्चिरादिदेवतात्म्यांना ध्रुवत्व–नित्यत्व असल्यामुळें हा दोष येत नाहीं. [–'अर्चिरादि-'शब्दांची अचेतन पदार्थांमध्यें रूढि असल्यामुळें त्यांना देवता-वाचित्व नाहीं, अशी आशंका घेऊन 'अर्चिरादिशब्दता०' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]=आणि यांची अर्चिरादिशब्दता अर्चिरादि-अभिमानामुळें उपपन्न होते. [आणि अभिमतव्याहारादिदेहाच्या अभावीं–इष्ट अर्चिरादिदेहाच्या अभावीं त्यांच्या अभिमानिदेवतांचें अनवस्थान आहे, असें म्हणतां येत नाहीं. कारण ऐश्वर्ययोगामुळें त्यांचें अनेक शरीरग्रहण संभवतें. यास्तव देवदत्तादि-शब्दांप्रमाणें अर्थतः चेतनांमध्यें–चेतन या अर्थीं त्या शब्दांना मुख्यत्व आहे, असा भावार्थ.–" जाड्यामुळें–अज्ञानामुळें बद्ध झाला, इत्यादि प्रयोगांत गुणवाचक जाड्यादि शब्दांमध्यें पंचमीचा प्रयोग केलेला दिसत असल्यामुळें, अर्चिरा-दिकांना गुणवचनत्व नसल्यामुळें, 'वहन'–वाहून नेणें, या क्रियेमध्यें अर्चिरा-दिकांचें हेतुत्व अवगत होत नसल्यामुळें व 'अर्चिषः' या पंचमीप्रयोगावरून अर्चीच्या अपादानत्वाची प्रतीति येत असल्यामुळें त्यांच्या आतिवाहिकत्वाची सिद्धि होत नाहीं" अशी आशंका घेऊन 'अर्चिषः०' इत्यादि म्हणतात–]

भाष्यं—**'अर्चिषोऽहः' इत्यादिनिर्देशस्तु आतिवाहिकत्वेऽपि न विरुध्यते। अर्चिषा हेतुनाऽहरभिसंभवति। अह्ना हेतुना आपूर्यमाणपक्षमिति। तथा च लोके प्रसिद्धेष्वप्यातिवाहिकेषु एवंजातीयक उपदेशो दृश्यते। गच्छ त्वमितो बलवर्माणं ततो जयसिंहं ततः कृष्णगुप्तमिति॥**

भाष्यार्थ—पण 'अर्चीपासून अहर्'–छां. ४. १५. ५, ५. १०. १.–इत्यादि निर्देश अर्चिरादिकांच्या आतिवाहिकत्वपक्षींहि विरुद्ध होत नाहीं. अर्चि

या हेतूनें अहर् होतो–त्याला अभिसंपन्न–प्राप्त होतो. अहर् या हेतूनें आपूर्यमाण-पक्षास प्राप्त होतो, असें त्यांचें आतिवाहिकत्व विरुद्ध नाहीं. [तार्किकांच्या प्रक्रियेनें सिद्ध, अशा गुणत्वाचा अभाव जरी असला तरी आश्रितत्वानें त्याची सिद्धि होत असल्यामुळें 'हेतु' या अर्थी ही पंचमी आहे, असा भावार्थ.–**'तथा च०'** इत्यादि भाष्यानें उक्त अर्थी लौकिक व्यपदेश दाखवितात–]=आणि तसा व्यवहारांत प्रसिद्ध आतिवाहिकांत अशा जातीचा उपदेश प्रत्यक्ष अनुभवास येतो. 'तूं येथून बलवर्म्याकडे जा. तेथून जयसिंहाकडे, त्यानंतर कृष्णगुप्ताकडे' अशा प्रकारचा उपदेश प्रतीत होतो. [–याहि कारणानें अर्चिरादिशब्दांना गमयितृत्व-विषयता आहे–त्यांचा पोंचविणारे हा अर्थ आहे,असें**'अपि च०'**इत्यादि सांगतात–]

भाष्यं–अपि चोपक्रमे 'तेऽर्चिरभिसंभवन्ति' इति संबंधमात्रमुक्तं। न संबंध-विशेषः कश्चित्। उपसंहारे तु 'स एतान्ब्रह्म गमयति' इति संबंधविशेषोऽति-वाह्यातिवाहकत्वलक्षण उक्तः। तेन स एवोपक्रमेऽपीति निर्धार्यते ॥

भाष्यार्थ––शिवाय उपक्रमामध्यें 'ते अर्चीला प्राप्त होतात'–पृ.७४२–असा केवल संबंध सांगितला आहे. कोणताहि संबंधविशेष सांगितलेला नाहीं. पण उपसंहारामध्यें 'तो यांना ब्रह्माला पोंचवितो.'–पृ. ७४९–असा अतिवाह्य-अतिवाहकलक्षण संबंधविशेष सांगितला आहे. त्यामुळें तोच संबंधविशेष उप-क्रमामध्येंहि आहे, असा निर्धार–निर्णय केला जातो. [–'विशेषाची अपेक्षा कर-णारा सामान्यवचन–सामान्य अर्थ सांगणारा शब्द उपलब्ध झाला असतां विशेष-शब्दानें त्या सामान्याचें नियमन–अर्थनिर्णय करावा,' अशा या न्यायानें अति-वाह्य-अतिवाहकसंबंधाची सिद्धि होते, असें हेत्वंतरच 'उपक्रमेऽपि इति निर्धा-र्यते' या भाष्यानें स्पष्ट केलें आहे.–आतां अर्चिरादिकांचें भोगभूमित्व जें सांगि-तलें आहे त्याला **'संपिंडित०'** इत्यादि भाष्यानें दूषित करितात–]

भाष्यं––संपिंडितकरणत्वादेव च गंतॄणां न तत्रोपभोगसंभवः। लोकशब्दस्त्व-नुपभुंजानेष्वपि गंतृपु गमयितुं शक्यते। अन्येषां तल्लोकवासिनां भोगभूमित्वात्। अतोऽग्निस्वामिकं लोकं प्राप्तोऽग्निनाऽतिवाह्यते। वायुस्वामिकं प्राप्तो वायुनेति योजयितव्यम्॥ ५॥

भाष्यार्थ––आणि संपिंडितकरणत्वामुळेंच–इंद्रियें एकाकार झालेलीं असल्या-मुळेंच गमन करणारांचा अर्चिरादिस्थानीं उपभोग संभवत नाहीं. [–लोक-शब्दामुळें अर्चिरादिकांचें भोगभूमित्व जें सांगितलें आहे, त्याचें **'लोकशब्दस्तु०'** इत्यादि भाष्यानें प्रत्याख्यान]–पण लोक हा शब्द गमन करणारे जरी उपभोग

जरी घेत नसले तरी आर्चिरादिकांमध्यें योजितां येणें शक्य आहे. त्या त्या लोकीं राहणाऱ्या अन्य जीवांचें त्यांना भोगभूमित्व आहे. [–गमन करणारांच्या भोक्तृत्वाभावींहि वाक्याचा निर्णय करितां येणें शक्य आहे, असें फलित '**अतः०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]=यास्तव अग्नि ज्याचा स्वामी आहे अशा लोकास प्राप्त झालेला मृत जीव अग्नीकडून पुढें पोंचविला जातो, वायुस्वामिक लोकाला प्राप्त झालेला वायूकडून नेला जातो, अशी वाक्याची योजना करावी. ५. [–सूत्रान्तराला अवतरण देण्यासाठीं '**कथं०**' इत्यादि भाष्यानें शंका–]

भाष्यं—कथं पुनरातिवाहिकत्वपक्षे वरुणादिषु तत्संभवः । विद्युतो ह्यधि वरुणादय उपक्षिप्ता विद्युतस्त्वनंतरमा ब्रह्मप्राप्तेः अमानवस्यैव पुरुषस्य गमयितृत्वं श्रुतमिति । अत उत्तरं पठति—

भाष्यार्थ—"अहोपण, या आतिवाहिकत्वपक्षीं वरुणादिकांमध्यें त्याचा–आतिवाहिकत्वाचा संभव कसा आहे? [–'त्यांत कोणती अनुपपत्ति आहे?' '**विद्युतः हि०**' इत्यादि उत्तर–]=कारण विद्युत्-लोकाच्या पुढें वरुणादिकांचा उपक्षेप –संनिवेश केलेला आहे. पण विद्युत्-च्या पुढें ब्रह्मप्राप्ति होईपर्यंत अमानव पुरुषाचेंच गमयितृत्व श्रुत आहे, **'इति'**–तेव्हां वरुणादिकांच्या गमयितृत्वाचा संभव कसा?" [–याप्रमाणें आर्चिरादिकांचें आतिवाहिकत्वहि नियत नाहीं, असें आक्षेपकानें म्हटलें असतां '**अतः०**' इत्यादि भाष्यानें त्याचें निरसन करितात–] =म्हणून '**वैद्युतेनैव०**' इत्यादि सूत्रानें उत्तर पढतात–

सूत्रं—वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ॥६॥ (४)

सूत्रार्थ—विद्युल्लोकास प्राप्त झालेल्या त्या 'वैद्युत'–अमानव पुरुषाकडूनच विद्युल्लोकप्राप्तीनंतर नेले जाणारे उपासक कार्यब्रह्माला प्राप्त होतात. कारण त्या अमानव पुरुषाचेंच गमयितृत्व 'अमानवः स एत्य०' इत्यादि श्रुतींत श्रुत आहे. ६. (४)–सु. ब्र. ४८३.–[–वरुणादिकांमध्यें वचनामुळें अपवादाचा अंगीकार करून '**ततः०**' इत्यादि भाष्यानें सूत्राचा विभाग करितात–]

भाष्यं—ततो विद्युदभिसंभवनादूर्ध्वं विद्युदनंतरवर्तिनैव अमानवेन पुरुषेण वरुणलोकादिष्वतिवाह्यमाना ब्रह्मलोकं गच्छन्तीत्यवगंतव्यम् । 'तान्वैद्युतान्पुरुषोऽमानवः स एत्य ब्रह्मलोकं गमयति' इति तस्यैव गमयितृत्वश्रुतेः । वरुणादयस्तु तस्यैवाप्रतिबंधकरणेन साहाय्यानुष्ठानेन वा केनचिदनुग्राहका इत्यवगंतव्यम् । तस्मात्साधूक्तं आतिवाहिका देवतात्मानोऽर्चिरादय इति ॥

भाष्यार्थ—' ततः '–त्यानंतर–विद्युदभिसंभवनानंतर–विद्युल्लोकाला जाऊन पोंचल्यानंतर 'विद्युत्-च्या अनंतरवर्ती अमानव पुरुषाकडूनच' वरुणादि लोकांतून गमन करविले जाणारे–उचलून नेले जाणारे मृत उपासक ब्रह्मलोकास जातात, असें जाणावें. कारण " विद्युल्लोकास प्राप्त झालेल्या त्या उपासकांस तो अमानव पुरुष येऊन ब्रह्मलोकाला पोंचवितो–घेऊन जातो. "–पृ. ७४९–असे त्याचेंच गमयितृत्व श्रुत आहे. [–" तर मग अर्चिरादिमार्गांतील वरुणादिकांचा काय उपयोग ? " '**वरुणादयस्तु०**' इत्यादि भाष्यानें उत्तर–]=पण वरुणादिक त्याच्याच अप्रतिबंधकरणानें–त्याला प्रतिबंध न करून किंवा कांहीं साहाय्यानुष्ठानानें–कांहीं साह्य करून, अनुग्राहक होतात असें जाणावें. [–त्यांना स्वतः साक्षात् वाहकत्व जरी नसलें तरी त्यांना साह्यकरणानें परंपरेनें वाहकत्व असल्यामुळें 'अर्चिरादि-'शब्दांना गमयितृविषयत्व आहे, असा ' **तस्मात्०** ' इत्यादि भाष्यानें उपसंहार–]=म्हणून अर्चिरादिक हे देवतारूप आतिवाहिक आहेत, असें जें म्हटलें आहे तें अगदीं युक्त आहे, असें सिद्ध झालें. ६–सु. ब्र. ४८४–(४)

(५ कार्याधिकरण. सू. ७-१४.)

—गतीच्या निरूपणानंतर'**कार्य०**'इत्यादि सूत्रानें गंतव्याचें निरूपण करितात–

सूत्रं—कार्यं बादरिरस्य गत्युपपत्तेः ॥ ७

सूत्रार्थ—कार्य–अपर ब्रह्मच गंतव्य आहे, असें बादरिआचार्य मानितो. कारण या कार्य ब्रह्माच्या गतीची–गन्तव्यत्वाची उपपत्ति आहे. ७.–सु.ब्र.४८५. [–ब्रह्माला विषय करून ' **स एनान्०**' इत्यादि भाष्यानें संशय सांगतात–]

भाष्यं—' **स एनान्ब्रह्म गमयति** ' **इत्यत्र विचिकित्स्यते–किं कार्यमपरं ब्रह्म गमयत्याहोस्वित्परमेवाविकृतं मुख्यं ब्रह्मेति । कुतः संशयः । ब्रह्मशब्दप्रयोगाद्गतिश्रुतेश्च ॥**

भाष्यार्थ—" तो अमानव पुरुष ह्या उपासकांना ब्रह्माला पोंचवितो " असें जें श्रुत आहे त्याविषयीं " तो काय, कार्य–अपर ब्रह्माला पोंचवितो कीं, अविकृत मुख्य पर ब्रह्मालाच पोंचवितो " असा संदेह केला जातो. [–प्रश्नपूर्वक हेतूला अवतरण–]=पण असा संशय कोणत्या कारणानें येतो ? '**ब्रह्मशब्द०**' –'**ब्रह्म** ' या शब्दाचा प्रयोग केलेला असल्यामुळें व गतिश्रुति असल्यामुळें. [–यांतील पहिला हेतु पूर्वपक्षाला व दुसरा हेतु उत्तरपक्षाला अनुगुण–अनुकूल आहे. येथें प्रकृत अर्चिरादिगतीनें गंतव्य विद्याफलभूत ब्रह्माचें निरूपण केलेलें असल्यामुळें याच्या पादादिसंगति आहेत. पूर्वपक्षांत ' पर ब्रह्मज्ञाचीहि गति व

उत्क्रांति सिद्ध होते ' आणि सिद्धान्तांत ' त्या परब्रह्माहून अन्याचीच-अपर ब्रह्मज्ञाचीच गति व उत्क्रांति नियत आहे ' असें मानणारे आचार्य सूत्राची योजना करणारे असे होत्साते प्रथम ' **तत्र०**' इत्यादि भाष्यानें सिद्धान्त सांगतात-]

भाष्यं---तत्र कार्यमेव सगुणमपरं ब्रह्मैनान्गमयत्यमानवः पुरुष इति बादरिराचार्यो मन्यते। कुतः। अस्य गत्युपपत्तेः। अस्य हि कार्यब्रह्मणो गंतव्यत्वमुपपद्यते प्रदेशवत्त्वात्। न तु परस्मिन्ब्रह्मणि गंतृत्वं गंतव्यत्वं गतिर्वाऽवकल्पते। सर्वगतत्वात्प्रत्यगात्मत्वाच्च गंतॄणाम् ॥ ७ ॥

भाष्यार्थ—असा संशय आला असतां अमानव पुरुष या उपासकांना **'कार्यालाच'**-सगुण अपर ब्रह्मालाच नेऊन पोंचवितो, असें बादरि-आचार्य मानितो. [-" अहोपण, ब्रह्मशब्द सगुण-निर्गुणब्रह्मसाधारण असतांना, गतीचें कार्यविषयत्व अहेतुक आहे म्ह० गति कार्यब्रह्मविषय आहे, असें म्हणण्यास कांहीं कारण नाहीं," अशी शंका-]=कोणत्या कारणानें बादरि-आचार्य असें मानितो? [-**'अस्य गत्युपपत्तेः०**' या हेतूला अवतरण देऊन त्याचें व्याख्यान करितात-]=याच्या गतीची उपपत्ति असल्यामुळें, या कार्यब्रह्माचेंच गन्तव्यत्व-प्राप्यत्व उपपन्न होतें. कारण त्याला प्रदेशवत्त्व आहे. पण परब्रह्मामध्यें गन्तृत्व, गन्तव्यत्व किंवा गति संभवत नाहीं. कारण त्याला सर्वगतत्व आहे. [-" अहोपण, त्याला सर्वगतत्व जरी असलें तरी दुसऱ्या प्रदेशीं-स्वभिन्न प्रदेशीं असलेल्या त्याला आकाशाप्रमाणें गन्तव्यत्व असेल? " अशी आशंका घेऊन ' **प्रत्यक्०** ' इत्यादि भाष्यानें म्हणतात-]=आणि त्या परब्रह्माला गमन करणारांचें प्रत्यगात्मत्व आहे, त्यामुळें त्याच्या ठिकाणीं गन्तृत्वादि संभवत नाहीं. ७.[-कार्य ब्रह्म गन्तव्य आहे, याविषयीं **'विशेषितत्वाच्च०**' या सूत्रानें हेत्वंतर सांगतात-]

सूत्रं---विशेषितत्वाच्च ॥ ८

सूत्रार्थ---आणि ' ब्रह्मलोकांना पोंचवितो ' या श्रुत्यन्तरांत गंतव्य ब्रह्माला बहुवचनानें विशेषित केलें आहे, त्यामुळें कार्य ब्रह्म गंतव्य आहे. ८.-सु.ब्र.४८९. [-**'ब्रह्मलोकान्०**' इत्यादि भाष्यानें सूत्राचें व्याख्यान करितात-]

भाष्यं---'ब्रह्मलोकान्गमयति ते तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसन्ति' इति च श्रुत्यंतरे विशेषितत्वात्कार्यब्रह्मविषयैव गतिरिति गम्यते। न हि बहुवचनेन विशेषणं परस्मिन्ब्रह्मण्यवकल्पते। कार्ये त्ववस्थाभेदोपपत्तेः संभवति बहुवचनम्॥

भाष्यार्थ—आणि " तो त्या उपासकांना ब्रह्मलोकांस नेऊन पोंचवितो. ते त्या ब्रह्मलोकांमध्यें अनंत संवत्सर राहतात. "-बृ. ६. २. १५.-असें श्रुत्यन्तरांत

त्याला विशेषित–त्याला विशेषणविशिष्ट केलेलें असल्यामुळें गति कार्यब्रह्मविषयच आहे, असें अवगत होतें. [–"अहोपण, बहुवचनानें गंतव्य ब्रह्माला विशेषितत्व जरी असलें तरी परब्रह्माच्या गंतव्यत्वाचें निरसन कसें होतें?" '**न हि०**' इत्यादि भाष्यानें उत्तर–]=कारण परब्रह्मामध्यें बहुवचनानें विशेषण उपपन्न होत नाहीं. [–" तर मग कार्यब्रह्मालाहि ऐक्य असल्यामुळें तद्विषय बहुवचनोक्तिहि अयुक्त आहे," अशी आशंका घेऊन '**कार्ये तु०**' इत्यादि भाष्यानें म्हणतात–]=परंतु कार्यब्रह्मामध्यें अवस्थाभेदाचा संभव असल्यामुळें बहुवचन उपपन्न होतें.[–सूत्रांतील 'च-'शब्दानें सुचविलेलें युक्त्यन्तर '**लोकश्रुतिः०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]

भाष्यं—लोकश्रुतिरपि विकारगोचरायामेव संनिवेशविशिष्टायां भोगभूमावांजसी । गौणी त्वन्यत्र ' ब्रह्मैव लोक एष सम्राट् ' इत्यादिषु । अधिकरणाधिकर्तव्यनिर्देशोऽपि परस्मिन्ब्रह्मण्यनांजसः स्यात् । तस्मात्कार्यविषयमेवेदं नयनम् ॥ ८ ॥ ननु कार्यविषयेऽपि ब्रह्मशब्दो नोपपद्यते । समन्वये हि समस्तस्य जगतो जन्मादिकारणं ब्रह्मेति स्थापितमिति । अत्रोच्यते—

भाष्यार्थ—'ब्रह्मलोक' अशी लोकश्रुतिहि विकारविषयच रचनाविशिष्ट भोगभूमीमध्यें मुख्य आहे. [–" पण कांहीं ठिकाणीं परब्रह्मामध्येंहि लोकश्रुति उपलब्ध होते " अशी आशंका घेऊन '**गौणी०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–] =पण " हे सार्वभौम राजा, ब्रह्मच हा लोक आहे " इत्यादि अन्य स्थानीं लोकश्रुति गौणी आहे. [–'ब्रह्मलोकेषु' अशा या अधिकरण सप्तमीचाहि परब्रह्मामध्यें असंभव असल्यामुळें गति कार्यविषयच आहे, असें हेत्वंतर '**अधिकरण०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]=अधिकरण-अधिकर्तव्यनिर्देशहि परब्रह्मामध्यें अनुपपन्न होईल. [–सूत्रोक्त हेतूच्या फलिताचें निगमन–]='**तस्मात्०**'–म्हणून हें उपासकांचें नयन–नेणें कार्यब्रह्मविषयच आहे. ८. [–'**ननु०**' इत्यादि भाष्यानें ब्रह्मशब्दश्रुतिविरोधाची शंका–]="अहोपण, 'ब्रह्म' हा शब्द कार्यब्रह्म या अर्थीहि उपपन्न होत नाहीं. कारण समन्वयामध्यें 'समस्त जगाचें जन्मादिकारण ब्रह्म आहे,' असें प्रस्थापित केलें आहे." ["वृद्धव्यवहारांत प्रयोग व प्रत्यय यांच्या योगानें ब्रह्मशब्दाचें पर व अपर ब्रह्म या अर्थीं शाब्द मुख्यत्व तुल्य आहे" अशी आशंका घेऊन 'पण अनवच्छिन्नत्वानें अर्थतः मुख्यत्व परब्रह्माचेंच आहे,' असें '**समस्तस्य०**' इत्यादि भाष्यानें सांगितलें आहे.–'**अत्रोच्यते०**' या भाष्यानें सूत्रानें परिहार–] =या शंकेचा परिहार '**सामीप्यात् तु०**' इत्यादि सूत्रानें केला जातो–]

सूत्रं--सामीप्यात्तु तद्व्यपदेशः ॥ ९

सूत्रार्थ—पण कार्यब्रह्माला परब्रह्माचें सामीप्य असल्यामुळें त्याचा ब्रह्मशब्दानें व्यपदेश-लक्षणेनें प्रयोग होतो. ९.-सु. ब्र.४८९.-[-मुख्यार्थाचा असंभव झाला असतां यौगिकत्वानेंहि ब्रह्मपदाचा निर्णय करावा, असें मानून '**तुशब्दः०**' इत्यादि भाष्यानें सूत्राचें व्याख्यान करितात-]

भाष्यं—तुशब्द आशंकाव्यावृत्त्यर्थः । परब्रह्मसामीप्यादपरस्य ब्रह्मणस्तस्मिन्नपि ब्रह्मशब्दप्रयोगो न विरुध्यते । परमेव हि ब्रह्म विशुद्धोपाधिसंबंधं कचित्कैश्चिद्विकारधर्मैः मनोमयत्वादिभिः उपासनायोपदिश्यमानमपरमितिस्थितिः॥ ९

भाष्यार्थ—सूत्रांतील 'तु-'शब्द आशंकेच्या व्यावृत्तीसाठीं आहे. अपर ब्रह्माला परब्रह्माचें सामीप्य असल्यामुळें 'अपर ब्रह्म' या अर्थींहि ब्रह्मशब्दाचा प्रयोग विरुद्ध नाहीं. [-'**परमेव०**' इत्यादि भाष्यानें अविरोधच साधितात-]=कारण विशुद्ध उपाधिसंबंध-सात्त्विक उपाधिविशिष्ट परब्रह्मच कचित् कांहीं मयोमयत्वादि विकारधर्मांनीं उपासनेसाठीं उपदेश केलें जाणारें असें होत्सातें अपर ब्रह्म आहे, अशी वस्तुस्थिति आहे. ९. [-"ब्रह्मशब्दाच्या मुख्यार्थाचा परिग्रह केला असतां बहुतर कार्यलिंगाचा भंग जसा होतो त्याप्रमाणें कार्याचें ग्रहण केलें असतांहि अनावृत्तिश्रुतीची अनुपपत्ति तुल्य-समान आहे" अशी 'ननु०' इत्यादि शंका-]

भाष्यं--ननु कार्यप्राप्तावनावृत्तिश्रवणं न घटते । न हि परस्माद्ब्रह्मणोऽन्यत्र कचिन्नित्यता संभवति । दर्शयति च देवयानेन पथा प्रस्थितानामनावृत्तिं 'एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते' इति 'तेषामिह न पुनरावृत्तिरस्ति' 'तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति' इति चेत् । अत्र ब्रूमः—

भाष्यार्थ—अहोपण उपासकाला कार्यब्रह्माची प्राप्ति होते, असें म्हटलें असतांहि अनावृत्तिश्रुति उपपन्न होत नाहीं. [-त्याविषयीं हेतु-]='**न हि०**'-कारण परब्रह्माहून दुसऱ्या कोणत्याहि पदार्थामध्यें नित्यत्व संभवत नाहीं. [-"अहोपण अर्चिरादि मार्गानें गमन करणाऱ्या उपासकांची अनावृत्ति-मोक्ष होत नाहीं, कारण त्यांची केवल ब्रह्मलोकप्राप्ति श्रुत आहे" अशी आशंका घेऊन वादी '**दर्शयति०**' इत्यादि म्हणतो-]=देवयानमार्गानें प्रस्थित झालेल्या उपासकांची अनावृत्ति-अपुनर्जन्म "या मार्गानें गमन करणारे या मानव आवर्तामध्यें-या मन्वंतरांत परत येत नाहींत"-छां.४.५.सु.उ.३८९.-ही श्रुति,त्याचप्रमाणें"त्यांची येथें पुनरावृत्ति होत नाहीं" "त्या मूर्धन्य नाडीनें ऊर्ध्व गमन करणारा उपासक अमृतत्वास प्राप्त होतो"-का. २. ३. १६-ही श्रुति दाखविते, असें जर म्हणाल

तर [–हें अनावृत्तिश्रवण क्रममुक्तीच्या अभिप्रायानें आहे, असा सूत्रानें परिहार–] =**'अत्र'**०–याविषयीं आम्ही ' **कार्यात्यये**० ' इत्यादि सांगतों–

सूत्रं––कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात् ॥ १०

सूत्रार्थ––कार्यब्रह्मलोकाचा विनाश झाला असतां त्या लोकाचा अध्यक्ष–स्वामी जो हिरण्यगर्भ त्याच्या बरोबर 'अत: परं'–त्या कार्यब्रह्माहून श्रेष्ठ असलेल्या ब्रह्माला ते प्राप्त होतात, असें 'अभिधानामुळें'–अनावृत्ति-श्रुतीच्या कथनावरून जाणावें. १०. –सु. ब्र. ४८५–[–' **कार्य**० ' इत्यादि भाष्यानें सूत्राक्षरांची योजना करितात–]

भाष्यं––कार्यब्रह्मलोकप्रलयप्रत्युपस्थाने सति तत्रैवोत्पन्नसम्यग्दर्शनाः सन्तः तदध्यक्षेण हिरण्यगर्भेण सहातः परं परिशुद्धं विष्णोः परमं पदं प्रतिपद्यन्त इति । इत्थं क्रममुक्तिः अनावृत्त्यादिश्रुत्यभिधानेभ्योऽभ्युपगन्तव्या । न ह्यंजसैव गतिपूर्विका परप्राप्तिः संभवतीत्युपपादितम् ॥ १० ॥

भाष्यार्थ—कार्य ब्रह्मलोकाच्या प्रलयाचें प्रत्युपस्थान झालें असतां–तो प्राप्त झाला असतां त्या ब्रह्मलोकींच ज्यांचें सम्यग्दर्शन उत्पन्न झालें आहे, असे होत्साते ते उपासक ' तदध्यक्षेण सह'–त्या ब्रह्मलोकाचा अध्यक्ष–स्वामी जो हिरण्यगर्भ त्यासह–त्याच्याबरोबर 'अत:परं'–त्याहून पर परिशुद्ध व्यापक ईश्वराच्या परम पदाला प्राप्त होतात, अशी ही क्रममुक्ति अनावृत्त्यादि-श्रुतिकथनांवरून स्वीकारावी. [–" अहोपण साक्षात्च ब्रह्मप्राप्तीनें अनावृत्ति सिद्ध होत असतांना असें परंपराश्रयण--परंपरेनें ब्रह्मप्राप्तीचा स्वीकार कोणत्या कारणानें केला जात आहे?" ' न हि० ' इत्यादि भाष्यानें उत्तर–]=कारण साक्षात्च गतिपूर्विका परब्रह्माची प्राप्ति संभवत नाहीं, असें आम्हीं उपपादन केलें आहे. १०. [–'**स्मृतेश्च**' या सूत्रानें क्रममुक्तीविषयीं स्मृतीचें प्रमाण देतात–]

सूत्रं––स्मृतेश्च ॥ ११

सूत्रार्थ–आणि ' ब्रह्मणा सह० ' इत्यादि स्मृति असल्यामुळें ब्रह्मलोकास प्राप्त झालेले क्रमानें मुक्त होतात. ११.सु.ब्र. ४८६. [–' **स्मृतिरपि**० ' इत्यादि भाष्यानें त्या स्मृतीचाच उल्लेख करितात–]

भाष्यं––स्मृतिरप्येतमर्थमनुजानाति–" ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे । परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् " इति । तस्मात्कार्यब्रह्मविषया एव गतिश्रुतयः इति सिद्धान्तः ॥ ११ ॥ **कं पुनः पूर्वपक्षमाशंक्यायं सिद्धान्तः प्रतिष्ठापितः 'कार्यं बादरिः' इत्यादिनेति । स इदानीं सूत्रैरेवोपप्रदर्श्यते–**

भाष्यार्थ—'प्रतिसंचरे संप्राप्ते-" महाप्रलय प्राप्त झाला असतां 'परस्य अन्ते'-हिरण्यगर्भाच्या अन्तसमयीं- त्याच्या अधिकाराची परिसमाप्ति झाली असतां 'कृतात्मानः'-शुद्धचित्त झालेले ब्रह्मलोकनिवासी, त्यांत ज्यांना सम्यग्ज्ञान झालें आहे, असे ते सर्व, 'ब्रह्मणा सह'-मुक्त होणाऱ्या हिरण्यगर्भासह 'परं पदं प्रविशन्ति'-परम पदांत प्रवेश करितात" अशी ही स्मृतिहि या अर्थाला-क्रममुक्तीला अनुज्ञा देते. [-'**तस्मात्०**' इत्यादि भाष्यानें सिद्धान्ताचा उपसंहार करितात-]=म्हणून कार्यब्रह्मविषयच गतिश्रुति आहेत, असा हा सिद्धान्त आहे. ११. [-'**कं पुनः०**' इत्यादि भाष्यानें आकांक्षापूर्वक पूर्वपक्षसूत्रांना अवतरण देतात-] =" अहोपण तुम्हीं कोणत्या पूर्वपक्षाची आशंका घेऊन 'कार्यं बादरिः'-पृ.७५४-इत्यादि सूत्रसमूहानें हा सिद्धान्त प्रस्थापित केला आहे ?" '**इति**'-अशी आकांक्षा झाली असतां तो पूर्वपक्ष आतां तीन सूत्रांनींच उपप्रदर्शित केला जातो- [-'ब्रह्म-'शब्दाच्या मुख्यार्थत्वाचा आश्रय करून वादी '**परं०**' इत्यादि सूत्रानें परब्रह्माचेंच गंतव्यत्व सांगतो-]

सूत्रं—परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ॥ १२

सूत्रार्थ—नपुंसकलिंगी 'ब्रह्म-'शब्दाला 'परब्रह्म' या अर्थींच मुख्यत्व असल्यामुळें अमानव पुरुष परब्रह्मालाच नेऊन पोंचवितो, असें जैमिनि-आचार्य मानितो. १२.सु.ब्र. ४८६-[-'**जैमिनिः०**' इत्यादि भाष्यानें सूत्रांतील प्रतिज्ञेचें विवरण-]

भाष्यं—जैमिनिस्त्वाचार्यः 'स एतान्ब्रह्म गमयति' इत्यत्र परमेव ब्रह्म प्रापयतीति मन्यते। कुतः। मुख्यत्वात्। परं हि ब्रह्म ब्रह्मशब्दस्य मुख्यमालंबनं, गौणमपरं, मुख्यगौणयोश्च मुख्ये संप्रत्ययो भवति ॥ १२ ॥

भाष्यार्थ—परंतु जैमिनि-आचार्य 'तो अमानव पुरुष त्यांना ब्रह्माला पोंचवितो.'-पृ.७४९-अशा या श्रुतिवचनांत परब्रह्मालाच पोंचवितो, असें मानितो. [-" अहोपण, जें युक्तियुक्त असतें त्यालाच ग्राह्यत्व असल्यामुळें जैमिनीसारख्या वक्त्याचा गौरव आकिंचित्कर आहे," अशी शंका-]=**कोणत्या कारणानें ?** [-सूत्रोक्त हेतु-]='**मुख्यत्वात्**'-'मुख्यत्वामुळें.' कारण परब्रह्मच 'ब्रह्म-'शब्दाचें मुख्य आलंबन-आधार-विषय आहे, अपर ब्रह्म गौण आलंबन आहे. [-"**अहोपण,** गौणाचेंहि मुख्याप्रमाणें ब्रह्म-शब्द-आलंबनत्व इष्ट आहे. कारण त्यांचा अविशेष आहे" अशी आशंका घेऊन '**मुख्यगौणयोः०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतो-]=आणि मुख्य व गौण यांतील मुख्यामध्यें संप्रत्यय होतो. १२. [-याहि कारणानें मुख्यच ब्रह्म गंतव्य आहे, असें '**दर्शनाच्च०**' या सूत्रानें पूर्ववादी सांगतो-]

सूत्रं--दर्शनाच्च ॥ १३

सूत्रार्थ–'त्या मूर्धन्य नाडीनें वर जाणारा अमृतत्वास प्राप्त होतो' ही श्रुति अमृतत्व गतिपूर्वक दाखविते. १३.–सु.ब्र.४८६–[–'तया०' इत्यादि श्रुतीनें दर्शनविवरण–]

भाष्यं—' तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति ' इति च गतिपूर्वकममृतत्वं दर्शयति। अमृतत्वं च परस्मिन्ब्रह्मण्युपपद्यते न कार्ये, विनाशित्वात्कार्यस्य। ' अथ यत्रान्यत्पश्यति तदल्पं तन्मर्त्यम् ' इति प्रवचनात्। परविषयैव चैषा गतिः कठवल्लीषु पठ्यते। न हि तत्र विद्यान्तरप्रक्रमोऽस्ति 'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात्' इति परस्यैव ब्रह्मणः प्रक्रान्तत्वात् ॥ १३ ॥

भाष्यार्थ--आणि 'त्या मूर्धन्य नाडीनें ऊर्ध्व गमन करणारा अमृतत्वास प्राप्त होतो '–पृ. ७२६–असें हें श्रुतिवचन गतिपूर्वक अमृतत्व दाखवितें. [–"अहो-पण, आपेक्षिक असलेलें तें अमृतत्व पक्षान्तरींहि संभवतें" अशी आशंका घेऊन ' पण मुख्य अमृतत्व संभवत असतांना आपेक्षिक अमृतत्व स्वीकारणें युक्त नाहीं' असें पूर्ववादी ' **अमृतत्वं च०** ' इत्यादि भाष्यानें सांगतो–]=आणि अमृतत्व पर ब्रह्मामध्यें उपपन्न होतें, कार्यब्रह्मामध्यें तें संभवत नाहीं. कारण कार्याला विनाशित्व आहे. [–' **अथ यत्र०** ' इत्यादि वाक्यानें कार्याच्या विनाशित्वाविषयीं प्रमाण–]=" पण ज्या अवस्थेंत अन्य वस्तु पाहतो तें अल्प तें मर्त्य–विनाशी " –छां. ७. २४. १.–असें प्रवचन–स्पष्ट वचन असल्यामुळें कार्याला विनाशित्व आहे. [–"अहोपण, परब्रह्मामध्यें गति युक्त नाहीं, असें आम्हीं सांगितलें आहे" अशी आशंका घेऊन ' **परविषया०** ' इत्यादि भाष्यानें वादी सांगतो–]=आणि कठवल्लींमध्यें ही गति पर ब्रह्मविषयच पठित आहे. [–" पण हें तुम्हांला ज्ञात कसें झालें ? " अशी आशंका घेऊन ' प्रकरणसामर्थ्यामुळें ' असें ' **न हि०** ' इत्यादि भाष्यानें वादी सांगतो–]=कारण तेथें विद्यान्तराचा प्रक्रम–अपरविद्येचें प्रकरण नाहीं. कारण " धर्माहून अन्य–विलक्षण, अधर्माहून अन्य–विलक्षण " –का. १. २. ४.–असें परब्रह्मालाच प्रक्रान्तत्व आहे, परब्रह्माचेंच प्रकरण आरंभिलेलें आहे. १३. [ब्रह्मश्रुति, अमृतत्वश्रुतिलिंग व ' त्या मूर्धन्यनाडीनें ऊर्ध्व गमन करणारा ' असें प्रकरण, अशा या तीन प्रमाणांनीं गति परब्रह्मविषय आहे, असें सांगितलें.–आतां ' मी प्रजापतीच्या सभेला–गृहाला प्राप्त होतों ' असा मरणसमयीं जो प्राप्तीविषयींचा संकल्प तो कार्यविषयच आहे, त्यामुळें त्यालाच गंतव्यत्व आहे, अशी आशंका घेऊन ' **न च०** ' इत्यादि सूत्रानें वादी म्हणतो–]

सूत्रं—न च कार्ये प्रतिपत्त्यभिसंधिः ॥ १४ ॥ (५)

सूत्रार्थ—स्थानप्राप्तीचा अभिसंधि–संकल्प कार्यब्रह्माविषयीं नाहीं, तर परब्रह्माविषयींच आहे. १४. (५)–सु.ब्र. ४८६.–[–'**अपि च०**'–इत्यादि भाष्यानें सूत्राचें व्याख्यान–]

भाष्यं—अपि च 'प्रजापतेः सभां वेश्म प्रपद्ये' इति नायं कार्यविषयः प्रतिपत्त्यभिसंधिः 'नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदंतरा तद्ब्रह्म' इति कार्यविलक्षणस्य परस्यैव ब्रह्मणः प्रकृतत्वात्। 'यशोऽहं भवामि ब्राह्मणानाम्' इति च सर्वात्मत्वेनोपक्रमणात्। "न तस्य प्रतिमा अस्ति यस्य नाम महद्यशः" इति च परस्यैव ब्रह्मणो यशोनामत्वप्रसिद्धेः ॥

भाष्यार्थ—शिवाय 'चतुर्मुखाच्या सभेस त्या प्रभुविमित–प्रभुनिर्मित गृहास मी प्राप्त होतों'–छां. ८.१४.१.–असा हा कार्य ब्रह्मविषय प्राप्तिसंकल्प नाहीं. कारण "आकाश म्हणून श्रुति-स्मृतिप्रसिद्ध आत्मा नाम व रूप यांचा निर्वाहक–त्यांना व्यक्त करणारा आहे. तें नाम-रूप ज्याच्या आंत आहे किंवा जें नाम-रूपरहित आहे तें ब्रह्म" अशा कार्यविलक्षण पर ब्रह्मालाच येथें प्रकृतत्व आहे–त्याचेंच प्रकरण आरंभिलेलें आहे. [–पर ब्रह्मालाच गंतव्यत्व आहे, याविषयीं '**यशोऽहं०**' इत्यादि वाक्यानें हेत्वंतर–]=आणि "मी ब्राह्मणांचें यश–आत्मा होतों, (क्षत्रियांचा आत्मा, वैश्यांचा आत्मा होतों)" असा सर्वात्मत्वानें उपक्रम केला आहे. [येथील '**यशः**' या शब्दाचा अर्थ आत्मा आहे. 'ब्राह्मणादिकांचा आत्मा' असें सर्वात्मत्वकथन केलेलें असल्यामुळेंहि विद्वानाला परिच्छिन्न कार्याची प्राप्ति होत नाहीं, असा भावार्थ.–" अहोपण, 'यशः-'शब्दानें येथें विश्रुतत्व सांगितलें आहे, आत्मा सांगितलेला नाहीं" अशी आशंका घेऊन वादी '**न तस्य०**' इत्यादि वचनानें तिचें निरसन करितो–]=आणि "त्या अखंड आत्म्याला उपमा नाहीं. ज्याचें नांव महद्यश आहे"–श्वे. ४.१९. सु.उ. ९४८–अशी पर ब्रह्माच्याच यशोनामत्वाची प्रसिद्धि आहे. [–" ब्रह्माच्या अधिकारामुळें–प्रकरणामुळें गृहप्राप्त्यादिसंकल्प ब्रह्मविषयच असूं दे. तथापि ती प्राप्ति गतिपूर्वक कशी ? कारण गृहप्राप्तीला स्तुतिमात्रत्व आहे" अशी आशंका घेऊन वादी '**सा च०**' इत्यादि म्हणतो–]

भाष्यं—सा चेयं वेश्मप्रतिपत्तिर्गतिपूर्विका हार्दविद्यायामुदिता 'तदपराजिता पूर्ब्रह्मणः प्रभुविमितं हिरण्मयम्' इत्यत्र। पदेरपि च गत्यर्थत्वान्मार्गापेक्षताऽवसीयते। तस्मात्परब्रह्मविषया गतिश्रुतय इति पक्षान्तरम् ॥

भाष्यार्थ—आणि ' तत् '–" त्या ब्रह्मलोकांत ब्रह्मचर्यादि साधनानें रहित असलेल्या कोणाकडूनहि पराजित न झालेली म्हणून ' अपराजिता '–' ब्रह्मणः पूः'–या ब्रह्माची–हिरण्यगर्भाची नगरी आहे. 'प्रभुविमितं'–त्याच प्रभूनें निर्मिलेलें हिरण्मय वेश्म–गृह आहे. त्याला विद्वान् प्राप्त होतो"–छां.८.५.३.–अशी या वचनांत ती ही वेश्मप्रतिपत्ति हार्दविद्येत–दहरविद्येत गतिपूर्वक सांगितली आहे. [पर ब्रह्मामध्येंहि वेश्मप्राप्तीचें साम्य असल्यामुळें तिचें गतिपूर्वकत्व त्यावरूनच सिद्ध होतें, असा भावार्थ.–शिवाय 'पद् गतौ'–पद म्ह० गमन करणें, अशी स्मृति–पाणिनीचा धातुपाठ असल्यामुळेंहि वेश्मप्राप्तीला मार्गाची अपेक्षा भासते, असें **'पदेरपि०'** इत्यादि भाष्यानें सांगतो–]='पद्' या धातूलाहि गत्यर्थत्व असल्यामुळें –त्याचा 'गति' हा अर्थ असल्यामुळें मार्गाची अपेक्षता आहे, गतीला मार्गाची अपेक्षा आहे, असें प्राप्त होतें. [–' **तस्मात्०**' इत्यादि भाष्यानें पूर्वपक्षाचा उपसंहार–] =म्हणून परब्रह्मविषय गतिश्रुति आहेत, गतिश्रुतींचा विषय परब्रह्म आहे, असें हें पक्षान्तर आहे. [–'परं जैमिनिः०'इत्यादि तीन सूत्रें हीं सिद्धान्तसूत्रें आहेत, कारण त्यांना उत्तरसूत्रत्व आहे–तीं या अधिकरणांतील पुढील सूत्रें आहेत आणि पूर्वसूत्रें हीं पूर्वपक्षसूत्रें आहेत, अशी आशंका घेऊन त्यांची व्यवस्था लावण्यासाठीं '**तौ एतौ०**' इत्यादि भाष्यानें भूमिका करितात—]

भाष्यं—तावेतौ द्वौ पक्षावाचार्येण सूत्रितौ गत्युपपत्त्यादिभिरेको मुख्यत्वादिभिरपरः। तत्र गत्युपपत्त्यादयः प्रभवन्ति मुख्यत्वादीनाभासयितुं न तु मुख्यत्वादयो गत्युपपत्त्यादीनित्याद्य एव सिद्धान्तो व्याख्यातो द्वितीयः पूर्वपक्षः। न ह्यसत्यपि संभवे मुख्यस्यैवार्थस्य ग्रहणमिति कश्चिदाज्ञापयिता विद्यते ॥

भाष्यार्थ—बादरायणाचार्यांनीं ते हे दोन पक्ष येथें सूत्रित केले आहेत. गत्युपपत्त्यादि हेतूंनीं एक व मुख्यत्वादि हेतूंनीं दुसरा. [–" तथापि त्यांची व्यवस्था कशी ? " '**तत्र०**' इत्यादि भाष्यानें उत्तर–]=त्यांतील गत्युपपत्त्यादि हेतु मुख्यत्वादिकांना आभासरूप करण्यास समर्थ आहेत. पण तसे मुख्यत्वादि हेतु गत्युपपत्त्यादि हेतूंना आभासरूप करण्यास समर्थ नाहींत. म्हणून या दोन पक्षांतील आद्य–पहिला पक्षच सिद्धान्त सांगितला, त्याचें सिद्धान्तरूपानें व्याख्यान केलें आणि दुसरा पूर्वपक्ष सांगितला. [–" पण दुसऱ्या पक्षांत ब्रह्मशब्दाच्या मुख्यार्थाचा लाभ होत असल्यामुळें त्यालाच उत्तरपक्षत्व आहे " अशी आशंका घेऊन '**न हि०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]=कारण संभव नसतांनाहि मुख्याचेंच ग्रहण करावें, अशी आज्ञा करणारा कोणी विद्यमान नाहीं. [–' पण प्रकरण-

सामर्थ्यामुळें गतीला परब्रह्मविषयत्व आहे' असें जें वाद्याचें म्हणणें आहे, त्याविषयीं '**परविद्या०**' इत्यादि भाष्यानें म्हणतात–]

भाष्यं—परविद्याप्रकरणेऽपि च तत्स्तुत्यर्थं विद्यान्तराश्रयगत्यनुकीर्तनमुपपद्यते 'विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति' इतिवत्। 'प्रजापतेः सभां वेश्म प्रपद्ये' इति तु पूर्ववाक्यविच्छेदेन कार्येऽपि प्रतिपत्त्यभिसंधिर्न विरुध्यते। सगुणेऽपि च ब्रह्मणि सर्वात्मत्वसंकीर्तनं 'सर्वकर्मा' 'सर्वकामः' इत्यादिवदवकल्पते। तस्मादपरविषया एव गतिश्रुतयः॥

भाष्यार्थ—आणि परविद्याप्रकरणांतहि तिच्या स्तुतीसाठीं विद्यान्तराश्रय–अपर विद्येचा आश्रय केलेल्या गतीचें अनुकीर्तन उपपन्न होतें. "बाकीच्या तिरकस पसरलेल्या नाड्या उत्क्रमणासच कारण होतात."–छां. ८. ६. ६.–या अनुकीर्तनाप्रमाणें. [सुषुम्नाख्य ब्रह्मनाडीनें होणारी जी गति तिच्या प्रशंसेसाठीं ज्यांचा विद्येशीं मुळींच संसर्ग नाहीं, अशा इतर नाड्यांचेंहि ब्रह्मगतिप्रकरणांत जसें अनुकीर्तन केलें जातें, त्याप्रमाणें परविद्याधिकारांतहि दहरादिविद्याश्रयगतिनिमित्त फलाचें अनुकीर्तन उपपन्न होतें: कारण पर विद्येला गतिराहित्य जरी असलें तरी गतिपूर्वक प्राप्त होणारें जें फल तें त्या विद्येमुळेंच सिद्ध होतें. म्हणून ही विद्या फार मोठी आहे. कारण तिला निरतिशय ऐश्वर्याचें हेतुत्व आहे, असा स्तुतिप्रकर्ष–स्तुतीचें आधिक्य संभवतें, असा भावार्थ.–पण 'कार्यब्रह्माच्या प्राप्तीविषयीं उपासकाचा संकल्प नसतो'–पृ. ७६१–असें जें पूर्ववाद्याचें म्हणणें आहे, त्याविषयीं '**प्रजापतेः०**' इत्यादि म्हणतात–]=पण 'प्रजापतीच्या सभेला, वेश्माला प्राप्त होतों' असा जो प्राप्तिसंकल्प आहे तो पूर्ववाक्याच्या विच्छेदानें–परब्रह्मप्रकरणाचा विच्छेद करून कार्यब्रह्मविषयींहि असूं शकेल, पूर्वप्रकरणाच्या विच्छेदानें कार्यब्रह्मामध्येंहि तसा प्रतिपत्तिसंकल्प विरुद्ध होत नाहीं. [श्रुति व वाक्य या दोन प्रमाणांनीं प्रकरण हेय–त्याज्य आहे, असा भावार्थ.–आतां 'सर्वात्मत्वानुक्रमणामुळें प्रतिपत्त्यभिसंधीला परब्रह्मविषयत्व आहे,' असें जें वाद्याचें म्हणणें आहे त्याविषयीं '**सगुणेऽपि०**' इत्यादि म्हणतात–]=आणि सगुण ब्रह्मामध्येंहि 'सर्वकर्मा सर्वकामः०' इत्यादिकांप्रमाणें सर्वात्मत्वसंकीर्तन संभवतें. [प्रशंसेसाठीं किंवा उपासनेसाठीं तें संकीर्तन आहे, असा भावार्थ.–याप्रमाणें परब्रह्मविषयगतीचा असंभव आहे, असें झालें असतां '**तस्मात्०**' इत्यादि भाष्यानें त्याचें फलित सांगतात–]=म्हणून गतिश्रुति अपरब्रह्मविषयच आहेत. [–'**केचित्तु०**' इत्यादि भाष्यानें पक्षान्तराचा अनुवाद करून त्याला दूषित करितात–]

भाष्यं—केचित्पुनः पूर्वाणि पूर्वपक्षसूत्राणि भवन्त्युत्तराणि सिद्धान्तसूत्राणीत्येतां व्यवस्थामनुरुध्यमानाः परविषया एव गतिश्रुतीः प्रतिष्ठापयन्ति । तदनुपपन्नम् । गंतव्यत्वानुपपत्तेर्ब्रह्मणः । यत्सर्वगतं सर्वान्तरं सर्वात्मकं च परं ब्रह्म " आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः " । ' यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म ' ' य आत्मा सर्वान्तरः ' ' आत्मैवेदं सर्वम् ' ' ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम् ' इत्यादिश्रुतिनिर्धारितविशेषं, तस्य गंतव्यता न कदाचिदप्युपपद्यते । न हि गतमेव गम्यते । अन्यो ह्यन्यद्गच्छतीति प्रसिद्धं लोके ॥

भाष्यार्थ—पण दुसरे कित्येक पूर्वीचीं (७-११) सूत्रें हीं पूर्वपक्षाचीं सूत्रें आहेत व पुढचीं (११-१४) सूत्रें हीं सिद्धान्तसूत्रें आहेत, अशा या व्यवस्थेचें अनुवर्तन करणारे असे होत्साते गतिश्रुति परब्रह्मविषयच आहेत, असें प्रस्थापित करितात. पण तें अनुपपन्न आहे. कारण परब्रह्माच्या गन्तव्यत्वाची अनुपपत्ति आहे [–' **यत्सर्वगतं०** ' इत्यादि भाष्यानें ब्रह्माच्या गन्तव्यत्वाच्या अनुपपत्तीचेंच उपपादन करितात–]=जें सर्वगत, सर्वान्तर व सर्वात्मक परब्रह्म [या उक्त विशेषणविशिष्ट परब्रह्माला केव्हांहि गंतव्यता नाहीं, असा पुढें संबंध.–त्याच्या सर्वगतत्वाविषयीं प्रमाण–]=' आकाशाप्रमाणें सर्वगत व नित्य' [–सर्वान्तरत्वाविषयींहि श्रुति–]='जें साक्षात् अपरोक्ष ब्रह्म'–बृ. ३८९–'जो आत्मा सर्वान्तर'–बृ. ३८९–[–सर्वात्मकत्वाविषयीं श्रुति–]='आत्माच हें सर्व आहे'–छां. ७.२५.२–' हें सर्व जगत् हें वरिष्ठ ब्रह्मच आहे '–मुं. २. २. ११.–इत्यादि श्रुतींनीं ज्याच्या विशेषाचें निर्धारण केलें आहे, त्याचें गन्तव्यत्व केव्हांहि उपपन्न होत नाहीं. [–'**न हि०** ' इत्यादि भाष्यानें ती अनुपपत्तिच विशद करितात–]=कारण गत–पूर्वीच जें प्राप्त असतें तेंच प्राप्त केलें जात नाहीं. [–कारण प्राप्त वस्तूविषयींची गति अकिंचित्कर –व्यर्थ आहे–प्राप्त वस्तूंतील 'प्राप्ति' हेंच फल देणारी गति अयुक्त आहे, हेंच ' **अन्यो हि०** ' इत्यादि भाष्यानें स्पष्ट करितात–]=कारण अन्य पुरुषच अन्य वस्तूकडे जातो, हें व्यवहारांत प्रसिद्ध आहे. [–" अहोपण स्वरूपानें प्राप्त असलेल्याहि ब्रह्माच्या विकारापत्तित्वानें गन्तव्यत्वाची सिद्धि होते," अशी ' **ननु०** ' इत्यादि भाष्यानें दृष्टान्तानें शंका–]

भाष्यं—ननु लोके गतस्यापि गंतव्यता देशान्तरविशिष्टस्य दृष्टा । यथा पृथिवीस्थ एव पृथिवीं देशान्तरद्वारेण गच्छति । तथानन्यत्वेऽपि बालस्य कालान्तरविशिष्टं वार्धकं स्वात्मभूतमेव गंतव्यं दृष्टम् । तद्वद्ब्रह्मणोऽपि सर्वशक्त्युपेतत्वात्कथंचिद्गंतव्यता स्यादिति ॥

भाष्यार्थ—अहोपण, व्यवहारांत ग्रामाचीहि देशान्तरविशिष्ट गन्तव्यता प्रत्यक्ष अनुभवास येते. जसा पृथ्वीवर असलेलाच पुरुष देशान्तराच्या द्वारा पृथिवीला जातो–प्राप्त होतो. [–‘ सर्वगत ब्रह्माची गन्तव्यता अयुक्त आहे ’ असें जें सिद्धान्त्यांनीं वर–पृ. ७६४–म्हटलें आहे त्याचें ‘ **तथा०** ’ इत्यादि भाष्यानें निरसन–] =त्याचप्रमाणें अनन्य–एकाच असलेल्याहि बालाचें कालान्तरानें विशिष्ट असें वार्धक्य दृष्ट आहे. [अनन्यत्व म्ह० साधन-साध्यत्वावांचून प्राप्तत्व.–पण प्रत्यगात्मत्वामुळें ब्रह्माला गन्तव्यत्व नाहीं, असें जें सिद्धान्त्यांनीं म्हटलें आहे त्याविषयीं वादी ‘ **स्वात्मभूतमेव०** ’ इत्यादि म्हणतो–]=बालाचें तें कालान्तरविशिष्ट वार्धक्य हें स्वात्मभूतच गन्तव्य प्रत्यक्ष दृष्ट–अनुभूत आहे. त्याचप्रमाणें ब्रह्माचीहि [गन्तव्यता संभवेल, असा संबंध.–एकाच ब्रह्माचें गन्तृत्व व गन्तव्यत्व सिद्ध होतें, याविषयीं हेतु–]=‘ **सर्वशक्ति०** ’–त्याला सर्वशक्तिसंपन्नत्व असल्यामुळें–तें सर्वशक्तींनीं युक्त असल्यामुळें, [–‘तथापि त्याला ग्रामादिकांप्रमाणें गंतव्यता नाहीं’ अशी आशंका घेऊन शंकाकार म्हणतो–]=‘ **कथंचित्०**’–कशी तरी–गौणवृत्तीनें गंतव्यता असेल, ‘ **इति०**’–अशी शंका येते. [–दृष्टान्तांतील वैषम्य दाखविणारे भाष्यकार ‘ न० ’ इत्यादि भाष्यानें म्हणतात–]

भाष्यं—**न । प्रतिषिद्धसर्वविशेषत्वाद्ब्रह्मणः । “ निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरंजनम् ” ‘ अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घम् ’ ‘ सबाह्याभ्यंतरो ह्यजः’ ‘ स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म ’ ‘ स एष नेति नेत्यात्मा ’ इत्यादिश्रुतिस्मृतिन्यायेभ्यो न देशकालादिविशेषयोगः परमात्मनि कल्पयितुं शक्यते । येन भूप्रदेशवयोवस्थान्यायेनास्य गंतव्यता स्यात् । भूवयसोस्तु प्रदेशावस्थादिविशेषयोगादुपपद्यते देशकालविशिष्टा गंतव्यता ॥**

भाष्यार्थ—नाहीं, ब्रह्माला गौणवृत्तीनेंहि गंतव्यता नाहीं. कारण त्याच्या सर्व विशेषांचा प्रतिषेध केलेला आहे, ब्रह्माला प्रतिषिद्धसर्वविशेषत्व असल्यामुळें–तें सर्व विशेषशून्य असल्यामुळें त्याला यथाकथंचित् गन्तव्यत्वहि नाहीं. [–ब्रह्माच्या निर्विशेषत्वाविषयीं ‘ **निष्कलं०**’ इत्यादि प्रमाण–] “ निष्कल, निष्क्रिय, शांत, निरवद्य, निरंजन ”–श्वे. ६.१९–“अस्थूल, अनणु, अह्रस्व, अदीर्घ”–बृ.३.८.८.–“ सबाह्य-अभ्यंतर, अज”–मुं.२.१.२–“ तोच हा महान् अज आत्मा अजर, अमर, अमृत, अभय ब्रह्म आहे ”–बृ. ४. ४. २५.—“ तो हा नेति नेति आत्मा’–बृ.३.२.२६.–इत्यादि श्रुति-स्मृति-न्याय असल्यामुळें परमात्म्यामध्यें देश-कालादि विशेषांचा योग–संबंध कल्पितां येणें शक्य नाहीं, [–‘ अना-

दिमत् परं ब्रह्म'–भ. गी. १३.१२–इत्यादि स्मृति, आणि न्याय असा–विशेषांच्या तद्द्रष्टृनिविष्टत्वानें–त्यांचा त्यांच्या द्रष्टयामध्यें संनिवेश होत असल्यामुळें त्यांच्या दृश्यत्वाची असिद्धि होते. कारण त्यांना दृश्यत्व आहे असें म्हटल्यास अंशतः स्वदृश्यत्व प्राप्त होतें. पण त्या विशेषांना जडत्व असल्यामुळें द्रष्टृ-दृश्यत्वा-वांचून त्यांची सिद्धि होत नाहीं आणि त्यांना स्वतःसिद्धत्व आहे असें म्हटल्यास आत्म्याहून अभेद होतो. त्यामुळें ब्रह्माला निर्विशेषत्व आहे. भाष्यांतील 'देश-कालादि' येथील 'आदि-'शब्दानें अवस्था, अवयव इत्यादिकांचें ग्रहण केलें जातें.–याप्रमाणें ब्रह्माला निर्विशेषत्व आहे, यापक्षीं फलित सांगतात–] =**'येन०'**–ज्या सविशेषत्वानें भूप्रदेशादि दृष्टान्तांनीं ब्रह्माची गंतव्यता सिद्ध होईल [तसें त्याला सविशेषत्व नाहीं, अशी या वाक्याची योजना करावी. –"तर मग दृष्टान्तामध्यें तरी प्राप्तालाच प्राप्तव्यता कशी?" अशी आशंका घेऊन **'भूवयसोस्तु०'** इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]=पण भूमि व बालाचें वय यांचा प्रदेश, अवस्था इत्यादि विशेषांशीं संबंध असल्यामुळें त्यांची देश-कालविशिष्ट गन्तव्यता उपपन्न होते. ['अवस्थादि' येथील 'आदि-'शब्दानें अवयव-परिणामादिकांचें ग्रहण केलें जाते.–'पण सर्वशक्तित्वामुळें ब्रह्माचें विशेषवत्त्वानें गन्तव्यत्व युक्त आहे, असें जें वाद्यानें वर–पृ.७६४–म्हटलें आहे, त्याचें **'जगदुत्पत्ति०'** इत्यादि भाष्यानें स्मरण देतात–]

भाष्यं—**जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयहेतुत्वश्रुतेः अनेकशक्तित्वं ब्रह्मण इति चेत्। न। विशेषनिराकरणश्रुतीनां अनन्यार्थत्वात्।** उत्पत्त्यादिश्रुतीनामपि समानम-**नन्यार्थत्वमिति चेत्। न। तासामेकत्वप्रतिपादनपरत्वात्। मृदादिदृष्टान्तैर्हि सतो ब्रह्मण एकस्य सत्यत्वं विकारस्य चानृतत्वं प्रतिपादयच्छास्त्रं नोत्पत्त्यादि-परं भवितुमर्हति ॥**

भाष्यार्थ—पण ब्रह्माला जगाच्या उत्पत्ति-स्थिति-लयांचें हेतुत्व आहे, असें श्रुत असल्यामुळें त्याला अनेकशक्तित्व आहे, असें जर म्हणाल तर ['न०' असा पुढें संबंध. अपरिणामी वस्तूला अकारकत्व असल्यामुळें कारणत्वासाठीं ब्रह्माला परिणामित्व व कार्यप्रतियोगिशक्तिमत्त्व आहे, तेव्हां त्याच्या गंतव्यत्वाची असिद्धि कोणत्या कारणानें होणार, असा भावार्थ.–पण विशेषाच्या निराकरणाचें निःशेषशोकादिकांची निवृत्ति हें फल असल्यामुळें आणि उत्पत्त्यादि-विधानाला अफलत्व असल्यामुळें व 'फलवान् कर्मादिकांच्या संनिधींत असलेलें अफल कर्मादिक त्याचें अंग असतें' असा न्याय असल्यामुळें ब्रह्माला सविशेषत्व नाहीं,

असें 'न०' इत्यादि भाष्यानें समाधान सांगतात–]=नाहीं, जगदुत्पत्ति-स्थिति-प्रलयहेतुत्वश्रुति असल्यामुळें ब्रह्माला अनेकशक्तित्व नाहीं. कारण ब्रह्माच्या विशेषांचें निराकरण करणाऱ्या श्रुतींना अनन्यार्थत्व आहे, त्यांचें विशेषनिराकरणावांचून अन्य कांहीं प्रयोजन–फल नाहीं. [–हा उक्त अर्थच आक्षेप व समाधान यांच्या योगानें अधिक विशद करणारे भाष्यकार '**उत्पत्त्यादि०**' इत्यादि भाष्यानें आक्षेप दाखवितात–]=" अहोपण, उत्पत्त्यादिश्रुतींनाहि अनन्यार्थत्व समान आहे." असें जर म्हणाल तर [–त्यांचें अनन्यार्थत्व असिद्ध आहे, असें '**न तासां०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]=नाहीं, त्यांना अनन्यार्थत्व नाहीं. त्यांना एकत्वप्रतिपादनपरत्व आहे. [–'**मृदादि०**' इत्यादि भाष्यानें त्यांच्या एकत्वपरत्वाचेंच उपपादन करितात–]=कारण मृदादि-दृष्टान्तांनीं सत्-संज्ञक एका ब्रह्माचें सत्यत्व व विकाराचें अनृतत्व–मिथ्यात्व प्रतिपादन करणारें शास्त्र जगदुत्पत्त्यादिपर असणें युक्त नाहीं, त्याचें तात्पर्य जगदुत्पत्त्यादिकांत असणें योग्य नाहीं. [–त्या दोन वाक्यांच्या शेष-शेषित्वाविषयीं नियामकाचा–हेतूचा अभाव स्वीकारून '**कस्मात्०**' इत्यादि भाष्यानें वादी शंका घेतो–]

भाष्यं—कस्मात्पुनः उत्पत्त्यादिश्रुतीनां विशेषनिराकरणश्रुतिशेषत्वं। न पुनरितरशेषत्वमितरासामिति। उच्यते–विशेषनिराकरणश्रुतीनां निराकांक्षार्थत्वात्। न ह्यात्मन एकत्वनित्यत्वशुद्धत्वाद्यवगतौ सत्यां भूयः काचिदाकांक्षोपजायते। पुरुषार्थसमाप्तिबुद्ध्युपपत्तेः। 'तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः' 'अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि' 'विद्वान्न बिभेति कुतश्चन। एतं ह वाव न तपति किमहं साधु नाकरवं किमहं पापमकरवम्' इत्यादिश्रुतिभ्यः॥

भाष्यार्थ—" अहोपण, उत्पत्त्यादिश्रुतींना विशेषनिराकरणश्रुतींचें शेषत्व आहे आणि त्याच्या उलट विशेषनिराकरणश्रुतींना उत्पत्त्यादिश्रुतींचें शेषत्व नाहीं, असें तुम्ही कोणत्या कारणानें मानितां ?" [–'**उच्यते०**' इत्यादि भाष्यानें नियामक दाखवितात–]=त्याचें कारण सांगितलें जातें–विशेषनिराकरणश्रुतींना निराकांक्षार्थत्व आहे, त्यांना कोणत्याहि अर्थाची आकांक्षा नाहीं. [–फलवत्त्वामुळें त्यांचें निराकांक्षत्वच '**न हि०**' इत्यादि भाष्यानें विशद करितात–]=कारण आत्म्याचें एकत्व, नित्यत्व, शुद्धत्व इत्यादि अवगत झालें असतां त्यानंतर पुनः कोणत्याहि प्रकारची आकांक्षा उत्पन्न होत नाहीं. कारण तें एकत्वादि अवगत झालें असतां पुरुषार्थाची समाप्ति झाली, अशी बुद्धि उपपन्न होते. [–एकत्वज्ञान झालें असतां सर्व आकांक्षेची शांति होते, याविषयीं '**तत्र०**' इत्यादि श्रुति सांगतात–]

="त्यावेळीं किंवा त्या ज्ञानावस्थेंत शास्त्राचार्योपदेशानुसार एकत्व पाहणाराला मोह कोणता, शोक कोणता-कशाचा होणार ? "-ई. ७.-"हे जनका, तूं अभयाला प्राप्त झाला आहेस. "-बृ. ४.२.४.-" विद्वान् कोणत्याहि कारणानें भीत नाहीं " " मीं पुण्याचरण कां केलें नाहीं, पापाचरण कां केलें, असा हा पश्चात्ताप त्याला संताप करीत नाहीं. "-तै. २. ९. १.-इत्यादि श्रुतींवरून ज्ञानाची निराकांक्षता सिद्ध होते. [-' **तथैव०** ' इत्यादि भाष्यानें या श्रौत विद्याफलामध्यें विद्वदनुभवाचें आनुकूल्य दाखवितात-]

भाष्यं—तथैव च विदुषां तुष्ट्यनुभवादिदर्शनात् । विकारानृताभिसंध्यपवादाच्च ' मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ' इति । अतो न विशेषनिराकरणश्रुतीनां अन्यशेषत्वमवगंतुं शक्यम् ॥

भाष्यार्थ—आणि त्याचप्रमाणें विद्वानांच्या संतोषानुभवादिकांचें दर्शन-उपलब्धि होते. [-द्वैताची निंदा केली जात असल्यामुळेंहि त्याला प्रतिपाद्यत्व नाहीं, असें ' **विकार०** ' इत्यादि भाष्यानें सांगतात-]=आणि " जो या ब्रह्मामध्यें द्वैतसें पाहतो-द्वैतदृष्टि ठेवितो तो मृत्यूच्या परंपरेंत पडतो. "-का. २. १. १०. बृ. ४. ४. १९.-असा विकारानृताभिसंधीचा अपवाद-केलेला असल्यामुळें-मिथ्या विकारविषयक संकल्पाची निंदा केली जात असल्यामुळें द्वैताला प्रतिपाद्यत्व नाहीं. [-याप्रमाणें विशेषनिषेधश्रुतींना निराकांक्षज्ञानोत्पादकत्व आहे, असें सिद्ध झालें असतां ' **अतो न०** ' इत्यादि भाष्यानें फलित सांगतात-]=यास्तव विशेष निराकरणश्रुतींचें अन्यशेषत्व अवगत होणें शक्य नाहीं. [-" अहोपण, उत्पत्त्यादिश्रुतींनाहि निराकांक्षज्ञानोत्पादकत्व तुल्य आहे " अशी आशंका घेऊन ' **नैवं०** ' इत्यादि भाष्यानें समाधान करितात-]

भाष्यं—नैवमुत्पत्त्यादिश्रुतीनां निराकांक्षार्थप्रतिपादनसामर्थ्यमस्ति । प्रत्यक्षं तु तासामन्यार्थत्वं समनुगम्यते । तथा हि ' तत्रैतच्छुंगमुत्पतितं सोम्य विजानीहि नेदममूलं भविष्यति ' इत्युपन्यस्योदर्के सत एवैकस्य जगन्मूलस्य विज्ञेयत्वं दर्शयति । "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । तद्विजिज्ञासस्व । तद्ब्रह्मेति" इति च । एवमुत्पत्त्यादिश्रुतीनां ऐकात्म्यावगमपरत्वान्नानेकशक्तियोगो ब्रह्मणः ॥

भाष्यार्थ—पण या विशेषनिराकरणश्रुतींप्रमाणें उत्पत्त्यादि-श्रुतींना निराकांक्ष अर्थप्रतिपादनाचें सामर्थ्य नाहीं. [-केवल युक्तीनेंच उत्पत्त्यादि-श्रुतींना अन्यार्थत्व आहे, असें नाहीं तर श्रुतिसामर्थ्यामुळेंहि त्यांना अन्यार्थत्व आहे, असें '**प्रत्यक्षं तु०**'

इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]=त्यांचें अन्यार्थत्व तर प्रत्यक्ष–श्रुतीवरून उत्तम प्रकारें अवगत होतें. [–त्या श्रुतींतील छांदोग्यश्रुतीनें त्याचें स्पष्टीकरण करितात–] –तें श्रुतीवरून कसें अवगत होतें, तें पहा–'तत्र'–"त्या मूल कारणामध्यें 'एतत् शुंगं'–हें जगदात्मक कार्य 'उत्पतितं'–उत्पन्न झालें आहे, असें हे सोम्य, तूं जाण. हें कार्य अमूल–मूलरहित होणार नाहीं"–छां. ६.८.३.–असा उपन्यास –प्रतिपादनास आरंभ करून श्रुति शेवटीं–उपसंहारांत एका सत्-संज्ञक जगन्मूलाचेंच विज्ञेयत्व दाखविते. [–'हे सोम्य, 'तेज' या कार्यानें 'सत्' या मूळाला तूं जाण.–'छां.६.८.४. सु. उ. ४३२–असें पुढें सत्-चेंच कार्यलिंगानें ज्ञेयत्व सांगितलेलें असल्यामुळें 'तें सत् तेजाला उत्पन्न करितें झालें'–छां.६.२.३–इत्यादि उत्पत्त्यादि श्रुतींचें तच्छेषत्व सिद्ध होतें, असा भावार्थ.–तैत्तिरीयश्रुतीनेंहि जन्मादि श्रुतींना ऐक्यज्ञानशेषत्व आहे, असें '**यतः०**' इत्यादि वाक्यानें सांगतात–] =आणि "ज्याच्यापासून हीं भूतें उत्पन्न होतात, उत्पन्न झालेलीं तीं ज्याच्या योगानें जिवंत राहतात, आणि प्रलीन होतांना तीं ज्याच्यामध्यें प्रवेश करितात त्याला तूं साक्षात् जाणण्याची इच्छा कर, तें ब्रह्म आहे"–तै.३.१.१.–ही श्रुतिहि जगत्कारण ब्रह्माचें विज्ञेयत्व दाखविते. [–याप्रमाणें उत्पत्त्यादिश्रुतींना अन्यपरत्व आहे, असें सिद्ध झालें असतां फलित सांगतात–]='**एवं०**'–याप्रमाणें उत्पत्त्यादि श्रुतींना ऐकात्म्यबोधपरत्व असल्यामुळें ब्रह्माचा अनेक शक्तियोग संभवत नाहीं. [–"अहोपण, ब्रह्माला अनेक शक्तिमत्त्व जरी नसलें तरी गति परब्रह्मविषय नाहीं, या अर्थीं काय सिद्ध झालें !" '**अतश्च०**' इत्यादि भाष्यानें उत्तर–]

भाष्यं—अतश्च गंतव्यत्वानुपपत्तिः । 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति' इति च परस्मिन्ब्रह्मणि गतिं निवारयति। तद्व्याख्यातं 'स्पष्टो ह्येकेषाम्' इत्यत्र ॥

भाष्यार्थ—आणि असें असल्यामुळें पर ब्रह्माच्या गन्तव्यत्वाची अनुपपत्ति आहे. [–आणि याहि कारणानें परविषयामध्यें गति नाहीं, असें '**न तस्य०**' इत्यादि वाक्यानें सांगतात–]=आणि "त्याचे प्राण शरीरापासून उत्क्रान्त होत नाहींत. तर तो ब्रह्मच होऊन ब्रह्माला प्राप्त होतो–तद्रूप होतो"–बृ. ४. ४. ६–ही श्रुति परब्रह्मांतील गतीचें निवारण करिते. ['न तस्मात्०' इत्यादि माध्यंदिनश्रुतीनें निषेधाच्या अन्यार्थत्वाची आशंका घेऊन पूर्वीं जें सांगितलें आहे त्याचें स्मरण देतात–]='**तद्व्याख्यातं०**'–"काण्वांच्या शाखेंत 'प्राणांची ब्रह्मवेत्त्याच्या शरीरापासून उत्क्रांति होत नाहीं' असा स्पष्ट प्रतिषेध आहे" अशा अर्थाच्या '**स्पष्टो**

ह्येकेषां'–७१९–या सूत्रांत आम्हीं त्याचें व्याख्यान केलें आहे. [–याप्रमाणें गंतव्य रूपाच्या आलोचनानें गति अयुक्त आहे,असें सांगितलें. आतां गन्त्याच्या–गमन-कर्त्याच्या रूपाचें आलोचन केलें असतांहि ती युक्त नाहीं, असें सांगण्यासाठीं '**गतिकल्पनायां च॰**' इत्यादि भाष्यानें विकल्प करितात–]

भाष्यं—गतिकल्पनायां च गंता जीवो गंतव्यस्य ब्रह्मणोऽवयवो विकारो वान्यो वा ततः स्यात् । अत्यंततादात्म्ये गमनानुपपत्तेः । यद्येवं ततः किं स्यात् । अतः उच्यते–यद्येकदेशः तेनैकदेशिनो नित्यप्राप्तत्वान्न पुनर्ब्रह्मगमनं उपपद्यते । एक-देशैकदेशित्वकल्पना च ब्रह्मण्यनुपपन्ना । निरवयवत्वप्रसिद्धेः ॥

भाष्यार्थ—आणि गतीच्या कल्पनेंत गमन करणारा जीव गंतव्य ब्रह्माचा अव-यव, विकार किंवा त्या ब्रह्माहून भिन्न असेल! [अन्यानन्यत्वाचा–भेदाभेदपक्षाचा आश्रय करून या विकल्पांतील पहिले दोन पक्ष आहेत व अत्यंत भेदाचा आश्रय करून शेवटचा कल्प आहे.–" तर मग त्याबरोबरच आत्यंतिक अनन्यत्वाचाहि विकल्प कां केला जात नाहीं ? " '**अत्यंत॰**' इत्यादि भाष्यानें उत्तर–]=अत्यंत तादात्म्यपक्षीं गमनाचीच अनुपपत्ति असल्यामुळें तसा चवथा कल्प संभवत नाहीं. [म्हणून असे तीनच पक्ष विकल्पिले आहेत.–तिन्ही कल्पांतील दोष जाण-ण्याच्या इच्छेनें '**यद्येवं॰**' इत्यादि भाष्यानें प्रश्न–]=असें जरी असलें तरी त्यामुळें काय होईल ? '**अतः उच्यते॰**'–असा प्रश्न उद्भवत असल्यामुळें या तिन्ही पक्षीं दोष सांगितला जातो–[–'**यद्येकदेशः॰**' इत्यादि भाष्यानें त्यांतील पहिल्या पक्षाचा अनुवाद करून त्याचें प्रत्याख्यान करितात–]=जर गन्ता–गमन करणारा जीव हा ब्रह्माचा एकदेश–अवयव असेल तर त्या एकदेशानें एकदेशीला नित्य-प्राप्तत्व असल्यामुळें–तो एकदेशी–अवयव आपल्या एकदेशीला–अवयवीला नित्य-प्राप्तच असल्यामुळें त्याचें पुनरपि ब्रह्मगमन उपपन्न होत नाहीं. [–पण या प्रथम पक्षाचें उत्थानच संभवत नाहीं, असें '**एकदेश॰**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–] =पण ब्रह्मामध्यें एकदेश-एकदेशित्वकल्पनाच उपपन्न होत नाहीं. कारण त्याच्या निरवयवत्वाची प्रसिद्धि आहे. [–उक्तदोषाच्या साम्यामुळें '**विकारपक्षेऽपि॰**' इत्यादि भाष्यानें दुसऱ्या पक्षाचें निरसन–]

भाष्यं—विकारपक्षेऽप्येतत्तुल्यं । विकारेणापि विकारिणो नित्यप्राप्तत्वात् । न हि घटो मृदात्मतां परित्यज्यावतिष्ठते । परित्यागे वाऽभावप्राप्तेः । विकाराव-यवपक्षयोश्च तद्वतः स्थिरत्वाद्ब्रह्मणः संसारगमनमप्यनवक्लृप्तम् ॥

भाष्यार्थ—विकारपक्षींहि हें दूषण तुल्य–समान आहे. कारण विकारानेंहि विकारीला नित्यप्राप्तत्व आहे, विकार आपल्या विकारी द्रव्याला नित्य प्राप्त आहे. [–नित्यप्राप्तत्व दृष्टान्तानें स्पष्ट करितात–]=' **न हि०** '–कारण घट आपल्या मृदात्मतेला सोडून रहात नाहीं. [–विपक्षीं दोष सांगतात–]=' **परित्यागे०** ' –किंवा त्यानें जर आपल्या मृद्रूपत्वाचा परित्याग केला तर त्याचा अभाव होण्याचाच प्रसंग येईल? [–आतां दोन्ही पक्षीं दोषान्तर सांगतात–]='**विकारावयव०**' –आणि विकारपक्ष व अवयवपक्ष या दोन्हीं पक्षीं विकारवान् व अवयववान् ब्रह्माला स्थिरत्व असल्यामुळें जीवांचें संसारगमनहि अनुपपन्न आहे. [कारण ब्रह्म सविकार व सावयव इष्ट आहे. त्याला विकार व अवयव यांसह निश्चलत्व असल्यामुळें जीवांचें संसारगमनरूप चलन कोणत्या कारणानें होणार? कारण स्थिरात्म्यांचें अस्थिरत्व युक्त नाहीं. आणि अन्यानन्यत्व–भेदाभेदपक्ष विरुद्धत्वामुळेंच मानितां येणें शक्य नाहीं असा भावार्थ.–'**अथ०**' इत्यादि भाष्यानें तृतीयपक्षाचा अनुवाद–]

भाष्यं--अथान्य एव जीवो ब्रह्मणः । सोऽणुर्व्यापी मध्यमपरिमाणो वा भवितुमर्हति । व्यापित्वे गमनानुपपत्तिः। मध्यमपरिमाणत्वे चानित्यत्वप्रसंगः। अणुत्वे कृत्स्नशरीरवेदनानुपपत्तिः । प्रतिषिद्धे चाणुत्वमध्यमपरिमाणत्वे विस्तरेण पुरस्तात् ॥

भाष्यार्थ--आतां ब्रह्माहून जीव अन्यच आहे, हा पक्ष घेतल्यास [–तीन प्रकारें विकल्प करून त्याला दूषित करितात–]=' **सोऽणुः०** '–तो अणु असणें युक्त आहे कीं व्यापी कीं मध्यमपरिणाम ? त्याला व्यापित्व असेल तर त्याच्या गमनाची अनुपपत्ति–असंभव होतो आणि त्याला मध्यम परिमाणत्व असेल तर अनित्यत्व प्रसंग येतो व त्याला अणुत्व असेल तर सर्व शरीरव्यापिनी वेदनेची अनुपपत्ति होते. [घटादि मध्यमपरिमाणपदार्थांमध्यें अनित्यत्व दिसत असल्यामुळें मध्यमपरिमाणजीवांच्या अनित्यत्वाचा प्रसंग येतो, असा या वाक्याला शेष लावून त्याची योजना करावी.–तर्कपादांत व वियत्पादांत सांगितलेल्या या पक्षद्वयाच्या अनुपपत्तीची आठवण देतात–]='**प्रतिषिद्धे च०**'–आणि अणुत्व व मध्यम परिमाणांचें पूर्वीं विस्तारानें निरसन केलें आहे, तीं दोन्ही परिमाणें पूर्वीं सविस्तर प्रतिषिद्ध केलेलीं आहेत.–अ.२.पृ.३७९-८२,५११–[–अन्यत्वपक्षीं श्रुतिविरोध हें दोषान्तर '**परस्माच्च०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]

भाष्यं--परस्माच्चान्यत्वे जीवस्य ' तत्त्वमसि ' इत्यादिशास्त्रबाधप्रसंगः । विकारावयवपक्षयोरपि समानोऽयं दोषः । विकारावयवयोस्तद्वतोऽनन्यत्वाद्-

दोष इति चेत् । न । मुख्यैकत्वानुपपत्तेः । सर्वेषु चैतेषु पक्षेष्वनिर्मोक्षप्रसंगः । संसार्यात्मत्वानिवृत्तेः । निवृत्तौ वा स्वरूपनाशप्रसंगः । ब्रह्मात्मत्वानभ्युपगमाच्च ॥

भाष्यार्थ—आणि जीवाला परमात्म्याहून अन्यत्व–पृथक्त्व असल्यास 'तें तूं आहेस'–छां.६.७.८.–इत्यादि शास्त्राचा बाध होण्याचा प्रसंग येतो. [–पूर्वोक्त दोन पक्षांतहि श्रुतिविरोध तुल्य आहे, असें सांगतात–]=' **विकारावयवपक्षयोः०**' –विकारपक्ष व अवयवपक्ष या दोन पक्षींहि हा दोष समान आहे. [–"अहोपण, विकार व अवयव यांना तद्वान् ब्रह्माहून जसें अन्यत्व आहे तसेंच अनन्यत्वहि असल्यामुळें त्या पक्षीं प्रस्तुत दोष येत नाहीं," अशी शंका–]='**विकारावयवयोः०**'–"अहोपण, विकार व अवयव यांना तद्वान् ब्रह्माहून अनन्यत्व–अभिन्नत्व असल्यामुळें हा दोष येत नाहीं," असें जर म्हणाल तर ['न' असा पुढें संबंध. –"विरोधी भेद व अभेद यांचा एकत्र असंभव आहे व बुद्धि-व्यपदेशभेद–शब्द-प्रत्ययभेद आहे, त्यामुळें विकार व अवयव यांचा तद्वानाहून भेद आहे, असें झालें असतां अयुतसिद्धत्वामुळें उपचारानें त्यांची अभेदोक्ति आहे. म्हणून जीवाचें ब्रह्मैक्य अमुख्य आहे," असें वादी म्हणेल म्हणून म्हणतात-]='**न०**' नाहीं, त्यांना ब्रह्माभिन्नत्व नाहीं. कारण तसें त्यांचें औपचारिक ऐक्य मानिल्यास मुख्य एकत्वाची अनुपपत्ति होते. [–शिवाय या तिन्ही पक्षीं संसारित्वाला तात्त्विकत्व असल्यामुळें त्याचा अत्यंत नाश झाला असतां जीवरूपाचाच नाश होत असल्यामुळें हें पक्षत्रय अयुक्त आहे, असें सांगतात–]='**सर्वेषु०**'–आणि या सर्व पक्षांमध्यें अनिर्मोक्षप्रसंग येतो. कारण संसारि-आत्मत्वाची निवृत्ति होत नाहीं किंवा त्या संसारिरूपत्वाची निवृत्ति झाल्यास स्वरूपनाशाचा प्रसंग येतो. [–"अहोपण, संसारित्व निवृत्त जरी झालें तरी सिद्धान्ताप्रमाणें जीवरूपाच्या नाशाचा प्रसंग येत नाहीं" अशी आशंका घेऊन आचार्य म्हणतात–]='**ब्रह्मात्मत्व०**'–आणि सिद्धान्ताप्रमाणें जीवाच्या ब्रह्मात्मत्वाचा स्वीकार केलेला नाहीं, त्यामुळें त्याच्या नाशाचा प्रसंग येतो. [–पण संसाराला कर्मनिमित्तत्व आहे. त्यामुळें कर्माच्या अभावीं संसाराचा अभाव होतो आणि तो झाला असतां मुक्ति अनायासानें सिद्ध होते, हें मत '**यत्तु कैश्चित्०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]

भाष्यं—यत्तु कैश्चिज्जल्प्यते—नित्यानि नैमित्तिकानि कर्माण्यनुष्ठीयन्ते प्रत्यवायानुत्पत्तये । काम्यानि प्रतिषिद्धानि च परिहियन्ते स्वर्गनरकानवाप्तये । सांप्रतदेहोपभोग्यानि च कर्माण्युपभोगेनैव क्षिप्यन्ते इत्यतो वर्तमानदेहपातादूर्ध्वं देहान्तरप्रतिसंधानकारणाभावात्स्वरूपावस्थानलक्षणं कैवल्यं विनापि ब्रह्मात्मतयैवंवृत्तस्य सेत्स्यतीति ॥

भाष्यार्थ—पण प्रत्यवायाची उत्पत्ति होऊं नये म्हणून नित्य व नैमित्तिक कर्मांचें अनुष्ठान केलें जातें, स्वर्ग व नरक यांची प्राप्ति न व्हावी म्हणून काम्य व प्रतिषिद्ध कर्मांचा परिहार केला जातो आणि वर्तमान देहानें उपभोग्य असलेलीं कर्में फलोपभोगानेंच क्षीण केलीं जातात, असें असल्यामुळें वर्तमानदेहाचा पात झाला असतां–हें शरीर मृत झालें असतां–त्यानंतर देहान्तराच्या प्रतिसंधानाचें–प्राप्तीचें कांहीं कारणच नसल्यामुळें 'एवंवृत्तस्य'–नित्यादि अनुष्ठान करणाऱ्या पूर्वोक्त प्रकारच्या मुमुक्षूचें स्वरूपावस्थानरूप कैवल्य ब्रह्मात्मतेवांचूनच सिद्ध होईल, असें जें कित्येकांकडून म्हटलें जातें–वृथा बडबड केली जाते, [देहान्तरप्रतिसंधान म्ह० दुसऱ्या देहाशीं जो संबंध, त्याचें ग्रहण, असा भावार्थ.–पण तो शास्त्रामुळेंच मुक्त होतो कीं केवल तर्कामुळें –त्याच्या मुक्तीला प्रमाण काय ? शास्त्र कीं तर्क ? असा विकल्प करून '**तदसत्०**' इत्यादि भाष्यानें त्यांतील पहिल्या पक्षाचें निरसन करितात–]

भाष्यं—**तदसत् । प्रमाणाभावात् । न ह्येतच्छास्त्रेण केनचित्प्रतिपादितं मोक्षार्थीत्थं समाचरेदिति । स्वमनीषया त्वेतत्तर्कितं–यस्मात्कर्मनिमित्तः संसारः तस्मान्निमित्ताभावान्न भविष्यतीति । न चैतत्तर्कयितुमपि शक्यते । निमित्ताभावस्य दुर्ज्ञानत्वात् ।**

भाष्यार्थ—तें असत्–प्रमाणशून्य आहे. कारण त्याविषयीं कांहीं शास्त्रप्रमाण नाहीं. [–प्रमाणाभावच प्रकट करितात–]='**न हि०**'–कारण कोणत्याहि शास्त्रानें 'मोक्षार्थी पुरुषानें असें आचरण करावें' असें हें प्रतिपादिलेलें नाहीं. [–दुसऱ्या पक्षाचा अनुवाद–]='**स्वमनीषया०**'–तर 'ज्याअर्थी संसार कर्मनिमित्त –कर्म या निमित्तानें झालेला आहे,त्याअर्थी कर्म या निमित्ताच्या अभावीं तो नाहींसा होईल–त्याचा अभाव होईल,' असें हें केवल आपल्या कल्पनाशक्तीनें तर्किलेलें आहे. [–" अहोपण, तें स्वकल्पनेनें कल्पिलेलें जरी असलें तरी युक्त असल्यामुळें स्वीकारण्यास योग्य आहे" या पक्षाचें निरसन–]='**न च०**'–निमित्ताच्या अभावाचें ज्ञान होणें फारच कठिण असल्यामुळें हें तर्कितां येणें शक्य नाहीं. [–निमित्ताभावाचें दुर्ज्ञानत्वच '**बहूनि हि०**' इत्यादि भाष्यानें प्रपंचितात–]

भाष्यं—**बहूनि हि कर्माणि जात्यंतरसंचितानि इष्टानिष्टविपाकान्येकैकस्य जंतोः संभाव्यन्ते । तेषां विरुद्धफलानां युगपदुपभोगासंभवात्कानिचिल्लब्धावसराणीदं जन्म निर्मिमते।कानिचित्तु देशकालनिमित्तप्रतीक्षाण्यासते।इत्यतस्तेषामवशिष्टानां सांप्रतेनोपभोगेन क्षपणासंभवान्न यथावर्णितचरितस्यापि वर्तमानदेहपाते**

देहान्तरनिमित्ताभावः शक्यते निश्चेतुम् । कर्मशेषसद्भावसिद्धिश्च ' तद्य इह रमणीयचरणाः ' " ततः शेषेण " इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः ॥

भाष्यार्थ—कारण एकेका जंतूचीं जन्मान्तरसंचित इष्टानिष्ट फल देणारीं असंख्य कर्में संभवतात, ज्यांचा विपाक-परिणाम-फल इष्ट व अनिष्ट असा परस्पर विरुद्ध आहे, अशीं प्रत्येक प्राण्याचीं पूर्व अनेक जन्मार्जित कर्में अनेक असतात. [-' पण मुमुक्षूच्या देहांत तीं सर्वच भोगानें क्षीण झालीं आहेत, ' अशी आशंका घेऊन म्हणतात-]=' **तेषां विरुद्धफलानां०** '-ज्यांचीं फलें परस्पर विरुद्ध आहेत अशा त्या सर्व कर्मांचा एकाच वेळीं क्षय संभवत नसल्यामुळें त्यांतील ज्यांना फलोन्मुख होण्यास अवसर मिळाला आहे, अशीं कांहीं कर्में हा जन्म निर्माण करितात. पण ज्यांना देश, काल व निमित्तें यांचीं प्रतीक्षाच करणें उचित आहे अशीं कांहीं-देशादिकांची प्रतीक्षा करीत राहतात. [-यास्तव अनुपभुक्त कर्मांचें देहान्तर हें फल संभवत असल्यामुळें-अभुक्त कर्मांच्या उपभोगासाठीं दुसऱ्या देहाची उत्पत्ति होणें अवश्य असल्यामुळें नित्यादिकांचें अनुष्ठानादि करणारांच्याहि मोक्षाची तत्त्वज्ञानावांचून आशा नाहीं, असें फलित सांगतात-]= '**इत्यतः०**'-म्हणून त्या अवशिष्ट राहिलेल्या कर्मांचा वर्तमानकालीन उपभोगानें क्षय होण्याचा संभव नसल्यामुळें ज्याच्या आचरणाचें वर वर्णन केलें आहे, अशा नित्यादि कर्मांचें अनुष्ठान करणाऱ्याहि पुरुषाच्या वर्तमान देहाचा पात झाला असतां दुसऱ्या देहाच्या निमित्ताचा अभाव होतो, असा निश्चय करितां येणें शक्य नाहीं. [-"अहोपण कर्माशयाला ऐकभविकत्व असल्यामुळें वर्तमानभोगानें त्याचा क्षय संभवतो. त्यामुळें मोक्षसिद्धि होते" अशी आशंका घेऊन 'कृतात्ययेऽनुशयवान् '-ब्र. भा. ३.१.८. पृ. ३०-४७-या सूत्रांत ऐकभविकत्वाला दूषित केलें आहे, असें मानून ' **कर्मशेष०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात-]=आणि ' त्यांत जे जेथें शुभ आचरण करणारे असतात ते रमणीय-शुभ योनीला प्राप्त होतात '-छां. ५.१०.७-व ' भोगिलेल्या कर्माहून अन्य अवशिष्ट कर्मानें ते विशिष्ट जन्म घेतात '-अ.३.पृ. ३६-इत्यादि श्रुति-स्मृतींवरून कर्मशेषाच्या सद्भावाची सिद्धि होते. [-"अनारब्धफल-संचित कर्मांचीहि नित्य-नैमित्तिक कर्मांनीं निवृत्ति होत असल्यामुळें पूर्वोक्त प्रकारें आचरण करणाराची मुक्ति होते" अशी ' **स्यादेतत्०** ' इत्यादि भाष्यानें शंका-]

भाष्यं--स्यादेतत् । नित्यनैमित्तिकानि तेषां क्षेपकाणि भविष्यन्तीति । तन्न । विरोधाभावात् । सति हि विरोधे क्षेप्यक्षेपकभावो भवति । न च

जन्मान्तरसंचितानां सुकृतानां नित्यनैमित्तिकैरस्ति विरोधः । शुद्धिरूपत्वा- विशेषात् । दुरितानां त्वशुद्धिरूपत्वात्सति विरोधे भवतु क्षपणं । न तु तावता देहान्तरनिमित्ताभावसिद्धिः । सुकृतनिमित्तत्वोपपत्तेः । दुश्चरितस्याप्यशेषक्षप- णानवगमात् ॥

भाष्यार्थ--यावर वादी 'नित्य-नैमित्तिक कर्मे त्या संचित कर्मांचा क्षय करणारीं होतील' अशी शंका घेईल, [-'पण तीं नित्यादि कर्मे पुण्याचींहि क्षेपक-निवर्तक होतात कीं केवल पापाचींच' असा विकल्प करून त्यांतील पहिल्या पक्षाला दूषित करितात-]='**तन्न०**'-पण नित्यादि कर्मे संचित पुण्य कर्मांचीं क्षेपक होणार नाहींत. कारण त्यांच्यामध्यें विरोधाचा अभाव आहे. [-त्या नित्यादि कर्मांना सुकृतविरोधित्व आहे, असें म्हटल्यास काम्य कर्मांच्या उपदे- शाला वैयर्थ्य प्राप्त होतें, कारण नित्यादि कर्मांनीं त्यांचाहि विनाश होईल, असें मानणारे आचार्य '**सति हि०**' इत्यादि भाष्यानें विरोधाचें विवरण करितात-] =कारण जर परस्पर विरोध असला तरच त्यांचा परस्पर क्षेप्य-क्षेपकभाव असतो. पण जन्मान्तरसंचित सुकृतांचा नित्य-नैमित्तिक कर्मांशीं विरोध नाहीं. कारण त्या दोन्ही प्रकारच्या कर्मांचें शुद्धिरूपत्व अविशिष्ट-समान आहे. [संचित सुकृत कर्मे व नित्य-नैमित्तिक कर्मे, हीं दोन्हीं प्रकारचीं कर्मे एक सारखींच शुद्ध आहेत, त्यामुळें त्यांचा परस्पर विरोध नाहीं. -'**दुरितानां तु०**' इत्यादि भाष्यानें विक- ल्पांतील दुसऱ्या पक्षाचा अंगीकार करितात-]=पण दुरितांना-पापांना अशुद्धि- रूपत्व असल्यामुळें विरोध आहे म्हणून त्यांचा क्षय होवो. [-"तर मग दुरित क्षय झाला असतां तेवढ्यानेंच देहान्तराचा अभाव होतो त्यामुळें मुक्ति सिद्ध होते. म्हणून ऐक्यज्ञानाला व्यर्थत्व आहे!" याचें '**न तु०**' इत्यादि भाष्यानें उत्तर-]=पण तेवढ्यानें देहान्तरनिमित्ताच्या अभावाची सिद्धि होत नाहीं. कारण सुकृत या निमित्तत्वाचा संभव आहे. [-"अहोपण, केवल सुकृतानेंच -पुण्यानेंच ज्याचा आरंभ केला आहे, असें शरीर नाहीं. कारण त्यांत अप्रियरूप दुःख या दुरितफलाचा साक्षात् अनुभव येत असतो," अशी आशंका घेऊन '**दुश्चरितस्य०**' इत्यादि भाष्यानें म्हणतात-]=आणि दुश्चरिताच्याहि अशेष- क्षपणाचा-सर्व पापाच्या क्षयाचा अवगम होत नाहीं. [-शिवाय मुमुक्षूंनीं अनु- ष्ठिलेल्या नित्य-नैमित्तिक कर्मांमुळेंहि देहान्तरसंभव-दुसऱ्या जन्माचा संभव असल्यामुळें पूर्वोक्त प्रकारें आचरण करणाऱ्या त्याच्या मुक्तीची आशा नाहीं,असें '**न च०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात-]

भाष्यं—**न च नित्यनैमित्तिकानुष्ठानात्प्रत्यवायानुत्पत्तिमात्रं । न पुनः फलान्तरोत्पत्तिरिति प्रमाणमस्ति । फलान्तरस्याप्यनुनिष्पादिनः संभवात् । स्मरति ह्यापस्तंबः–" तद्यथाम्रे फलार्थे निर्मिते छायागंधावनूत्पद्येते एवं धर्मं चर्यमाणमार्था अनूत्पद्यन्ते " इति ॥**

भाष्यार्थ—नित्य व नैमित्तिक कर्माचें अनुष्ठान केल्यानें केवळ प्रत्यवायाचीच अनुत्पत्ति होते, पण त्यावांचून दुसऱ्या कोणत्याहि फलाची उत्पत्ति होत नाहीं, याविषयीं कांहीं प्रमाण नाहीं. कारण त्या अनुष्ठानापासून उत्पन्न होणाऱ्या आनुषंगिक फलान्तराचाहि संभव आहे. [–" अहोपण, त्यांचें आनुषंगिक फल जरी संभवनीय वाटत असलें तरी तें प्रमाणानें सिद्ध झालेलें नाहीं " अशी आशंका घेऊन ' **स्मरति हि०** ' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]=कारण आपस्तंब–" त्याविषयीं दृष्टान्त–ज्याप्रमाणें फलासाठीं आम्रवृक्ष लाविला असतां त्याच्यापासून छाया व गंध अनुषंगानेंच उत्पन्न होतात त्याप्रमाणें आचरण केल्या जाणाऱ्या धर्मापासून अर्थ अनुषंगानेंच उत्पन्न होतात " असें स्मरतो–त्याची अशी स्मृति आहे. [–शिवाय काम्य व निषिद्ध कर्मांचा शेष असल्यामुळेंहि देहान्तराची सिद्धि होते. त्यामुळें पूर्वोक्त प्रकारें आचरण करणाऱ्या मुमुक्षूची मुक्ति संभवत नाहीं, असें ' **न च०** ' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]

भाष्यं—**न चासति सम्यग्दर्शने सर्वात्मना काम्यप्रतिषिद्धवर्जनं जन्मप्रायणान्तराले केनचित्प्रतिज्ञातुं शक्यम् । सुनिपुणानामपि सूक्ष्मापराधदर्शनात् । संशयितव्यं तु भवति । तथापि निमित्ताभावस्य दुर्ज्ञानत्वमेव ॥**

भाष्यार्थ—आणि सम्यग्दर्शन झालेलें नसतांना जन्म व मरण यांच्या अंतरालीं–जीवदवस्थेंत कोणाकडूनहि सर्वरूपानें–पूर्णपणें काम्य-निषिद्धवर्जन संभवतें, अशी प्रतिज्ञा करणें शक्य नाहीं [–"अहोपण, आमच्या सारख्या स्थूलबुद्धि पुरुषांचें सम्यग्ज्ञानावांचून पूर्णपणें काम्यादिवर्जन जरी शक्य नसलें तरी ज्ञानामुळें सर्व काम्यादिवर्जनाची सिद्धि होते" अशी आशंका घेऊन '**सुनिपुणानामपि०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]=कारण अत्यंत निपुणांच्याहि सूक्ष्म अपराधाची उपलब्धि होते. [–" अहोपण, प्रत्येकाकडून प्रमाद होतोच असा नियम नसल्यामुळें जन्मान्तरप्राप्ति होत नाहीं " अशी आशंका घेऊन ' **संशयितव्यं तु०** ' इत्यादि म्हणतात–]=पण तें संशय येण्यास योग्य मात्र आहे. [–" अहोपण, निमित्त विद्यमान असतांनाहि निश्चयाचा अभाव झाल्यास जन्मान्तर अनिश्चितच–असिद्धच होईल" अशी आशंका घेऊन '**तथापि०**' इत्यादि भाष्यानें म्हणतात–]

=पण तसें असलें तरी निमित्ताभावाला दुर्ज्ञानत्वच आहे. [–निमित्ताचा अभाव दुर्ज्ञान–ज्ञात होणें अशक्य आहे, असें झालें असतां जन्मान्तराचा अभावहि दुर्ज्ञान होत असल्यामुळें तुझ्या पक्षाची असिद्धि होते, असा भावार्थ.–शिवाय 'आत्म्यामध्यें कर्तृत्वादि स्वाभाविक आहे कीं आरोपित आहे?' यांतील पहिल्या स्वाभाविक पक्षींहि स्वभाव हें त्याचें कार्य आहे कीं शक्ति आहे, त्यांतील पहिल्या पक्षीं तो कार्यरूप स्वभाव निवृत्त झाला असतां मुक्ति होते कीं तो स्थित असतांनाच मुक्ति होते, यांतील पहिला पक्ष संभवत नाहीं. कारण स्वभावाला निवृत्त करितां येणें शक्य नाहीं व व्याघात हा दोष येत असल्यामुळें दुसरा कल्पहि संभवत नाहीं, असें 'न च०' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]

भाष्यं––**न चानभ्युपगम्यमाने ज्ञानगम्ये ब्रह्मात्मत्वे कर्तृत्वभोक्तृत्वस्वभावस्यात्मनः कैवल्यमाकांक्षितुं शक्यम्। अग्न्यौष्ण्यवत्स्वभावस्यापरिहार्यत्वात्। स्यादेतत्। कर्तृत्वभोक्तृत्वकार्यमनर्थो न तच्छक्तिः। तेन शक्त्यवस्थानेऽपि कार्यपरिहारादुपपन्नो मोक्ष इति। तच्च न। शक्तिसद्भावे कार्यप्रसवस्य दुर्निवारत्वात्॥**

भाष्यार्थ—आणि ज्ञानगम्य ब्रह्मात्मत्व न स्वीकारल्यास कर्तृत्व-भोक्तृत्वस्वभाव आत्म्याच्या कैवल्याची आकांक्षा करणें शक्य नाहीं. कारण अग्नीच्या औष्ण्याप्रमाणें स्वभावाला अपरिहार्यत्व असतें,त्याचा परिहार करितां येत नाहीं. [–'स्यादेतत्०' इत्यादि भाष्यानें पूर्वोक्त विकल्पांतील दुसऱ्या पक्षाची शंका–]=यावर 'कर्तृत्व-भोक्तृत्वाचें कार्य हा अनर्थ आहे, त्यांची शक्ति हा अनर्थ नव्हे. त्यामुळें शक्तीचें अवस्थान जरी असलें तरी कार्याचा परिहार होत असल्यामुळें मोक्ष उपपन्न होतो' असें वादी म्हणेल! [–पण शक्तीला कार्यारंभकत्व आहे कीं नाहीं? आणि कार्यारंभकत्व जर असेल तर ती दुसऱ्या कशाचीहि अपेक्षा न करितां कार्याचा आरंभ करिते, कीं सहकारीची अपेक्षा करून कार्यारंभ करिते? यांतील पहिला कल्प संभवत नाहीं, असें 'तच्च न०' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–] =आणि निरपेक्ष शक्तीच्या कार्याचा आरंभ संभवत नाहीं, असें नाहीं. कारण शक्ति विद्यमान असतांना कार्याच्या उत्पत्तीचें निवारण करितां येत नाहीं. [–'अथापि०' इत्यादि भाष्यानें दुसऱ्या कल्पाला उत्थापित करितात–]

भाष्यं––**अथापि स्यात्––न केवला शक्तिः कार्यमारभतेऽनपेक्ष्यान्यानि निमित्तानि। अत एकाकिनी सा स्थितापि नापराध्यतीति। तच्च न। निमित्तानामपि शक्तिलक्षणेन संबंधेन नित्यसंबद्धत्वात्। तस्मात्कर्तृत्वभोक्तृत्वस्वभावे**

सति आत्मनि । असत्यां विद्यागम्यायां ब्रह्मात्मतायां । न कथंचन मोक्षं प्रत्याशास्ति । श्रुतिश्च "नान्यः पंथा विद्यतेऽयनाय" इति ज्ञानादन्यं मोक्षमार्गं वारयति॥

भाष्यार्थ—आतां यावर वादी 'अन्य निमित्तांची अपेक्षा न करितां केवल शक्ति कार्याचा आरंभ करीत नाहीं. त्यामुळें एकाकिनी–असहाय असलेली ती शक्ति जरी स्थित असली तरी कांहीं अपराध–अनर्थ करीत नाहीं' असेंहि म्हणेल. [अदृष्टादि निमित्तांचा अभाव असल्यामुळें उपभोगलक्षण अनर्थ नाहीं, असा याचा भावार्थ.–कर्तृत्व व भोक्तृत्व यांच्या निमित्तसंबंधाला व आत्म्याच्या अदृष्टादि निमित्ताशीं होणाऱ्या संबंधाला शक्तीच्या द्वारा नित्यत्व असल्यामुळें कदाचित् तिच्या भोगारंभकत्वाचा संभव आहे, म्हणून मुक्ति नाहीं, असें '**तच्च न०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]=पण तें म्हणणेंहि युक्त नाहीं. कारण निमित्तांनाहि शक्तिलक्षण संबंधानें नित्यसंबद्धत्व आहे. [–आणि ती जर कार्याचा आरंभ करीत नसेल तर तिचें असत्त्वच–अभावच आहे. कारण ती केवल कार्यावरूनच ज्ञात होणारी आहे, असें मानून शक्तीच्या किंवा कार्याच्या स्वाभाविकत्वपक्षाच्या निरसनाचा '**तस्मात्०**' इत्यादि भाष्यानें उपसंहार करितात–]=तस्मात् कर्तृत्वभोक्तृत्वस्वभाव आत्मा विद्यमान असतांना व विद्यागम्य ब्रह्मात्मता नसतांना मोक्षाची कोणत्याच प्रकारें आशा नाहीं. [–पण याच्या उलट आत्म्यामध्यें कर्तृत्वादिक आरोपित आहे, असें मानिल्यास ज्ञानानेंच त्याची निवृत्ति होते. त्यामुळें मुक्ति कर्मसाध्य–कर्मानें साध्य होणारी नाहीं, असें मानून ती केवल ज्ञानाच्या अधीन आहे, याविषयीं प्रमाण सांगतात–]='**श्रुतिश्च०**'–आणि "मोक्षगमनासाठीं ज्ञानाहून दुसरा मार्ग नाहीं."–श्वे. ३. ८.–ही श्रुति ज्ञानाहून अन्य मोक्षमार्गाचें निवारण करिते. [–याप्रमाणें प्रासंगिक परमताचें निराकरण केलें असतां 'मोक्षसिद्धीसाठीं जीवाचें ब्रह्मात्मत्व जरी मानलें तरी त्यांतहि अनुपपत्ति तुल्य आहे' अशी '**परस्मात्०**' इत्यादि भाष्यानें शंका–]

भाष्यं—परस्मादनन्यत्वेऽपि जीवस्य सर्वव्यवहारलोपप्रसंगः । प्रत्यक्षादिप्रमाणाप्रवृत्तेरिति चेत् । न । प्राक्प्रबोधात्स्वप्नव्यवहारवत्तदुपपत्तेः । शास्त्रं च "यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति" । इत्यादिनाऽप्रबुद्धविषये प्रत्यक्षादिव्यवहारमुक्त्वा पुनः प्रबुद्धविषये 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्' इत्यादिना तदभावं दर्शयति । तदेवं परब्रह्मविदो गंतव्यादिविज्ञानस्य बाधितत्वान्न कथंचन गतिरुपपादयितुं शक्या ॥

भाष्यार्थ—"जीवाला परमात्म्याहून अनन्यत्व-एकत्व जरी असलें तरी त्या पक्षीं सर्वव्यवहाराच्या लोपाचा प्रसंग येतो. कारण त्या पक्षीं प्रत्यक्षादि प्रमाणांची प्रवृत्तीच होत नाहीं " असें जर म्हणाल तर [-"तत्त्वज्ञानाच्या पूर्वी व्यवहाराचा अभाव होतो कीं तें झाल्यावर त्याचा अभाव होतो?" यांतील पहिला पक्ष संभवत नाहीं. कारण तत्त्वज्ञाच्या पूर्वी स्वप्नाप्रमाणें सर्व व्यवहाराचा संभव आहे, असें '**न प्राक् प्रबोधात्०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात-]=तें बरोबर नाहीं. कारण तत्त्वाचा प्रबोध-साक्षात्कार होण्यापूर्वी स्वप्नव्यवहाराप्रमाणें लौकिक सर्व व्यवहाराचा संभव आहे. [-त्याच अर्थी शास्त्राची अनुमति-]='**शास्त्रं च०**' आणि शास्त्र 'ज्या अविद्यावस्थेंत द्वैतसें होतें तेव्हां इतर द्रष्टा इतर दृश्य पाहतो' -बृ.२.४.१४ सु. उ. ५९९; ४.५. १५ सु. उ. ७०७-इत्यादि वचनानें अप्रबुद्धाच्या-अज्ञाच्या विषयांत प्रत्यक्षादि व्यवहार सांगून [-दुसऱ्या पक्षीं प्रसंगाचें इष्टत्व शास्त्राधारानें सांगतात-]=पुनः-पुनरपि प्रबुद्धाच्या विषयांत 'पण ज्या विद्यावस्थेंत याचा आत्माच सर्व झाला त्या अवस्थेंत तो कोणत्या साधनानें काय पहाणार?'-सु.उ.५९९;७०६.-इत्यादि वचनानें त्याचा अभाव दाखवितें. [-प्रासंगिकदोषाचा परिहार करून '**तदेवं०**' इत्यादि भाष्यानें प्रकृताचें निगमन करितात-]=यास्तव वर वर्णन केल्याप्रमाणें परब्रह्मज्ञाच्या गंतव्यादिविज्ञानाचा बाध झाल्यामुळें त्याच्या गतीचें कोणत्याहि प्रकारें उपपादन करितां येणें शक्य नाहीं. [-याप्रमाणें परमताचें निराकरण करून '**किंविषयाः०**' इत्यादि भाष्यानें पूर्वोक्त स्वमताचें प्रश्नपूर्वक विवरण करितात-]

भाष्यं—**किंविषयाः पुनर्गतिश्रुतय इति। उच्यते—सगुणविद्याविषया भविष्यन्ति। तथाहि क्वचित्पंचाग्निविद्यां प्रकृत्य गतिरुच्यते। क्वचित्पर्यंकविद्यां क्वचिद्वैश्वानरविद्याम्। यत्रापि ब्रह्म प्रकृत्य गतिरुच्यते यथा 'प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्म' इति। 'अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुंडरीकं वेश्म' इति च तत्रापि वामनीत्वादिभिः सत्यकामादिभिश्च गुणैः सगुणस्यैवोपास्यत्वात्संभवति गतिः॥**

भाष्यार्थ—'पण मग गतिश्रुति किंविषय आहेत? त्यांचा विषय काय आहे?' त्यांचा विषय काय आहे तें सांगितलें जातें-त्या सगुणविद्याविषय आहेत. [-गतिश्रुतींचें सगुणविद्याविषयत्व विशद करितात-]='**तथाहि०**'-कसें तें पहा-क्वचित्-छांदोग्यादिकांत पंचाग्निविद्येच्या प्रकरणास आरंभ करून गति सांगितली जाते, क्वचित्-कौषीतकिब्राह्मणोपनिषदांत पर्यंकस्थ सगुणब्रह्मविद्येला व क्वचित्

वैश्वानरविद्येला आरंभ करून ती सांगितली जाते, [-"अहोपण, ब्रह्मप्रकरणास आरंभ करूनहि गति सांगितलेली असल्यामुळें तिचें परब्रह्मविषयत्व युक्त आहे," अशी आशंका घेऊन '**यत्रापि०**' इत्यादि भाष्यानें म्हणतात-]=जेथें 'प्राण ब्रह्म आहे, सुख ब्रह्म आहे, आकाश ब्रह्म आहे'-छां. ४. १०. ५-अशी व 'आतां जें हें या ब्रह्मपुरांत अल्प पुंडरीक गृह आहे' अशी ब्रह्माच्या प्रकरणास आरंभ करून गति सांगितली जाते, तेथेंहि वामनीत्वादि व सत्यकामादि गुणांनीं सगुण असलेल्याच ब्रह्माला उपास्यत्व असल्यामुळें गति संभवते. [-याप्रमाणें सगुण-विद्याविषयांत गतिश्रुति सांगून परविद्याविषयांत तिचा अभाव '**न क्वचित्०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात-]

भाष्यं—न क्वचित्परब्रह्मविषया गतिः श्राव्यते। यथा गतिप्रतिषेधः श्रावितः 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति' इति। 'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' इत्यादिषु तु सत्यप्याप्नोतेर्गत्यर्थत्वे वर्णितेन न्यायेन देशान्तरप्राप्त्यसंभवात्स्वरूपप्रतिपत्तिरेवेयं अविद्याध्यारोपितनामरूपप्रविलयापेक्षयाऽभिधीयते 'ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति' इत्यादिवदिति द्रष्टव्यम्॥

भाष्यार्थ—कोठेंहि परब्रह्मविषय गति सांगितली जात नाहीं. [-'पण ब्रह्मत्वाचा अविशेष असल्यामुळें परब्रह्मविषयांतहि हीच गति आहे' अशी आशंका घेऊन '**यथा०**' इत्यादि भाष्यानें म्हणतात-]='त्याचे प्राण उत्क्रमण करीत नाहींत'-पृ. ७१३-असा गतीचा प्रतिषेध जसा श्रवण करविला आहे [तशी परब्रह्मविषय गति कोठेंहि श्रवण करविलेली नाहीं. -अहोपण, 'आप्' या धातूला गत्यर्थत्व असल्यामुळें-'गति' हा त्याचा अर्थ असल्यामुळें परविद्याप्रकरणांतहि गतिश्रुति आहे' अशी आशंका घेऊन '**ब्रह्मविद्०**' इत्यादि भाष्यानें म्हणतात-]=पण 'ब्रह्मविद् पर ब्रह्माला प्राप्त होतो' -तै. २. १. १.-इत्यादि वाक्यांत 'आप्' या धातूला गत्यर्थत्व जरी असलें तरी 'सर्वगतत्व, सर्वान्तरत्व, सर्वात्मत्व' इत्यादि वर वर्णन केलेल्या न्यायानें-पृ. ७६४-ब्रह्माच्या देशान्तरप्राप्तीचा असंभव असल्यामुळें [-"तर मग परविषयांत 'आप्' या धातूचा प्रयोग कसा केला आहे?" अशी आशंका घेऊन '**स्वरूपप्रतिपत्तिः०**' इत्यादि भाष्यानें म्हणतात-]=अविद्याध्यारोपित-अविद्याकल्पित नामरूपप्रविलयाच्या अपेक्षेनें ही स्वरूपप्राप्तिच 'ब्रह्मच होऊन ब्रह्मामध्यें लीन होतो' -बृ.४.४.६.-इत्यादि वचनाप्रमाणें सांगितली जाते, असें जाणावें. [-आणि याहि कारणानें परब्रह्मविषयांत गति नाहीं, असें '**अपि च०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात-]

भाष्यं—**अपि च परविषया गतिर्व्याख्यायमाना प्ररोचनाय वा स्यादनुचिंतनाय वा । तत्र प्ररोचनं तावद्ब्रह्मविदो न गत्युक्त्या क्रियते । स्वसंवेद्येनैवाव्यवहितेन विद्यासमर्पितेन स्वास्थ्येन तत्सिद्धेः । न च नित्यसिद्धनिःश्रेयसनिवेदनस्यासाध्यफलस्य विज्ञानस्य गत्यनुचिंतने काचिदपेक्षोपपद्यते । तस्मादपरब्रह्मविषया गतिः । तत्र परापरब्रह्मविवेकानवधारणेन अपरस्मिन्ब्रह्मणि वर्तमाना गतिश्रुतयः परस्मिन्नध्यारोप्यन्ते ॥**

भाष्यार्थ—शिवाय गति पर ब्रह्मविषय नाहीं, याविषयीं आणखींहि एक कारण आहे. [–तेंच दाखविण्यासाठीं '**परविषया०**' इत्यादि भाष्यानें विकल्प करितात–]= पर ब्रह्मविषय व्याख्यान केली जाणारी गति प्ररोचनासाठीं–मुमुक्षूच्या मनांत रुचि उत्पन्न करण्यासाठीं आहे कीं अनुचिंतनासाठीं–ध्यानासाठीं आहे ? [–'**तत्र०**' इत्यादि भाष्यानें त्यांतील प्ररोचनपक्षाचें निरसन–]=पण अगोदर त्यांतील गतीच्या उक्तीनें ब्रह्मवेत्याचें प्ररोचन केलें जात नाहीं. कारण विद्येनें समर्पण केलेल्या अव्यवहित–साक्षात् स्वसंवेद्यच स्वास्थ्यानें त्याची सिद्धि होते. [ब्रह्मज्ञानाचें प्ररोचन विद्येनें प्राप्त होणाऱ्या स्वानुभवसिद्ध साक्षात् स्वास्थ्यानेंच होतें. अव्यवहित म्ह० साक्षात्, हा स्वास्थ्याच्या स्वसंवेद्यत्वाविषयीं हेतु आहे. स्वापादिकांची व्यावृत्ति करण्यासाठीं 'विद्यासमर्पित' हें विशेषण आहे.–'**न च०**' इत्यादि भाष्यानें अनुचिंतनपक्षाचा परिहार–]=नित्यसिद्ध निःश्रेयसाचें निवेदन –नित्य मोक्षाचा अनुभव हें ज्याचें स्वरूप आहे व त्यामुळें ज्याचें फल असाध्य आहे, अशा विज्ञानाला गतीच्या अनुचिंतनाविषयीं कोणत्याहि प्रकारची अपेक्षा उपपन्न होत नाहीं, त्याला गतीच्या ध्यानाची मुळींच अपेक्षा नाहीं. [–'**तस्मात्०**' इत्यादि भाष्यानें या दोन्ही पक्षांच्या निरसनाचें फल सांगतात–]=म्हणून गति अपर ब्रह्मविषय आहे, सगुण ब्रह्म हा तिचा विषय आहे. [–"तर मग, कांहीं आचार्यांनीं गतीच्या पर ब्रह्मविषयत्वाचा स्वीकार कसा केला आहे ?" अशी आशंका घेऊन 'सूक्ष्मदृष्टिशून्यत्वामुळें' असें समाधान '**तत्र०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]=पण असें असतांना पर ब्रह्म व अपर ब्रह्म यांच्या विवेकाचें अनवधारण झाल्यानें, यांच्या भेदाचा निश्चय न झाल्यामुळें अपर ब्रह्मामध्यें असणाऱ्या गतिश्रुति पर ब्रह्मामध्यें आरोपिल्या जातात.[–'**किं द्वे०**'इत्यादि भाष्यानें अपसिद्धान्तशंका–]

भाष्यं—**किं द्वे ब्रह्मणी परमपरं चेति । बाढं द्वे । 'एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोंकारः' इत्यादिदर्शनात् । किं पुनः परं ब्रह्म किमपरमिति । उच्यते–यत्राविद्याकृतनामरूपादिविशेषप्रतिषेधादस्थूलादिशब्दैः ब्रह्मोपदिश्यते**

तत्परम् । तदेव यत्र नामरूपादिविशेषेण केनचिद्विशिष्टं उपासनायोपदिश्यते 'मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः' इत्यादिशब्दैः । तदपरम् ॥

भाष्यार्थ—"तर मग काय, पर व अपर अशीं दोन ब्रह्में आहेत?" [—ब्रह्माच्या सोपाधिक-निरुपाधिकत्वानें भेदश्रुतिवैरूप्य आहे. त्यामुळें अपसिद्धान्तापत्ति होत नाहीं, असें '**बाढं०**' इत्यादि भाष्यानें समाधान सांगतात—]=होय. ब्रह्में दोन आहेत.कारण 'हे सत्यकाम, पर व अपर ब्रह्म आहे, कीं जो हा ओंकार.'—प्र.५.२.—इत्यादि श्रुतिदर्शन होतें. [—'**किं पुनः०**' इत्यादि भाष्यानें हा परापरविभागच प्रश्नपूर्वक विशद करितात—]='पण पर ब्रह्म कोणतें व अपर ब्रह्म काय आहे?' असें विचाराल तर सांगतों—ज्या श्रुतींत अविद्याकृत नाम-रूपादि विशेषांच्या प्रतिषेधामुळें—त्यांचा अभाव असल्यामुळें अस्थूलादिशब्दांनीं ब्रह्माचा उपदेश केला जातो तें पर ब्रह्म, पण तेंच ब्रह्म ज्या श्रुतींत नाम-रूपादि कांहीं विशेषानें विशिष्ट, असें उपासनेसाठीं 'मनोमय, प्राणशरीर, भारूप'—छां. ३. १४. २; मैत्रे. २. ६.—इत्यादि शब्दांनीं उपदेशिलें जातें तें अपर. [—'**ननु०**' इत्यादि भाष्यानें या उक्त अपसिद्धान्तपरिहारालाच आक्षेपद्वारा अधिक विशद करितात—]

भाष्यं—नन्वेवमद्वितीयश्रुतिरुपरुध्येत । न । अविद्याकृतनामरूपोपाधिकतया परिहृतत्वात् । तस्य चापरब्रह्मोपासनस्य तत्संनिधौ श्रूयमाणं 'स यदि पितृलोककामो भवति' इत्यादि जगदैश्वर्यलक्षणं संसारगोचरमेव फलं भवति । अनिवर्तितत्वादविद्यायाः । तस्य च देशविशेषावबद्धत्वात्तत्प्राप्त्यर्थं गमनमविरुद्धम ॥

भाष्यार्थ—"अहोपण, असें म्हटल्यास अद्वैत श्रुति बाधित होईल?" नाहीं, ती बाधित होत नाहीं. कारण अविद्याकृत—अविद्याकल्पित नाम-रूपोपाधिकत्वानें त्याचा परिहार केलेला आहे. [—"पण परापरविभागाला मिथ्यात्व आहे, असें जरी सिद्ध झालें तरी त्यामुळें प्रकृत अर्थीं कोणता लाभ होतो?" अशी आशंका घेऊन अपर ब्रह्माच्या गन्तव्यत्वासाठीं त्याच्या उपासनेचें फल '**तस्य०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात—]=आणि त्या अपर ब्रह्माच्या उपासनेचें तिच्या सांनिध्यांत श्रुत असलेलें 'तो जर पितृलोककाम झाला तर त्याचे पितर संकल्पानेंच उत्पन्न होतात'—छां. ८. २. १.—इत्यादि जगदैश्वर्यरूप संसारविषयच फल होतें. कारण अविद्येला अनिवर्तितत्व आहे, तिची विद्येनें निवृत्ति झालेली नसते, त्यामुळें अपर ब्रह्मोपासनेचें तसलें संसारगतच फल मिळतें. [—"अहोपण, अपर ब्रह्मोपासनेला उक्तफलत्व जरी असलें तरी अपर ब्रह्मामध्यें गति कशी संभवते?"

'**तस्य च०**' इत्यादि भाष्यानें उत्तर–]=आणि त्या अपर ब्रह्माला देशविशेषाव-बद्धत्व–विशेषदेशावच्छिन्नत्व असल्यामुळें त्याच्या प्राप्तीसाठीं गमन अविरुद्ध आहे. [–" अहोपण, विशेष देशानें परिच्छिन्न झालेल्या अपर ब्रह्माला गन्तव्यत्व जरी असलें तरी विभुत्वामुळें आत्म्याचें गंतृत्व अयुक्त आहे," अशी आशंका घेऊन '**सर्वगतत्वेऽपि०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]

भाष्यं––**सर्वगतत्वेऽपि चात्मन आकाशस्येव घटादिगमने बुद्ध्याद्युपाधि-गमने गमनप्रसिद्धिरित्यवादिष्म 'तद्गुणसारत्वात्' इत्यत्र । तस्मात् 'कार्यं बादरिः' इत्येष एव स्थितः पक्षः । 'परं जैमिनिः' इति तु पक्षान्तरप्रतिभान-मात्रप्रदर्शनं प्रज्ञाविकासनायेति द्रष्टव्यम् ॥ १४ ॥** (५)

भाष्यार्थ––आणि आत्म्याला सर्वगतत्व जरी असलें तरी घटादिकांच्या गम-नामध्यें आकाशाच्या गमनाची प्र-सिद्धि जशी होते तशी बुद्ध्यादि-उपाधींचें गमन होऊं लागलें असतां आत्म्याच्या गमनाची प्र-सिद्धि होते, असें आम्हीं 'तद्गुणसार-त्वात्'–त्या बुद्धीचे जे अणुत्वादि गुण तेंच जीवाचें सार, तेंच त्याचें प्रधान स्वरूप असल्यामुळें जीवाच्या अणुत्वादिकांचा व्यपदेश होतो, अशा अर्थाच्या सूत्रांत –ब्र.भा.२.३.२९.पृ.५२८सांगितलें आहे.[–अनिर्वचनीय गति अनिर्वचनीय सगुण ब्रह्मविषयच असणें उचित आहे, असा भावार्थ.–याप्रमाणें परब्रह्मामध्यें गतीचा अभाव व अपरब्रह्मामध्यें तिचा संभव असल्यामुळें आम्हीं सांगितलेलीच पूर्वो-त्तरपक्षांची व्यवस्था युक्त आहे, असा उपसंहार–]='**तस्मात्०**'–म्हणून 'कार्यं बादरिः'–कार्यब्रह्मच गन्तव्य आहे, असें त्यांतील गतीच्या संभवामुळें बादरि-आचार्य मानितात.–पृ. ७५४–इत्यादि हाच पक्ष सिद्ध झाला. पण 'परं जैमिनिः' –जैमिनि-आचार्य 'अमानव पुरुष मुख्य परब्रह्मालाच नेऊन पोंचवितो' असें मानितात.–पृ.७५९–हें केवळ पक्षान्तराच्या प्रतिभानाचें प्रदर्शन बुद्धीचा विकास करण्यासाठीं आहे, असें जाणावें. १४. [–सु. ब्र. ४८७–] (५)

(६. अप्रतीकालंबनाधिकरण. सू. १५-१६)

––गन्तव्यविशेषाच्या उक्तीनंतर गंतृविशेषोक्तीसाठीं सूत्रकार '**अप्रतीकालंब-नान्०**' इत्यादि म्हणतात––

सूत्रं––अप्रतीकालंबनान्नयतीति बादरायण उभयथाऽदोषात्तत्क्रतुश्च॥ १५

सूत्रार्थ––प्रतीकोपासना करणाऱ्या उपासकांना सोडून तद्भिन्न उपासकांना –'अप्रतीकालंबनांना तो अमानव पुरुष नेतो, असें बादरायण आचार्य मानि-तात.' कारण कांहीं उपासकांना नेतो व कांहीं उपासकांना नेत नाहीं, असें

‘ उभयथा ’–दोन्ही प्रकारें मानिल्यास दोष येत नाहीं. पूर्वोक्त ‘ अनियम-’न्यायाशीं विरोध येत नाहीं, आणि उपासक ‘ तत्क्रतु ’ असतो, त्यानें कार्यब्रह्माचा क्रतु–संकल्प–ध्यान केलेलें असतें. म्हणून त्यालाच त्याची प्राप्ति होते. १९.–सु.ब्र.४८८.–[–पूर्वोत्तर अधिकरणांचा संबंध सांगण्यासाठीं **‘स्थितं एतत्०’** इत्यादि भाष्यानें गतार्थाचें संकीर्तन करितात–]

भाष्यं––स्थितमेतत्कार्यविषया गतिर्न परविषयेति । इदमिदानीं संदिह्यते–किं सर्वान्विकारालंबनानविशेषणैवामानवः पुरुषः प्रापयति ब्रह्मलोकमुत कांश्चिदेवेति । किं तावत्प्राप्तं । सर्वेषामेवैषां विदुषामन्यत्र परस्माद्ब्रह्मणो गतिः स्यात् । तथाहि– ‘ अनियमः सर्वासाम् ’ इत्यत्राविशेषेणैवैषा विद्यान्तरेष्ववतारितेति ॥

भाष्यार्थ—‘ गति कार्यब्रह्मविषया आहे, परब्रह्मविषया नाहीं ’ हें पूर्वाधिकरणांत सिद्ध झालें. [–आतां अमानव पुरुषाला विषय करून अविशेष श्रुति व अतत्क्रतुत्वानें अगमनाचें भान यांमुळें **‘इदं०’** इत्यादि भाष्यानें संशय सांगतात–] =आतां ‘ काय, विकारांचा अवलंब करणाऱ्या सर्व उपासकांना अविशेषानेंच तो अमानव पुरुष ब्रह्मलोकाला नेऊन पोंचवितो कीं कांहीं उपासकांनाच?’ असा हा संदेश केला जातो. [–विद्याफलासाठीं असलेल्या देवयानमार्गातील गन्तृविशेषाच्या उक्तीनें याची पादादिसंगति आहे. पूर्वपक्षामध्यें ‘ अनियमन्यायानें विकारालंबन उपासनांमध्यें विशेषाची असिद्धि ’ व सिद्धान्तांत ‘ प्रतीकोपासनातिरिक्त उपासनांमध्यें तत्क्रतुन्यायानें विशेषाची सिद्धि ’ असें मानून **‘किं तावत्०’** इत्यादि भाष्यानें विमर्शपूर्वक पूर्वपक्ष करितात–]=मग त्यांतील प्रथम कोणता पक्ष प्राप्त झाला ? या सर्वच विद्वानांची–उपासकांची परब्रह्माहून अन्यत्र म्हणजे कार्यब्रह्मामध्यें गति होईल. [–त्याविषयीं वादी गुणोपसंहारस्थ अनियमाधिकरणन्यायाचें हेतुत्वानें स्मरण करून देतो–]=**‘ तथाहि० ’**–कशी ती पहा–‘ अनियमः सर्वासाम् ’–सर्व सगुणोपासनांच्या मार्गाचा अनियम आहे.–ब्र. भा. ३. ३. ३१.–पृ.३६४–या सूत्रांत अविशेषानेंच–सामान्यतःच ही गति विद्यान्तरांमध्यें प्रवृत्त केली आहे, **‘ इति ’**–असा पक्ष प्राप्त होतो. [–प्रतीकांचें आलंबन करणाऱ्या उपासकांचें पितृयाण व तृतीयस्थान यांच्याशीं संबंधित्व नसल्यामुळें, त्यांनीं प्रतीकविशेषत्वानें ब्रह्माचेंहि ध्यान केलेलें असल्यामुळें ‘ये वै के च०’–अ.३. इ.५३–इत्यादि वाक्यानें त्यांचें ग्रहण केलेलें असल्यामुळें ‘ एतान् ब्रह्म गमयति ’–त्यांना ब्रह्माला पोंचवितो,–पृ.७४९–या वाक्यांतील ‘एतत्-’शब्दानें त्यांच्याहि परामर्शाची सिद्धि होत असल्यामुळें आणि विद्यान्तरांमध्यें गतीला प्रवृत्त केलेलें असल्यामुळें अमानव

पुरुष या सर्वच विकारालंबन करणाऱ्या उपासकांना ब्रह्मलोकाला नेतो, असें प्राप्त झालें, असा याचा भावार्थ.–' **एवं०** ' इत्यादि भाष्यानें पूर्वपक्षाचा अनुवाद करून सिद्धान्तप्रतिज्ञेला अवतरण देऊन तिचें व्याख्यान करितात–]

भाष्यं—एवं प्राप्ते प्रत्याह—अप्रतीकालंबनानिति । प्रतीकालंबनान्वर्जयित्वा सर्वानन्यान्विकारालंबनान्नयति ब्रह्मलोकं इति बादरायण आचार्यो मन्यते । न ह्येवमुभयथाभावाभ्युपगमे कश्चिद्दोषोऽस्ति । अनियमन्यायस्य प्रतीकव्यतिरिक्तेष्वप्युपासनेषूपपत्तेः ॥

भाष्यार्थ—असा पूर्वपक्ष प्राप्त झाला असतां सूत्रकार 'अप्रतीकालंबनान्' असा त्याचा परिहार सांगतात–उपासनेमध्यें ज्यांनीं प्रतीकांचें आलंबन–आश्रय केला आहे, अशा प्रतीकालंबनांना वर्ज करून बाकीच्या सर्व विकारांचा आश्रय करून उपासना करणारांना तो अमानव पुरुष ब्रह्मलोकाला नेतो, असें बादरायण-आचार्य मानितो. [आश्रयान्तरप्रत्ययाचा आश्रयान्तरामध्यें प्रक्षेप –आरोप–दृष्टि करणें हा प्रतीक होय. जसें 'नाम ब्रह्म आहे'–छां.७.१.५.–इत्यादि उपासनांत नामादिकांमध्यें ब्रह्माश्रयप्रत्ययाचा प्रक्षेप. त्याचें जे आलंबन करणारे ते प्रतीकालंबन, त्यांना सोडून विकारांचें आलंबन करणाऱ्या दुसऱ्या सर्व सगुणविद्यावानांना, असा 'अप्रतीकालंबनान्' याचा अर्थ आहे.–पण वाद्यानें 'अनियमन्यायानें अविशेषानें सर्व विकारालंबनांची ही गति आहे' असें जें म्हटलें आहे, त्याला दूषित करणारे आचार्य 'उभयथादोषात्' या सूत्रावयवाचें व्याख्यान '**न हि०**' इत्यादि भाष्यानें करितात–]=कारण याप्रमाणें उभयथाभावाचा अभ्युपगम–स्वीकार केला असतां कांहीं दोष येत नाहीं. कारण 'अनिमय-'न्यायाची प्रतीकव्यतिरिक्त उपासनांमध्येंहि उपपत्ति लागते. [–प्रतीकालंबनांना तो नेत नाहीं, तर विकारालंबनांना नेतो, असा उभयथात्वाचा स्वीकार केला असतां 'अनियमः सर्वासां' या न्यायाचा कांहीं दोष येत नाहीं, त्याच्याशीं विरोध येत नाहीं. कारण सर्वशब्दाला प्रतीकालंबनातिरिक्तविषयत्व आहे, असा भावार्थ.–सूत्रांतील 'तत्क्रतुश्च' ह्या पदाचें पदान्तराचा अध्याहार करून '**तत्क्रतुश्चास्य०**' इत्यादि भाष्यानें व्याख्यान करितात–]

भाष्यं—तत्क्रतुश्चास्योभयथाभावस्य समर्थको हेतुर्द्रष्टव्यः । यो हि ब्रह्मक्रतुः स ब्राह्ममैश्वर्यमासीदेदिति श्लिष्यते 'तं यथा यथोपासते तदेव भवति' इति श्रुतेः । न तु प्रतीकेषु ब्रह्मक्रतुत्वमस्ति । प्रतीकप्रधानत्वादुपासनस्य ॥

भाष्यार्थ—'तत्क्रतुश्च' हा या उभयथाभावाचा समर्थक हेतु आहे, असें जाणावें. [–'**यो हि०**' इत्यादि भाष्यानें त्याचें हेतुत्व साधितात–]=कारण जो ब्रह्मक्रतु असतो–ब्रह्माचा संकल्प–चिंतन–उपासन करणारा असतो तो ब्रह्माच्या ऐश्वर्याला प्राप्त होईल, हें उपपन्न होतें. [–त्याविषयीं '**तं यथा०**' इत्यादि प्रमाण–]=कारण 'त्याची जशी जशी उपासना करितो तेंच तो होतो' अशी श्रुति आहे. [–"अहोपण, प्रतीकालंबनांनीं सुद्धां त्याच्या विशेषणत्वानें ब्रह्माचें ध्यान केलेलें असतें" अशी आशंका घेऊन '**न तु०**' इत्यादि भाष्यानें म्हणतात–]=पण प्रतीकांमध्यें ब्रह्मक्रतुत्व नाहीं. कारण त्या उपासनेला प्रतीकप्रधानत्व असतें. [ब्रह्मदृष्टीनें नामादि प्रतीकांचेंच प्राधान्यानें अनुचिंतन केलें जात असल्यामुळें प्रतीकालंबनांना ब्रह्मक्रतुत्व नाहीं, असा भावार्थ.–'जो तत्क्रतु असतो तो तें होतो' या न्यायाच्या व्यभिचाराची '**ननु०**' इत्यादि भाष्यानें शंका–]

भाष्यं—नन्वब्रह्मक्रतुरपि ब्रह्म गच्छतीति श्रूयते। यथा पंचाग्निविद्यायां 'स एनान्ब्रह्म गमयति' इति। भवतु यत्रैवमाहत्यवाद उपलभ्यते। तदभावे त्वौत्सर्गिकेण तत्क्रतुन्यायेन ब्रह्मक्रतूनामेव तत्प्राप्तिर्नेतरेषामिति गम्यते ॥१५॥

भाष्यार्थ—अहोपण, "अब्रह्मक्रतुहि ब्रह्माला प्राप्त होतो" असें श्रुत आहे. जसें–पंचाग्निविद्येमध्यें 'तो अमानव या पंचाग्न्युपासकांना ब्रह्माला पोंचवितो' –छां.४.१५.५.–असें सांगितलें आहे. [–न्यायाला जरी औत्सर्गिकत्व असलें तरी विशेषवचनामुळें त्यांत अपवाद आहे, असें '**भवतु०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–] =जेथें असा साक्षात् अपवाद उपलब्ध होतो तेथें अब्रह्मक्रतुहि ब्रह्माला प्राप्त होवो, पण जेथें त्याचा असा साक्षात् अपवाद नसतो तेथें औत्सर्गिक–नियत 'तत्क्रतु-'न्यायानें ब्रह्मक्रतूंनाच ब्रह्माची प्राप्ति होते, इतरांना त्याची प्राप्ति होत नाहीं, असें अवगत होतें १५. [–याहि कारणानें प्रतीकोपासना करणारांची ब्रह्मगति नाहीं, असें '**विशेषं च०**' इत्यादि सूत्रानें सांगतात–]

सूत्रं—विशेषं च दर्शयति ॥१६॥(६)

सूत्रार्थ—आणि श्रुति प्रतीकोपासनांमध्यें फलाचा विशेष दाखविते. १६ (६) सु.ब्र.४८८–[–त्यांच्या फलाला उत्कर्ष-अपकर्षवत्त्व असल्यामुळें प्रतीकोपासना करणारांना एकरूप ब्रह्मक्रतुत्व किंवा त्याची प्राप्ति नाहीं. कारण हेतूच्या उत्कर्षापकर्षांवांचून फलाच्या उत्कर्षापकर्षांचा संभव नाहीं, असें '**नामादिषु०**' इत्यादि भाष्यानें सूत्राचें व्याख्यान–]

भाष्यं—नामादिषु प्रतीकोपासनेषु पूर्वस्मात्पूर्वस्मात्फलविशेषं उत्तरस्मिन्नु-त्तरस्मिन्नुपासने दर्शयति—'यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति' 'वाग्वाव नाम्नो भूयसी' 'यावद्वाचो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति' 'मनो वाव वाचो भूयः' इत्यादिना । स चायं फलविशेषः प्रतीकतंत्रत्वादुपा-सनानामुपपद्यते । ब्रह्मतंत्रत्वे तु ब्रह्मणोऽविशिष्टत्वात्कथं फलविशेषः स्यात् । तस्मान्न प्रतीकालंबनानां इतरैस्तुल्यफलत्वमिति ॥१६॥ (६)

इति श्रीगोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीशंकरभगवत्पादकृतौ शारीरक-मीमांसाभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

भाष्यार्थ—नामादि प्रतीकोपासनांमध्यें पूर्व पूर्व उपासनेहून उत्तर-उत्तर उपा-सनेंत श्रुति " जेवढा नामाचा विषय आहे त्यांत याचा यथाकाम—इच्छेप्रमाणें संचार होतो. " " वाक्‌च नामाहून अधिक आहे. " " जेवढा वाक्-चा विषय आहे त्यांत याचा यथेष्ट संचार होतो. " " मनच वाक्-हून अधिक आहे. " —छां. ७.१.५;२. २;३.२.—इत्यादि वचनानें फलविशेष दाखविते. [—"अहो-पण, असा फलविशेषाचा उपलंभ जरी होत असला तरी उपासनांना प्रतीकतंत्रत्व कशासाठीं आहे ? " '**स च०**' इत्यादि भाष्यानें उत्तर—]=आणि हा फलवि-शेष उपासनांच्या प्रतीकतंत्रत्वामुळें उपपन्न होतो. [कारण प्रतीकांना उत्कर्ष-निकर्षवत्त्व आहे, असा भावार्थ.—पण उलटपक्षीं या फलविशेषदृष्टीचें अयुक्तत्व सांगतात—]=पण उपासनांना ब्रह्मतंत्रत्व जर असेल तर ब्रह्माला अविशिष्टत्व असल्यामुळें फलामध्यें विशेष कसा संभवेल ? [—याप्रमाणें प्रतीकालंबनातिरिक्त विकारालंबनांची ब्रह्मगति सिद्ध झाली असतां फलिताचा उपसंहार—]='**तस्मात्०**' —यास्तव प्रतीकालंबनांचें इतरांशीं-विकारालंबनांशीं तुल्यफलत्व नाहीं, असें सिद्ध झालें. १६.—सु. ब्र. ४८९—(६)

इति श्रीशंकराचार्यभक्त विष्णुशर्मकृत ब्रह्मसूत्रशारीरभाष्यार्थाच्या चवथ्या फलाध्यायाचा तिसरा अर्चिरादिपाद समाप्त झाला.

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

ॐ तत्सत्

फलाख्यचतुर्थाध्याये चतुर्थः पादः ।

(१. संपद्याविर्भावाधिकरण. सू. १-३.)

--या अध्यायाच्या पहिल्या पादामध्यें निर्गुणविद्येच्या फलाचा एकदेश–बंध-निवृत्ति सांगितली. दुसऱ्या पादांत सगुण-निर्गुणफलप्राप्तीच्या शेषत्वानें सगुण-निर्गुणवेत्त्यांच्या उत्क्रांति-अनुत्क्रांतींचा विचार केला. तिसऱ्या पादांत सगुणविद्या-फलाच्या उपयोगित्वानें गति, गंतव्य व गंता यांच्या विशेषांचें निरूपण केलें. आतां या चवथ्या पादांत ब्रह्मविद्येच्या फलाचा एकदेश–ब्रह्मभावाचा आविर्भाव आणि सगुणविद्येचें फल–सर्वेश्वरतुल्यभोगत्व यांचें अवधारण–निश्चय केला जाईल. पूर्वपादांत अपरविद्याप्राप्य सांगून येथें परविद्याप्राप्य ‘ संपद्य० ’ इत्यादि सूत्रानें सांगतात—

सूत्रं--संपद्याविर्भावः स्वेनशब्दात् ॥ १

सूत्रार्थ—स्वप्रकाश आत्म्याचा साक्षात् अनुभव घेऊन त्याच आत्ममात्ररूपानें आविर्भाव होतो. कारण श्रुतींत ‘ स्वेन रूपेण ’ असा ‘स्व-’शब्द आहे!–सु. ब्र. ४९१–[–निर्गुणविद्येच्या फलाचें उदाहरण देण्यासाठीं ‘ एवं० ’ इत्यादि भाष्यानें तद्विषयवाक्याचा उल्लेख करितात–]

भाष्यं—‘**एवमेवैष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते इति श्रूयते । तत्र संशयः—किं देवलोकाद्युपभोग-स्थानेष्विवागंतुकेन केनचिद्विशेषेणाभिनिष्पद्यते । आहोस्विदात्ममात्रेणेति ॥**

भाष्यार्थ—“ याप्रमाणें हा संप्रसाद या शरीरापासून समुत्थान पावून परं-ज्योतीस उपसंपन्न होऊन आपल्या रूपानें अभिनिष्पन्न होतो.”–छां. ८. १२. ३ सु. उ. ४८८–असें श्रुत आहे. [–‘ स्व ’ या शब्दाचा ‘स्वकीय–स्वसंबंधी’ असा अर्थ असल्यामुळें आगंतुकत्वाचें भान होतें व ‘स्वरूप’ असा अर्थ असल्यामुळें अनागंतुकत्वाची प्रतीति येते, त्यामुळें ‘तत्र०’ इत्यादि भाष्यानें संशय सांगतात–] –त्याविषयीं ‘काय, देवलोकादि उपभोगस्थानांमध्यें जसा, त्याचप्रमाणें कांहीं आगं-तुक–अनित्य विशेषानें तो अभिनिष्पन्न होतो कीं आत्ममात्ररूपानें’ असा संशय येतो. [या अधिकरणांत निर्गुणविद्याफलरूप ब्रह्मभावाविर्भावाचें नित्यसिद्धत्व

कथन केलेलें असल्यामुळें याची पादादिसंगति आहे. पूर्वपक्षांत ' मोक्षाचा स्वर्गाहून कांहीं विशेष नाहीं ' व सिद्धान्तांत ' त्याचा त्याहून विशेष आहे ' असें मानून–' **किं तावत्**० ' इत्यादि भाष्यानें विमर्शपूर्वक पूर्वपक्ष सांगतात–]

भाष्यं—किं तावत्प्राप्तम् । स्थानान्तरेष्विवागंतुकेन केनचिद्रूपेणाभिनिष्पत्तिः स्यात् । मोक्षस्यापि फलत्वप्रसिद्धेः । अभिनिष्पद्यत इति चोत्पत्तिपर्यायत्वात् । स्वरूपमात्रेण चेदाभिनिष्पत्तिः पूर्वास्वप्यवस्थासु स्वरूपानपायाद्विभाव्येत । तस्माद्विशेषेण केनचिदभिनिष्पद्यत इति ॥

भाष्यार्थ—मग त्यांतील प्रथम कोणता पक्ष प्राप्त झाला? स्थानान्तरांमध्यें जशी, तशीच कांहीं आगंतुकरूपानें अभिनिष्पत्ति होईल. [–'विमत स्वरूपाभिनिष्पत्ति आगंतुक–अनित्य–अस्वाभाविक आहे, फलत्वामुळें, स्वर्गाप्रमाणें ' असें मानून ' **मोक्षस्यापि**० ' इत्यादि भाष्यानें वादी त्याविषयीं हेतु सांगतो–]=कारण मोक्षाच्याहि फलत्वाची प्रसिद्धि आहे. [–' अभिनिष्पत्ति-'शब्दावरूनहि पूर्वी नसलेल्याची निष्पत्ति सिद्ध होते, असें हेत्वंतर सांगतो–]=आणि ' अभिनिष्पन्न होतो ' या शब्दाला उत्पत्तिपर्यायत्व आहे. [तो शब्द उत्पत्ति या अर्थी आहे, अभिनिष्पत्ति व उत्पत्ति हे परस्पर पर्याय शब्द आहेत, असा भावार्थ.–" अहो-पण, सिद्धान्तांतहि अभिनिष्पत्ति औपचारिकी असेल? " अशी आशंका घेऊन ' **स्वरूपमात्रेण**०' इत्यादि भाष्यानें वादी म्हणतो–]=स्वरूपमात्रानेंच जर अभिनिष्पत्ति होत असेल तर पूर्व अवस्थांमध्येंहि स्वरूपाला अपाय होत नसल्यामुळें ती प्रतीतीला येईल. [–उक्त अनुमानामुळें व ' अभिनिष्पत्ति ' या शब्दामुळें सिद्ध झालेल्या अर्थाचें निगमन वादी ' **तस्मात्**०' इत्यादि भाष्यानें करितो–]=म्हणून विद्वान् एखाद्या विशेषानें अभिनिष्पन्न होतो, असें प्राप्त होतें. [–' **एवं**०' इत्यादि भाष्यानें मुक्तीच्या आगंतुकत्वाचा अनुवाद करून सिद्धान्त सांगतात–]

भाष्यं—एवं प्राप्ते ब्रूमः—केवलेनैवात्मनाविर्भवति न धर्मान्तरेणेति । कुतः । 'स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इति स्वशब्दात् । अन्यथा हि स्वशब्देनेति विशेषणमनवक्लप्तं स्यात् ॥

भाष्यार्थ—असा पूर्वपक्ष प्राप्त झाला असतां ' केवल आत्मरूपानेंच तो आविर्भूत होतो, धर्मान्तरानें नाहीं ' असें आम्ही सांगतों. [–" अहोपण, आम्हीं सांगितलेलें अनुमान निर्दुष्ट–अबाधित असतांना मुक्तीला अनागंतुकत्व कसें? " असा आक्षेप–]=कोणत्या कारणानें? [–अनुमान विशेषणश्रुतीनें बाध्य आहे, असें ' **स्वेन रूपेण**० ' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]=' स्वतःच्या रूपानें अभिनि-

ष्पन्न होतो ' असा स्वशब्द असल्यामुळें अनुमान बाधित होतें. [–' ज्योतिः-' शब्दित–' ज्योतिः ' असें ज्याला म्हटलें आहे अशा पर ब्रह्माला ' उपसंपद्य ' –साक्षात् अनुभवून त्याच स्वतःच्या रूपानें आविर्भाव–अवस्थान न मानणाऱ्या वाद्याचें निरसन ' **अन्यथा०** ' इत्यादि भाष्यानें करितात–]=कारण तसें जर न मानिलें तर ' स्व ' या शब्दानें विशेषण अयोग्य–अनुपपन्न होईल. [' स्वेन रूपेण' असें जें स्वशब्दानें रूपाला विशेषित केलें आहे, तें अयोग्य होईल.–वादी '**ननु०**' इत्यादि भाष्यानें दुसऱ्या प्रकारें स्वशब्दाच्या अर्थवत्त्वाची शंका घेतो–]

भाष्यं—नन्वात्मीयाभिप्रायः स्वशब्दो भविष्यति । न । तस्यावचनीयत्वात् । येनैव हि केनचिद्रूपेणाभिनिष्पद्यते तस्यैवात्मीयत्वोपपत्तेः स्वेनेति विशेषणं अनर्थकं स्यात् । आत्मवचनतायां त्वर्थवत् । केवलेनैवात्मरूपेणाभिनिष्पद्यते । नागंतुकेनापररूपेणापीति ॥ १ ॥ कः पुनर्विशेषः पूर्वास्ववस्थास्विह च स्वरूपानपायसाम्ये सतीत्यत आह—

भाष्यार्थ—" अहोपण, ' स्व ' हा शब्द आत्मीय–स्वसंबंधी या अर्थाचा असेल, त्याचा 'आत्मीय' असा अभिप्राय असेल." [–पण त्याचें अज्ञातज्ञापकत्व संभवत असतांना अनुवादकत्व संभवत नाहीं, त्यामुळें त्याचा ' आत्मीय ' हा आशय नाहीं, असें सिद्धान्ती ' **न तस्य०** ' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]=नाहीं, त्या शब्दाचा आत्मीय–आत्मसंबंधी हा अर्थ नाहीं. कारण त्याला अवचनीयत्व आहे. [–' **येनैव०** ' इत्यादि भाष्यानें तेंच अवचनीयत्व साधितात–]=कारण ज्या कोणत्याहि रूपानें तो अभिनिष्पन्न होतो त्याचेंच आत्मीयत्व संभवत असल्यामुळें 'स्वेन' हें विशेषण अनर्थक–व्यर्थ होतें. [–याप्रमाणें परपक्षामध्यें विशेषणाचें आनर्थक्य सांगून स्वपक्षीं त्याचें अर्थवत्त्व सांगतात–]=पण स्वशब्दाला आत्मवचनता आहे–स्वशब्दाचा आत्मा हा अर्थ आहे, असें म्हटल्यास तें विशेषण अर्थवत्–सार्थ–उपयुक्त होतें. [–' **केवलेन०** ' इत्यादि भाष्यानें त्याचें अर्थवत्त्वच विशद करितात–]=केवलच–निरुपाधिकच–परच आत्मरूपानें अभिनिष्पन्न होतो, आगंतुक अपररूपानेंहि निष्पन्न होत नाहीं, असें 'स्वेन' हें विशेषण अर्थवत् होतें. १. [–' **कः पुनः०**' इत्यादि भाष्यानें आकांक्षाद्वारा सूत्रान्तराला अवतरण देतात–]="तर मग पूर्व अवस्थांमध्यें व या अवस्थेमध्यें स्वरूपाचा अनपाय–अबाध जर एकसारखाच आहे–स्वरूपानपायाला जर साम्य आहे तर म्ह० स्वरूपानपायाला साम्य असतांना त्याच्यामध्यें विशेष कोणता आहे ?" असें वादी विचारील म्हणून सूत्रकार ' **मुक्तः०**' इत्यादि भाष्यानें म्हणतात–

सूत्रं--मुक्तः प्रतिज्ञानात् ॥२

सूत्रार्थ—पूर्वी अवस्थात्रयानें कलुषित व जणुकाय संसारीच असणाराहि तो सर्व संसार-अनर्थापासून ' मुक्त ' होत्साता स्वयंप्रकाश पूर्णानंदरूपानें अवस्थित होतो. कोणत्या कारणानें ? ' प्रतिज्ञानामुळें ' २.–सु. ब्र. ४९१.–[–' **योऽत्र०** ' इत्यादि भाष्यानें सूत्रस्थ मुक्तशब्दाची योजना करितात–]

भाष्यं—योऽत्राभिनिष्पद्यते इत्युक्तः : स सर्वबंधविनिर्मुक्तः शुद्धेनैवात्मनाऽवतिष्ठते । पूर्वत्र त्वंधो भवत्यपि रोदितीव विनाशमेवापीतो भवतीति चावस्थात्रयकलुषितेनात्मना । इत्ययं विशेषः ॥

भाष्यार्थ—जो येथें ' अभिनिष्पन्न होतो ' असें सांगितला गेलेला तो सर्वबंधविनिर्मुक्त–सर्व संसारबंधांपासून सर्वथा मुक्त होत्साता शुद्धच आत्मरूपानें अवस्थित होतो. [–" अहोपण, पूर्वत्रहि वस्तुतः याला एवंभूतत्व असल्यामुळें विशेषासिद्धि होत नाहीं " अशी आशंका घेऊन पूर्वीच्या अवस्थात्रयांतहि क्रमानें व्यावहारिक रूपानें असदृशत्व सांगतात–]=**'पूर्वत्र०'** पण पूर्वावस्थांमध्यें 'अंध होतो' ' जणुकाय रोदनहि करितो ' 'विनाशालाच प्राप्त होतो' अशा अवस्थात्रयकलुषित रूपानें अवस्थित होतो,**'इति०'**–असा हा विशेष आहे. [–जागरितावस्थेंत पुत्रादिकांमध्यें अहं-ममाभिमानामुळें अंधाप्रमाणें परवश होतो. स्वप्नांत त्या पुत्रादिकांच्या नाशदर्शनानें वासनामय रोदनादिकांचा अनुभव घेतो. सुषुप्तांत विशेष ज्ञानशून्य झालेला चिद्धातु–चिदात्मा अज्ञानमात्रपरवश होऊन राहतो, अशा बंधसंज्ञक कालुष्यानें दूषित झालेलें जें आत्मरूप त्यानें आत्मा संसारदशेंत अवस्थित होतो. पण मोक्षामध्यें तो सर्व दुःखसंबंधरहित स्वप्रकाश परिशुद्ध परमानंदरूपानें अवस्थित होतो, असा हा विशेष आहे, असा भावार्थ.–**'कथं पुनः०'** इत्यादि भाष्यानें शंकापूर्वक ' प्रतिज्ञानात् ' या सूत्रावयवाचें ग्रहण करितात–]

भाष्यं—कथं पुनरवगम्यते मुक्तोऽयमिदानीं भवतीति । प्रतिज्ञानादित्याह । तथाहि 'एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि' इत्यवस्थात्रयदोषविहीनं आत्मानं व्याख्येयत्वेन प्रतिज्ञाय ' अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः ' इति चोपन्यस्य 'स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः' इति चोपसंहरति ॥

भाष्यार्थ—'पण आतां–विद्यावस्थेंत हा मुक्त होतो, हें कसें बरें अवगत होतें?' अशी वादी शंका विचारील म्हणून सूत्रकार ' प्रतिज्ञानात् ' असें म्हणतात. [–प्रतिज्ञानच प्रकट करितात–]=**' तथाहि० '**–प्रतिज्ञान कसें आहे तें पहा–प्रजापति–" पण या आत्म्याचेंच मी तुला पुनरपि अनुव्याख्यान करून सांगेन "

–छां.८.९.३;८.१०.४;८.११.३.–अशी अवस्थात्रयदोषशून्य आत्म्याची व्याख्येयत्वानें प्रतिज्ञा करून आणि "अशरीरच–शरीराभिमानशून्यच असलेल्या या आत्म्याला प्रिय व अप्रिय स्पर्श करीत नाहींत"–छां. ८. १२. १.–असा उपन्यास करून "स्वरूपानें–आपल्या स्वाभाविक रूपानें अभिनिष्पन्न होतो, तो उत्तम पुरुष आहे"–छां. ८. ३. ४.–असा उपसंहार करितो. [–प्रकृतोपयोगी प्रतिज्ञान्तर '**तथा०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]

भाष्यं—तथाख्यायिकोपक्रमेऽपि 'य आत्माऽपहतपाप्मा' इत्यादि मुक्तात्मविषयमेव प्रतिज्ञानम् । फलत्वप्रसिद्धिरपि मोक्षस्य बंधनिवृत्तिमात्रापेक्षा । नापूर्वोपजननापेक्षा । यदप्यभिनिष्पद्यत इत्युत्पत्तिपर्यायत्वं तदपि पूर्वावस्थापेक्षं । यथा रोगनिवृत्तावरोगोऽभिनिष्पद्यत इति तद्वत् । तस्माददोषः ॥२॥

भाष्यार्थ—त्याचप्रमाणें आख्यायिकेच्या उपक्रमामध्येंहि 'जो आत्मा अपहतपाप्मा०'–छां. ८. ७. १.–इत्यादि मुक्त आत्मविषयच प्रतिज्ञान आहे. [–वाद्यानें फलत्वामुळें मुक्तीला आगंतुकत्व सांगितलें आहे, त्याविषयीं सिद्धान्ती '**फलत्व०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]=मोक्षाची फलत्वप्रसिद्धिहि केवल बंधनिवृत्तीच्याच अपेक्षेनें आहे, अपूर्व उपजननाच्या अपेक्षेनें नाहीं. [बंधाची निवृत्ति होणें,याच निमित्तानें मोक्षाला फल म्हणतात तो नवीनच उत्पन्न होतो, म्हणून नव्हे, असा भावार्थ. –आतां शब्दसामर्थ्यानें त्याचें आगंतुकत्व जें सांगितलें आहे त्याचा '**यदपि०**' इत्यादि भाष्यानें अनुवाद करून त्याला दूषित करितात–]='अभिनिष्पन्न होतो' असें वाद्यानें जें उत्पत्तिपर्यायत्व सांगितलें आहे, तेंहि पूर्व अवस्थेच्या अपेक्षेनें आहे. –'**यथा०**'–ज्याप्रमाणें रोगाची निवृत्ति झाली असतां 'हा अरोग–रोगरहित होतो' असें म्हणतात त्याप्रमाणें. [–याप्रमाणें हेतूला अन्यथासिद्धत्व आहे व शब्दाला औपचारिकत्व आहे असें झालें असतां मुक्तीचें अनागंतुकत्व युक्त आहे, असा उपसंहार–]='**तस्मात्०**'–म्हणून 'मुक्ति नित्य आहे,' या सिद्धान्तांत कांहीं दोष नाहीं. २. [–ज्योतीला उपसंपन्न झालेल्याचें मुक्तत्व असंभवनीय आहे, अशी आशंका घेऊन '**आत्मा०**' या सूत्रानें तिचा परिहार–]

सूत्रं—आत्मा प्रकरणात् ॥३॥(१)

सूत्रार्थ—येथील आत्माच ज्योति आहे. कारण 'य आत्मा०' इत्यादि प्रकरण आत्म्याचें आहे. ३.(१)–सु. ब्र. ४९२. [–'**कथं०**' इत्यादि भाष्यानें सूत्रानें व्यावर्त्य असलेली शंका सांगतात–]

भाष्यं—कथं पुनर्मुक्त इत्युच्यते यावता 'परं ज्योतिरुपसंपद्य' इति कार्यगोचरमेवैनं श्रावयति । ज्योतिःशब्दस्य भौतिके ज्योतिषि रूढत्वात्। न चानतिवृत्तो विकारविषयात्कश्चिन्मुक्तो भवितुमर्हति । विकारस्यार्तत्वप्रसिद्धेरिति ॥

भाष्यार्थ—अहोपण, 'तो मुक्त' असें कसें सांगितलें जातें ? कारण 'परंज्योतीला उपसंपन्न होऊन'–छां.८.३.४.मैत्रे.२.२.–ही श्रुति याला कार्यगोचरच–कार्यविषयच ऐकविते. [–कार्यगोचरत्वाविषयीं हेतु–]=कारण'ज्योतिः' या शब्दाला भौतिक ज्योति या अर्थी रूढत्व आहे, अग्नि या अर्थी 'ज्योतिः' हा शब्द रूढ आहे. [–'ज्योतीला उपसंपन्न–प्राप्त होऊन स्वरूपानें अभिनिष्पन्न होतो' अशा पौर्वापर्यश्रुतीमुळें मुक्तीहून भिन्न ज्योतिःसंपत्ति आहे, अशी आशंका घेऊन 'त्याला उपसंपन्न होतो' असें सांगून 'स्वरूपानें अभिनिष्पत्ति होते' असें श्रवण नसल्यामुळें व तसा अध्याहार केल्यास 'ज्योतीला उपसंपन्न होऊन' हें कथन व्यर्थ होत असल्यामुळें व ज्योतीला भूतत्वानें कार्यत्व असल्यामुळें तिचा त्याग केलेला नसतांना मुक्ति कोठची ? असें शंकाकार '**न च०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतो–]=आणि विकारविषयापासून अतिवृत्त न झालेला–त्याचें उल्लंघन न केलेला कोणीहि मुक्त होण्यास योग्य होत नाहीं. [–'विकारगोचर असलेल्या आत्म्यालाहि मुक्तत्व आहे,' अशी आशंका घेऊन वादी 'आतां जें अल्प असतें तें मर्त्य असतें'–७.२४.१.–इत्यादि श्रुतीच्या आधारानें '**विकारस्य०**' इत्यादि भाष्यानें समाधान सांगतो–] =कारण विकाराच्या आर्तत्वाची–विनाशित्वाची प्रसिद्धि आहे, '**इति**' असा आक्षेप येतो. [–'**नैष दोषः०**' इत्यादि भाष्यानें या आक्षेपाच्या उत्तरत्वानें सूत्राची योजना करितात–]

भाष्यं—नैष दोषः । यत आत्मैवात्र ज्योतिःशब्देनावेद्यते प्रकरणात् । 'य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युः' इति हि प्रकृते परस्मिन्नात्मनि नाकस्माद्भौतिकं ज्योतिः शक्यं ग्रहीतुम् । प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियाप्रसंगात्। ज्योतिःशब्दस्त्वात्मन्यपि दृश्यते 'तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिः' इति। प्रपंचितं चैतत् 'ज्योतिर्दर्शनात्' इत्यत्र ॥ ३ ॥ (१)

भाष्यार्थ—हा दोष येत नाहीं, कारण येथें–या वाक्यांत 'आत्माच' ज्योतिःशब्दानें निवेदन केला जातो. 'प्रकरणात्'–कारण हें आत्म्याचें प्रकरण आहे. [–'**य आत्मा०**'–इत्यादि वाक्यानें प्रकरणच दाखवितात–]="जो आत्मा अपहतपाप्मा, विजर, विमृत्यु"–छां.८.७.१.–असा परमात्मा प्रकृत असतांना अकस्मात्–कांहीं कारणावांचून–प्रकरणाच्या विच्छेदावांचून भौतिक ज्योतीचें ग्रहण

करणें शक्य नाहीं. कारण तसें केल्यास प्रकृत आत्म्याचा त्याग व अप्रकृत अग्नीची प्रक्रिया–ग्रहण यांचा प्रसंग येतो. [–" अहोपण, प्रकरण जरी आत्म्याचें असलें तरी रूढीच्या अभावीं 'ज्योतिः' हा शब्द आत्मा या अर्थी कसा योजितां येईल? " '**ज्योतिःशब्दः**' इत्यादि भाष्यानें उत्तर -]=पण 'ज्योतिः' हा शब्द "त्या आदित्यादि ज्योतींचीहि अमृत ज्योति, अशा ब्रह्माची देव 'आयुः' अशा भावनेनें उपासना करितात."–बृ.४.४.१६. सु.उ. ६९५–असा आत्मा या अर्थीहि योजिलेला दिसतो. [–येथें अपेक्षित असलेल्या पूर्वोक्त न्यायाची सूचना करणारे भाष्यकार पुनरुक्तीचा परिहार करितात–]='**प्रपंचितं च०**'–आणि 'ज्योतिर्दर्शनात्'–ब्र. भा. १.३.४० पृ. ६६६–'परं ज्योतिः'–येथील ज्योति परमात्मा आहे. कारण या वाक्यांत परमात्म्याचीच प्रतिपाद्यरूपानें अनुवृत्ति होत असल्याचें दिसतें, या सूत्रांत याचा सविस्तर विचार केला आहे.३.(१)

(२. अविभागेन दृष्टत्वाधिकरण. सू. ४.)

—'स्वरूपांत अवस्थित झालेल्याहि विद्वानाला वैशेषिकादिकांप्रमाणें ब्रह्माहून अन्यत्व आहे,' अशी आशंका घेऊन '**अविभागेन०**' इत्यादि सूत्रानें सांगतात–

सूत्रं—अविभागेन दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥ (२)

सूत्रार्थ—तो विद्वान् अविभागानेंच–निरतिशय ब्रह्मात्मत्वानेंच अवस्थित होतो. कारण त्या अभेदालाच श्रुतींत दृष्टत्व आहे. ४ (२)–सु. ब्र. ४९३. [–'**परं ज्योतिः**'इत्यादि भाष्यानें विषयोक्तिपूर्वक वाद्यांच्या विप्रतिपत्तीमुळें संशय सांगतात–]

भाष्यं—परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते यः स किं परस्मादात्मनः पृथगेव भवति। उताविभागेनैवावतिष्ठत इति वीक्षायां 'स तत्र पर्येति' इत्यधिकरणाधिकर्तव्यनिर्देशात् । 'ज्योतिरुपसंपद्य' इति च कर्तृकर्मनिर्देशाद्भेदेनैवावस्थानमिति यस्य मतिः, तं व्युत्पादयत्यविभक्त एव परेणात्मना मुक्तोऽवतिष्ठते । कुतः । दृष्टत्वात् ॥

भाष्यार्थ—जो 'परं ज्योतीला उपसंपन्न होऊन स्वरूपानें अभिनिष्पन्न होतो' तो काय परमात्म्याहून पृथक्‌च असतो कीं अविभागानेंच–अभेदानेंच अवस्थित होतो? [–येथें मुक्ताचा ब्रह्माशीं अत्यंत अभेद सांगितलेला असल्यामुळें याची पादादिसंगति आहे. पूर्वपक्षांत 'जीवेश्वरांचें आत्यंतिक अन्यत्व' व सिद्धान्तांत 'त्यांचें आत्यंतिक अभिन्नत्व' स्वीकारून '**इति वीक्षायां०**' इत्यादि भाष्यानें पूर्वपक्ष करितात–]=अशी वीक्षा–असा विचार करूं लागलें असतां 'तो तेथें परितः संचार करितो'–छां. ८. १२. ३.–असा अधिकरण व अधिकर्तव्य

यांचा निर्देश केलेला असल्यामुळें आणि ‘ ज्योतीला उपसंपन्न होऊन ’ असा कर्तृ-कर्मनिर्देश असल्यामुळें त्याचें त्यांत भेदानेंच अवस्थान होतें. [–‘ **इति यस्य०** ’ इत्यादि भाष्यानें सिद्धान्तसूत्राला अवतरण देऊन त्याचें व्याख्यान करितात–]=अशी ज्याची मति–समजूत असते त्याला उद्देशून ‘ मुक्त परमात्म्याशीं अविभक्तच अवस्थित होतो ’ असें व्युत्पादन–उपपादन केलें जातें. कोणत्या कारणानें मुक्त अविभागानेंच अवस्थित होतो ? ‘ दृष्टत्वामुळें ’ [–‘ **तथाहि०** ’ इत्यादि भाष्यानें दृष्टत्वच स्पष्ट करितात–]

भाष्यं—तथाहि ‘ तत्त्वमसि ’ ‘ अहं ब्रह्मास्मि ’ ‘ यत्र नान्यत्पश्यति ’ ‘ न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत्पश्येत् ’ इत्येवमादीनि वाक्यान्यविभागेनैव परमात्मानं दर्शयन्ति । यथादर्शनमेव च फलं युक्तं । तत्क्रतुन्यायात् ॥

भाष्यार्थ—दृष्टत्व कसें आहे तें पहा–‘ तें सत् तूं आहेस ’ ‘ मी ब्रह्म आहें ’ ‘ ज्या विद्यावस्थेंत आत्मभिन्न कांहीं पहात नाहीं. ’–छां. ७. २४. १.–“ त्या द्रष्ट्याहून भिन्न असें दुसरें कांहीं नाहीं कीं जें तो पाहील. ”–बृ. ४. ३. २३. –हीं व अशींच दुसरींहि वाक्यें अविभागानेंच परमात्म्याला दाखवितात. [–परमात्म्यामध्यें ऐक्यानें दृष्टत्व आहे, असें झालें असतां फलित सांगतात–]=‘ **यथादर्शनं एव०** ’–आणि ‘ तत्क्रतु-’न्यायानें यथादर्शनच–चिंतनाप्रमाणेंच–संकल्पाप्रमाणेंच फल मिळणें युक्त आहे. [–फलावस्थेचें कथन करणाऱ्या वाक्यांमध्यें अविभागाला दृष्टत्व असल्यामुळेंहि–त्या वाक्यांत अभेद उपलब्ध होत असल्यामुळेंहि मुक्ताचें परमात्म्याहून आत्यंतिक ऐक्य आहे, असें सूत्राचें व्याख्यान्तर ‘ **यथोदकं०** ’ इत्यादि वाक्यानें सांगतात–]

भाष्यं—‘ यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति । एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम ’ इति चैवमादीनि मुक्तस्वरूपनिरूपणपराणि वाक्यान्यविभागमेव दर्शयन्ति । नदीसमुद्रादिनिदर्शनानि च । भेदनिर्देशस्त्वभेदेऽप्युपचर्यते । ‘स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित’ इति ‘स्वे महिम्नि’ इति । ‘ आत्मरतिरात्मक्रीडः ’ इति चैवमादिदर्शनात् ॥ ४ ॥ (२)

भाष्यार्थ—आणि “ज्याप्रमाणें शुद्ध उदकांत टाकिलेलें शुद्ध उदक तसेंच–शुद्ध उदकच होतें, त्याप्रमाणें हे नचिकेता, विद्वान् मुनीचा आत्मा–पर आत्माच होतो” –का. ३. १. १५.– हीं अशा प्रकारचीं मुक्तस्वरूपनिरूपणपर वाक्यें अविभागच दाखवितात, आणि नदी-समुद्रादिदृष्टान्तहि–मुं. ३.२.८.–अविभागच दाखवितात. [–‘ तर मग भेदनिर्देशाची काय वाट ? ’ ‘ **भेदनिर्देशस्तु०** ’ इत्यादि भाष्यानें

उत्तर–]=पण भेदनिर्देश अभेदामध्येंहि उपचारानें केला जातो. [–उपचार ही त्या निर्देशाची गति आहे, याविषयीं ' तसें अन्यत्र दृष्टत्व' हा हेतु **' स भगवः०** ' इत्यादि वाक्यानें सांगतात–]=" हे भगवन्, तो आत्मा कशामध्यें प्रतिष्ठित आहे ? "–छां. ७. २४. १.–असें, "स्वतःच्या स्वरूपभूत महिम्यांत" असें आणि 'आत्मरति आत्मक्रीड'–छां.७.२५.२.असें, इत्यादि दर्शन असल्यामुळें उपचार हीच भेदनिर्देशाची गति आहे. ४. [सु. ब्र. ४९४.] (२)

(३. **ब्राह्माधिकरण. सू.** ५-७.)

—ब्रह्मात्मत्वाला प्राप्त झालेल्याहि विद्वानाच्या सप्रपंचत्वाविषयीं **' ब्राह्मेण० '** इत्यादि सूत्रानें आक्षेप—

सूत्रं—ब्राह्मेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः ॥ ५

सूत्रार्थ—सत्य सर्वज्ञत्वादिकानें युक्त होऊन तो अवस्थित होतो, असें जैमिनिआचार्य मानितो. 'उपन्यासादिकांमुळें'–उपन्यास, विधि व व्यपदेश यांमुळें ५. –सु. ब्र. ४९५. [–' **स्थितमेतत्**० ' इत्यादि भाष्यानें गतार्थाचें संकीर्तन–]

भाष्यं—स्थितमेतत् ' स्वेन रूपेण ' इत्यत्र आत्ममात्ररूपेणाभिनिष्पद्यते नागंतुकेनापररूपेणेति । अधुना तु तद्विशेषबुभुत्सायामभिधीयते स्वमस्य रूपं ब्राह्मं अपहतपाप्मत्वादिसत्यसंकल्पत्वावसानं तथा सर्वज्ञत्वं सर्वेश्वरत्वं च । तेन स्वरूपेणाभिनिष्पद्यत इति जैमिनिराचार्यो मन्यते । कुतः । उपन्यासादिभ्यस्तथात्वावगमात् ॥

भाष्यार्थ—'स्वेन रूपेण'–स्व-रूपानें,–पृ.७८८–या वाक्यांत आत्ममात्ररूपानें अभिनिष्पन्न होतो, आगंतुक अपररूपानें अभिनिष्पन्न होत नाहीं, असें हें पूर्वाधिकरणांत सिद्ध झालें.[–**'अधुना०'** इत्यादि भाष्यानें अधिकरणाचा विषय व संशय दाखवितात–]=पण आतां त्याचा विशेष जाणण्याची इच्छा झाली असतां [–आणि ज्या ब्रह्मरूपानें मुक्ताचें अवस्थान होतें तें काय सप्रपंच आहे कीं निष्प्रपंचच किंवा तें सप्रपंच व निष्प्रपंच असें उभयरूप आहे, असा मतभेदामुळें संशय आला असतां मुक्तांना उपसृप्य–गमनीय–प्राप्य असलेल्या ब्रह्माच्या दृष्टिद्वयाचा आश्रय करून येथें उभयरूपत्व सांगितलेलें असल्यामुळें याच्या पादादिसंगति आहेत. पूर्वपक्षांत 'सप्रपंचत्वश्रुतींच्या किंवा निष्प्रपंचत्वश्रुतींच्या मुख्यार्थत्वाची सिद्धि' व सिद्धान्तांत 'द्विविध श्रुतींच्या दृष्टिद्वयाच्या आश्रयानें मुख्यार्थत्वाची उपपत्ति–त्यांच्या मुख्यार्थत्वाचा संभव ' असा फलभेद मानून **' अभिधीयते०'** इत्यादि भाष्यानें पूर्वपक्ष करितात–]=असा पूर्वपक्ष सांगितला जातो–याचें **स्व-रूप**–स्वरूप ब्राह्म–ब्रह्मसंबंधी

–अपहतपाप्मत्वादि-सत्यसंकल्पत्वान्त, तसेंच सर्वज्ञत्व व सर्वेश्वरत्व; त्या स्वरूपानें मुक्त अभिनिष्पन्न होतो, असें जैमिनि-आचार्य मानितो. कोणत्या कारणानें? उपन्यासादिकांवरून त्याच्या तथात्वाचा–तसल्या स्वरूपत्वाचा अवगम होतो. [–'तथाहि०' इत्यादि भाष्यानें उपन्यासानें ब्रह्माच्या सप्रपंचत्वाच्या सिद्धीचें विवरण–]

भाष्यं—तथाहि— 'य आत्माऽपहतपाप्मा' इत्यादिना 'सत्यकामः सत्यसंकल्पः' इत्येवमंतेनोपन्यासेन एवमात्मकतामात्मनो बोधयति । तथा 'स तत्र पर्येति जक्षत्क्रीडन्रममाणः' इत्यैश्वर्यरूपमावेदयति । 'तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति' इति च । 'सर्वज्ञः सर्वेश्वरः' इत्यादिव्यपदेशाश्चैवमुपपन्ना भविष्यन्तीति ॥ ५ ॥

भाष्यार्थ—कसा तो पहा–"जो आत्मा अपहतपाप्मा–निष्पाप०"–पृ.७९३–येथून आरंभ करून "सत्यकाम, सत्यसंकल्प" येथपर्यंतच्या उपन्यासानें श्रुति आत्म्याच्या अशा स्वरूपत्वाचा बोध करिते. [उपन्यास म्ह० उद्देश, व तो उद्देश म्ह० अन्यत्र ज्ञात झालेल्याचा अन्य विधानासाठीं अनुवाद.–'**तथा०**' इत्यादि भाष्यानें वादी आदिशब्दाचा अर्थ–विधि दाखवितो–]=त्याचप्रमाणें "तो तेथें हंसणारा, क्रीडा करणारा, रममाण होणारा"–छां.८.१२.३–असें त्याच्या ऐश्वर्यरूपाचें आवेदन–निवेदन करिते व "त्याचा सर्व लोकांमध्यें कामचार–यथेष्ट संचार होतो."–छां. ७. २५. २.–असें श्रुति आवेदन करिते. [अज्ञाताचें ज्ञान करून देणें हा विधि आहे.–'**सर्वज्ञः०**' इत्यादि भाष्यानें आदिशब्दानें सांगितलेला व्यपदेश सांगतात–]=आणि 'सर्वज्ञ, सर्वेश्वर' इत्यादि व्यपदेश–निर्देश उपपन्न होतील, असें जैमिनि-आचार्य मानितो. [विधेयान्तरराहित्यानें उद्देश्य नसलेल्याचें व अप्रतिपाद्यत्वानें अविधेय असलेल्याचें सिद्ध असल्याप्रमाणेंच कथन करणें हा व्यपदेश होय.] ५. [–'**चितितन्मात्रेण०**' इत्यादि सूत्रानें पूर्वपक्षान्तर सांगतात–]

सूत्रं—चितितन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः ॥ ६

सूत्रार्थ—तदात्मकत्वामुळें–जीवात्म्याला चैतन्यात्मकत्व असल्यामुळें चैतन्यरूपानें अवस्थित असलेल्या मुक्त ब्रह्मामध्यें सर्वज्ञत्वादिशब्द निरर्थकच योजिले जातात, असें औडुलोमि-आचार्य मानितो. ६.–सु. ब्र. ४९५.–[–"उपन्यास, विधि व व्यपदेश यांनीं नानारसत्व प्रदर्शित केलें असतांना चिदेकरसत्व कसें?" अशी आशंका घेऊन '**यद्यपि०**' इत्यादि भाष्यानें वादी सांगतो–]

भाष्यं—यद्यप्यपहतपाप्मत्वादयो भेदेनैव धर्मा निर्दिश्यन्ते। तथापि शब्दविकल्पजा एवैते। पाप्मादिनिवृत्तिमात्रं हि तत्र गम्यते। चैतन्यमेव त्वस्या-

त्मनः स्वरूपमिति तन्मात्रेण स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिर्युक्ता । तथा च श्रुतिः–' एवं वा अरेऽयमात्मानंतरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव ' इत्येवंजातीयका अनुगृहीता भविष्यति ॥

भाष्यार्थ—यद्यपि अपहतपाप्मत्वादि धर्म भेदानेंच सांगितले जातात, त्यांचा भेदानेंच निर्देश केला जातो तथापि ते धर्म शब्दविकल्पजन्यच आहेत. [–"अहो-पण, त्यांना विकल्पमात्रत्व कसें ?" अशी आशंका घेऊन ' पाप्मादिकांना काल्पनिकत्व असल्यामुळें तन्निवृत्तिरूप अपहतपाप्मत्वादिकांचेंहि ' राहूचें शिर ' याप्रमाणें काल्पनिकत्वच उपपन्न होतें ' असें ' **पाप्मादिनिवृत्तिमात्रं०** ' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]=कारण त्या निर्देशांत केवळ पाप्मादिनिवृत्तिच अवगत होते. [–" तर मग त्याचें वास्तव रूप काय आहे ?" ' **चैतस्यमेव०**' इत्यादि भाष्यानें उत्तर–]=पण केवळ चैतन्य हेंच आत्म्याचें स्वरूप आहे.त्यामुळें'तन्मात्रेण'–चैतन्यमात्रानें स्वरूपानें अभिनिष्पत्ति होणें युक्त आहे. [–'**तथा च०**'इत्यादि भाष्यानें त्याविषयीं प्रमाण–]=आणि असें असल्यामुळेंच "याप्रमाणेंच हे मैत्रेयि, हा आत्मा अनन्तर, अबाह्य, कृत्स्न, प्रज्ञानघनच आहे"–बृ. ४.५. १३.–ही अशा जातीची श्रुति अनुगृहीत होईल. [–" पण सत्यकामत्वादि धर्मांची अपहतपाप्मत्वादिकांप्रमाणें व्यवस्था लावितां येणें शक्य नसल्यामुळें ब्रह्माला चैतन्यमात्रता कोठून असणार ?" अशी आशंका घेऊन ' **सत्यकामत्वादयस्तु०**' इत्यादि भाष्यानें उत्तर–]

भाष्यं—सत्यकामत्वादयस्तु यद्यपि वस्तुस्वरूपेणैव धर्मा उच्यन्ते सत्याः कामा अस्येति । तथाप्युपाधिसंबंधाधीनत्वात्तेषां न चैतन्यवत्स्वरूपत्वसंभवः । अनेकाकारत्वप्रतिषेधात् । प्रतिषिद्धं हि ब्रह्मणोऽनेकाकारत्वं ' न स्थानतोऽपि परस्योभयलिंगम्' इत्यत्र ॥

भाष्यार्थ—पण ' ज्याचे काम सत्य आहेत तो सत्यकाम ' अशा व्युत्पत्तीनें सत्यकामत्वादि धर्म यद्यपि वस्तुस्वरूपानेंच सांगितले जातात तथापि त्यांना उपाधिसंबंधाधीनत्व असल्यामुळें चैतन्याप्रमाणें त्यांच्या स्वरूपत्वाचा संभव नाहीं. [–" अहोपण, उपाधि हाहि त्याचाच भेद असल्यामुळें त्यांना वास्तवच धर्मत्व आहे " अशी आशंका घेऊन ' **अनेक०** ' इत्यादि म्हणतात–]=कारण ब्रह्माच्या -आत्म्याच्या अनेकाकारत्वाचा प्रतिषेध केलेला आहे. " परमात्म्याचें उपाधितःहि उभयलिंग नाहीं. "–ब्र. भा. ३.२.११. पृ. १४०.–या सूत्रांत ब्रह्माच्या अनेकाकारत्वाचा प्रतिषेध केला आहे, हें प्रसिद्ध आहे. [–उपन्यासाप्रमाणेंच विधि व व्यपदेश यांची गति ' **अत एव च०** ' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]

भाष्यं—अतएव च जक्षणादिसंकीर्तनमपि दुःखाभावमात्राभिप्रायं स्तुत्यर्थं 'आत्मरतिः' इत्यादिवत्। न हि मुख्यान्येव रतिक्रीडामिथुनान्यात्मनि निमित्तानि शक्यन्ते वर्णयितुं द्वितीयविषयत्वात्तेषाम्। तस्मान्निरस्ताशेषप्रपंचेन प्रसन्नेनाव्यपदेश्येन बोधात्मनाऽभिनिष्पद्यत इत्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते ॥ ६ ॥

भाष्यार्थ—आणि अनेकाकारत्वाचा निषेध केलेला असल्यामुळेंच हंसणें, क्रीडा करणें इत्यादि धर्माचें संकीर्तनहि केवल दुःखाभाव सांगणें, याच अभिप्रायानें स्तुतीसाठीं आहे. 'आत्मरतिः०' इत्यादि संकीर्तनाप्रमाणें. [-पण दृष्टान्तांतीलहि 'आत्मरति' इत्यादि मुख्यच आहे, अशी आशंका घेऊन 'न हि०' इत्यादि म्हणतात-]=कारण आत्म्यामध्यें रति, क्रीडा, मिथुन, हीं निमित्तें मुख्यच आहेत, असें वर्णन करितां येणें शक्य नाहीं. कारण त्यांना द्वितीयविषयत्व आहे, त्यांचा विषय स्वतःहून भिन्न-दुसरा असतो. [-याप्रमाणें उपन्यासादिकांना अन्यथासिद्धत्व आहे, असें झालें असतां श्रुतिसिद्ध अर्थाचा उपसंहार-]='**तस्मात्०**' -म्हणून ज्यांतील निःशेष प्रपंचाचें निरसन केलें आहे, अशा प्रसन्न, अनिर्देश्य, बोधरूपानें तो अभिनिष्पन्न होतो, असें औडुलोमि-आचार्य मानितो. ६. [-'**एवं०**' इत्यादि सूत्रानें सिद्धान्त सांगतात-]

सूत्रं--एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादविरोधं बादरायणः ॥ ७ ॥ (३)

सूत्रार्थ--अशा पारमार्थिक चैतन्यमात्र स्वरूपाचा स्वीकार जरी केला तरी पूर्वोक्त उपन्यासादिकांवरून 'पूर्वभावामुळें'-पूर्वे ब्रह्मस्वरूपाच्या व्यावहारिक सर्वज्ञत्वादिकांचें अस्तित्व असल्यामुळें 'अविरोध' आहे-मुक्तात्म्या ब्रह्माच्या सप्रपंचत्व-निष्प्रपंचत्वाचा विरोध नाहीं, असें बादरायण आचार्य मानितात. ७(३) -सु. ब्र. ४९५-[-चिन्मात्र असलेल्याहि ब्रह्माच्या तत्त्वातत्त्वविभागामुळें द्विधात्वाची सिद्धि होते, अशा या सूत्रार्थाचें '**एवमपि०**' इत्यादि भाष्यानें विवरण-]

भाष्यं—एवमपि पारमार्थिकचैतन्यमात्रस्वरूपाभ्युपगमेऽपि व्यवहारापेक्षया पूर्वस्यापि उपन्यासादिभ्योऽवगतस्य ब्राह्मस्यैश्वर्यरूपस्य अप्रत्याख्यानादविरोधं बादरायण आचार्यो मन्यते ॥ ७ ॥ (३)

भाष्यार्थ--'एवं अपि'-पारमार्थिक चैतन्यमात्र स्वरूपाचा अभ्युपगम-स्वीकार जरी केला तरी व्यवहाराच्या अपेक्षेनें उपन्यासादिकांवरून अवगत झालेल्या पूर्वीच्याहि ब्रह्माच्या ऐश्वर्यरूपाचें प्रत्याख्यान होत नसल्यामुळें बादरायण-आचार्य अविरोध मानितात. ७.-सु. ब्र. ४९६-९७. (३)

(४. संकल्पाधिकरण. सू. ८-९.)

—या पूर्वीच्या तीन अधिकरणांत परविद्येचें फल सांगून आतां अपरविद्येच्या फलाचा विस्तार करण्यास ' संकल्पादेव० ' इत्यादि सूत्रानें आरंभ करितात—

सूत्रं—संकल्पादेव तु तच्छ्रुतेः ॥ ८

सूत्रार्थ—पण केवल संकल्पानेंच या विद्वानाला पित्रादिविभूतीची प्राप्ति होते. कारण ' संकल्पादेव०' इत्यादि तसें सांगणारी श्रुति आहे. ८–सु.ब्र.४९८. [–विषय सांगण्यासाठीं '**हार्दविद्यायां०**' इत्यादि भाष्यानें वाक्य उदाहृत करितात–]

भाष्यं—हार्दविद्यायां श्रूयते— ' स यदि पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति ' इत्यादि । तत्र संशयः— किं संकल्प एव केवलः पित्रादिसमुत्थाने हेतुरुत निमित्तान्तरसहित इति । तत्र सत्यपि संकल्पादेवेति श्रवणे लोकवन्निमित्तान्तरापेक्षता युक्ता ॥

भाष्यार्थ—हार्दविद्येमध्यें "तो जर पितृलोककाम–पितृलोकाची इच्छा करणारा झाला तर याच्या नुस्त्या संकल्पामुळेंच याचे पितर याच्याशीं संबद्ध होतात" –छां. ८.२.१.–इत्यादि श्रुत आहे. [–' एव-'काराला अयोग-अन्ययोगव्यवच्छेद-साधारणत्व असल्यामुळें म्ह० तो त्या दोन्ही व्यवच्छेदांना साधारण असल्यामुळें संकल्पाला विषय करून–त्याविषयीं संदेह सांगतात–]=त्याविषयीं ' केवल संकल्पच त्याच्या पित्रादिकांच्या समुत्थानाचा हेतु आहे कीं दुसऱ्या कांहीं निमित्तासह तो त्याचा हेतु आहे ' असा संशय येतो. [–या अधिकरणांत ब्रह्मभूत सगुणब्रह्मज्ञाच्या विभूतिनिर्माणाच्या साधनाचें निरूपण केलेलें असल्यामुळें याची पादादिसंगति आहे. पूर्वपक्षांत ' लोकवृत्तानुसारी आचरण ' व सिद्धान्तांत ' श्रुतिवृत्तानुसारी आचरण ' अशा आशयानें ' अवधारणश्रुतीवरून संकल्पाचें निरपेक्षत्व सिद्ध होत असल्यामुळें पूर्वपक्षाचें उत्थानच होत नाहीं,' अशी आशंका घेऊन '**तत्र०**' इत्यादि भाष्यानें म्हणतात–] =त्या श्रुतींत ' संकल्पात् एव '–संकल्पापासूनच, असें श्रवण जरी असलें तरी लोकाप्रमाणें त्याला दुसऱ्या निमित्ताची अपेक्षता असणें युक्त आहे. [–' लोकवत् ' असें जें भाष्यांत म्हटलें आहे, त्याचें ' **यथा लोके०**' इत्यादि भाष्यानें विवरण–]

भाष्यं—यथा लोकेऽस्मदादीनां संकल्पाद्गमनादिभ्यश्च हेतुभ्यः पित्रादिसंपत्तिर्भवत्येवं मुक्तस्यापि स्यात् । एवं दृष्टविपरीतं न कल्पितं भविष्यति ॥

भाष्यार्थ—ज्याप्रमाणें व्यवहारांत आमच्या सारख्यांना संकल्पामुळें व गमनादि हेतूंमुळें पित्रादिकांची संपत्ति–प्राप्ति होते, [–' मुक्ताची पित्रादिभोगहेतुसंपत्ति

संकल्पाहून भिन्न यत्नादिकांची अपेक्षा करणारी आहे. कारण तिला भोगहेतुसंपत्तित्व आहे. आमच्या सारख्यांच्या भोगहेतुसंपत्तीप्रमाणें' असें अनुमान मानून वादी '**एवं०**' इत्यादि भाष्यानें दार्ष्टान्तिक सांगतो-]=त्याचप्रमाणें मुक्ताचीहि पित्रादिसंपत्ति संकल्प व गमनादि इतर हेतु, यांमुळें होईल. [-'**एवं दृष्ट०**' इत्यादि भाष्यानें अनुमानाचें फल सांगतो-]=कारण असें मानिल्यानें दृष्टविपरीत-अनुभवाच्या विरुद्ध कल्पना केली नाहीं, असें होईल. [-" अहोपण, लोकवृत्ताच्या अनुसार श्रुतीचें अर्थवत्त्व सिद्ध झालें असतां मग त्याच्या विपरीत कल्पना करणें योग्य नाहीं, हें म्हणणें बरोबर आहे. पण येथें लोकवृत्ताचें अनुसरण केल्यास अवधारणाला अर्थवत्त्वच नाहीं, असें होईल, 'एव-'कार व्यर्थ होईल" अशी आशंका घेऊन वादी '**संकल्पादेव०**' इत्यादि भाष्यानें म्हणतो-]

भाष्यं—संकल्पादेवेति तु राज्ञ इव संकल्पितार्थसिद्धिकरीं साधनान्तरसामग्रीं सुलभामपेक्ष्योच्यते । न च संकल्पमात्रसमुत्थानाः पित्रादयो मनोरथविजृंभितवच्चंचलत्वात्पुष्कलं भोगं समर्पयितुं पर्याप्ताः स्युरिति ॥

भाष्यार्थ—पण 'संकल्पापासूनच' असें जें म्हटलें आहे तेंहि राजाच्या संकल्पित अर्थाची सिद्धि करणारी दुसऱ्या साधनांची सामग्री जशी सुलभ असते तशाच याच्याहि सुलभ सामग्रीच्या अपेक्षेनें म्हटलें जातें. [-शिवाय पित्रादिकांना संकल्पमात्रजन्यत्व आहे, असें जर म्हटलें तर मनोरथानें निर्माण केलेल्या स्त्री-पुत्रादिकांप्रमाणें त्यांना अर्थक्रियासामर्थ्य-कार्यसामर्थ्य नसल्यामुळेंहि संकल्पातिरिक्त साधनांची अपेक्षा असते, असें म्हणणें उचित आहे, असें '**न च०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतो-]=आणि 'केवल संकल्पापासूनच' ज्यांचें समुत्थान-उद्भव होतो असे पित्रादिक मनोरथानें कल्पिलेल्या स्त्री-पुत्रादि पदार्थांप्रमाणें चंचलत्वामुळें-ते चंचल-क्षणिक असल्यामुळें [-" अहोपण, मनोरथानें उत्पन्न केलेल्या भोग्यपदार्थांपासूनहि हर्षादिकार्य उपलब्ध होतें," अशी आशंका घेऊन 'त्यांचें ज्ञानमात्रसाध्य-केवल ज्ञानानें साध्य असलेलें हर्षादि कार्य जरी असलें तरी ज्ञेयवस्तूनें साध्य होणारें कार्य त्यांत नाहीं,' असें '**पुष्कलं०**' इत्यादि भाष्यानें वादी म्हणतो-]-पुष्कल भोग समर्पण करण्यास पुरेसे होत नाहींत, ते संकल्पमात्रानें झालेले पित्रादिक पूर्ण भोग देण्यास समर्थ नसतात, असा पूर्वपक्ष प्राप्त होतो. [-यत्नादिकांची ज्याला अपेक्षा आहे, अशा संकल्पालाच पित्रादिनिर्माण-हेतुत्व आहे, अशा या पूर्वपक्षाचा '**एवं०**' इत्यादि भाष्यानें अनुवाद करून सिद्धान्तसूत्राला अवतरण देऊन त्याचें व्याख्यान करितात—]

भाष्यं—एवं प्राप्ते ब्रूमः—संकल्पादेव तु केवलात्पित्रादिसमुत्थानमिति । कुतः । तच्छ्रुतेः । 'संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति ' इत्यादिका हि श्रुतिर्निमित्तान्तरापेक्षायां पीड्येत । निमित्तान्तरमपि तु यदि संकल्पानुविधाय्येव स्याद्भवतु । न तु प्रयत्नान्तरसंपाद्यं निमित्तान्तरमितीष्यते । प्राक्तत्संपत्तेः वंध्यसंकल्पत्वप्रसंगात् ॥

भाष्यार्थ—असा पूर्वपक्ष प्राप्त झाला असतां ' केवल संकल्पापासूनच पित्रादिकांचें समुत्थान होतें ' असें आम्ही सांगतों. [—" अहोपण, संकल्पाला यत्नसापेक्षत्व असतें अशाविषयीं अनुमान सांगितलेलें असल्यामुळें केवल संकल्पाला पित्रादिकांच्या उद्भवाचें हेतुत्व नाहीं " अशी शंका—]=कोणत्या कारणानें ? [श्रुति-विरुद्धत्वामुळें अनुमानाला कालात्ययापदिष्टत्व—बाधितत्व आहे असें सांगतात—]=' **तच्छ्रुतेः०**'—कारण तशी श्रुति आहे. ' संकल्पापासूनच याचे पितर उत्थान पावतात'—पृ.८००—इत्यादि श्रुति संकल्पाला निमित्तान्तराची अपेक्षा आहे, असें म्हटल्यास बाधित होईल. [—"शिवाय निमित्तान्तरहि संकल्पाधीन आहे कीं यत्नान्तरसाध्य आहे" असा विकल्प करून त्यांतील पहिल्या पक्षाचा स्वीकार करून दुसऱ्या पक्षाला दूषित करितात—]=' **निमित्ता०**'—पण तें निमित्तान्तरहि जर संकल्पाच्या अधीनच असेल तर तें असूं दे. पण दुसऱ्या प्रयत्नानें संपाद्य असें त्याचें दुसरें निमित्त असतें, असें मानिलें जात नाहीं, तें इष्ट नाहीं. [कारण यत्नादिकांची ज्याला अपेक्षा आहे, अशा निमितान्तराची उत्पत्ति संकल्पाच्या अपेक्षेनें विलंबानें—उशीरानें होणारी असल्यामुळें त्या निमित्तान्तराच्या उत्पत्तीच्या पूर्वी विद्वानाला मोघसंकल्पत्व आहे, त्याचा संकल्प व्यर्थ—निष्फल आहे, असें होईल. त्यामुळें विकल्पांतील दुसरा पक्ष अयोग्य आहे, असें सांगतात—] =' **प्राक्तत्०**'—कारण त्या निमित्तान्तराच्या संपत्तीच्या—प्राप्तीच्या पूर्वी विद्वानाच्या संकल्पाला वंध्यसंकल्पत्व आहे, असें होतें—त्याचा संकल्प व्यर्थ आहे, असें म्हणण्याचा प्रसंग येतो, वंध्यसंकल्पत्वप्रसंग येतो. [—आतां ' लोकाप्रमाणें संकल्पाला निमित्तान्तराची अपेक्षा असते' असें जें वाद्यानें वर म्हटलें आहे, त्याविषयीं ' न च०' इत्यादि भाष्यानें म्हणतात—]

भाष्यं—न च श्रुत्यवगम्येऽर्थे लोकवदिति सामान्यतो दृष्टं क्रमते । संकल्पबलादेव चैषां यावत्प्रयोजनं स्थैर्योपपत्तिः । प्राकृतसंकल्पविलक्षणत्वान्मुक्तसंकल्पस्य ॥८॥

भाष्यार्थ—आणि श्रुतीनेंच अवगम्य–ज्ञात होण्यास योग्य असलेल्या अर्थी 'लोकवत्' असें सामान्यतोदृष्ट अनुमान प्रवृत्त होऊं शकत नाहीं. [–तसेंच, 'मनोरथनिर्मित पदार्थांप्रमाणें संकल्पापासून उत्पन्न झालेल्या पित्रादिकांना अतिचंचलत्वामुळें भोगसाधनत्व नाहीं' असें जें वर म्हटलें आहे, त्याविषयीं आचार्य म्हणतात–] आणि संकल्पबलामुळेंच यांचें यावत्प्रयोजन–संकल्पकर्त्याचें कार्य निष्पन्न होईपर्यंत स्थैर्य उपपन्न होतें. [–" पण आमच्या सारख्यांच्या संकल्पामध्यें प्रतीत न होणारें स्थैर्य मुक्ताच्या संकल्पामध्यें कसें संभवेल? " '**प्राकृत०**' इत्यादि भाष्यानें उत्तर–]=कारण मुक्ताच्या संकल्पाला प्राकृतांच्या संकल्पाहून विलक्षणत्व असतें–मुक्तांचा संकल्प प्राकृत पुरुषांच्या संकल्पाहून विलक्षण असतो, त्यामुळें त्यांचें स्थैर्य संभवतें. ८. [–'**अत एव०**' इत्यादि सूत्रानें विद्वानाच्या सत्यसंकल्पामध्यें लाभान्तर सांगतात–]

सूत्रं—अत एव चानन्याधिपतिः॥९॥(४)

सूत्रार्थ—विद्वान् सत्यसंकल्प असल्यामुळेंच तो 'अनन्याधिपति'–ज्याचा दुसरा कोणी अधिपति नाहीं,- असा असतो. ९ (४)–सु.ब्र. ४९८–[–" उपासकाचा भोग ईश्वराधीन असतो, तो केवल संकल्पापासूनच होऊं शकत नाहीं " अशी आशंका घेऊन '**अत एव०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]

भाष्यं—अत एव च अवंध्यसंकल्पत्वादनन्याधिपतिर्विद्वान्भवति नास्यान्योऽधिपतिर्भवतीत्यर्थः । न हि प्राकृतोऽपि संकल्पयन्नन्यस्वामिकत्वमात्मनः सत्यां गतौ संकल्पयति । श्रुतिश्चैतद्दर्शयति—'अथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान्कामांस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति' इति ॥९॥ (४)

भाष्यार्थ—'अत एव च' म्हणूनच–अवंध्यसंकल्पत्व–सत्यसंकल्पत्व असल्यामुळेंच विद्वान् 'अनन्याधिपति' असतो. त्याचा दुसरा अधिपति नसतो, असा भावार्थ. [–" अहोपण, विद्वानाला सत्यसंकल्पत्व जरी असलें तरी त्याचें ईश्वराधीनत्व कसें मानिलें जात नाहीं ? " '**न हि०**' इत्यादि भाष्यानें उत्तर–]=कारण संकल्प करणारा प्राकृतहि आपलें अन्यस्वामिकत्व–आपला स्वामी दुसरा कोणी असावा, असें इच्छीत नाहीं. [–" अहोपण, ईश्वराच्या प्रसादामुळें मला भोग मिळावा, अशी इच्छा करणारे लोक दिसतात ! " '**सत्यां गतौ०**' इत्यादि भाष्यानें उत्तर–]=अन्य गति असतांना कोणीहि संकल्पकर्ता तसा संकल्प करीत नाहीं. [–विद्वानाचें अनन्याधीन ऐश्वर्य आहे, याविषयीं प्रमाण–]='**श्रुतिश्च०**'–आणि श्रुति "पण जे येथें आत्म्याला

व या सत्य कामांना जाणून शरीर सोडून जातात त्यांचा सर्व लोकांमध्यें कामचार –यथेष्ट संचार होतो"–छां. ८.१.६.सु.उ.४६९–असें हें दाखविते. ९ (४)

(५. अभावाधिकरण. सू. १०-१४)

––ब्रह्मीभूत विद्वानाच्या सप्रपंचत्व-निष्प्रपंचत्वांचीच क्रमानें व्यावहारिक-तात्त्विकत्वांनीं व्यवस्था सांगून संकल्पातिरिक्त साधनांचा भाव व अभाव यांचा एका उपाधींत सामान्यतः विरोध असल्यामुळें लोकसिद्ध पद-पदार्थांची अपेक्षा करणाऱ्या श्रुतीचा लौकिक अनुमानानें बाध होतो, असा पूर्वपक्ष करून केवल पद-पदार्थज्ञानासाठीं श्रुतीला लोकसिद्ध पद-पदार्थांची अपेक्षा जरी असली तरी वाक्यार्थज्ञानामध्यें तिची अपेक्षा नसल्यामुळें, 'विमत–भोग यत्नादिकांची अपेक्षा न करणाऱ्या संकल्पापासूनच उत्पन्न होणारा आहे, योगजन्यसामर्थ्यदृष्ट-त्वामुळें, अगस्त्यानें केलेल्या समुद्रपानाप्रमाणें' या अनुमानानें अनुगृहीत श्रुतीनें वाद्याचें अनुमान बाधित होत असल्यामुळें संकल्पमात्रसिद्धीनें विद्वानाच्या भोग-हेतूची सिद्धि होते, असें सांगितलें. आतां 'एव' अशा अवधारणामुळें अन्य-योगव्यवच्छेदानें केवल संकल्पालाच पित्रादिसाधनत्व जसें आहे, त्याचप्रमाणें येथेंहि 'मनसा' या विशेषणाला अन्ययोगव्यवच्छेदकत्वानें अवधारणार्थत्व असल्या-मुळें विद्वानाच्या देहादिकांचा अभाव आहे, असा '**अभावं०**' इत्यादि सूत्रानें पूर्वपक्ष–

सूत्रं––अभावं बादरिराह ह्येवम् ॥१०

सूत्रार्थ––बादरि-आचार्य विद्वानाच्या शरीरेंद्रियांचा अभाव मानितो. कारण 'मनसा०' इत्यादि श्रुति त्यांचा अभाव सांगते. १०–सु. ब्र. ५००. [–"तर मग विद्वानाच्या मनाच्या अस्तित्वाचाहि विचार कां बरें केला जात नाहीं?" '**संकल्पादेव०**' इत्यादि भाष्यानें उत्तर–]

भाष्यं––'संकल्पादेवास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति' इत्यतः श्रुतेर्मनस्तावत्संकल्प-साधनं सिद्धम् । शरीरेंद्रियाणि पुनः प्राप्तैश्वर्यस्य विदुषः सन्ति न वा सन्तीति समीक्ष्यते ॥

भाष्यार्थ––"संकल्पापासूनच याचे पितर समुत्थान पावतात."–पृ. ८०० –या अशा श्रुतीवरून संकल्पाचें साधन मन पूर्वींच सिद्ध झालें आहे. [–शरीरें-द्रियें हा या अधिकरणाचा विषय आहे. तीं विद्यावान् मुक्ताचीं आहेत कीं नाहींत, तशींच तीं आहेत व नाहींतहि, असा वाद्यांचा मतभेद असल्यामुळें '**शरीरे-न्द्रियाणि०**' इत्यादि भाष्यानें संशय सांगतात–]=परंतु ऐश्वर्याला प्राप्त झालेल्या विद्वानाचीं शरीरेंद्रियें आहेत कीं नाहींत, याचें समीक्षण–आलोचन केलें जातें.

[–या अधिकरणांत सगुणब्रह्मवेत्त्याच्या संकल्पापासूनच देहादिकांचा भाव व अभाव यांच्या कथनानें ब्रह्मज्ञानफलभूत विभूतीचें कथन केलेलें असल्यामुळें याची पादादिसंगति आहे. पूर्वपक्षांत 'विशेषणश्रुतीच्या किंवा अनेकधाभावश्रुतीच्या मुख्यार्थत्वाची असिद्धि' व सिद्धान्तांत 'विद्वानाच्या सत्यसंकल्पत्वामुळेंच त्या दोन्ही श्रुतींच्या मुख्यार्थत्वाची उपपत्ति' असा फलभेद स्वीकारून 'तत्र०'इत्यादि भाष्यानें पूर्वपक्षसूत्राची योजना करितात–]

भाष्यं—**तत्र बादरिस्तावदाचार्यः शरीरस्येंद्रियाणां चाभावं महीयमानस्य विदुषो मन्यते । कस्मात् । एवं ह्याहाम्नायः 'मनसैतान्कामान्पश्यन्रमते' 'य एते ब्रह्मलोके' इति । यदि मनसा शरीरेंद्रियैश्च विहरेन्मनसेति विशेषणं न स्यात् । तस्मादभावः शरीरेंद्रियाणां मोक्षे ॥१०॥**

भाष्यार्थ—असा संशय आला असतां प्रथम बादरि-आचार्य महत्त्वास प्राप्त केल्या जाणाऱ्या विद्वानाच्या शरीराचा व इंद्रियांचा अभाव मानितो. [–"पण वाद्यांचा मतभेद असल्यामुळें अभावनियमाची असिद्धि होते" अशी शंका–]= कोणत्या कारणानें? [–विशेषणश्रुतीनें तिचा परिहार–]='एवं०'–कारण आम्नाय –वेद "मनानें या कामास पहाणारा असा होत्साता तो रममाण होतो"–छां. ८. १२. ५.–"जे हे काम ब्रह्मलोकांत आहेत"–छां. ८. १३. १–असें हेंच सांगतो. [–"अहोपण, पक्षान्तरींहि विशेषण अयोगव्यवच्छेदकत्वानें उपपन्न होतें" अशी आशंका घेऊन बादरि-आचार्य म्हणतो–]='यदि०'–कारण जर तो विद्वान् मनानें व शरीरेंद्रियांनीं विहार करीत असता तर 'मनसा' असें हें विशेषण वेदानें योजिलें नसतें. [अन्ययोगव्यवच्छेदासाठीं 'मनसा'–मनानें, हें विशेषण असल्यामुळें 'डाव्या डोळयानें पाहतो' याप्रमाणें इतरव्यावृत्ति अवगत होते. पण अयोगव्यवच्छेदपक्षीं विशेषण तसें अर्थवत् होत नाहीं, असा भावार्थ. –'तस्मात्०' इत्यादि भाष्यानें विशेषणाच्या फलाचा उपसंहार करितात–]=म्हणून मोक्षांत शरीरेंद्रियांचा अभाव आहे. १०. [–'भावं०' इत्यादि सूत्रानें पक्षान्तर–]

सूत्रं—भावं जैमिनिर्विकल्पामननात् ॥११

सूत्रार्थ—जैमिनि-आचार्य मनाप्रमाणेंच शरीरादिकांचा भाव–अस्तित्व मानितो. कारण 'तो एकधा होतो, बहुधा होतो' अशा विकल्पाचें आमनन–कथन केलें आहे. शरीरभेदावांचून असा बहुभाव संभवत नाहीं.११.–सु.ब्र.५००. [–'जैमिनिस्तु०' इत्यादि भाष्यानें सूत्राक्षरांची योजना करितात–]

भाष्यं—जैमिनिस्त्वाचार्यो मनोवच्छरीरस्यापि सेंद्रियस्य भावं मुक्तं प्रति मन्यते। यतः 'स एकधा भवति त्रिधा भवति' इत्यादिनाऽनेकधाभावविकल्पमामनन्ति। न ह्यनेकविधता विना शरीरभेदेनांजसी स्यात्। यद्यपि निर्गुणायां भूमविद्यायां अयमनेकधाभावविकल्पः पठ्यते। तथापि विद्यमानमेवेदं सगुणावस्थायामैश्वर्यं भूमविद्यास्तुतये संकीर्त्यत इत्यतः सगुणविद्याफलभावेनोपतिष्ठत इति ॥ ११ ॥ उच्यते–

भाष्यार्थ—पण जैमिनि-आचार्य मुक्ताप्रत–मुक्ताच्या मनाप्रमाणेंच इंद्रियांसह शरीराचाहि भाव–अस्तित्व मानितो. कारण "तो एकधा–एकप्रकारचा होतो, बहुप्रकारचा होतो."–छां. ७. २६. २.–इत्यादि वचनानें अनेकधाभावाच्या–अनेक प्रकारच्या विकल्पाचें आमनन करितात. [–"अहोपण, तें विकल्पकथन मनाच्या भेदामुळेंच कां असणार नाहीं?" 'न हि०' इत्यादि भाष्यानें उत्तर–] =कारण शरीराच्या भेदावांचून साक्षात्–मुख्य अनेकविधता–अनेकप्रकारत्व उपपन्न होणार नाहीं. [–देहभेदाच्या अभावीं मनोभेद सांगतां येणें शक्य नसल्यामुळें मनोभेदकृत विकल्पकथन नाहीं, असा भावार्थ.–"अहोपण, या अनेकधाभावाचा पाठ निर्गुणविद्याप्रकरणांत असल्यामुळें विकल्पामनन ही स्तुतिच आहे," अशी आशंका घेऊन जैमिनि-आचार्य म्हणतो–]=' यद्यपि० '–जरी निर्गुणभूमविद्येमध्यें हा अनेकधाभावविकल्प पठित आहे, तथापि सगुणविद्यावस्थेंत विद्यमान असलेलेंच हें ऐश्वर्य भूमविद्येच्या स्तुतीसाठीं त्या विद्येंत सांगितलें जातें –त्याचें संकीर्तन केलें जातें. त्यामुळें तें सगुणविद्येच्या फलभावानें उपस्थित होतें, 'इति'–असा दुसरा पक्ष प्राप्त होतो. [–प्रियादिभोगहीन देहांत निर्गुणज्ञानामध्यें स्तुतित्वानें अनेकधाभावाचा अन्वय जरी होत असला तरी विशिष्टभोगसंसर्गास योग्य असलेल्या दहरादि-उपासनेंत त्याचा फलत्वानें अन्वय होतो, असा भावार्थ. 'मनसा'–मनानें, हें अन्ययोगव्यावर्तक विशेषण देहादिकांचा व्यवच्छेद करितें, असें म्हणणें युक्त नाहीं. कारण 'चैत्र धनुर्धर आहे' याप्रमाणें अयोगव्यवच्छेदानेंहि त्याचा संभव आहे, असा भावार्थ.] ११. [–सिद्धान्ताला प्रवृत्त करितात–] =' उच्यते '–' द्वादशाहवत् '–या सूत्रानें सिद्धान्त सांगितला जातो––

सूत्रं—द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोऽतः ॥१२

सूत्रार्थ––' अतः '–' मनसा ' असें विशेषण व अनेकधाभावविकल्पाचें कथन, असें लिंगद्वय असल्यामुळें बादरायण-आचार्य– जेव्हां शरीरादिकांचा संकल्प करितो तेव्हां शरीरेंद्रियवत्त्व व जेव्हां त्यांचा संकल्प करीत नाहीं तेव्हां

त्याचा अभाव, असें विद्वानाचें उभयविध–दोन्ही प्रकारचें ऐश्वर्य मानितो. 'द्वादशाहाप्रमाणें '–द्वादशाहक्रतूला सत्रत्व व अहीनत्व असें उभयविधत्व जसें आहे त्याप्रमाणें १२.–सु. ब्र. ५००.–[–' **बादरायणः०** ' इत्यादि भाष्यानें सूत्राचें व्याख्यान करितात—]

भाष्यं—**बादरायणः पुनराचार्योऽत एवोभयलिंगश्रुतिदर्शनादुभयविधत्वं साधु मन्यते यदा सशरीरतां संकल्पयति तदा सशरीरो भवति । यदा त्वशरीरतां तदाऽशरीर इति । सत्यसंकल्पत्वात् । संकल्पवैचित्र्याच्च । द्वादशाहवत् । यथा द्वादशाहः सत्रं अहीनश्च भवति । उभयलिंगश्रुतिदर्शनात् । एवमिदमपीति ॥ १२ ॥**

भाष्यार्थ—पण बादरायण-आचार्य ' अत एव '–म्हणूनच [–' मनसा ' या विशेषणाच्या सामर्थ्यामुळें व ' एकधा भवति त्रिधा भवति '–पृ. ८०६–इत्यादि विकल्पामननसामर्थ्यामुळें असा सूत्रांतील ' अतः ' या शब्दाचा अर्थ ' **उभयलिंग०** ' इत्यादि भाष्यानें विशद करितात–]=उभयलिंगश्रुतिदर्शनामुळें उभयविधित्व साधु–निर्दोष मानितो. [–" अहोपण, एकाचेंच सशरीरत्व व अशरीरत्व विरुद्ध आहे" अशी आशंका घेऊन कालभेदामुळें अविरोध दाखवितात–]='**यदा०**' –जेव्हां सशरीरतेचा संकल्प करितो तेव्हां सशरीर होतो, पण जेव्हां अशरीरतेचा संकल्प करितो तेव्हां अशरीर होतो, ' **इति** '–असें उभयाविधत्व साधु आहे. [–विद्वानाच्या संकल्पानुसार कार्य होतें, याविषयीं हेतु–]=' **सत्यसंकल्पत्वात्** ' –सत्यसंकल्पत्वामुळें, विद्वानाला सत्यसंकल्पत्व असल्यामुळें त्याच्या संकल्पाप्रमाणें कार्य होतें. [–कार्यवैचित्र्याविषयीं हेतु–]='**संकल्पवैचित्र्याच्च**'–आणि संकल्पाच्या वैचित्र्यामुळें कार्याचें वैचित्र्य होतें. [–" धनुर्धरत्वादिविशेषण पाक्षिकप्राप्त विशेषपदाच्या योगाचें व्यवच्छेदक होणें युक्त आहे. कारण चैत्र सर्वदा धनुष्य धारण करणारा असा होऊनच रहात नाहीं, हें प्रसिद्ध आहे. पण ' मनसा एतान् ' इत्यादि प्रकृत उदाहरणांत कामभोगांमध्यें मनाला नित्य-प्राप्तत्व असल्यामुळें त्याच्या अनुवादानें अन्ययोगनिवृत्त्यर्थत्व आहे " अशी आशंका घेऊन सूत्रोक्त दृष्टान्ताला अवतरण देऊन त्याचें व्याख्यान करितात–]=' **द्वादशाहवत्०** '–द्वादशाहाप्रमाणें, जसा द्वादशाह क्रतु सत्रहि आहे व अहीनहि आहे त्याप्रमाणें.[–त्याला बहुकर्तृकत्वानें सत्रत्व व नियतकर्तृकत्वानें अहीनत्व आहे, याविषयीं हेतु–]='**उभयलिंग०**' –उभयलिंगश्रुतीच्या दर्शनामुळें त्याला उभयरूपत्व आहे. '**एवं०**'–तसेंच विद्वानाचें हेंहि उभयाविधत्व आहे, '**इति**'–असें सिद्ध होतें. [कारण द्वादशाह यजमानांच्या

बहुत्वामुळें व आसन-उपायनाच्या उपदेशामुळें सत्र आहे. ‘ जे असें जाणणारे सत्राचें उपायन–सत्रग्रहण करितात–सत्रासमीप जातात ’ अशी उपायनचोदना –समीपगमनविधि व ‘ कर्मीत कमी सतरा व अधिकांत अधिक चोवीस इतक्या पुरुषांनीं सत्रांत बसावें ’ अशी आसनचोदना, अशा या दोन्ही उपायन-आसनचोदना द्वादशाहाधिकारांत उपलब्ध होत असल्यामुळें आणि आसनचोदना व उपायनचोदना यांतील कोणत्याहि एका चोदनेला सत्राचें लक्षणत्व असल्यामुळें त्याला सत्रत्व आहे व ‘ द्वादशाहानें प्रजाकामाकडून याग करवावा’ अशी ‘यजति-’ चोदना उपलब्ध होत असल्यामुळें, त्याच्या नियतकर्तृकत्वाचा बोध होत असल्यामुळें त्याला द्विरात्राप्रमाणें अहीनत्व आहे, असें अवगत होतें. या दृष्टान्ताप्रमाणें विद्वानाचें हें सशरीरत्व व अशरीरत्वहि द्विविधश्रुतिसिद्ध आहे. विचित्रसंकल्प हें त्याचें कारण आहे. त्यामुळें तें अविरुद्ध आहे, असा भावार्थ.–सु.ब्र.५००–]१२.

[–‘ विद्वानाचें देहादि-असत्त्व अयुक्त आहे. कारण त्याच्या देहादिकांचा अभाव आहे, असें म्हटल्यास त्याच्या भोगांचाहि अभाव होण्याचा प्रसंग येतो ’ अशी आशंका घेऊन ‘ **तन्वभावे०** ’ इत्यादि सूत्रानें म्हणतात–]

सूत्रं—तन्वभावे संध्यवदुपपत्तेः ॥ १३

सूत्रार्थ—इंद्रियांसह शरीराच्या अभावकालीं विद्वानाला ‘ संध्यवत् ’–स्वप्नाप्रमाणें मानसिक विषयभोग प्राप्त होतो. कारण ‘मनसा०’ इत्यादि श्रुति आहे.१३.

[स्वप्नामध्यें देहाचा अभाव जरी असला तरी त्यांत संनिकर्षाची ज्ञानहेतुता मनःस्थितिमात्रहेतुत्वानें अन्यथासिद्ध असल्यामुळें व योग्याचें विद्यासामर्थ्यामुळेंच मनोवस्थान होत असल्यामुळें, असें मानून सूत्रांत ‘ संध्यवत् ’–स्वप्नाप्रमाणें असें म्हटलें आहे.–‘ **यदा०** ’ इत्यादि भाष्यानें सूत्राक्षरांचें व्याख्यान–]

भाष्यं—यदा तनोः सेंद्रियस्य शरीरस्याभावः। तदा यथा संध्ये स्थाने शरीरेंद्रियविषयेष्वविद्यमानेष्वपि उपलब्धिमात्रा एव पित्रादिकामा भवन्ति। एवं मोक्षेऽपि स्युः । एवं ह्येतदुपपद्यते ॥ १३ ॥

भाष्यार्थ—जेव्हां ‘ तनोः ’–तनूचा–इंद्रियांसह शरीराचा अभाव असतो तेव्हां ‘ संध्य-’स्थानामध्यें शरीर, इंद्रियें व विषय हीं विद्यमान नसतांहि केवल उपलब्धिमात्रच पित्रादिकाम असतात. [–विद्वानाच्या देहादिकांच्या अभावाविषयीं ‘मनसा’ या विशेषणाच्या उपपत्तीलाच हेतु करितात–]=‘**एवं०**’–त्याचप्रमाणेंमोक्षामध्येंहि विद्वानाच्या शरीरेंद्रियादिकांच्या अभावीं केवल अनुभवात्मक भोग होतील. ‘**एवं हि०**’–कारण हें अशाप्रकारेंच उपपन्न होतें. १३. [–“ तर मग त्यांच्या

देहादिकांचें ग्रहण व्यर्थ आहे" अशी आशंका घेऊन सूत्रकार 'भावे०' इत्यादि सूत्रानें तिचा परिहार करितात-]

सूत्रं—भावे जाग्रद्वत् ॥ १४ ॥ (५)

सूत्रार्थ—देहादिकांच्या भावसमयीं-त्यांचें जेव्हां अस्तित्व असतें तेव्हां जसा जाग्रद्भोग होतो तसाच त्यांना भोग होतो. १४ (५)-सु. ब्र. ९०१.-[-'पुष्कळ भोगसिद्धिसाठीं देहादिकांचें ग्रहण,' असें मानणारे आचार्य 'भावे पुनः०' इत्यादि भाष्यानें सूत्राची योजना करितात-]

भाष्यं—भावे पुनस्तनोर्यथा जागरिते विद्यमाना एव पित्रादिकामा भवन्ति। एवं मुक्तस्याप्युपपद्यते ॥ १४ ॥ (५)

भाष्यार्थ—पण शरीराचा भाव-अस्तित्व असतांना, ज्याप्रमाणें जागरितांत विद्यमानच पित्रादिकाम असतात तसेंच मुक्ताचेंहि तें सर्व उपपन्न होतें-त्याचेहि पित्रादिभोग विद्यमानच असतात. [-सु. ब्र. ९०१.] १४. (५).

(६. प्रदीपाधिकरण. सू. १५-१६.)

—"अहोपण, संकल्पाधीन असलेलें अनेक देहांचें निर्माण व्यर्थ आहे. कारण निरात्मक-आत्मशून्य देहभेदांमध्यें भोगाचा संभव नाहीं" अशी आशंका घेऊन सूत्रकार 'प्रदीपवत्०' इत्यादि म्हणतात—

सूत्रं—प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति ॥ १५

सूत्रार्थ—विद्वानानें संकल्पानें उत्पन्न केलेल्या त्या अनेक शरीरांमध्यें आत्म्याचा 'आवेश'-अभिव्यक्ति विद्यासामर्थ्यामुळें उपपन्न होते. 'प्रदीपाप्रमाणें'-ज्याप्रमाणें प्रदीप अनेक वातींमध्यें प्रवेश करितो त्याप्रमाणें विद्वान् अनेक अंतःकरणांच्या द्वारा त्या संकल्पोत्पादित देहांत प्रवेश करितो. कारण 'तो एकधा होतो, बहुधा होतो' इत्यादि श्रुति तसें दाखविते. १५.-सु. ब्र. ९०२.-[-'भावं जैमिनिः०' इत्यादि भाष्यानें गतार्थानुवादपूर्वक मुक्ताच्या उक्त सांकल्पिक शरीरांना विषय करून, दोन्ही प्रकारें उपलब्धि होत असल्यामुळें, संदेह सांगतात-]

भाष्यं—'भावं जैमिनिर्विकल्पामननात्' इत्यत्र सशरीरत्वं मुक्तस्योक्तम्। तत्र त्रिधाभावादिष्वनेकशरीरसर्गे किं निरात्मकानि शरीराणि दारुयंत्रवत् सृज्यन्ते। किंवा सात्मकान्यस्मदादिशरीरवदिति भवति वीक्षा। तत्र चात्ममनसोः भेदानुपपत्तेरेकेन शरीरेण योगादितराणि शरीराणि निरात्मकानीति ॥

भाष्यार्थ—'जैमिनि-आचार्य मुक्ताच्या देहाचा भाव मानितो, कारण श्रुतींत त्याच्या विकल्पाचें कथन केलें आहे'-ब्र. भा. ४. ४. ११. पृ. ८०९.-अशा या सूत्रांत

मुक्ताचें सशरीरत्व सांगितलें. त्या मुक्तामध्यें त्रिधाभावादिकांतील अनेकशरीरांच्या सृष्टींत काष्ठाच्या यंत्रांप्रमाणें–बाहुल्यांप्रमाणें निरात्मक–आत्मशून्य शरीरें उत्पन्न केलीं जातात कीं आमच्या-तुमच्या सारख्या जीवांच्या शरीरांप्रमाणें तीं सात्मक–आत्म-युक्त असतात, अशी 'वीक्षा'–विचार प्राप्त होतो. [–येथें अपरविद्याफलभूत मुक्ताच्या सांकल्पिक शरीरांमध्यें प्रवेशाचा प्रकार सांगितलेला असल्यामुळें याची पादादिसंगति आहे. पूर्वपक्षांत 'भोक्त्याला एकत्व असल्यामुळें एकाच शरीरांत भोगाची सिद्धि' व सिद्धान्तांत 'भोक्त्याला एकत्व असलें तरी स्वेच्छेनें त्याच्या अनेक शरीरांतील भोगाची उपपत्ति' असें मानून 'तत्र०' इत्यादि भाष्यानें पूर्वपक्ष करितात–]=आणि असा विचार प्राप्त झाला असतां 'आत्मा व मन यांच्या भेदाची अनुपपत्ति आहे, यास्तव त्यांचा एका शरीराशीं संबंध असल्या-मुळें इतर शरीरें निरात्मक असतात,' असा पूर्वपक्ष प्राप्त होतो. [आत्म्याला विभुत्व जरी असलें तरी मनामध्येंच चैतन्याची अभिव्यक्ति होत असल्यामुळें तदवच्छेदक–त्याचा अवच्छेद करणाऱ्या एका देहांत स्थित असलेल्या त्याचा–आत्म्याचा देहान्तरांत प्रवेश संभवत नाहीं. तो दुसऱ्या अन्तःकरणाचें ग्रहण करितो, असें जरी मानिलें तरी अनादि अन्तःकरणानें अवच्छिन्न झालेल्या त्याचा पुनः आगंतुक अन्तःकरणानें अवच्छेद संभवत नाहीं, आणि तो जरी संभवतो असें म्हटलें तरी जीवभेदामुळें भोगाच्या अननुसंधानाचा प्रसंग येतो. यास्तव एका शरीराहून इतर शरीरें निरात्मक आहेत, असें प्राप्त झालें, असा भावार्थ. –'एवं०' इत्यादि भाष्यानें पूर्वपक्षाचा अनुवाद करून सूत्राला प्रवृत्त करितात–]

भाष्यं––एवं प्राप्ते प्रतिपद्यते–– प्रदीपवदावेश इति । यथा प्रदीप एकोऽने-कप्रदीपभावमापद्यते । विकारशक्तियोगात् । एवमेकोऽपि सन्विद्वानैश्वर्ययोगा-दनेकभावमापद्य सर्वाणि शरीराण्याविशति । कुतः । तथा हि दर्शयति शास्त्र-मेकस्यानेकभावं–'स एकधा भवति त्रिधा भवति पंचधा सप्तधा नवधा' इत्यादि । नैतद्दारुयंत्रोपमाभ्युपगमेऽवकल्पते । नापि जीवान्तरावेशे । न च निरात्म-कानां शरीराणां प्रवृत्तिः संभवति ॥

भाष्यार्थ––असा पूर्वपक्ष प्राप्त झाला असतां 'प्रदीपाप्रमाणें आवेश होतो' असा सिद्धान्त सांगतात. [–सूत्रोक्त दृष्टान्ताचें '**यथा**०' इत्यादि भाष्यानें व्याख्यान–]=जसा एक प्रदीप विकारशक्तियोगामुळें अनेक प्रदीपभावास प्राप्त होतो [–दीपादिकांना भिन्नत्व जरी असलें तरी दीपत्वाच्या एकत्वाचा 'एकवर्ति-वर्ती'–एका वातींत राहणाऱ्या अनेक दीपांमध्यें उपचार करून 'भिन्नवर्तिवर्ती'

–भिन्न वातींमध्यें राहणाऱ्या दीपांना भिन्नत्व आहे, असा दृष्टान्त सांगून आवेश-संज्ञक दार्ष्टान्तिक सांगतात–]=' एवं० '–या दृष्टान्ताप्रमाणें एकहि असलेला विद्वान् ऐश्वर्ययोगामुळें अनेकभावास प्राप्त होऊन सर्व शरीरांत प्रवेश करितो. कोणत्या कारणानें ? [–त्याविषयीं हेतुत्वानें अवशिष्ट सूत्रावयवाचें व्याख्यान करितात–]=' तथा हि दर्शयति० '–कारण तसें–' तो एकधा होतो, त्रिधा होतो पंचधा, सप्तधा, नवधा होतो '–छां. ७. २६. २.–इत्यादि शास्त्र एकाचा अनेक-भाव–अनेकत्व दाखवितें. [–"ज्याप्रमाणें काष्ठमय यंत्र चैतन्यशून्य जरी असलें तरी चेतनाच्या इच्छेचें अनुवर्तन करितें त्याप्रमाणें निर्माण केलेलीं शरीरें सेंद्रिय असतात, असें कोणत्या कारणानें मानिलें जात नाहीं ? त्यामुळें दुसऱ्या शरीरांना निरात्मकत्वच आहे " अशी आशंका घेऊन 'नैतत्०' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–] =पण हें शास्त्रानें दाखविलेलें एकाचें अनेकत्व काष्ठयंत्राची उपमा स्वीकारल्यास उपपन्न होत नाहीं. [कारण आपल्याहून भिन्न यंत्रें निर्माण करून त्यांच्याकडून क्रिया करविणाऱ्याहि यंत्रवाहकाचा नानात्वानें व्यपदेश–निर्देश होत नाहीं. पण विद्वानाचा तसा नानात्वानें व्यपदेश होतो. त्यामुळें तत्तद्देहोपाधि-अवच्छेद–त्या त्या देहोपाधीनें झालेला अवच्छेद भासतो, असा भावार्थ.–" तर मग, निर्माण केलेल्या देहांमध्यें विद्वान् दुसऱ्या आत्म्याला उत्पन्न करितो, असें मानावें" अशी आशंका घेऊन ' नापि० ' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]=दुसऱ्या जीवांचा त्यांत प्रवेश होतो, असें जरी मानिलें तरी हें श्रुतिदर्शन उपपन्न होत नाहीं. [–कारण एकाच्या अनेकधाभावश्रुतीशीं विरोध येतो व इतर जीवांच्या भोगांच्या अननुसंधानाचा–अननुभवाचा प्रसंग येतो, असा भावार्थ.–शरीरान्तरांच्या निरात्मकत्वाचा अभाव आहे, याविषयीं ' न च०' इत्यादि भाष्यानें हेत्वंतर सांगतात–] =आणि निरात्मक शरीरांची प्रवृत्तिहि संभवत नाहीं. [आत्म्याकडून अनधिष्ठित अशा अचेतनांची प्रवृत्ति संभवत नसल्यामुळें व भोगाच्या अभावाचा प्रसंग येत असल्यामुळें शरीरान्तरांमध्यें निरात्मकत्व नाहीं, असा भावार्थ.–' यत्तु० ' इत्यादि भाष्यानें पूर्वपक्षाच्या बीजाचा अनुवाद करितात–]

भाष्यं––यत्तु आत्ममनसोर्भेदानुपपत्तेः अनेकशरीरयोगासंभव इति । नैष दोषः । एकमनोनुवर्तीनि समनस्कान्येवापराणि शरीराणि सत्यसंकल्पत्वात्स्रक्ष्यति । सृष्टेषु च तेषूपाधिभेदादात्मनोऽपि भेदेनाधिष्ठातृत्वं योक्ष्यते । एषैव च योगशास्त्रेषु योगिनामनेकशरीरयोगप्रक्रिया ॥ १५ ॥

भाष्यार्थ—पण आतां 'आत्मा व मन यांच्या भेदाची अनुपपत्ति असल्यामुळें आत्म्याच्या अनेकशरीरयोगाचा असंभव आहे' असें जें वाद्यानें वर म्हटलें आहे, [–स्वतंत्र अनादि मनाचा भेद असतांनाच–तो असला तरच जीवाचा भेद होतो, पण एका मनाच्या संकल्पापासून उत्पन्न झाल्यामुळें त्याच्या अधीन असलेल्या मनांचा भेद जरी असला तरी जीवाच्या भेदाचा अभाव असल्यामुळें त्या त्या उपाधींत ज्याचें चैतन्य व्यक्त झालें आहे असा विद्वान् ऐश्वर्याला पात्र आहे, असा स्वीकार केला असतां त्यांत कोणत्याहि प्रकारचा दोष नाहीं, असा '**नैष दोषः०**' इत्यादि भाष्यानें त्याचा परिहार करितात–]=तो दोष–आत्मा व मन यांच्या भेदाच्या अनुपपत्तीमुळें अनेकशरीरयोगाचा असंभव हा दोष–येत नाहीं. कारण विद्वान् सत्यसंकल्पत्वामुळें एका मनाचें अनुवर्तन करणारीं अशींच समनस्क–मनोयुक्त दुसरीं शरीरें उत्पन्न करील आणि उत्पन्न केलेल्या त्या शरीरांमध्यें उपाधिभेदामुळें आत्म्याचेंहि भेदानें अधिष्ठातृत्व योजील. [एका मनाचें अनुवर्तन म्ह० त्याच्या अभिप्रायाच्या विरोधी नसणें.–या उक्त अर्थीं योगशास्त्राची संमति सांगतात–]='**एषैव०**'–योगशास्त्रामध्यें योग्यांच्या अनेक शरीरयोगाची जी प्रक्रिया आहे ती हीच होय. ['निर्माणचित्तानि अस्मितामात्रात्' 'प्रवृत्तिभेदप्रयोजकं चित्तमेकं अनेकेषां'–यो.पा.४.सू.४,५.–"पण योगी जेव्हां अनेक शरीरें उत्पन्न करितो तेव्हां तीं अनेक मनांनीं युक्त असतात कीं एकमनस्क असतात?" अशी आशंका घेऊन योगसूत्रकार म्हणतात–अस्मितामात्र चित्तकारणाचें ग्रहण करून तो निर्माणचित्तें–निर्माण केलेल्या शरीरांतील चित्तें करितो. त्यामुळें तीं सचित्त होतात. ४. पण अनेक चित्तांची एकचित्ताभिप्रायपुरःसर प्रवृत्ति कशी होईल? म्हणून तो सर्वचित्तांचें प्रयोजक एक चित्त निर्माण करितो. त्यामुळें प्रवृत्तीचा भेद होतो. ५. अशी योगशास्त्रांत हीच प्रक्रिया सांगितली आहे.] १५. [–"अहो-पण मुक्ताचें हें यथोक्त ऐश्वर्य विशेषज्ञानाचा निषेध करणाऱ्या श्रुतीच्या विरुद्ध आहे, अशी '**कथं०**' इत्यादि भाष्यानें शंका–]

भाष्यं—कथं पुनर्मुक्तस्य अनेकशरीरावेशादिलक्षणमैश्वर्यमभ्युपगम्यते। यावता 'तत्केन कं विजानीयात्' 'न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यद्विजानीयात्' 'सलिल एको द्रष्टाऽद्वैतो भवति' इति चैवंजातीयका श्रुतिर्विशेषविज्ञानं वारयति। इत्यत उत्तरं पठति—

भाष्यार्थ—"अहोपण, मुक्ताचें हें अनेक शरीरांत प्रवेश करणें इत्यादि स्वरूपाचें ऐश्वर्य कसें स्वीकारलें जात आहे? कारण "त्या मुक्तावस्थेंत ज्ञानी कोणत्या

साधनानें कोणत्या विषयाला पाहणार?"–बृ.४.५.१५.–"पण ज्याला तो जाणील अशी त्याहून भिन्न–द्वितीय वस्तु नाहीं "–बृ. ४. ३. ३०.–व 'जलांत एक द्रष्टा अद्वैत होतो'–बृ. ४. ३. ३२.–ही अशा जातीची श्रुति विशेष विज्ञानाचें निवारण करिते" 'इति'–अशी आशंका येते. [–'अतः०' इत्यादि भाष्यानें या शंकेच्या उत्तरत्वानें सूत्राला अवतरण देतात–]=म्हणून 'स्वाप्यय०' इत्यादि सूत्रानें उत्तर–

सूत्रं––स्वाप्ययसंपत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि ॥ १६ ॥ (६)

सूत्रार्थ––'स्वाप्यय'–सुषुप्ति व 'संपत्ति'–परम मुक्ति या दोन अवस्थांतील कोणत्या तरी एका अवस्थेच्या अपेक्षेनें तें विशेषविज्ञानाचें अभावकथन आहे. कारण प्रकरणावरूनच हें स्पष्ट झालें आहे. १६. (६)–सु. ब्र. ५०२– [–'**स्वाप्यय०**' इत्यादि भाष्यानें सूत्रांतील प्रतिज्ञेचें व्याख्यान–]

भाष्यं––स्वाप्ययः सुषुप्तं 'स्वमपीतो भवति तस्मादेनं स्वपितीत्याचक्षते' इति श्रुतेः। संपत्तिः कैवल्यं। 'ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति' इति श्रुतेः। तयोरन्यतरामवस्थामपेक्ष्य एतद्विशेषसंज्ञाभाववचनम्। क्वचित्सुषुप्तावस्थामपेक्ष्योच्यते। क्वचित्कैवल्यावस्थाम् ॥

भाष्यार्थ––स्वाप्यय म्ह० सुषुप्त. कारण "स्वरूपाला प्राप्त होतो–स्वरूपांत लय पावतो. म्हणून याला 'स्वपिति' असें म्हणतात."–छां. ६. ८. १.–अशी श्रुति त्याविषयीं प्रमाण आहे. संपत्ति म्ह० कैवल्य–आत्म्याचा केवल निरुपाधिकभाव. कारण त्याविषयीं 'ब्रह्मच होऊन ब्रह्माशीं तादात्म्य पावतो' अशी श्रुति आहे. त्या दोन अवस्थांतील कोणत्या तरी एका अवस्थेच्या अपेक्षेनें हें विशेषसंज्ञाभाववचन–विशेषविज्ञानाचें अभावकथन आहे. [–हा उक्तार्थच व्यक्त करण्यासाठीं '**क्वचित्०**' इत्यादि भाष्यानें विभाग करितात–]=क्वचित्–'तत्केन कं पश्येत्' इत्यादि वाक्यांत सुषुप्त-अवस्थेच्या अपेक्षेनें तो विशेष विज्ञानाचा अभाव सांगितला जातो व क्वचित्–सलिलादि वाक्यांत कैवल्यावस्थेला उद्देशून तो सांगितला जातो. [–'आविष्कृतं हि०' या सूत्रांतील हेतुभागाचें 'कथं०' इत्यादि भाष्यानें आकांक्षाद्वारा व्याख्यान करितात–]

भाष्यं––कथमवगम्यते। यतस्तत्रैवैतदधिकारवशादाविष्कृतम् 'एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीति' 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्' 'यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यति' इत्यादिश्रुतिभ्यः। सगुणविद्याविपाकावस्थानं तु एतत्स्वर्गादिवदवस्थान्तरं यत्रैतदैश्वर्यमुपवर्ण्यते। तस्माददोषः ॥१६॥ (६)

भाष्यार्थ—पण हें कशावरून अवगत होतें? कारण कीं, तेथेंच–त्याच उक्त वाक्यांत सुषुप्ति व मोक्ष यांतील एकाच्या अधिकारवशात्–प्रकरणसामर्थ्यामुळें हें–उक्त वाक्यांचें अन्यतरविषयत्व आविष्कृत–व्यक्त केलें आहे. "या भूतांपासून समुत्थान पावून त्यांच्याच मागोमाग विनाश पावतो. विनाशानंतर विशेष संज्ञा–भान राहत नाहीं"–बृ.२.४.१२–"पण ज्या विद्यावस्थेंत याचा आत्माच सर्व झाला"–बृ. २.४.१४.–"ज्यावेळीं हा सुप्त–निजलेला पुरुष कोणत्याहि विषयाची इच्छा करीत नाहीं व कोणतेंहि स्वप्न पहात नाहीं"–बृ.४.३.१९. मांडू. ५.–नृ.पू.ता.४.१. नृ.उ. ता.१. रामोत्तरता.३–इत्यादि श्रुतींवरून हें व्यक्त होतें. [या वचनांतील पहिलें व तिसरें वाक्य स्वापाधिकारविषय आहे व दुसरें वाक्य मोक्षाधिकारविषय आहे, असा त्या वाक्यांचा विवेक भेद जाणावा.–याप्रमाणें विशेषविज्ञानाच्या अभावाचें कथन सुषुप्ति व मुक्ति यांतील कोणत्या तरी एका अवस्थेच्या आशयानें आहे, असें सांगितलें. आतां 'ऐश्वर्यकथनाला सगुणविद्याविषयत्व असल्यामुळें भिन्नविषयत्व आहे' त्यामुळें विरोधाची शंका नाहीं, असें **'सगुण०'** इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]=पण जेथें या ऐश्वर्याचें उपवर्णन केलें जातें तें सगुणविद्येच्या विपाकाचें–फलाचें स्थान स्वर्गादिकांप्रमाणें अवस्थान्तर आहे. [–" तर मग सगुण विद्याफलामध्यें 'मुक्ति' या शब्दाची प्रवृत्ति कशी होते?" अशी आशंका घेऊन 'संध्यासमय' या अर्थी सामीप्यामुळें 'दिवस' या शब्दाची प्रवृत्ति जशी होते तशी सगुणविद्याफलभूत अवस्थान्तरामध्यें मुक्तिशब्दप्रवृत्ति केवल प्रत्यासत्तीनें होते, असें मानून आचार्य म्हणतात–]=**'तस्मात्'**–त्यामुळें त्यांत कांहीं दोष नाहीं. [–सु.ब्र.५०३–] १६ (६)

(७. जगद्व्यापाराधिकरण. सू. १७–२२.)

––मन-देह इत्यादिकांच्या सृष्ट्यादिकांमध्यें सामान्यतः उपासकाचें जें ऐश्वर्य सांगितलें आहे त्याचा अपवाद, जगत्सर्गाविषयीं कांहीं प्रमाण नसल्यामुळें, **'जगद्व्यापारवर्जं०'** इत्यादि सूत्रानें सांगतात––

सूत्रं––जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसंनिहितत्वाच्च ॥ १७

सूत्रार्थ—त्याचें ऐश्वर्य जगाला उत्पन्न करणें इत्यादि व्यापाराहित आहे. कारण जगद्व्यापार हें परमेश्वराचेंच कार्य आहे. कारण सृष्टिवाक्यामध्यें सर्वत्र प्रकरणवशात् परमेश्वरच प्रकृत आहे व विद्वान् तेथें संनिहित नाहीं. १७.–सु.ब्र.५०४–[–अपर ब्रह्माशीं सायुज्यास प्राप्त झालेल्या विद्वानांच्या ऐश्वर्याला विषय करून त्याच्या उभयथादृष्टीमुळें '**ये सगुण०**' इत्यादि भाष्यानें संशय सांगतात–]

भाष्यं—ये सगुणब्रह्मोपासनात्सहैव मनसेश्वरसायुज्यं व्रजन्ति । किं तेषां निरवग्रहमैश्वर्यं भवत्याहोस्वित्सावग्रहमिति संशयः । किं तावत्प्राप्तम् । निरंकुशमेवैषामैश्वर्यं भवितुमर्हति 'आप्नोति स्वाराज्यम्' 'सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ति' 'तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति' इत्यादिश्रुतिभ्य इति ॥

भाष्यार्थ—'जे सगुण ब्रह्माच्या उपासनेमुळें मनासहवर्तमानच-समनस्कच ईश्वरसायुज्यास प्राप्त होतात त्यांचें ऐश्वर्य काय, निरवग्रह-निष्प्रतिबंध असतें किंवा सावग्रह-सप्रतिबंध असतें,' असा संशय येतो. [-येथें सगुणब्रह्मविद्याफलभूत ऐश्वर्याच्या निरतिशयत्वाचें निवारण केलेलें असल्यामुळें याची पादादिसंगति आहे. पूर्वपक्षांत 'विद्वानाच्या ऐश्वर्याला निरंकुशत्व असल्यामुळें व ईश्वराच्या भेदामुळें अनेकमतीनें जगदुत्पत्त्यादिव्यवस्थेची असिद्धि' व सिद्धान्तांत 'ईश्वराच्या भेदाचा अभाव असल्यामुळें परमेश्वराधीनत्वानें जगदुदयादिव्यवस्थेची उपपत्ति' अशा अभिप्रायानें '**किं तावत्**०' इत्यादि भाष्यानें प्रश्नपूर्वक पूर्वपक्ष करितात-]=मग अगोदर त्यांतील कोणता पक्ष प्राप्त झाला? "स्वाराज्यास प्राप्त होतो"-तै. १.६.२.-"सर्व देव याला बलि घेऊन येतात- आणून देतात"-तै.१.५.३.- "त्यांचा सर्वलोकांमध्यें कामसंचार होतो"-छां.७.२५.२;८.१.६. -इत्यादि श्रुतींवरून यांचें ऐश्वर्य निरंकुशच असणें युक्त आहे, '**इति**'-असा पक्ष प्राप्त होतो. [-श्रुतींच्या श्रुत अर्थाचें ग्रहण करून, असा पूर्वपक्ष करून '**एवं**०' इत्यादि भाष्यानें सिद्धान्त सांगतात-]

भाष्यं—एवं प्राप्ते पठति— जगद्व्यापारवर्जमिति । जगदुत्पत्त्यादिव्यापारं वर्जयित्वाऽन्यदणिमाद्यात्मकमैश्वर्यं मुक्तानां भवितुमर्हति । जगद्व्यापारस्तु नित्यसिद्धस्यैवेश्वरस्य । कुतः । तस्य तत्र प्रकृतत्वात् । असंनिहितत्वाच्चेतरेषाम् । पर एव हीश्वरो जगद्व्यापारेऽधिकृतः । तमेव प्रकृत्योत्पत्त्याद्युपदेशात् । नित्यशब्दनिबंधनत्वाच्च ॥

भाष्यार्थ—असा पूर्वपक्ष प्राप्त झाला असतां 'जगद्व्यापारवर्जं' असें बादरायणाचार्य पढतात. जगदुत्पत्त्यादि व्यापाराला वर्ज करून इतर अणिमादिरूप ऐश्वर्य मुक्तांना प्राप्त होणें उचित आहे. पण जगद्व्यापार नित्यसिद्ध ईश्वराचाच आहे. [-'**कुतः**०' इत्यादि भाष्यानें सूत्रांतील हेतुद्वय प्रश्नपूर्वक सांगतात-] =कोणत्या कारणानें? त्या ईश्वराला त्यांत प्रकृतत्व आहे व इतर मुक्तांना असंनिहितत्व आहे. [-नित्यसिद्ध ईश्वराचाच जगदुत्पत्त्यादि व्यापार आहे, याविषयीं 'प्रकरणात्' या सूत्रोक्त हेतूचें विवरण-]='**पर एव**०'-कारण पर ईश्वरच

जगद्व्यापारामध्यें अधिकृत आहे. [–' प्रलयापासून उत्थानसमयीं सर्व जगाचा जो कर्ता त्याचेंच स्थित्यादि-समयींहि कर्तृत्व सांगितलेलें असल्यामुळें व आदि सर्गामध्यें दुसऱ्या कोणाच्या कर्तृत्वाचा अभाव असल्यामुळें जगद्व्यापारांत ईश्वराचेंच सांनिध्य आहे ' असें ' **तमेव०** ' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]=कारण त्या ईश्वरालाच उद्देशून–त्यालाच विषय करून उत्पत्त्यादिकांचा उपदेश केला आहे. [–शिवाय परमात्म्यालाच नित्यत्व असल्यामुळें आपल्या हेतूच्या अनपेक्षणाला क्लृप्तशक्तित्व आहे म्ह० नित्य ईश्वरामध्यें जगदुत्पत्तीचें निरपेक्ष सामर्थ्य सिद्ध आहे, आणि विद्वानांचें जगत्सर्जनसामर्थ्य कल्प्य आहे. यास्तव जगत्सृष्टि ईश्वरविषयच मानावी. शिवाय पौर्वापर्याचा विचार केला असतां ईश्वराचाच जगत्सर्ग शब्दावरून अवगत होतो. ' जन्मादि० ' सूत्रापासून–अ. १. पृ. ७९–याचेंच उपपादन केलें आहे, त्यामुळें अद्वितीय प्रतिज्ञा सिद्धच आहे, असें ' **नित्यशब्द०** ' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]=आणि नित्यशब्दाच्या निबंधनामुळेंहि–प्रयोगामुळेंहि ईश्वरच जगद्व्यापाराचा अधिकारी आहे. [–याप्रमाणें जगद्व्यापारांत ईश्वराचेंच सांनिध्य सांगून आद्यप्रतिज्ञेच्या सिद्धीसाठीं विद्वानांच्या त्यांतील असांनिध्याचें समर्थन ' **तदन्वेषण०** ' इत्यादि भाष्यानें करितात–]

भाष्यं—तदन्वेषणविजिज्ञासनपूर्वकं त्वितरेषामणिमाद्यैश्वर्यं श्रूयते। तेनासंनिहितास्ते जगद्व्यापारे। समनस्कत्वादेव चैतेषामनैकमत्ये कस्यचित्स्थित्यभिप्रायः कस्यचित्संहाराभिप्राय इत्येवं विरोधोऽपि कदाचित्स्यात्। अथ कस्यचित्संकल्पमन्वन्यस्य संकल्प इत्यविरोधः समर्थ्येत। ततः परमेश्वराकूततंत्रत्वमेव इतरेषामिति व्यवतिष्ठते ॥ १७॥

भाष्यार्थ—पण इतरांचें अणिमादि-ऐश्वर्य त्या ईश्वराचें अन्वेषण, विजिज्ञासन, एतत्पूर्वक श्रुत आहे, ' ईश्वराचें चिंतन, ज्ञान, इत्यादि उपायांनीं उपासकांना ऐश्वर्य प्राप्त होतें ' असें ' त्यांचा सर्वलोकांमध्यें कामचार होतो ' इत्यादि वाक्यांत श्रुत आहे. त्यामुळें ते उपासक जगद्व्यापारामध्यें असंनिहित आहेत. [–उपासक सृष्ट्युत्तरकालीं होणारे असल्यामुळें सृष्टिकालीं त्यांचें अस्तित्वच नसतें व पूर्वकल्पांतील सिद्ध प्रलयकालीं मुक्त झालेले असतात, त्यामुळें त्यांचें स्रष्टृत्वादि संभवत नाहीं, असा याचा भावार्थ.–आणि याहि कारणानें विद्वानांना निरंकुश ऐश्वर्य नाहीं, असें ' **समनस्कत्वात्०** ' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]=आणि या सिद्धांना समनस्कत्व असल्यामुळेंच त्यांचें अनेकमत्य आहे, असें झालें असतां त्यांतील कोणाचा ' जगाच्या स्थितीविषयीं आशय असेल ' व कोणाचा ' त्याचा

संहार व्हावा ' असा अभिप्राय असेल, याप्रमाणें कदाचित् विरोधहि संभवेल. [विद्वानांना समप्राधान्य आहे कीं गुणप्राधान्य आहे ? म्ह० त्या सर्वांचें प्राधान्य एकसारखेंच आहे कीं न्यूनाधिक आहे ? यांतील पहिल्या पक्षीं समप्रधान असलेल्यांचें नियमानें ऐकमत्य अनुभवास येत नसल्यामुळें त्यांतील एकाला सृष्टि उत्पन्न करण्याची इच्छा व दुसऱ्याला तिचा संहार करण्याची इच्छा होण्याचा संभव असल्यामुळें एकाच वेळीं सृष्टि व संहार होण्याचा प्रसंग येईल. नाहीं तर कार्यविघातामुळें दोघांनाहि ईश्वरत्व नाहीं असें होईल, असा याचा अभिप्राय. —' अथ०' इत्यादि भाष्यानें दुसऱ्या गुणप्रधानभावाचा अनुवाद करून त्याला दूषित करितात—]=बरें ' त्यांतील कोणा एखाद्याच्या संकल्पानुसार दुसऱ्याचा संकल्प असतो, त्यामुळें विरोध येत नाहीं, ' असें समर्थन केलें जाईल, तर 'इतरांना परमेश्वराभिप्रायतंत्रत्वच आहे ' असें सिद्ध होतें. [' ज्यांना आगंतुक ऐश्वर्य प्राप्त झालें आहे अशा ईश्वरेतर सिद्धांना एकाभिप्रायानुवर्तित्व आहे ' असें झालें असतां त्यांतील विशेषत्वाचें ग्रहण होत नसल्यामुळें त्यांपैकीं कोणा एखाद्याच्याच प्राधान्याचा असंभव होतो. म्हणून ज्याचें ऐश्वर्य नित्यसिद्ध आहे, अशा परमेश्वराचेंच अनुवर्तित्व त्या सर्वांना आहे' असें मानावें, असा याचा भावार्थ.]१७.

[—' प्रत्यक्षोपदेशात्० ' इत्यादि सूत्रानें पूर्वपक्षाच्या बीजाचा अनुवाद करून त्याला दूषित करितात—]

सूत्रं—प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमंडलस्थोक्तेः ॥ १८

सूत्रार्थ—' आप्नोति स्वाराज्यं ' या प्रत्यक्ष श्रुतीनें त्याच्या ऐश्वर्याचा उपदेश केलेला असल्यामुळें विद्वानांचें ऐश्वर्य निरंकुश आहे, म्हणून म्हणाल तर तें बरोबर नाहीं. कारण आधिकारिक जो सूर्यमंडलस्थ परमात्मा त्याचें पुढील वाक्यांत प्राप्यत्वानें कथन केलें आहे. त्यामुळें विद्वानाचें ऐश्वर्य सातिशय आहे. १८—सु. ब्र. ९०४.

[—' अथ यदुक्तं० ' इत्यादि भाष्यानें सूत्रांतील अनुवादभागाचें व्याख्यान—]

भाष्यं—अथ यदुक्तं ' आप्नोति स्वाराज्यम् ' इत्यादिप्रत्यक्षोपदेशान्निरवग्रहमैश्वर्यं विदुषां न्याय्यमिति तत्परिहर्तव्यम् । अत्रोच्यते— नायं दोषः आधिकारिकमंडलस्थोक्तेः । आधिकारिको यः सवितृमंडलादिषु विशेषायतनेष्ववस्थितः पर ईश्वरः । तदायत्तैवेयं स्वाराज्यप्राप्तिरुच्यते । यत्कारणमनंतरं ' आप्नोति मनसस्पतिम् ' इत्याह ॥

भाष्यार्थ—आतां ' आप्नोति स्वाराज्यं '—तै. १.६.२.—इत्यादि प्रत्यक्ष उपदेशामुळें विद्वानांचें निरवग्रह ऐश्वर्य असणेंच न्याय्य आहे, असें जें वर म्हटलें

आहे, तें परिहार करण्यास योग्य आहे. [–' अत्र० ' इत्यादि भाष्यानें सूत्रांतील परिहाराला प्राप्त करवितात–]=या पूर्वपक्षबीजाचा परिहार सांगितला जातो–[–सूत्रांतील ' न ' या निपाताचा अर्थ सांगून सूत्रोक्त हेतूला अवतरण देऊन ' **नायं दोषः०** ' इत्यादि भाष्यानें त्याचें व्याख्यान करितात–]=हा दोष येत नाहीं. कारण ही आधिकारिक मंडलस्थाची उक्ति आहे. म्ह० जो सवितृमंडलादि विशेष आयतनांमध्यें अवस्थित असलेला आधिकारिक–आदित्यादिकांना त्यांच्या अधिकारांत नियुक्त करणारा परमेश्वर त्याच्या अधीन असलेलीच ही स्वाराज्यप्राप्ति सांगितली जाते. [आदित्यादिकांना त्यांच्या त्यांच्या अधिकारांत जो प्रेरित करितो तो आधिकारिक.–याविषयीं ' **यत्कारणं०** ' इत्यादि भाष्यानें हेतु सांगतात–]=कारण कीं, त्या वाक्याच्या पुढेंच ' मनाच्या पतीला प्राप्त होतो. '–तै. १. ६. २.–असें श्रुति सांगते. [ज्या कारणास्तव श्रुति स्वाराज्यप्राप्तीच्या अनंतर मनसस्पतीला प्राप्त होतो असें सांगते, त्याअर्थीं स्वाराज्य हें निरंकुश ऐश्वर्य नव्हे. कारण, पूर्वींच जर निरंकुश स्वाराज्य सांगितलेलें असतें तर मागून ईश्वरप्राप्तिवचन सांगितलें नसतें. यास्तव तें त्यांचें भोगांतील स्वाराज्य आहे, जगाच्या स्रष्टृत्वादिकांतील नव्हे, असा याचा भावार्थ.–विवक्षित अर्थाच्या सिद्धीसाठीं ' **यो हि०** ' इत्यादि भाष्यानें वाक्यार्थ सांगतात–]

भाष्यं—यो हि सर्वमनसां पतिः पूर्वसिद्ध ईश्वरस्तं प्राप्नोतीत्येतदुक्तं भवति। तदनुसारेणैव चानन्तरं 'वाक्पतिश्चक्षुष्पतिः श्रोत्रपतिर्विज्ञानपतिश्च भवति' इत्याह। एवमन्यत्रापि यथासंभवं नित्यसिद्धेश्वरायत्तमेव इतरेषामैश्वर्यं योजयितव्यम्॥ १८॥

भाष्यार्थ—कारण जो सर्व मनांचा पति पूर्वसिद्ध ईश्वर त्याला प्राप्त होतो, असें हें या वाक्यानें सांगितलेलें आहे. [–विद्वानांचें ईश्वराधीन ऐश्वर्य हेंच स्वाराज्य आहे, याविषयीं '**तदनुसारेणैव०**' इत्यादि भाष्यानें वाक्यशेषाचें आनुकूल्य दाखवितात–]=आणि त्या वाक्यार्थाच्या अनुसारच लागलेंच त्याच्यापुढें श्रुति ' वाक्पति, चक्षुष्पति, श्रोत्रपति व विज्ञानपति होतो '–तै. १. ६. २.–असें सांगते. [–परमेश्वराधीन असलेलें अणिमादिरूप ऐश्वर्य हेंच विद्वानाचें स्वाराज्य आहे, जगाचें स्रष्टृत्वादि हें स्वाराज्य नव्हे. या उक्त अर्थाला 'त्यांचा सर्वलोकांमध्यें कामचार होतो ' इत्यादि वाक्यांमध्यें '**एवं०**' इत्यादि भाष्यानें संचारित करितात–]=याच न्यायानें इतर वाक्यांमध्येंहि यथासंभव नित्यसिद्ध ईश्वराधीनच इतरांचें ऐश्वर्य आहे, अशी योजना करावी. १८. [–" निरतिशय ऐश्वर्यवान् ईश्वराची उपासना

करणारे तदात्मतेला प्राप्त होत्साते सातिशय ऐश्वर्यवान् होतात, हें म्हणणें अयुक्त आहे. कारण त्याचा ईश्वरात्मत्वाशीं विरोध आहे'' अशी आशंका घेऊन 'ब्रह्माला जरी ऐक्य असलें तरी सगुणप्राप्तांना निर्गुणप्राप्तीचा जसा अभाव आहे, त्याप्रमाणेंच हेंहि युक्त आहे, असें सांगण्यासाठीं '**विकारावर्ति०**' या सूत्रानें ब्रह्माचें द्वैरूप्य सांगतात–]

सूत्रं—विकारावर्ति च तथाहि स्थितिमाह ॥ १९

सूत्रार्थ—सगुण ब्रह्मामध्यें विकारावर्ती–निर्गुणस्वरूप आहे, कारण 'तावानस्य महिमा' इत्यादि श्रुति ब्रह्मांतील सगुणत्व-निर्गुणत्वाची स्थिति सांगते. १९. –सु. ब्र. ५०५–[–'**विकारावर्त्यपि०**' इत्यादि भाष्यानें सूत्रांतील प्रतिज्ञाभागाचें व्याख्यान करितात–]

भाष्यं—विकारावर्त्यपि च नित्यमुक्तं पारमेश्वरं रूपं, न केवलं विकारमात्रगोचरं सवितृमंडलाद्यधिष्ठानम्। तथा ह्यस्य द्विरूपां स्थितिमाहाम्नायः–'तावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पूरुषः। पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि' इत्येवमादिः ॥

भाष्यार्थ—आणि विकारामध्यें न रहाणारें असेंहि नित्यमुक्त पारमेश्वर–परमेश्वराचें स्वरूप आहे. [–सूत्रांतील 'च-'कारानें सुचविलेला अर्थ '**न केवलं०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]=तें केवल विकारमात्रगोचर सवितृमंडलादि-अधिष्ठानच नाहीं. [नित्यमुक्त पारमेश्वर रूप सवितृमंडलादि हें ज्याचें अधिष्ठान आहे असें केवल विकारमात्रगोचरच नाहीं, असा याचा भावार्थ.–'**तथा ह्यस्य०**' इत्यादि भाष्यानें सूत्रांतील हेतुभागाचें व्याख्यान–]=कारण ''तेवढा याचा महिमा–विभूति-विस्तार आहे आणि पुरुष त्याहून फारच मोठा आहे. सर्व भूतें याचा पाद आहे व याचें त्रिपाद्–अमृत स्वात्म्यामध्यें अवस्थित आहे.''–छां.३.१२.६.–हा अशा प्रकारचा आम्नाय–वेद याची तशी द्विरूपस्थिति सांगतो. [त्यांतील पहिल्या व तिसऱ्या पादांनीं विकारवर्ती–विकारांत राहणारें रूप सांगितलें जातें आणि दुसऱ्या व चवथ्या पादांनीं विकारावर्तिब्रह्मरूप सांगितलें आहे, असा यांतील भेद जाणावा.–'ब्रह्माचें विकारावर्तिरूप असू दे,तरी पण त्यामुळें काय झालें?' '**न च०**' इत्यादि भाष्यानें उत्तर–]

भाष्यं—न च तन्निर्विकाररूपं इतरालंबनाः प्राप्नुवन्तीति शक्यं वक्तुम्। अतत्क्रतुत्वात्तेषाम्। अतश्च यथैव द्विरूपे परमेश्वरे निर्गुणं रूपमनवाप्य सगुण

एवावतिष्ठन्त एवं सगुणेऽपि निरवग्रहमैश्वर्यमनवाप्य सावग्रह एवावतिष्ठन्त इति द्रष्टव्यम् ॥ १९ ॥

भाष्यार्थ—आणि इतर–सविकाररूपाचें आलंबन करणारे उपासक त्या निर्विकार रूपाला प्राप्त होतात, असें म्हणतां येणें शक्य नाहीं. कारण त्यांना अतत्क्रतुत्व आहे–त्यांनीं निर्विकाररूपाचा संकल्पच केलेला नसतो–त्याचें चिंतनच कधीं केलेलें नसतें. [–वस्तुत: ब्रह्म जरी निर्विकार आहे तरी उपासनेच्या अनुसारच त्याच्या स्वरूपाची प्राप्ति होत असते आणि उपासन विधीच्या अधीन असतें. निरतिशय महत्त्वादि धर्मांनीं युक्त असलेलें ब्रह्म उपासनेचा विषय होत नाहीं –निर्गुण ब्रह्माला उपासनाविषयत्व नाहीं. त्यामुळें उपासना न केलेल्या त्याची प्राप्ति होत नाहीं, असें याचें फलित '**अत: च०**' इत्यादि भाष्यानें सांगतात–] =आणि त्यामुळें ज्याप्रमाणें द्विरूप परमेश्वरांतील निर्गुणरूपाला प्राप्त न होतां सगुणरूपामध्येंच सगुणोपासक अवस्थित होतात त्याप्रमाणें सगुणब्रह्मामध्येंहि निरवग्रह–निरतिशय ऐश्वर्यास प्राप्त न होतां सावग्रह–सातिशय ऐश्वर्यांतच ते अवस्थित होतात, असें जाणावें. १९. [–विकारावर्तिरूप आहे याविषयीं '**दर्शयतश्च०**' इत्यादि सूत्रानें श्रुति-स्मृतींचें प्रमाण देतात–]

सूत्रं—दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने ॥ २०

सूत्रार्थ—आणि श्रुति-स्मृति ब्रह्माचें निर्गुणत्व दाखवितात. २०.–सु.ब्र.९०९ [–सूत्रांतील प्रत्यक्ष व अनुमान या शब्दांच्या प्रसिद्ध–रूढ अर्थाचें प्रत्याख्यान करणारे भाष्यकार '**दर्शयतश्च०**' इत्यादि भाष्यानें सूत्राक्षरांची योजना करितात–]

भाष्यं—**दर्शयतश्च विकारावर्तित्वं परस्य ज्योतिषः श्रुतिस्मृती । 'न तत्र सूर्यो भाति न चंद्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः' इति । "न तद्भासयते सूर्यो न शशांको न पावकः" इति च । तदेवं विकारावर्तित्वं परस्य ज्योतिषः प्रसिद्धमित्याभिप्रायः ॥ २० ॥**

भाष्यार्थ—आणि प्रत्यक्ष–श्रुति व अनुमान–स्मृति त्या परम ज्योतीचें विकारावर्तित्व दाखवितात. 'त्या परब्रह्मामध्यें सूर्य भासत नाहीं–त्याला प्रकाशित करीत नाहीं. चंद्र व नक्षत्रें भासत नाहींत, या विद्युत्-हि त्याच्या ठिकाणीं प्रकाशमान होत नाहींत. मग हा प्रत्यक्ष अग्नि त्याला कोठून प्रकाशित करणार ?' –का. २. २. ५. श्वे. ६. १४. मुं. २. २. १०.–अशी श्रुति व 'त्याला सूर्य प्रकाशित करीत नाहीं, चंद्र प्रकाशित करीत नाहीं व अग्नि प्रकाशित करीत नाहीं.'–भ. गी. १५. ६.–अशी स्मृति त्याचें विकारावर्तित्व दाखविते. [–**उक्त**

अर्थीं श्रुति-स्मृतिवचनें सुलभ आहेत असें मानणारे भाष्यकार '**तदेवं०**' इत्यादि भाष्यानें वाक्यार्थ सांगतात–]=म्हणून परज्योतीचें विकारावर्तित्व असें प्रसिद्ध आहे, असा याचा अभिप्राय. २०. [–अपरब्रह्मवेत्त्यांच्या जगत्स्रष्टृत्वादिकांच्या अभावाविषयीं '**भोगमात्र०**' इत्यादि सूत्रानें हेत्वन्तर सांगतात–]

सूत्रं—भोगमात्रसाम्यलिंगाच्च ॥ २१

सूत्रार्थ—'तमाह०' इत्यादि श्रुतींत उपासकाचें उपास्यदेवतेशीं भोगमात्र-साम्य श्रुत आहे. जगद्व्यापाराचें साम्य श्रुत नाहीं. म्हणून या साम्य लिंगावरून विद्वानाचें ऐश्वर्य सातिशय आहे, असें अवगत होतें. २१.–सु.ब्र. ९०५. [स्वा-राज्याला परमेश्वराधीनत्व असल्यामुळेंच केवल विद्वानांना जगद्व्यापाराराहित्य नाहीं, तर त्याच्याशीं त्यांचें भोगमात्रसाम्यकथन या लिंगावरूनहि त्यांना जगद्व्यापार-राहित्य आहे, असा सूत्राचा भावार्थ.–'**इतश्च०**' इत्यादि भाष्यानें सूत्रांतील 'च-'काराचा अर्थ सांगतात–]

भाष्यं—इतश्च न निरंकुशं विकारालंबनानामैश्वर्यं यस्माद्भोगमात्रमेवैषां अनादिसिद्धेनेश्वरेण समानमिति श्रूयते– 'तमाहापो वै खलु मीयन्ते लोको-ऽसौ' इति 'स यथैतां देवतां सर्वाणि भूतान्यवन्त्येवं हैवंविदं सर्वाणि भूतान्यवन्ति' 'तेनो एतस्यै देवतायै सायुज्यं सलोकतां जयति' इत्यादि-भेदव्यपदेशलिंगेभ्यः ॥ २१ ॥

भाष्यार्थ—आणि याहि कारणानें विकाररूपाची उपासना कारणरांचें ऐश्वर्य निरंकुश नाहीं. [–अवशिष्ट सूत्राक्षरांच्या योजनेनें हेत्वंतरच स्पष्ट करितात–] ='**यस्मात्०**'–ज्याअर्थीं या उपासकांचें अनादिसिद्ध ईश्वराशीं केवल भोग-मात्रच समान आहे असें 'तं'–"त्या ब्रह्मलोकीं गेलेल्या उपासकाला हिरण्यगर्भ सांत्वनपूर्वक 'आह'–म्हणतो–ब्रह्मलोकांतील अधिष्ठाता हिरण्यगर्भ स्वसमीप आलेल्या त्या ब्रह्मोपासकाला मोठ्या आदरानें म्हणतो–'आपो वै खलु मीयन्ते' –मजकडून खरोखर या अमृतमयी आपच पाहिल्या–भोगिल्या जातात. 'असौ लोकः'–तुलाहि हा अमृतरूप उदकलक्षण लोक–भोग्य असो, तूं त्याचा यथेच्छ भोग घे"–कौ. १. ६. सु. उ. ८३२.–या वचनानें श्रुत आहे. [–उपासकाचें उपास्य देवतेशीं भोगमात्र साम्य आहे, याविषयीं '**स यथा०**' इत्यादि श्रुत्यन्तर सांगतात–]='त्याविषयीं दृष्टान्त–ज्याप्रमाणें या देवतेला सर्व भूतें भजतात, त्या-प्रमाणेंच अशी उपासना करणाराला सर्व भूतें भजतात.' [–त्याविषयीं '**तेनो०**' इत्यादि वाक्यांतर सांगतात–]='त्या व्रताच्या योगानें पुरुष या देवतेच्या सायु-

ज्यास व सलोकतेसहि प्राप्त होतो '-बृ. १. ५. २३.-इत्यादि भेदनिर्देशलिंगा-वरूनहि उपासकाचें उपास्य देवतेशीं भोगमात्रसाम्य आहे, असें सिद्ध होतें. [उपासक प्रकृत उपासनेनें उपास्यदेवतेच्या सायुज्यास-समानदेहत्वास व समान॰ लोकत्वास भावनाविशेषामुळें प्राप्त होतो, असा याचा भावार्थ.] २१. [-' ननु०' इत्यादि भाष्यानें विद्वानांच्या निरंकुश ऐश्वर्याभावपक्षीं दोषाची आशंका-]

भाष्यं--नन्वेवं सति सातिशयत्वादंतवत्त्वमैश्वर्यस्य स्यात्ततश्चैषामावृत्तिः प्रसज्येत इति । अतः उत्तरं भगवान्बादरायण आचार्यः पठति—

भाष्यार्थ--अहोपण, उपासकांचें ऐश्वर्य निरंकुश नाहीं, असें म्हटल्यास त्यांच्या ऐश्वर्याला सातिशयत्व असल्यामुळें अन्तवत्त्व-विनाशित्व आहे, असें होईल ! [परमेश्वराच्या अतिशय-अधिक ऐश्वर्यासह जें असतें तें विद्वानाचें ऐश्वर्य सातिशय. तें सातिशय असल्यामुळें परमेश्वराच्या अधीन आहे. परमेश्वराच्या अधीन असल्यामुळें लौकिक ऐश्वर्याप्रमाणें तें कार्य आहे व कार्य असल्यामुळें अन्तवत्-विनाशी, असा भावार्थ.-" अहोपण विद्वानांच्या ऐश्वर्याला अंतवत्त्व असलें तरी त्यांत काय हानि आहे " अशी आशंका घेऊन ' विद्वानाला मुक्तत्व प्राप्त होणार नाहीं ' असें '**ततश्च०**' इत्यादि भाष्यानें शंकाकार म्हणतो-]=आणि त्यामुळें यांची आवृत्ति होण्याचा प्रसंग येईल, '**इति**'-अशी आशंका येते. [-सूत्रकाराची पूजा करीत होत्साते आचार्य या शंकेच्या उत्तरत्वानें उत्तर सूत्राला अवतरण देतात-]='**अतः उत्तरं०**'-म्हणून भगवान् बादरायण-आचार्य '**अनावृत्तिः०**' इत्यादि सूत्रानें उत्तर पढतात. [' भगवान् ' अशा या शब्दानें सर्वज्ञत्वादिसंपत्ति सांगितली आहे. ' आचार्य ' या शब्दानें शास्त्रार्थाचें बहुलीकरण-त्याची वृद्धि करणें, शिष्यांना सदाचारामध्यें स्थापिणें व स्वतः त्याचें आचरण करणें, यांतील नैपुण्य सांगितलें आहे; असा त्या शब्दांचा अर्थभेद जाणावा. -पण ' सातिशयत्वामुळें कार्यत्व व कार्यत्वामुळें अंतवत्त्व ' असें जें शंकाकारानें वर अनुमान केलें आहे ' त्यांत काय, ऐश्वर्याचें केवल अंतवत्त्व साध्य आहे कीं विद्वानांच्या मुक्तीचा अभाव साध्य आहे ' असा विकल्प करून पहिल्या पक्षीं सिद्धसाध्यत्व मानून दुसऱ्या पक्षीं क्रममुक्ति सांगणाऱ्या श्रुतीशीं विरोध '**अनावृत्तिः०**' या सूत्रानें सांगतात-]

सूत्रं—अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ॥ २२ ॥ (७)

सूत्रार्थ—अर्चिरादि-मार्गानें ब्रह्मलोकाला प्राप्त झालेल्या विद्वानांची अनावृत्तिच -मुक्तिच होते. कारण ' न च पुनरावर्तते ' इत्यादि क्रममुक्ति सांगणारा शब्द आहे,

त्यावरून सूत्राची आवृत्ति शास्त्राची समाप्ति सुचविते.२२. (७)--सु. ब्र. ५०५.-
[-'नाडीरश्मि०' इत्यादि भाष्यानें सूत्रस्थ प्रतिज्ञापदाचें व्याख्यान करितात-]

भाष्यं—नाडीरश्मिसमन्वितेनार्चिरादिपर्वणा देवयानेन पथा ये ब्रह्मलोकं शास्त्रोक्तविशेषणं गच्छन्ति । यस्मिन्नरश्च ह वै ण्यश्चार्णवौ ब्रह्मलोके तृतीयस्यामितो दिवि यस्मिन्नैरं मदीयं सरो यस्मिन्नश्वत्थः सोमसवनो यस्मिन्नपराजिता पूर्ब्रह्मणो यस्मिंश्च प्रभुविमितं हिरण्मयं वेश्म यश्चानेकधा मंत्रार्थवादादिप्रदेशेषु प्रपंच्यते । ते तं प्राप्य न चंद्रलोकादिव भुक्तभोगा आवर्तन्ते ॥

भाष्यार्थ—जे उपासक अर्चिरादि हीं ज्याचीं पर्वें-पेरें-भाग आहेत अशा नाडीरश्मियुक्त देवयानमार्गानें शास्त्रोक्त विशेषणांनीं विशिष्ट अशा ब्रह्मलोकाला जातात, [अर्चिरादिपदोक्त देवयानमार्गाचें स्मरण करविण्यासाठीं भाष्यांत त्याला दोन विशेषणें दिलीं आहेत. जे ब्रह्मलोकाला जातात ते त्याला प्राप्त होऊन ज्यांनीं तेथील भोग भोगिले आहेत असे होत्साते त्या लोकापासून संसारमार्गांत परत येत नाहींत, असा संबंध.-"पण तीं शास्त्रोक्त विशेषणें कोणतीं?" अशी आकांक्षा झाली असतां किंवा असा कोणी प्रश्न केला असतां '**यस्मिन्०**' इत्यादि भाष्यानें यथाशास्त्र त्यांचा अनुक्रम सांगतात-]= 'यस्मिन् इतः तृतीयस्यां दिवि ब्रह्मलोके'-"या पृथिवीसंज्ञक लोकापासून तिसऱ्या द्युलोकांत जो ब्रह्मलोक आहे त्या ब्रह्मलोकांत 'अर' व 'ण्य' या नांवांचे दोन अर्णव-समुद्र आहेत, ज्या ब्रह्मलोकांतच 'ऐरं मदीयं'-हर्षकर सरोवर आहे, ज्यांत सोमसवन अश्वत्थ आहे (येथील 'सोम' हा शब्द 'अमृत' या अर्थीं आहे, सोमाचा-अमृताचा स्राव करणारा अश्वत्थ आहे, असा भावार्थ)=ज्यांत ब्रह्माची-हिरण्यगर्भाची अपराजिता-कर्म-ज्ञानशून्यांना दुष्प्राप अशी पुरी आहे, ज्यांत प्रभूनें-हिरण्यगर्भानें विशेषतः निर्माण केलेला सोन्याचा मंडप आहे" [-या उक्त ब्रह्मलोकाविषयीं '**यश्च०**' इत्यादि भाष्यानें प्रमाण सांगतात-] आणि जो ब्रह्मलोक मंत्र-अर्थवाद इत्यादि प्रदेशांमध्यें सविस्तर सांगितला जातो त्याला ते प्राप्त होऊन चंद्रलोकापासून कधीं संसारांत जसे परत येतात तसे भोग भोगून-भुक्तभोग होत्साते आवृत्त होत नाहींत-पुनरपि संसारांत परत येत नाहींत. ['चंद्रलोकापासून जसे, तसे' हें वैधर्म्य उदाहरण आहे.-याप्रमाणें प्रतिज्ञेचें व्याख्यान करून '**कुतः०**' इत्यादि भाष्यानें आकांक्षापूर्वक मोक्षहेतूचें व्याख्यान करितात-]

भाष्यं—कुतः 'तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति' 'तेषां न पुनरावृत्तिः' 'एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते' 'ब्रह्मलोकमभिसंपद्यन्ते' 'न च पुनरावर्तते'

इत्यादिशब्देभ्यः । अंतवत्त्वेऽपि त्वैश्वर्यस्य यथाऽनावृत्तिः तथा वर्णितं 'कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातःपरम्' इत्यत्र ॥

भाष्यार्थ—"त्या मूर्धन्य नाडीनें वर जाणारा अमृतत्वास प्राप्त होतो"—**पृ.** ७२६—"त्यांची पुनरावृत्ति–पुनर्जन्म होत नाहीं"–बृ. ६. २. १५.—"या मार्गानें जाणारे या मनूच्या आवर्तांत–या मन्वंतरांत पुनरावर्तन करीत नाहींत–ते परत येत नाहींत"–छां.४.१५.५.–"ब्रह्मलोकास प्राप्त होतात" "पुनरावर्तन करीत नाहींत"–छां.८.१५.१.–इत्यादि शब्दांवरून ज्यांनीं ब्रह्मलोकांतील भोग भोगिले आहेत असे ते पुनरावृत्तीस प्राप्त होत नाहींत. [–"अहोपण, या प्रदर्शित केलेल्या अनावृत्तिश्रुतींना अर्थवादत्व आहे, त्यामुळें त्यांना अविरोधामध्यें प्रामाण्य आहे. म्हणून त्यांना पूर्वोक्त अनुमानाचा बाध करण्याचें सामर्थ्य नाहीं. आणि 'इमं'–या मानव आवर्तांत, व 'इह' येथें, असें विशेषण असल्यामुळें कल्पान्तरामध्यें त्यांची आवृत्ति होते" अशी आशंका घेऊन **'अन्तवत्त्वेऽपि०'** इत्यादि भाष्यानें म्हणतात–]=पण त्यांच्या ऐश्वर्याला अंतवत्त्व जरी असलें तरी त्यांची ज्याप्रकारें अनावृत्ति होते त्याप्रकारें "कार्याचा–कार्यब्रह्मलोकाचा नाश झाला असतां त्या लोकाचा स्वामी जो हिरण्यगर्भ त्याच्याबरोबर ते त्याहून श्रेष्ठ असलेल्या ब्रह्मलोकास प्राप्त होतात"–ब्र. भा. ४. ३. १० पृ. ७५८–या सूत्रांत वर्णन केलें आहे. [पण जे स्वाश्रममात्रनिष्ठ असलेले ऊर्ध्वरेते–यति ब्रह्मचर्यानें ब्रह्मलोकावर आरूढ झालेले असतात त्यांच्या ऐश्वर्याला कल्पमात्रस्थायित्व जरी असलें तरी क्रममुक्तीच्या विवक्षेनें त्यांची अनावृत्ति अविरुद्ध आहे, असा याचा भावार्थ.– "अहोपण, तुम्हांकडून येथें सगुण ब्रह्मवेत्त्यांचीच अनावृत्ति प्रतिपादिली जात आहे, निर्गुण ब्रह्मवेत्त्यांची नाहीं, त्याचें काय कारण?" अशी आशंका घेऊन 'त्यांच्या आवृत्तीच्या शंकेचाच अभाव असल्यामुळें तिचें प्रतिपादन केलें जात नाहीं,' असें **'सम्यग्दर्शन०'** इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]

भाष्यं—सम्यग्दर्शनविध्वस्ततमसां तु नित्यसिद्धनिर्वाणपरायणानां सिद्धैवानावृत्तिः । तदाश्रयणेनैव हि सगुणशरणानामप्यनावृत्तिसिद्धिरिति । अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दादिति सूत्राभ्यासः शास्त्रपरिसमाप्तिं द्योतयति ॥ २२ ॥ (७)

इति श्रीमद्-गोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीशंकरभगवत्पादकृतौ
शारीरकमीमांसाभाष्ये चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

॥ इति समाप्तमिदं ब्रह्ममीमांसाशास्त्रम् ॥

भाष्यार्थ—पण ज्यांचें तम–अज्ञान सम्यग्दर्शनानें विध्वस्त आहे–तत्त्वज्ञानानें ज्यांच्या अविद्यातमाची निवृत्ति झाली आहे त्या नित्यसिद्ध निर्वाणपरायण झालेल्या आत्मसाक्षात्कारवानांची अनावृत्ति–मुक्ति सिद्धच आहे. [–"ब्रह्मलोकास गेलेल्या सगुणब्रह्मवेत्त्यांचीहि मुक्ति ब्रह्मलोकीं उत्पन्न झालेल्या सम्यग्दर्शनाच्या प्रसादापासूनच होते, असें सिद्ध झालें असतां सम्यग्दर्शी आत्मज्ञानी पुरुषाची अनावृत्ति आपोआपच सर्वथा सिद्ध होते, असा कैमुतिकन्याय **'तदाश्रयणेन०'** इत्यादि भाष्यानें सांगतात–]–कारण सगुणब्रह्माचा आश्रय केलेल्या उपासकांचीहि अनावृत्तिसिद्धि सम्यग्दर्शनाचा आश्रय केल्यानेंच होते, त्यामुळें तत्त्वज्ञांची अनावृत्ति सिद्धच आहे. [ब्रह्मलोकीं गेलेल्या उपासकांची अनावृत्तिसिद्धिहि जर तत्त्वसाक्षात्कारानेंच होते तर येथेंच ब्रह्मसाक्षात्कार संपादन केलेल्या विद्वानाच्या अनावृत्तिसिद्धीविषयीं काय सांगावें, तिच्याविषयीं शंकाच काय आहे? उपासकांचें ईश्वराधीन असलेलें ऐश्वर्य निरतिशय नाहीं, असा अधिकरणार्थाचा उपसंहार करण्यासाठीं भाष्यांत शेवटीं 'इति' असें म्हटलें आहे.–**'अनावृत्तिः०'** इत्यादि भाष्यानें सूत्राच्या अभ्यासाचें प्रयोजन सांगतात–]='अनावृत्तिः शब्दात् अनावृत्तिः शब्दात्' असा सूत्राचा अभ्यास शास्त्राची समाप्ति द्योतित करितो. [जेथें अध्यायाचीच परिसमाप्ति झाली तेथें पदाचाच अभ्यास–आवृत्ति केलेली दिसते. पण येथें सूत्राचाच अभ्यास केलेला असल्यामुळें चतुर्लक्षण–चतुरध्यायात्मक वेदान्तमीमांसाशास्त्राचे समन्वय, अविरोध, साधन व फल हे चार विषय पूर्णपणें सांगितलेले असल्यामुळें, आतां वक्तव्य–सांगण्यासारखें असें कांहींच अवशिष्ट राहिलेलें नसल्यामुळें त्याची परिसमाप्ति करणें उचितच आहे, असा याचा भावार्थ. सु. ब्र. ९०६.] २२ (७).

इति श्रीशंकराचार्यभक्त विष्णुशर्मकृत ब्रह्मसूत्रशारीरभाष्यार्थाच्या चवथ्या फलाध्यायाचा चवथा संपद्याविर्भावपाद समाप्त झाला.

इति श्रीब्रह्मसूत्रशारीरभाष्यार्थ समाप्त झाला.

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

|| इति समाप्तमिदं ब्रह्ममीमांसाशास्त्रम् ||

|| ॐ तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्तु ||

ठळक चुकांचें शुद्धिपत्र.

पृ.	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
७	१९	त्या निरूपण	त्याचें निरूपण
११	२९	तो जीव	तो देह
४०	२	कपूर्यचरण	कपूयचरण
१४७	९	बाह्यमयममात्मा	बाह्यमयमात्मा
२२२	२४	भाष्भं	भाष्यं
३३६	२२	प्रकरणप्स्थान	प्रकरणस्थान
३७८	२७	अन्यय-व्यतिरेक	अन्वय-व्यतिरेक
४२०	१९	तेनेभौ	तेनोभौ
४२५	२	ससंर्गविद्या	संवर्गविद्या
४५५	२७	देहाभन्न	देहाभिन्न
४६८	६	याचें	त्याचें
४७८	७	अभावामुळें	अभेदामुळें
४८५	१	कान्यत्व	काम्यत्व
५२४	९	साम्यश्रते:	साम्यश्रुते:
५२८	१३	इयादि	इत्यादि
६२४	३०	ऐषां	येषां
६११	३	वागाधिकरण	वागधिकरण
”	७	वाङमनसि	वाङ्मनसि
७४५	१२	पुढें व अमानव	पुढें अमानव
८१६	१९	अनेकमत्य	अनैकमत्य